

304.868

1964

FOLIA

ARCHAEOLOGICA

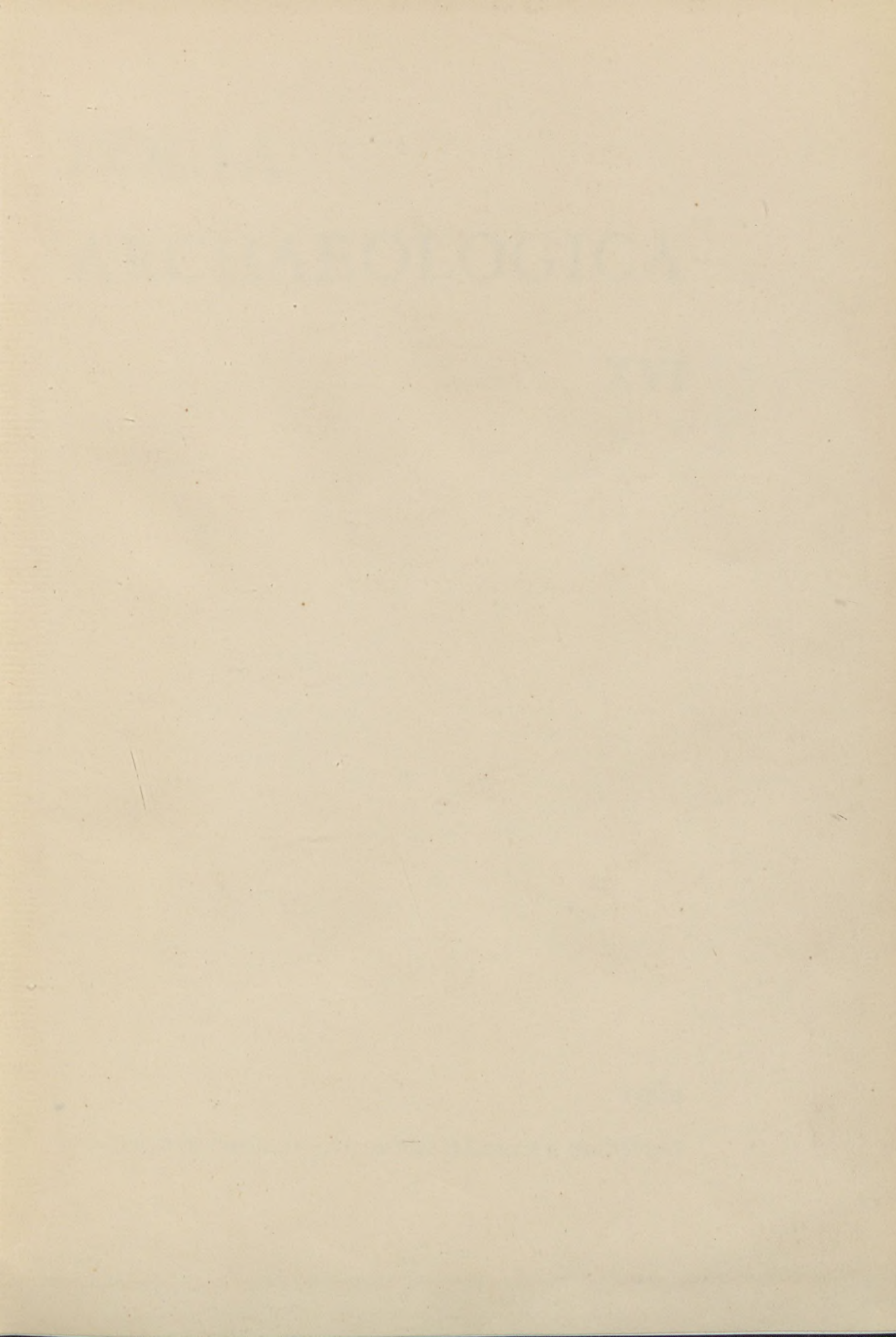
XVI

304.868

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XVI

1964

KÉPZŐMŰVÉSZETI ALAP KIADÓVÁLLALATA BUDAPEST

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Szerkesztő

FÜLEP FERENC

Szerkesztő bizottság

HUSZÁR LAJOS

L. KOVRIG ILONA

MÉRI ISTVÁN

MIHALIK SÁNDOR

Technikai szerkesztő

SÁRDY JUDIT

Fényképek

KARÁTH JÓZSEF

Rajzok

PATAY PÁLNÉ

TARTALOM — INHALT

TABLE DES MATIÈRES — CONTENTS

PATAY PÁL: A bokodi bronzlelet.....	7
Der Bronzefund von Bokod.....	21
LENGYEL IRINA: A fazekaskorong megjelenésének kérdése a Nagyalföldön	25
Zur Frage des frühesten Gebrauches der Töpferscheibe in der Großen Ungarischen Tiefebene.....	32
SÁNDOR SOPRONI: Two Inscribed Relics of the Cohors XIIIX voluntariorum c. R.	33
MÓCSY ANDRÁS: Poetoviói kőössuarium a Balaton-vidékről.....	43
Eine Aschenkiste mit Inschrift aus der Plattenseeegend.....	48
GARAM ÉVA: Szarmata kori kurgánok Isaszegen	49
Die sarmatenzeitlichen Kurgane von Isaszeg	61
BÍRÓNÉ SEY KATALIN: A perbáli éremlelet.....	63
A Hoard of Roman Coins from Perbál	77
DIENES ISTVÁN: Honfoglalás kori tarsolyainkról	79
Les aumônières hongroises de l'époque de la conquête.....	111
ZOLTÁN KÁDÁR: Quelques observations sur la reconstitution de la couronne de l'empereur Constantin Monomaque.....	113
KOVALOVSZKI JÚLIA: A dobozi és bashalmi Árpád-kori faluásatások	125
Die Dorfausgrabungen von Doboz und Bashalom aus der Arpadenzeit.....	142
HUSZÁR LAJOS: A horti XII. századi rézpénzlelet	145
Trouvaille de monnaie à Hort du XII ^e siècle	154
SÁNDOR BÖKÖNYI: The Drinking Horns of the Cathedral of Győr..	157
G. SÁNDOR MÁRIA: A gesztesi vár építéstörténete.....	163
Die Baugeschichte der Burg Gesztes	178
ERDEI FERENC: A gesztesi vár helyreállítása.....	181
Die Wiederherstellung der Burg Gesztes.....	185
CENNERNÉ WILHELM GIZELLA: Zrínyi Miklós, a költő arcképeinek ikonográfiája	187
Die Ikonographie des Dichters und Feldherrn Miklós Zrínyi	208
TEMESVÁRY FERENC: Török tűzfegyverek Buda 1686. évi ostromából	211
Türkische Feuerwaffen von der Belagerung Ofens im Jahre 1686....	218

BÁNKUTI IMRE: A hógyszí textilmanufaktúra 1729—1732.....	219
Die Textilmanufaktur von Hógyszí 1729—1732	224
MIHALIK SÁNDOR: Adalékok a régi magyar művészi kerámiagyártás történetéhez	225
Beiträge zur Geschichte der altungarischen künstlerischen Keramiker- zeugung	238
GÁBRY GYÖRGY: Beethoven és Liszt zongorája.....	241
Das Klavier Beethovens und Liszts.....	249
T. NÉMETH ANNAMÁRIA: A Nemzeti Múzeum első pecsétje.....	251
Le premier sceau du Musée National Hongrois	255
SZAKÁCS MARGIT: A „cinkotai magyarok”.....	257
Die „Ungaren von Cinkota”	265
FEJŐS IMRE: A Magyar Nemzeti Múzeum története (1802—1847)	267
SZ. BURGER ALICE: Tízéves a Nemzeti Múzeum Adattára	283
Die zehnjährige Abteilung für Dokumentation des Ungarischen Na- tionalmuseums	289
KOREK JÓZSEF: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1963. évi munkájá- ról	291

RÖVIDÍTÉSEK — ABKÜRZUNGEN

Acta Ant.	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Hist. Artium	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AH	= Archaeologia Hungarica
AK	= Archaeologiai Közlemények
AntTan	= Antik Tanulmányok
AR	= Archeologické Rozhledy
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
BHH	= Bibliotheca Humanitatis Historica
BJ	= Bonner Jahrbücher
BpR	= Budapest Régiségei
BpSz	= Budapesti Szemle
Bp. tört.	= Budapest története
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
BSzE	= Bolsaja Szovetszkaja Enciklopedija
BTTÉ	= A Bács-Bodrog vármegyei Történeti Társulat Évkönyve
Byz. Z.	= Byzantinische Zeitschrift
ČMSS	= Časopis Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti
DissBern	= Dissertationes Bernenses
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DMÉ	= A Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
Dolg.	= Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
ETI	= Erdélyi Tudományos Intézet
FA	= Folia Archaeologica
HK	= Hadtörténelmi Közlemények
IMÉ	= Iparművészeti Múzeum Évkönyvei
Irod. tört. Közl.	= Irodalomtörténeti Közlemények
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JSFOu	= Journal de la Société Finno-Ougrienne
MAR	= Materiali po Arheologii Rosszii
MCC	= Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale
MIA	= Materiali i Issledovanija po Arheologii SzSzSzR
MKÉ	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő

MNy	= Magyar Nyelv
MSFOu	= Mémoires de la Société Finno-Ougrienne
MTAK II.	= Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei
MTKCs	= Magyar Történelmi Képcsarnok
Műv. tört. Ért.	= Művészettörténeti Értesítő
MVV	= Magyarország Vármegyéi és Városai. Szerk. Borovszky Samu
N. Circ.	= Numismatic Circular
NK	= Numizmatikai Közlöny
Num. Chron.	= Numismatic Chronicle
NZ	= Numismatische Zeitschrift
OL	= Országos Levéltár
OSzK	= Országos Széchényi Könyvtár
PA	= Památky Archeologické
PH	= Pesti Hírlap
PWRE	= Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
PZ	= Prähistorische Zeitschrift
Rég. Tan.	= Régészeti Tanulmányok
RF	= Régészeti Füzetek
RLiÖ	= Der Römische Limes in Österreich
SA	= Slovenská Archeológia
SMSS	= Sborník Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti
StuSl	= Studia Slavica
Sz	= Századok
SzA	= Szovetszkaja Arheologija
SzIE	= Szent István Emlékkönyv
TSz	= Történelmi Szemle
TT	= Történelmi Tár
VDI	= Vesztnik Drevnej Isztorii
VU	= Vasárnapi Újság
ZfE	= Zeitschrift für Ethnologie

A BOKODI BRONZLELET

A Komárom megyei Bokod község határában 1961-ben, az erőmű drótkötélpályája feszítőberendezésének alapozásakor, annak északkeleti részén bronz raktárleletre találtak. A leletet Kiss Attila mérnök gyűjtötte be a munkásoktól, és juttatta a Magyar Nemzeti Múzeumba.

Mivel feltehető volt, hogy eredetileg a lelet a begyűjtött tárgyakon kívül még több darabból is állt, a területileg illetékes tatai Kuny Domonkos Múzeum vezetője, Bíró Endre, megpróbált utánajárni annak, nem kallódik-e a lelet egy része a találók kezén. Szerintük azonban a lelet csak a múzeumba is bejuttatott tárgyakból állt. Ezek a következők:

1. Vezérkorongos fibula. Testét kétoldalt 4—4 lapos oldalkorong díszíti, amelyeket 3 pánt fogott össze. Mind a fibula testét — a vezérkoronggal, rugóval és tűvel együtt — mind az oldalkorongokat kerek átmetszetű huzal alkotja. Teste a 6 menetes rugó előtt 8-as hajlatot alkot. Lapos vezérkorongja 14 menetből áll és 7,5 cm átmérőjű; az ugyancsak lapos oldalkorongok 8 menetesek és 3,2 ill. 2,9 cm átmérőjűek. Az utóbbiakat alkotó huzalok 2 mm vastagok, míg a testet alkotó huzal a vezérkorongnál 3, a fibula hátánál és a rugónál 2, a tűnél pedig 3,5 mm vastagra megmunkált (lt. sz. 62.17.1.—2. ábra 1).

2—16. 15 db nyitott, elhegyesedő végű karika (kar- vagy lábperec). Négy különböző nagyságú van belőlük. A legkisebb 4 db kerületének hossza 25—26 cm (egy sérült példányé csak 23,5 cm). Ezek mind erősen kopottak, aminek következtében eredetileg kör alakú átmetszetük egészen szögletesre torzult. Vastagságuk eredetileg 4 mm lehetett, de ez harántirányban 3 mm-re kopott (lt. sz. 62.17.2. — 3. ábra 9-12). További 8 db kerületének hossza, a lényegtelen sérüléseket figyelmen kívül hagyva, 27,9—29 cm között váltakozik. Vastagságuk az előbbiekével azonos, csak legtöbbjük kevésbé kopott (lt. sz. 62.17.3. — 3. ábra 1-8). Egy példány 34,5 cm kerületű és 4,5 mm vastagságú (lt. sz. 62.17.4. — 2. ábra 2). Végül 2 db 38,5 ill. 38,7 cm hosszú és 6, ill. harántirányban 5 mm vastag (lt. sz. 62.17.5 — 2. ábra 4-5).

17. Hosszúakás, csónak alakú öntőlepeny (utólagosan kettétörött). H. 12,8, sz. 4,2, v. 1,9 cm. (Lt. sz. 62.17.6.—2. ábra 3).

A lelet, minthogy kevés tárgyból áll és azok is a nyersanyagoknak számító öntőlepenyzt nem tekintve mindössze két ékszerféleségből tevődnek össze, a hazai bronzleletek között nem különösebb jelentőségű. Vezérkorongos fibulák azonban nem mindennaposak raktárleleteinkben, s ez, valamint az a tény, hogy a lelőhely közelében fekvő Gyermely határában talált, közismert leletben 2, a bokodinak teljesen megfelelő fibula van, néhány kérdés felvetését indokolja.

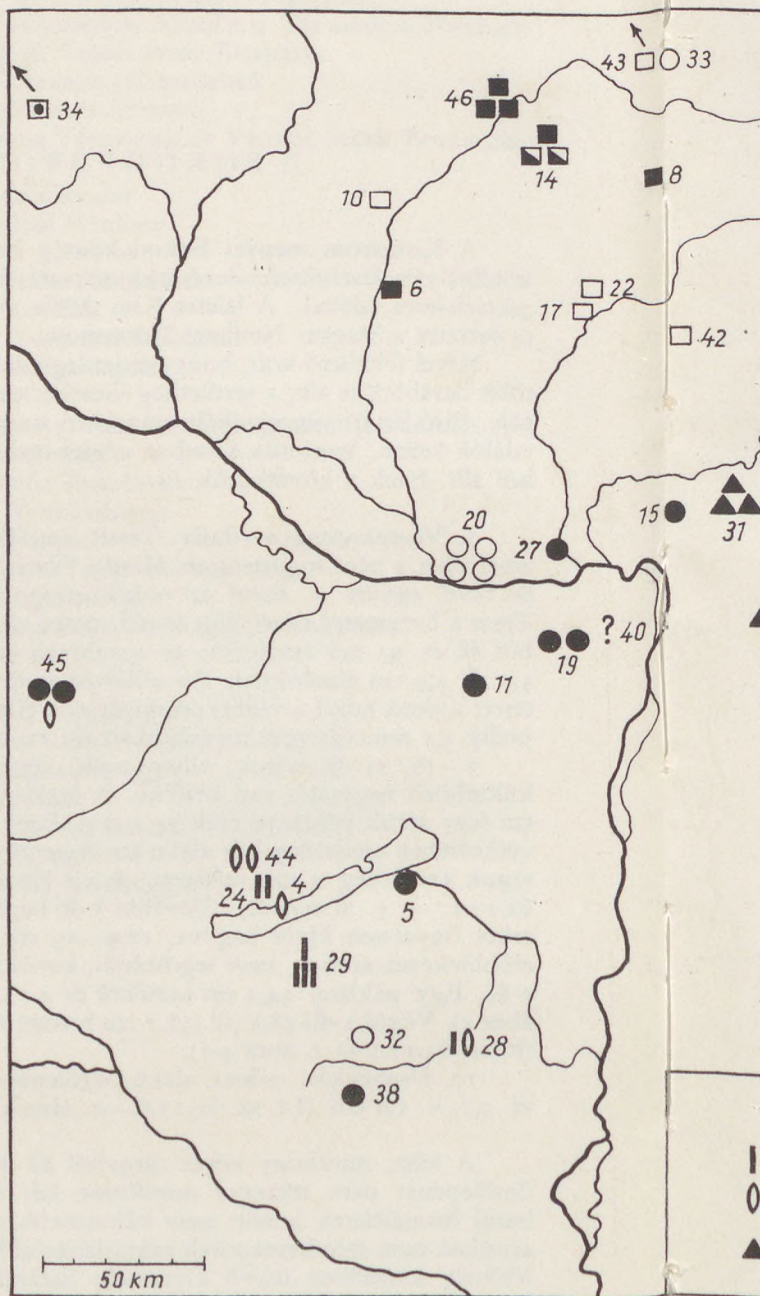
Előzőleg azonban egy más természetű kérdésre kell kitérnünk.

Ha a lelet karikáit vizsgáljuk, feltűnik az, hogy legtöbbjük több helyen is erősen

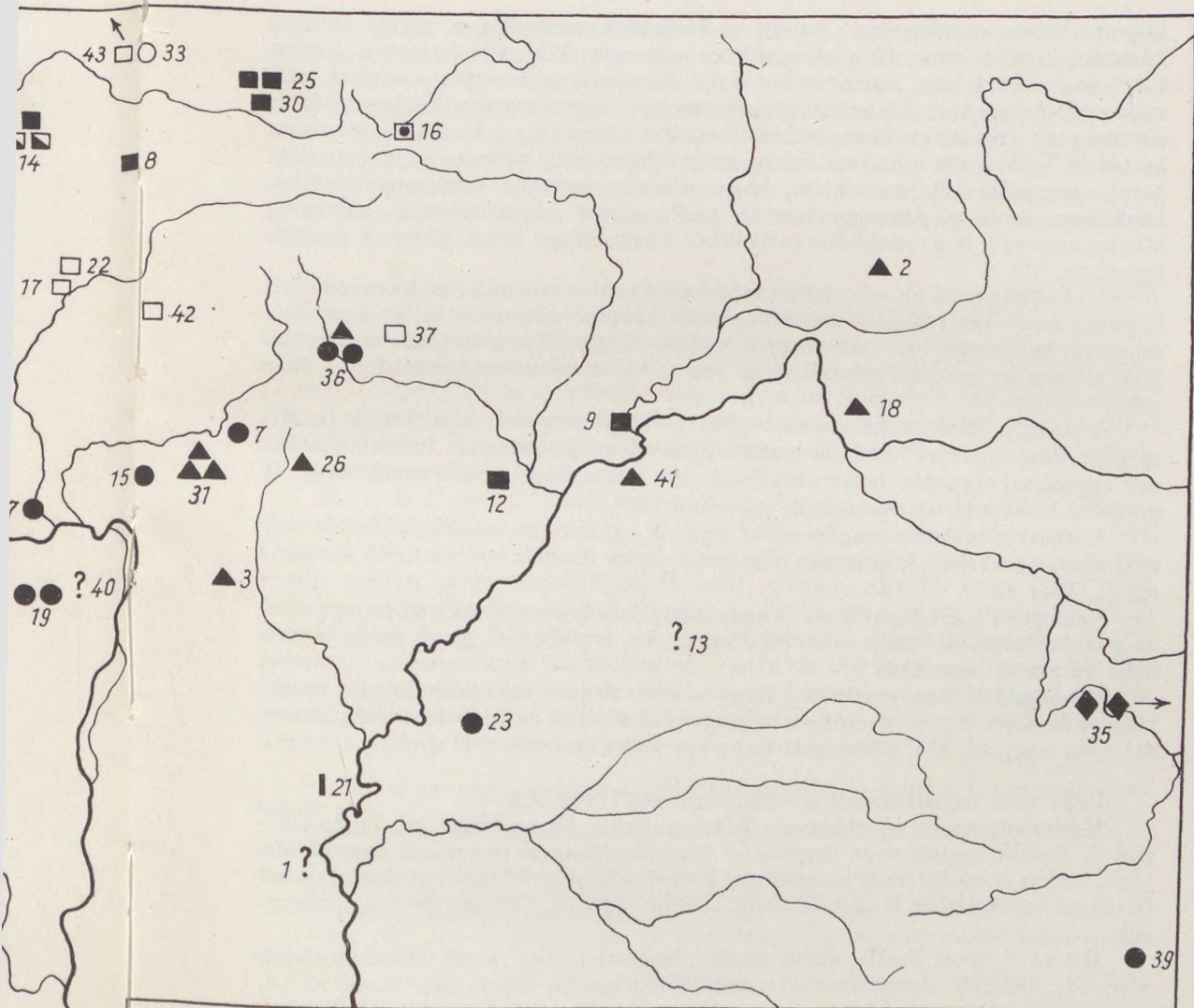
LELŐHELYEK JEGYZÉKE

1. Alpár
2. Antalóc (Antalovce)
3. Aszód vidéke
4. Badacsony-Köbölkút
5. Balatonkiliti
6. Banka
7. Benczurfalva (régiben Dolány)
8. Blatnica-Szebeszló (Turčianska Blatnica-Sebeslavce)
9. Bodrogkeresztúr
10. Bohuszlavic (Trenčianska Bohuslavice)
11. Bokod
12. Bükkaranyos
13. Debrecen
14. Domanizs (Domaníža)
15. Érsekvadkert
16. Felka (Veľka)
17. Felsőzsadány (Horná Ždaňa)
18. Gelénés
19. Gyermely
20. Hetény (Chotin)
21. Jászkarajenő
22. Kelő (Prochot')
23. Kenderes
24. Kisapáti
25. Kisbóbróc (Bobrovček)
26. Kisterenye
27. Kőhidgyarmat (Kamenný Most)
28. Kurd
29. Lengyeltóti
30. Nagybobróc (Bobrovec)
31. Nógrádmárcal
32. Orci
33. Paulsdorf
34. Praha-Vokovic
35. Rafaila
36. Rimaszombat (Rimavská Sobota)
37. Sajógömör (Gemer)
38. Simonfa
39. Sinfalva (Cornești)
40. Tinnye
41. Tiszalök
42. Tótpelsőc (Pliešovce)
43. Tschwirtschen
44. Uzsavölgy
45. Velem
46. Vézka (Vieska Bezdedov)

1. ábra

kopott. Szinte mindegyiken kopott a karikának eredetileg a karral (lábbal) érintkező belső felülete. Itt a lekopás foka nem egyenletes, ami érthető is, hiszen a kar- vagy lábszár nem szabályos kör alakú. Kopás figyelhető meg a karikák egymásra fekvő végein is. Ez annak következménye, hogy használat közben a végek elmozdultak egymáson. Legerősebben észlelhető azonban a karikák kopottsága kétoldalt. Különösen a 62.17.2. leltári számú darabokon tapasztaljuk ezt (3. ábra 9-12), mégpedig oly mértékben, hogy oldalaik egymással párhuzamos síkká, eredetileg gömbölyű keresztmetszetük pedig szinte négyszögletessé változott. Mindez arra vall, hogy ezekből a karikákból a karon vagy lábon többet is viseltek egyszerre.

A kissé nagyobb 62.17.3. leltári számúak között is találunk majdnem ennyire kopottakat (3. ábra 3-6), de vannak közöttük kevésbé viseltesek is (3. ábra 1-2), míg 2 db harántirányban csak az egyik oldalán tüntet fel kopott felületet, a másikon viszont az eredeti gömbölyűség szinte változatlanul megmaradt (3. ábra 7-8).

A 62.17.5. leltári számú példányokat (2 db) lábperecnek tekinthetjük (2. ábra 4-5). Erre egyrészt méretük alapján gondolhatunk, másrészt belső felületüknek egymással ellentétes helyen bekövetkezett nagyarányú szabálytalan kopása is inkább a bokárafekvés nyomának tulajdonítható.

A méretét tekintve magányos 62.17.4. lt. sz. karikát is inkább lábperecnek tarthatnók, de csekély kopottsága nem nyújt ennek feltételezéséhez kellő támpontot (2. ábra 2).

Nemcsak a karikák, a fibula is nagy mértékben kopott. Ennek tujén, ott, ahol az a lábba beleakad, mély vájat képződött. Azt árulja ez el, hogy ezt is hosszú időn keresztül használták.

Mindezekből leszögezhetjük, hogy a lelet tárgyai egy ékszerkészlet összetartozó darabjai. Egyszersmind azt is, hogy elkészülésük és földbekerülésük között aránylag nagyobb idő, lehetséges, hogy egy egész emberöltő is eltelt.

Ezek után foglalkozzunk a vezérkorongos fibulákkal.

E fibulatípussal több előzmény (Márton, Beltz, Åberg, Filip¹ stb.) után utoljára J. Paulik foglalkozott tüzetesen.² Megállapításaival nagyjából egyet is értünk, amiért is inkább csak kiegészíteni kívánjuk azokat. Vizsgálatainkat a bokodi fibulával kapcsolatban is csak az általa — Filip után — *A* jelzésű típusra korlátozzuk.

Ezt az *A* típust Paulik annak alapján, hogy 2, 3 vagy 4 pár oldalkorongjuk van, *A*₁₋₃ jelzésű alcsoportokra tagolta. Megfigyelte, hogy ezek közül az *A*₁ típusú, vagyis a 2 pár oldalkorongos példányok a Dunától északra (azaz Nyugat-Szlovákiában) nem fordulnak elő. Az *A*₂ típusú, 3 pár oldalkorongos példányok elterjedése már szélesebb vidéket ölel fel. A legáltalánosabb a 4 pár oldalkorongos *A*₃ típus, amely szerinte főképp Szlovákiában fordul elő, amiért is indokolatlannak tartja a régi „magyar fibula” elnevezést a vezérkorongos fibulákra. Azt is felismerte Paulik, hogy amíg az *A*₁ és *A*₂ típusú példányok mindegyikén a fibula

¹ Márton L., Arch. Ért. 31 (1911) 341-346.; Beltz, R., Bronze- und hallstattzeitliche Fibeln. ZfE. 45 (1913) 681.; Åberg, N., Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie. V. (Stockholm 1935) 55-59, 102.; Filip, J., Popelnicová pole a počatky zelezného doby v Čechách. (Praha 1936-37).

² Paulik, J., Ružicové spony zo Slovenska. SA 7 (1959) 328-357. (Posamentieriefibeln in der Slowakei. 357-362.)

teste és rugója közé egy 8-as hajlatot iktattak be, addig az A_3 típusba tartozók egy részénél ez nincs meg. E jelenséget az oldalkorongokat felerősítő pántok alakjával is kapcsolatba hozta. Ugyanakkor ezt a kivitelezési módot, annak alapján, hogy a nagyobb számban Cseh- és Morvaországban is előforduló B típusú (madárprotómás) fibulák hasonló módon nélkülözik a rugó előtti 8-as hajlatot, utóbbi területről származtatta. Mindezekben túlmenően lehetőknek vélte, hogy az egyes típusok elterjedését illetően talán finomabb csoportosítás is lehetséges lesz. Erre, véleményünk szerint valóban van is lehetőség, különösen, ha számításba vesszük az újabb hazai leleteket is.³

Fibulák két pár oldalkoronggal (A_1 típus). Szám szerint a legkevesebb példánnyal vannak képviselve. Ennek ellenére feltűnő, hogy az ismert példányok egy kivételével (Jászkarajenő⁴) egymáshoz aránylag közeli lelőhelyekről származnak: Kisapáti (2 db),⁵ Lengyeltóti — I.⁶ és II. lelet (3 db)⁷ — Kurd.⁸ De az sem érdektelen, hogy a kurdi leletben vele együtt előforduló C típusú fibulát⁹ két további, ugyanezen területről származó, egyidős leletből is ismerjük: Uzsavölgy (2 db)¹⁰ és Badacsony-Köbölkút.¹¹ (Mindkét lelőhely Kisapáti térszomszédságában van.)

Az A_1 és C típusú fibulák mind lényegüket, mind kivitelezésüket tekintve különben több közös sajátosságot tüntetnek fel. Így az uzsavölgyi és badacsonyi C típusú példányokon a rugó előtti 8-as hajlat ugyancsak megvan, s az előbbi rugója szintén kevés menetből áll (a kurdi példány töredék volta miatt egyik részlet sem figyelhető meg rajta). Egyébként Paulik nyomán a C típusú fibulának ezt a formáját úgy is felfoghatjuk, hogy az A_1 típusból alakult ki a pajzsos fibulák hatására,¹² amennyiben a két korongtekerespár huzalját nem egy, hanem két foglalatral rögzítették a fibula testét alkotó középső huzalhoz, majd e foglalatok között a kérdéses huzalokat széthúzva s hurkokat alkotó további huzalokat közbeiktatva a pajzsos fibulákhoz hasonló alakot hoztak létre.¹³

³ Közöttük van néhány már korábban publikált példány is (Lengyeltóti I. és II. lelet, Jászkarajenő, Gelénes stb.).

⁴ Tompa F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. BRGK 24-2, (1934—35) 108. LII. t. 12. — MNM lt. sz. 16/1933—68.

⁵ Szentmártoni Darnay K., Arch. Ért. 17 (1897) 116—127. I. t. 22—23.

⁶ Kuzsinszky B., A Balaton környékének archeológiája. (Bp. 1920) 24—26. 32. ábra 14.

⁷ Török Gy., Dolg. 16 (1940) 57—64. I. t. 1—2, 6.

⁸ Hpl., Arch. Ért. 15 (1895) 97—101. IV. t. 33.; Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban. CCXIII. t. 33. — MNM lt. sz. 22/1895—70—75.

⁹ Hpl., Arch. Ért. 15 (1895) IV. t. 37—40 (esetleg 34—36 is.); Hampel J., A bronzkor... CCXIII. t. 37—40.

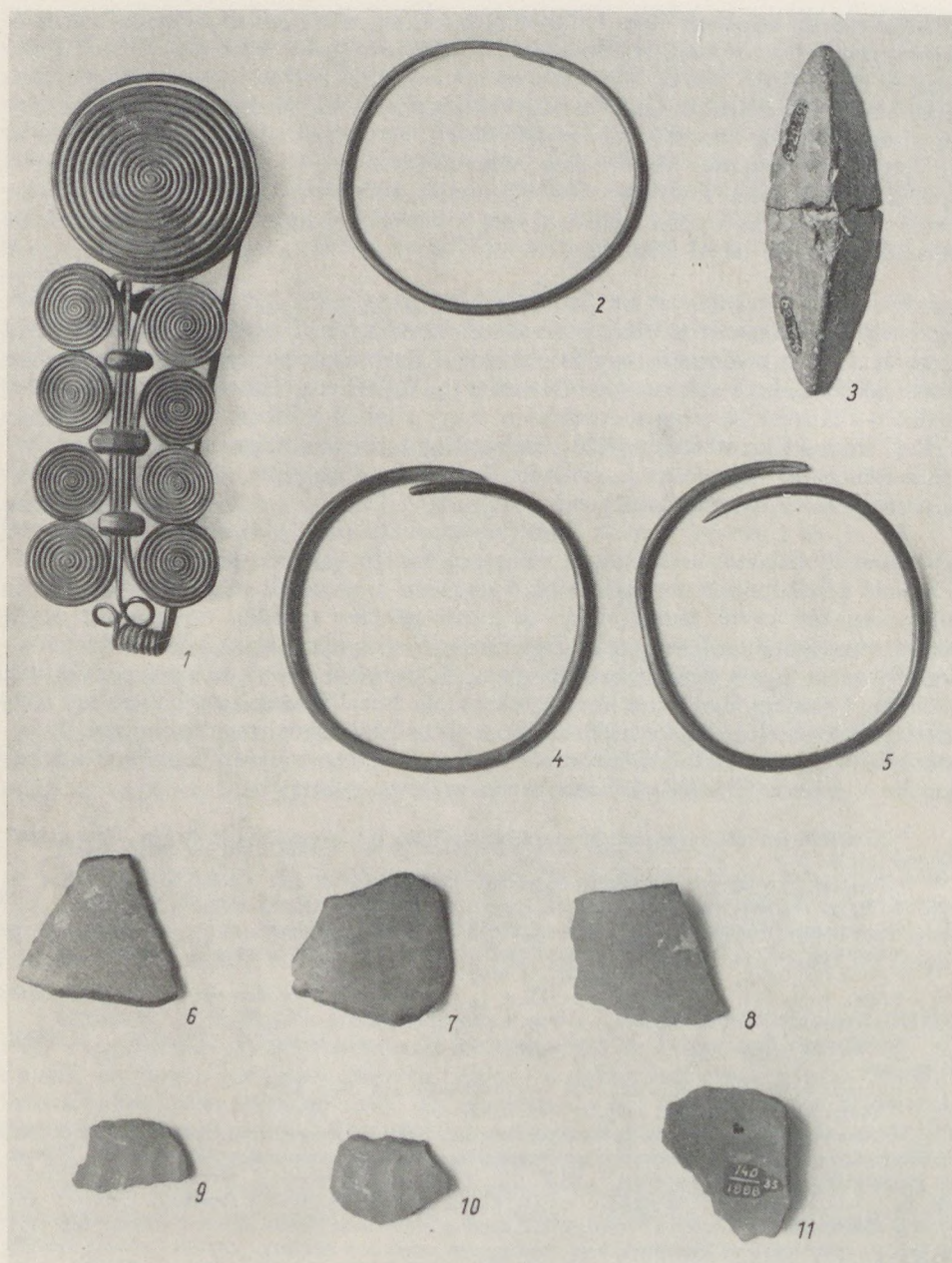
¹⁰ Szentmártoni Darnay K., Arch. Ért. 30 (1910) 428—431. 1—2. kép.

¹¹ Mozsolics A., Arch. Ért. 1949. 27—28. XXII. t. I.

¹² Az uzsavölgyi, badacsonyi és kurdi példányoktól eltérni látszik a C típusnak az az alakja, amelynél a fibula hátát a pajzsos fibulákra emlékeztető lemez alkotja, hurkos huzalokkal szegélyeztetten. Pl. ismeretlen lelőhely: Hampel J., A bronzkor... XLII. t. I.; Lázárpaták: Lebozky T., Arch. Ért. 5 (1885) 182—188. II. t. 20.; Hampel J., A bronzkor... CIX. t. 20.; Mateóc (Matejovce): Paulik, J., i. m. 351, 353. 15. kép.; Marosfelfalu (Suseni): Filimon, A., Le depôt en bronze de Suseni. Dacia 1 (1924) 343—358. 76. kép. — Ezzel szemben lehetséges, hogy megegyezett velük az a példány, amelynek néhány töredéke maradt csak fenn a velemi leletben. L.: Kárpáti K., Arch. Ért. 16 (1896) 295—304. III. t. 1—4, 8.; Hampel J., A bronzkor... CCXXXVIII. t. 1—4, 8.

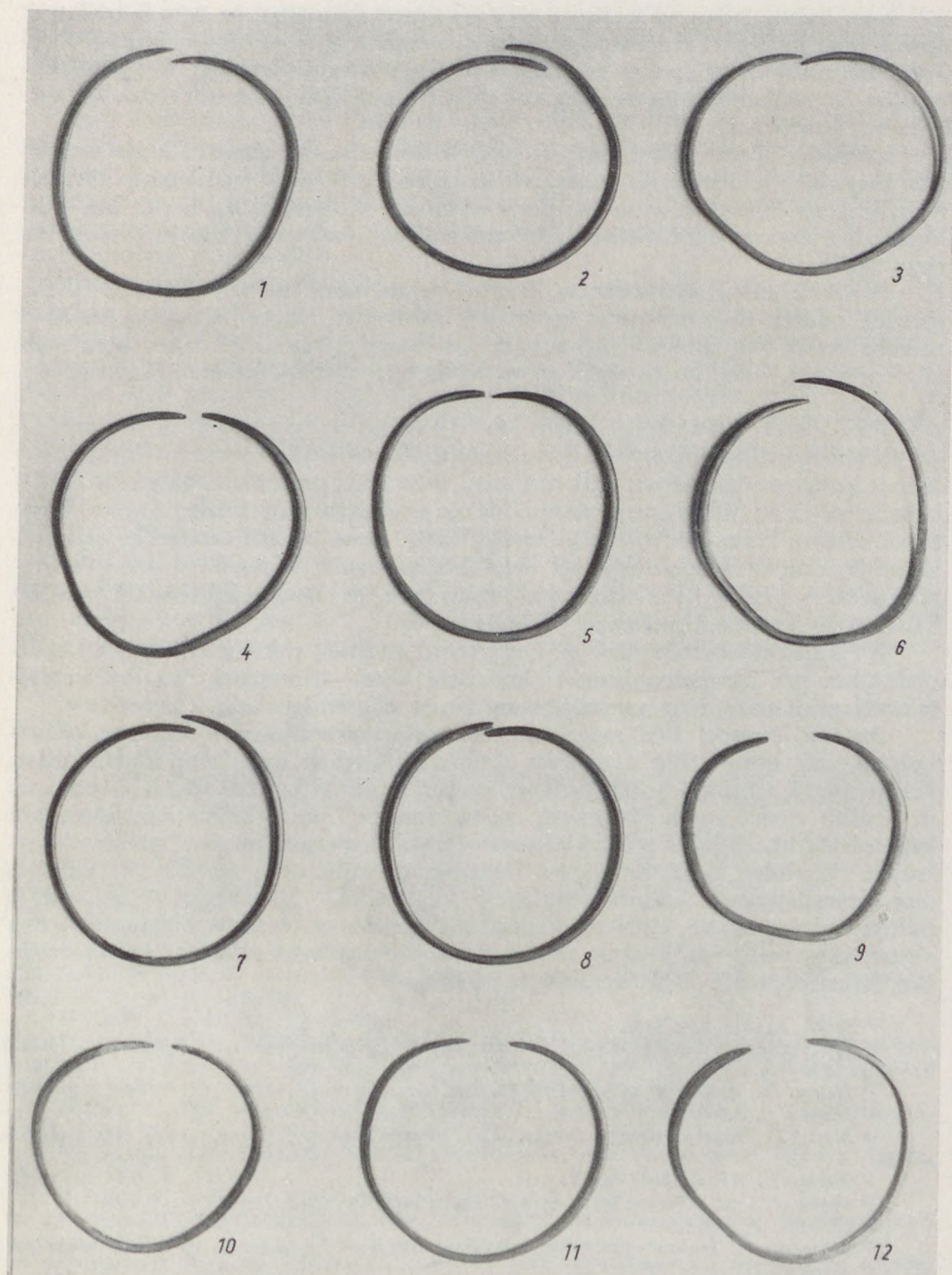
¹³ Az uzsavölgyi példánnyal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a rajza alapján megállapítható, miszerint foglalatjai a testet és a két oldalkorongpárt alkotó huzalon kívül mindkét oldalon még 1—1, összesen tehát 5 huzalt tartottak össze. Tehát ennek is voltak hurkos díszítő huzalai.

2. ábra

3. ábra

Nem indokolatlan tehát, ha az A_1 és C típusú fibulákat, ha nem is tekintjük éppen egy „műhely” termékeinek, hiszen megítélésünk szerint a bronzkori és korai hallstattkori telepeink mindegyikén folyt bronzművesség, mégis előállításukat egy szűkebb területre, közelebbről a Balaton délnyugati sarkának környéke korlátozhatjuk.

Látszólag ellentmond ennek az, hogy a negyedik, A_1 típusú fibulát szolgáltató bronzlelet lelőhelye, Jászkarajenő, az előbbiektől távol, majdnem a Tiszánál fekszik. Nem lehetetlen azonban, hogy e példány a Dunántúlról került ide. Különben is a jászkarajenői leletben a fentebb említett dunántúliakkal igen sok közös tárgy található.

Paulik lehetségesnek tartotta, hogy a sajógömöri leletben található fibulátörödek szintén ebbe a típusba tartozik.¹⁴ Az eredeti tárgyat vizsgálva azonban ez nem látszik valószínűnek, ugyanis az oldalkorongokat alkotó huzal átmetszete négyszögletes,¹⁵ ami az A_3 típus egyes, alább tárgyalandó darabjainál fordul elő.

Fibulák három pár oldalkoronggal (A_2 típus). Az előbbi típushoz viszonyítva lényegesen több példányát ismerjük. Ugyanakkor nem is korlátozódnak olyan szűk területre, mint a két pár oldalkorongosak. Lelelőhelyeik mégis az Alföld északi peremvidékén és az azzal szomszédos dombvidéken sorakoznak a Duna-könyöktől a Felső-Tiszáig, látszólag két területileg talán elkülönülő csoportban: az egykori Felső-Magyarország,¹⁶ Aszód vidéke,¹⁷ Nógrádmárcal (3 példány),¹⁸ Kisterenye,¹⁹ Rimaszombat (Rimavská Sobota),²⁰ illetve Tiszalök,²¹ Antalóc (Antalovce),²² Gelénes.²³

E fibulák közös sajátsága az, hogy mind a testük, mind a korongjaik, akár csak a két pár oldalkorongosaké, kizárólag kerek átmetszetű huzalból készültek, valamint azok, még a vezérkorongjuk is, teljesen laposak.

Az első csoport által meghatározott területen a bronzkor végén a pilinyi kultúra volt honos. Bár a magyar kutatás ezirányban még nem foglalt állást, véleményünk szerint a korai Hallstatt-korban a pilinyi kultúra fiatalabb szakasza itt tovább virult. Így a három pár oldalkorongos fibulák előállítását feltétlenül kapcsolatba hozhatjuk a pilinyi kultúra népével. Ugyanakkor azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy Tiszalök, de különösen Antalóc, és Gelénes már kiesni látszik e kultúra elterjedési területéből.²⁴ Lehetséges tehát, hogy a pilinyi kultúra népén kívül még más területek fémművesei is készítették ezt a típust, vagy pedig ide a nyugatabbra fekvő vidékek lakosaival nagyobb mértékben folytatott csere útján kerültek e példányok.

¹⁴ Paulik, J., i. m. 341 (359).

¹⁵ Hpl., Arch. Ért. 6 (1886) 11—21. V. t. 23.; Hampel J., A bronzkor ... CXVI. t. 23. — MNM lt. sz. 92/1866—46.

¹⁶ Hoernes M., Arch. Ért. 24 (1904) 210. 8. ábra.

¹⁷ Hampel J., A bronzkor ... XLI. t. 4.

¹⁸ Márton L., Nógrád vármegye őskora. MVV. Nógrád Vármegye. (Bp. é. n.) 329. Kép a 324. oldalon.

¹⁹ Kubinyi F., AK 2 (1861) 89. IV. t. 11.

²⁰ Paulik, J., i. m. 328—329 (357—358). 1. kép. 2. kép 2., 5. kép 2.

²¹ MNM lt. sz. 53/1948-1.

²² Borkovský, J., Tri hromadné nálezy v Podkarpatské Rusi. PA 40 (1934—35) 101. 2. kép.

²³ Sőregi J., DE 1933. 28. 4. kép.

²⁴ Tiszalök közeléből a Tisza jobb partjáról ismeretesek a pilinyi kultúra lelőhelyei. Pl. Bodrogkeresztúr.

Fibulák négy pár oldalkoronggal (A_3 típus). A legtöbbet belőlük ismerjük. Közöttük azonban több változatot kell megkülönböztetnünk, amelyek területileg sem fedik egymást.

a) *A fibula teste a rugó előtt 8-as hajlatot alkot.* Az ilyen példányoknál mind a testet, mind a korongokat alkotó huzalok kerek átmetszetűek, korongjaik pedig teljesen laposak. Lelőhelyeik: Velem (2 db),²⁵ Balatonkiliti,²⁶ Simonfa,²⁷ Bokod, Gyermely (2 db),²⁸ Kőhidgyarmat (Kamenný Most),²⁹ Érsekvadkert,³⁰ Benczurfalva (régebben Dolány),³¹ Rimaszombat (Řimavská Sobota — 2 db),³² Kenderes,³³ Sinfalva (Cornești).³⁴

Bár töredékes voltuknál fogva nem állapítható meg, hogy tényleg volt-e 8-as hajlat a rugójuk előtt vagy sem, mégis mivel kerek átmetszetű huzalból készültek, ide számíthatjuk minden bizonnyal a hetényi (Chotin) sírokban lelt 4 példányt,³⁵ az orci töredéket,³⁶ nemkevésbé a paulsdorfi (Szilézia) fibulát,³⁷ amelyek mind biztosan négy pár oldalkorongosak voltak. Meg kell még jegyeznünk, hogy 2 db hasonló alakú aranyfibulát őrzött egykor az Egger gyűjtemény, amelyet állítólag Dunaföldvár és Paks között a Duna mentén találtak.³⁸ Ezek eredetiségét azonban kétségbe vonták.³⁹

b) *A fibula teste egyenes, 8-as nélkül meg y át a rugóba.* Mind a vezér, mind az oldalkorongok huzala négyzetes átmetszetű. A vezérkorong tekercselése nem sík, hanem kisebb-nagyobb mértékben kosárszerűen kiképezett; néha az oldalkorongok is. Lelőhelyeik: Banka,⁴⁰ Vézka (Vieska Bezdedov), az irodalomban Puchó (Puchov) néven szerepel (2 vagy 3 db),⁴¹ Domanizs (Domaniža),⁴² Blatnica-

²⁵ Kárpáti K., i. m. 295—304. IV. t. 2—3.; Hampel J., A bronzkor... CCXLI. t. 2—3.; Miske K., A Velem szt. vidi őstelep. I. (Wien 1907) XLI. t. 14.

²⁶ Kuzsinszky B., i. m. 5—6. 6. kép 7.

²⁷ Kohlbach B., Arch. Ért. 24 (1904) 174. A leletösszefüggéseket I. Ua., Arch. Ért. 20 (1900) 79—84.

²⁸ Vádrhelyi I., Arch. Ért. 9 (1889) 62—66. 1—2. kép.; Hampel J., A bronzkor... CLIX. t. 1—2. — MNM 140/1888—8—9.

²⁹ Novotná, M., Poklad bronzov z dolného Pohronia. Studijné zvesti AU SAV 2 (1957) 71—73. I. t.

³⁰ Patay P., Magyarország régészeti leletei. Szerkesztette Thomas E. (Bp. 1957) 120. Kép uott.

³¹ Hampel J., Antiquités préhistoriques de la Hongrie. (Esztergom 1876) XVI. t. 9.

³² Paulik, J., i. m. 329 (358). 1. kép. 2. kép 1., 5. kép 1,6.

³³ Hampel J., A bronzkor... CLVIII. t. 21. — MNM lt. sz. 65/1887—7.

³⁴ Roska M., A Székelyföld őskora. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. (Cluj-Kolozsvár 1929) 76. 54. kép.; Nestor, J., Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. BRGK 22 (1932) 137., 30. kép.

³⁵ Paulik, J., i. m. 330—339. 7. kép.

³⁶ Az irodalomban a lelőhely gyakran tévesen „Oroszi” néven szerepel. — Undset I., Arch. Ért. 4. (1884) 200—208. Kép a 204. oldalon 8.; Hampel J., A bronzkor... CXVII. t. 30. — A lelőhelyre vonatkozólag I. Melhard Gy., Arch. Ért. 6 (1886) 231; Ua., Arch. Ért. 11 (1891) 96.

³⁷ Zetz, L., Der Verwahrfund von Paulsdorf, Kr. Namslau. Alt Schlesien 5 (1934) 164—169 XXIX. t. 5.

³⁸ Catalogue of the important collection of bronze arms... by the late Dr. S. Egger, of Vienna. (1891) 14. XXV. t. 112—113.

³⁹ Száraz A., Arch. Ért. 11 (1891) 322. I. t. 4.

⁴⁰ Seewald, O., Ein frühhallstattzeitlicher Verwahrfund aus Banka bei Pistyan. Sudeta 14 (1938) 10—15. 1. kép.

⁴¹ Hoernes M., Arch. Ért. 24 (1904) 210. 7. ábra 6.; A lelőhelyet illetően I. x. y., Arch. Ért. 9 (1889) 288. Itt 3 fibuláról történik említés.

⁴² Hpl., Arch. Ért. 22 (1902) 421—424. Kép a 422 oldalon 2. — MNM lt. sz. 116/1902-1.

Szebeszló (Turčianska Blatnica-Sebeslavce),⁴³ Kisbobróc (Bobrovček — 2 db),⁴⁴ Nagybobróc (Bobrovec), tévesen Komjátna (Komjatná) néven is szerepel,⁴⁵ Bükkaranyos,⁴⁶ Bodrogkeresztúr.⁴⁷

Ebbe az alcsoportba sorolhatjuk még, legalábbis a leírás alapján a tschwirtscheni (Szilézia) példányt.⁴⁸ Szögletes huzalból készült volta miatt ilyen fibulából származhat a sajógömöri (Gemer) töredék is.⁴⁹ Biztosan négy pár oldalkorongos fibula a tótpelsőci (Pliešovce),⁵⁰ bohuszlavici (Trenčianska Bohuslavice)⁵¹ és felsőzsadányi (Hornia Ždaňa),⁵² bár a róluk leközölt kép alapján nem állapítható meg, csak feltételezhető, hogy a korongjaikat alkotó huzal szögletes volt. Töredékes voltuknál fogva pedig mindegyiknek hiányzik a rugója, s így a 8-as hajlat hiányát sem állíthatjuk róluk biztosan. De ugyanígy a kelői (Prochot') töredék esetében is csak feltételezhetjük, hogy ebbe az alcsoportba tartozik.⁵³

A felkai (Vel'ka) fibuláról is csak azt tudjuk megállapítani, hogy az A_3 típusú, mivel a róla közölt kép nem megfelelő az eredeti alakjának és a testét alkotó huzal átmetszetének meghatározására.⁵⁴ A Praha-Vokovicon talált fibulát pedig csak Paulik közlése alapján tudjuk közelebbi osztályozás nélkül az A_3 típusba sorolni.⁵⁵

Az A_3 típusú fibulák fenti két alcsoportjának tulajdonságai érdekesen keverednek a domanzsi lelet két kisebb fibuláján. Mind a kettő kerek átmetszetű huzalból készült, aminek következtében az első alcsoportba sorolhatnók őket. Ennek ellenére az egyiken hiába keressük a rugó előtti 8-as hajlatot. Így tehát felépítése a második alcsoportra utal. Ezzel szemben a másik kérdéses fibulán a 8-as hajlat ugyan megvan, de korongjai kosarasak, ami ugyancsak a második alcsoport fibuláira jellemző. Különbözik e két domanzsi példányon a rugó feltűnően nagy, miként arra Paulik rámutatott, szinte a hárfafibulákra emlékeztető méretével eléggé kiütözik a vezérkorongos fibulák sorából.⁵⁶

⁴³ Pulszky F., Arch. Ért. 13 (1879) 304. — MNM lt. sz. 114/1879-5.

⁴⁴ Hampel J., Antiquités . . . X. t. 12—13.; Bastian, A.—Voss, A., Die Bronzeschwerter des Königlich-n Museums zu Berlin. (Berlin 1878) 52., XI. t. 24—25.

⁴⁵ MNM lt. sz. 90/1864—11. Lelethelyként „Nagy Bobrócz Liptó megyében” bejegyzés olvasható. A leltárkönyv szerint 3 db fibulátöredék volt, de az nem derül ki, hogy ezek egy fibulához tartoztak vagy 3 különböző példány töredékeit képezik-e? Jelenleg a MNM gyűjteményében csak 1 hiányos fibula található fel. — Hampel e leletet tévesen mint komjátnai leletet közölte (Hampel J., A bronzkor . . . CXX. t. 20). Könnyen elképzelhetőnek tartom, hogy a Majláth Béla gyűjteményéből Berlinbe került, Kisbobróc lelethellyel nyilvántartott 2 db hasonló fibula (l. 44. j.) egy és ugyanarról a lelethelyről való a fentivel.

⁴⁶ Holste, F., Hortfunde Südosteuropas. (Marburg-Lahn 1952) 40. t. 24. — Miskolc, lt. sz. 53.707. 1.

⁴⁷ Hampel J., Arch. Ért. 1 (1881) 279. II. t. l.; Ua., A bronzkor . . . XCVI. t. l. — MNM 38/1881-1.

⁴⁸ Publikációja: Seger, H., Drei neue schlesische Bronzfunde. Schlesiens Vorzeit 9 (1928) 1. 1. kép, nem volt általam hozzáférhető. Zolt leírása alapján (L. Zolt, L., i. m. 168) vezérkorongját gyöngyszerű rovátkák díszítik. Ez csak szögletes átmetszet esetében képzelhető el.

⁴⁹ L. 15. j.

⁵⁰ Neresnický, P., Pliešovské starožitnosti. SMSS 15 (1910) 23. 2. kép.

⁵¹ Petrikovich, J., Bronzový nález v Bohuslaviciach. SMSS 9 (1904) 112—120. III. t. 1, 4. stb.

⁵² Budaváry, V., Zpráva o činnosti v archeologickom oddelení SNM za rok 1932. ČMSS 25 (1933) 17. 1. kép.

⁵³ Ua., Prehľad prírastkov prehistorického oddelenia Slovenského Národného Muzea v Turčianskom Sv. Martine, nadobudnutých v r. 1921—1930. ČMSS 27—28 (1936—37) 22. V. kép 4.

⁵⁴ Márton L., Arch. Ért. 31 (1911) 344.; Paulik, J., i. m. 342, 354 (369).; Lipták, J., Bilder aus der Zipser Vergangenheit. (Kesmark, 1935) XII. t. alul.

⁵⁵ Paulik, J., i. m. 35. j.

⁵⁶ Hampel, J., Arch. Ért. 22 (1902) 421. Kép a 422. oldalon 3—4. — MNM 116/1902-2-3.

c) *A négy pár oldalkorongos fibulák* fentebb tárgyalt két alcsoportjának egyikébe sem lesz besorolható az a 2 példány, amit Moldvában Rafailán találtak. Testükön ugyan felfedezhetjük a rugó előtti 8-as hajlatot, viszont a róluk közölt ábra alapján úgy tűnik fel, mintha szerkezetüket illetően lényegesen különböznének az eddig említett fibuláktól. Mintha lábuk nem a fibula testét alkotó huzalból lenne kiképezve, beiktatva a vezérkorong elé, hanem az teljesen különálló, a legfelső foglalatba rögzített huzaldarab lenne.⁵⁷

A szakirodalom említ még néhány további vezérkorongos fibulát: Tinnye,⁵⁸ Alpár,⁵⁹ Debrecen—Kovásvölgy,⁶⁰ Komárom vidéke.^{60a} Ezek a példányok azonban vagy már nincsenek meg, vagy nem találhatók fel a gyűjteményekben, ill. bővebbet nem állt módomban megtudni róluk: így nem állapíthatjuk meg róluk, hogy a vezérkorongos fibuláknak egyáltalán melyik csoportjába is sorolhatnánk őket.⁶¹

A négy pár oldalkorongos fibulák két első alcsoportjának lelőhelyeit vizsgálva azt látjuk, hogy az első, a 8-as hajlattal ellátott, széles elterjedése ellenére különösen sűrűn fordul elő a Duna-könyök tájékán. Ez a terület a korai Hallstatt-korban a váli kultúra hazája s a hetényi temető, amelynek négy sírjában is volt ilyen típusú fibula, e kultúrának egyik legjelentősebb lelőhelye. Ennek alapján feltehetjük, hogy a váli kultúrának ez volt a jellemző fibula típusa, annak ellenére, hogy elterjedése minden irányban meghaladja ezen kultúra területét. Az érsek-vadkerti, benzurfalvai és rimaszombati példányok például már a pilinyi kultúra területéről származnak, s az utóbbi leletben az A_2 típusúval való együttes előfordulása is azt bizonyítja, hogy egykori használata nem szorítkozott csak egy kultúra népére. De kívül esik a váli kultúra törzsterületén Sinfalva (Cornești), Kenderes, Velem, vagy a sziléziai Paulsdorf is. Igaz, az utóbbi leletről Zoltz feltételezte, hogy tárgyai nem helybeli gyártmányok, hanem a Kárpát-medencéből (Magyarországról) származnak.⁶² Balatonkilitiről, Orciról és Simonfáról jelenlegi ismereteink alapján nehéz elbírálni, vajon ezek a lelőhelyek még beletartoznak-e a váli kultúra elterjedési területébe, vagy már éppen kívül esnek azon.

A négy pár oldalkorongos fibulák második alcsoportja főként a Vág és Garam völgyében, illetve azok közelében fordul elő. Elterjedésük alapján Paulik közöttük és a madárprotomás (Filip szerint B típusú) fibulák között, amelyek ugyancsak itt (Medvedze, Krivoklat), valamint nagyobb számban Cseh- és Morvaországban találhatók, összefüggést látott.⁶³ E tekintetben feltétlenül igazat kell adnunk neki, mivel a bizonyos mértékben észlelhető területi egyezések mellett több közös szerkezeti sajátosságuk is van. Így a madárprotomás (B típusú) fibulákon ugyancsak nincs a test és a rugó közé 8-as hajlat beiktatva s korongjaik (sok esetben, akár csak az A_{3b} típusúaknál, a testük is) szintén négyszögletes huzalból ké-

⁵⁷ Párvan, V., Getica (București 1926) 390(762). XIX. t. 2.

⁵⁸ Hampel J., A bronzkor... III. 136.; Márton L., A vármegye őskora. MVV Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegye. I. (Bp. é. n.) 178.

⁵⁹ Márton L., uo. 179.; Ua., Arch. Ért. 31 (1911) 344.

⁶⁰ Hampel J., A bronzkor... II. 24., III. 136.

^{60a} Seevald, O., i. m. 13.

⁶¹ Paulik, Petrescu-Dîmbovița-ra hivatkozva említi, hogy Romániából összesen 7 db vezérkorongos fibula ismeretes. Tehát a 2 rafailai, a sinfalvi, valamint a marosfelfalusi (Susení) C típusú fibulán felül még további 3 példánynak kell léteznie, de ezek típusát nem ismerjük. L. Paulik, J., i. m. 34. j.

⁶² Zoltz, L., i. m. 166, 168.

⁶³ Paulik, J., i. m. 349 (362).

szültek. Az általunk tárgyalt fibulatípus vág- és garamvölgyi példányai különben — miként azt a bankai lelet edénye is elárulja — az ún. sziléziai kultúrával hozhatók bizonyára összefüggésbe. Sajógömör, Bükkaranyos és Bodrogkeresztúr azonban távol esik a Vág, ill. Garam völgyétől, egyben a sziléziai kultúra elterjedési területéről, s így a típus ezen utóbbi előfordulásaira még meg kell találni a magyarázatot.

Végeredményben tehát megállapíthatjuk, hogy a vezérkorongos fibulák alakja helyi ízléstől függött. Ez pedig egyben azt jelentheti, hogy a korai Hallstatt-kor egyes kultúráinak (sziléziai, pilinyi fiatalabb szakasza, váli) megvoltak a maguk jellegzetes fibulatípusai.

Feltűnhetett, hogy az egyes fibulatípusok tárgyalása során azokat, mintegy magától értődően korai Hallstatt-koriaknak tekintettem. A vezérkorongos fibulákról ugyanis a legtöbb szerző eddig egyöntetűen azt állapította meg, hogy már a Hallstatt A időszakban megjelennek, de főként a HB-ben gyakoriak. Paulik feltételezi, hogy elvértve még a HC időszakban is használatban voltak.⁶⁴

A vezérkorongos fibulák korának kérdésével nem is foglalkoznánk behatóbban, ha a közelmúltban Kőszegi Frigyes a gyermelyi, továbbá más, vezérkorongos fibulákat tartalmazó lelet keltezésével nem foglalt volna el a fentiektől eltérő álláspontot.

Kőszegi arra a következtetésre jutott, hogy az általa tárgyalt raktárleleteket, közöttük a bennünket is érintő gyermelyi, balatonkiliti, badacsony-köbölkúti, kisapáti, uzsavölgyi, lengyeltóti I. és II., orci, simonfai és kurdi leletet a HA időszak közepén rejtették földbe. A bennük található bronztárgyak típusai alapján e leletek szoros kapcsolatban vannak szerinte a fiatalabb halomsíros kultúrának a Dunántúlon továbbélő csoportjaival. A kérdéses raktárleletek földbejuttatásának hátterét abban látja, hogy az addig viszonylag békés állapotoknak ebben az időben vége szakadt, a telepek elpusztultak.⁶⁵ A telepeknek a HA első felétől kezdve bekövetkezett elpusztulása okául a váli kultúra elnyomulását említi, amely együtt járt szerinte a raktárleletek elrejtésével.⁶⁶ Az előidéző ok tehát egy katasztrófa lett volna, amely azonban nem egyszerre következett be, miként az a raktárleletek különböző korúságából kitűnik.⁶⁷

Kőszegi többek között részletesen foglalkozik a bennünket is érintő kurdi lelettel. Elejti Merhart azon állítását, hogy a leletben késői formák lennének találhatóak, s így azt — újabb véleményekkel egyezően — szintén korainak tekinti.⁶⁸ A gyermelyi lelettel kapcsolatban viszont elismeri azt, hogy az abban szereplő pápaszemes fibula a fentebbinél kétségtelenül fiatalabb korra enged következtetni, mégpedig a HB időszakra, mégis egy Zirc-felsőtündéri sírlelet alapján arra a következtetésre jut, hogy ez a fibulatípus is már jóval korábban használatban lehetett.⁶⁹

Fennmaradt azonban a gyermelyi bronzleletet magában foglaló agyagedénynek néhány töredéke (2. ábra 6-11). Sajnos, ahhoz, hogy belőlük az edényt teljes alakjában rekonstruálhassuk, kevés és túl kicsiny ez a néhány cserép. Annyit

⁶⁴ Uo. 345 (361).

⁶⁵ *Kőszegi F.*, Acta Arch. Hung. 12 (1960) 160—162.

⁶⁶ Uo. 182—183.

⁶⁷ Uo. 166.

⁶⁸ Uo. 163—164.

⁶⁹ Uo. 165.; Vö. *Jankó L.*, Arch. Ért. 31 (1911) 439.

mégis teljes biztonsággal fel lehet belőlük ismerni, hogy az edény fazettált, kihajló peremű, valamint függőlegesen árkolt hasú volt. Sajnos nyakának magassága, valamint kúpos vagy egyenes volta nem állapítható meg. Mindenesetre a visszakövetkeztethető edényalak vagy egy kúpos nyakú, gömbhasú urna, vagy egy mély tál kellett legyen. Olyan urna, mint amit Kőszegi Regölyről,⁷⁰ vagy tál, mint amit ugyanő Tiszavárkonyból⁷¹ mutat be.

A regölyi urnáról megállapítja, hogy az a HA időszak jellegzetes alakja.⁷² Patek formatábláján egy adonyi hasonló alakú urna rajzát közli.⁷³ A neszmélyi temetőben is előfordul egy megfelelő példány a 191. sírban. Ezt Patek HA típusnak tartja.⁷⁴

A tiszavárkonyi lelet korát Kőszegi a HB periódus kezdeténél nem későbbire, de a mélyebb tálon előforduló sűrű árkolás miatt a HA végénél korábbra nem tartja keltezhetőnek.⁷⁵ Neszmélyen az 53. sírban volt egy olyan tál, mint amilyennek a gyermelyi edényt el tudnók képzelni. E sírt Patek — bizonyára a teljes leletegyüttes alapján — ugyan már a HB időszakra teszi, de elismeri, hogy HA—B átmeneti formákat tartalmaz.⁷⁶ Ugyancsak HA₂—B₁ átmeneti időre keltezi a hasonló sashalmi mély tálat is.⁷⁷ Nem is vitás, hogy a neszmélyi 53. sír urnája⁷⁸ már kifejezetten HB jellegű s így e sírban előforduló mély tálat is még a HB időszak elején használatban levő alaknak kell tekintenünk, bár éppen a sashalmi leletekkel kapcsolatban Kőszegi utalt arra, hogy a tálnak vannak HA korú párhuzamai.⁷⁹

A lényeg mindenesetre az, hogy a gyermelyi raktárlelet edénye — a kettő közül bármelyik típushoz tartozott is — a HA₂ időszakból, egyben a váli kultúrából ismert forma volt.

Ebből pedig az következik, hogy mivel a gyermelyi leletet a HA₂ időszakban kellett elrejtteni és mivel ehhez éppen a váli kultúra formakörébe tartozó edényt használták fel, azt semmi esetre sem a váli kultúra népének támadása elől óhajtották biztonságba helyezni. A gyermelyi lelet egykor a váli kultúra népének birtokában volt, és ők rejtették földbe.

A hetényi temető fibuláival kapcsolatban Paulik megállapította, hogy mind a négy sír, amelyben ilyenek előfordultak, a temető horizontális stratigráfia útján jól elkülöníthető északnyugati, egyben idősebb részének közvetlen közelében volt található. A leletanyag itt is a váli kultúrának korábbi, HA korú szakaszából való, amit egyébként a kérdéses síroknak általa bemutatott egyéb leletei is igazolni látszanak. Paulik különben e sírokat semmiképpen sem tartja egyidősnek a csekei (Čaka) halomsírral,⁸⁰ amelyet Kőszegi, bár a lelet ismertetőjével együtt ő is HA korúnak tart, a továbbélő halomsíros kultúrába sorol.⁸¹ Ezek szerint a hetényi

⁷⁰ Kőszegi F., i. m. LXXXV. t. 2.

⁷¹ Uo. LXXXVII. t. 1.

⁷² Uo. 170.

⁷³ Patek E., Arch. Ért. 82 (1955) 1. kép 35.

⁷⁴ Uo., Acta Arch. Hung. 13 (1961) 66. XXV. t. 7.

⁷⁵ Kőszegi F., i. m. 170.

⁷⁶ Patek E., Acta Arch. Hung. 13 (1961) 80. VIII. t. 8.

⁷⁷ Uo. 61.

⁷⁸ Uo. VIII. t. 7.

⁷⁹ Kőszegi F., i. m. 172.

⁸⁰ Paulik, J., i. m. 339, 346 (358, 361).

⁸¹ Kőszegi F., i. m. 166.

fibulák kora szintén csakis HA₂ lehet, azaz itt is a váli kultúra népének birtokában voltak a vezérkorongos fibulák.

A rimaszombati és érsekvadkerti A_{3a} típusú vezérkorongos fibulákat tartalmazó leletek között szoros összefüggés áll fenn. Ugyanis nemcsak a négy pár oldalkorongos fibula van meg egyaránt mindkettőben, hanem egymáshoz szinte teljesen hasonló kartekercspár is.⁸² E tekercsek szélesebb végén a testüket kialakító huzal négyzetes átmetszetű és sodrott, de a sodrottságuk az ilyen módon kialakított hosszuk feletávolságában ellenkező értelmű irányba vált át.

Az érsekvadkerti leletben azonban kirkendrupi típusú csésze is előfordul,⁸³ ami alkalmas e raktárlelet számára további összefüggések kialakítására. E csészék nem is egy leletből ismeretesek, s ezeket általában a HA és HB időszakra szokták keltezni.

Meg kell még említenem, hogy az érsekvadkerti és rimaszombati leletekével teljesen megegyező kartekercsek jöttek elő egy 1959-ben Mezőkövesden talált raktárleletben is, mégpedig bronz bogrács (Merhart B₁ típus), harang alakú bronzsisak és madárprotomákkal díszített hajdúszoboszlói típusú bronz szitula társaságában. Ezen a leleten keresztül pedig — különösen ha a bronz csészét is figyelembe vesszük — az érsekvadkerti és hajdúböszörményi leletek kerültek szoros kapcsolatba, amely utóbbinak korát már általánosan a HB időszakra keltezik.⁸⁴

Messze vezetne a vezérkorongos fibulákat tartalmazó bronzleletek részletes analízise, annak érdekében, vajon Kőszegi kronológiai megállapításai helyénvalók-e vagy sem. Nekünk mindenesetre a fentiekből azt a következtetést kell levonnunk, hogy ha szerepelnek is vezérkorongos fibulák a HA időszak közepén elrejtett leletekben, e fibulatípus leginkább a HA₂ időszakban kellett használatos legyen, sőt feltehető, hogy a HB időszakban is.⁸⁵ Ez mindenekelőtt is az A_{3a} fibulatípusról állapítható meg. De minthogy Paulik világosan rámutatott az összes vezérkorongos fibulatípus nagyjából egyidejűségére,⁸⁶ ezt a többire is vonatkoztathatjuk. Az A₂ és A_{3a} típusok azonos kora különben is a rimaszombati lelet révén igazolt, de az A_{3b} típusú fibulát tartalmazó bankai lelet edénye is ezt támasztja alá, amelyet Seewald hasonló időre, a Montelius féle IV. periódusra keltez.

Visszatérve végül a bokodi leletre, a fentebb elmondottak alapján, figyelembe véve a lelet fibulájának és karpereceinek nagymérvű kopottságát, s ebből kifolyólag azok hosszú időn át használt voltát, valószínűleg akkor járunk a helyes úton, ha úgy véljük, hogy e leletet a HA₂ időszakban rejtették földbe.

PATAY PÁL

⁸² Paulik, J., i. m. 329—330 (358). 1. kép, 3. kép 1—2, 5. kép 3—4.

⁸³ Patay P., i. m. 120. Kép ugyanott.

⁸⁴ Sprockhoff, E., Zur Handelsgeschichte der germanischen Bronzezeit. (Berlin 1930) 46, 64, 90—91, 116.; Merhart, G., Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen. Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz. II. (Mainz 1952) 5, 33.; Mozsolics A., Acta Arch. Hung. 5 (1955) 48.

⁸⁵ A vezérkorongos fibuláknak a HC időszakban való használatát a felkai lelet révén még nem látom bizonyítva. Seewald pl. nem említi a poprádi Tatra Múzeumban őrzött raktárlelet felsorolásánál (Seewald, O., i. m. 12) az antennás kardot. Ő is csak Mártonra hivatkozik.

⁸⁶ Paulik, J., i. m. 360—362.

DER BRONZEFUND VON BOKOD

In der Umgebung der Gemeinde Bokod (Kom. Komárom) wurde 1961 gelegentlich eines Baues ein Lagerfund aus Bronze gehoben. Der Fund besteht aus einer Posamenteriefibel (Abb. 2/1), aus 15 Stück offenen, an den Enden verjüngten Reifen (Arm- oder Fußreifen), die in vier Größen vorkommen (Abb. 2/2, 4-5, Abb. 3/1-12) und schließlich aus einem länglichen, schiffchenförmigen Gußfladen (Abb. 2/3).

Drei Reifen sind stark abgenützt. Nicht allein die mit dem Arm, bzw. Fuß in Berührung kommende Innenfläche ist abgenützt, sondern auch die aufeinander liegenden Enden, außerdem an zahlreichen Exemplaren beide Seiten, was darauf hinweist, daß auch mehrere von ihnen gleichzeitig am Arm oder Fuß getragen wurden. Die Art der Abnützung an den zwei größten Exemplaren (Abb. 2/4-5) läßt darauf schließen, daß sie am Fuße getragen wurden. An der Nadel der Fibel bildete sich infolge des langandauernden Gebrauches dort, wo sie in den Fußteil einhackt, eine tiefe Rille.

Der Fund stellt daher eine zusammengehörige Schmuckgarnitur vor; zwischen dem Zeitpunkt der Anfertigung und dem des Vergrabenwerdens ist eine lange Frist verstrichen.

Mit den im Funde von Bokod ebenfalls vorkommenden Posamenteriefibeln hat sich nach mehreren Prämissen zuletzt J. Paulik eingehender befaßt. Diesen Fibeltyp, den wir nach J. Filip Typ A nennen können, teilte er in mit A 1—3 bezeichnete Untergruppen, mit Zugrundelegung der seitlichen Scheibenpaaranzahl.

Fibeln mit zwei Paar Seitenscheiben (Typ A₁). Fundorte: Jászkarajenő, Kisapáti (2 Stück), I. und II. Fund von Lengyeltóti (3 Stück), Kurd. Mit ihm verwandt und im gleichen Gebiete, in der Gegend des südwestlichen Winkels vom Plattensee zu finden ist — Filip's Benennung gemäß der Typ C, Kurd, Badacsony-Köbölkút, Uzsavölgy (2 Stück).

Fibeln mit drei Paar Seitenscheiben (Typ A₂). Fundorte: Das ehemalige Oberungarn, die Gegend von Aszód, Nógrádmárcal (3 Stück), Kisterenye, Rimavska Sobota (Rimaszombat), Tiszalök, Antalovce (Antalóc), Gelénes. Ihr Körper und ihre Scheiben sind, genau so wie die Fibeln mit zwei Paar Seitenscheiben, aus Draht von rundem Durchschnitt, die Mittelscheibe aber flach. Mit Ausnahme der 3 zuletzt aufgezählten Exemplare stammen die übrigen vom Territorium der Pilinyer Kultur; es ist anzunehmen, daß sie mit deren späterem Abschnitt HA in Zusammenhang zu bringen sind.

Fibeln mit vier Paar Seitenscheiben (Typ A₃). Wir müssen mehrere, auch in territorialer Hinsicht abweichende Varianten unterscheiden.

a) *Der Körper bildet vor der Feder einen Achter.* Der Draht des Körpers und der Scheiben ist rund, die Scheiben sind flach. Fundorte: Velem (2 Stück), Balatonkiliti, Simonfa, Bokod, Gyermely (2 Stück), Kamenný Most (Kőhígyarmat), Érsekivádkert, Benczurfalva (vormals Dolány), Rimavská Sobota (Rimaszombat — 2 Stück), Kenderes, Cornești (Sinfalva). Des weiteren wahrscheinlich: Chotin (Hetény — 4 Stück, aus Gräbern) Orci, Paulsdorf (Schlesien). Die Echtheit der

angeblich zwischen Dunaföldvár und Paks an der Donau gefundenen 2 goldenen Fibeln wurde angezweifelt.

b) *Zwischen Körper und Feder ist kein Achter eingesetzt.* Die Scheiben — oft auch der Körper — bestehen aus Draht von viereckigem Durchschnitt, die Scheiben sind korbchenförmig gewölbt. Fundorte: Banka, Vieska Bezdedov (Vézka) — figuriert in der Literatur unter dem Namen Puchov (Puchó) — 2 oder 3 Stück, Domaníža (Domanizs), Turčianska Blatnica—Sebeslavce (Blatnica—Szebeszló), Bobrovček (Kisbobróc — 2 Stück), Bobrovec (Nagybobróc) — figuriert irrtümlich unter dem Namen Komjatná (Komjátna), Bükkaranyos, Bodrogkeresztúr. Das Weiteren vermutlich: Tschwirtschen (Schlesien), Gemer (Sajógömör), Pliešovce (Tótpelsőc), Trenčianska Bohuslavice (Bohuszlavic), Hornia Ždaňa (Felsőzsadány), Prochot' (Kelő).

Die Eigenschaften der obigen zwei Untergruppen vermischen sich in den zwei kleineren Fibeln aus dem Fund von Domaníža (Domanizs) auf interessante Weise. Beide Stücke sind aus rundem Draht gefertigt. Gleichzeitig jedoch fehlt an dem einen Stück der Achter vor der Feder, an dem andern Exemplar wiederum ist die Mittelscheibe korb förmig gewölbt.

Die Vel'kaer (Felka) und die Praha-Vokovicer Fibel betreffend, können wir lediglich feststellen, daß sie nach Paulik zum Typ A_3 gehören.

c) *Der zwischen Bügel und Feder eingeschaltete Fuß besteht nicht aus dem gleichen Draht wie der Körper*, sondern bildet einen selbständigen Glied an den zwei in Ra-faila (Moldau) gefundenen Exemplare.

Von ungarischen Typ sind die lediglich aus der Literatur bekannten Fibeln von Tinnye, Alpár, Debrecen und aus der Gegend von Komárom.

Die in die erste Untergruppe einzugliedernden Fibeln mit vier Paar Seitenscheiben kommen besonders häufig in der Gegend des Donaukniees, auf dem Gebiete der Kultur von Vâl, z. B. in Chotin (Hetény) eben im Gräberfeld dieser Kultur vor. Gleichzeitig überschreitet die Ausbreitung dieses Typs in jeder Richtung die der Kultur von Vâl; mehrere Exemplare stammen vom Gebiete der Kultur von Piliny.

Die Fibeln der zweiten Untergruppe kommen hauptsächlich in der Gegend des Waag- und Grantales vor, wo auch die verwandte Züge aufweisenden und in Böhmen und Mähren häufigeren Vogelprotoma-Fibeln (nach Filip Typ B genannt) gefunden werden. Auf diesem Territorium stehen sie wahrscheinlich mit der schlesischen Kultur in Zusammenhang, was auch der Fund von Banka bestätigt.

Wir können somit feststellen, daß die Form der Posamentieriefibeln vom lokalen Geschmack abhängig war, was bedeutet, daß auch die einzelnen Kulturen der frühen Hallstattzeit (die schlesische Kultur, der spätere Abschnitt der Kultur von Piliny und die Kultur von Vâl) ihre charakteristischen Fibeltypen hatten.

Im allgemeinen besteht die Ansicht, daß die Posamentieriefibeln der HA—B Zeit angehören. Paulik nimmt an, daß sie mitunter auch noch in der HC Zeit in Gebrauch waren. Neuerdings jedoch machte F. Kőszegi in Bezug auf mehrere Posamentieriefibeln enthaltende Hortfunde die Feststellung, daß diese in der Mitte der HA Zeit von den weiter fortlebenden Völkern der Hügelgräberkultur vor dem Angriff der Kultur von Vâl in die Erde geborgen wurden.

Von dem den Fund von Gyermely verwahrenden Tongefäß sind lediglich

wenige Bruchstücke erhalten geblieben; die Form des Gefäßes war nicht mit Sicherheit zu bestimmen, indessen hatte es einen facettierten ausladenden Rand und einen senkrecht kannelierten, bauchigen Körper. Wir können feststellen, daß das fragliche Gefäß in den Formkreis der Kultur von Vál gehört. Es hätte eine in die HA₂ Zeit zu datierende Form sein müssen, doch waren seine Analogien auch noch in der HA—B Übergangszeit in Gebrauch.

Somit war der Fund von Gyermely vorzeiten im Besitze des Volkes der Kultur von Vál, die ihn auch in der Erde vergruben.

Aus dem früheren Abschnitt der HA₂ Zeit der Kultur von Vál jedoch stammen auch die Fibeln des Gräberfeldes von Chotin (Hetény).

Auf ein ähnliches Zeitalter weist auch der Fund von Érsekvadkert und der ihm verwandte von Rimavská Sobota (Rimaszombat) hin. Die Analogie zu den in ihnen vorkommenden Armspiralen finden wir auch in einem neuerdings in Mezökövesd zutage gekommenen Fund, welcher letzterer seinerseits durch seinen Bronzekessel (Typ Merhart B₁), Bronzehelm und die Situla mit Vogelprotoma mit dem in allgemeinen in die HB Zeit datierten Fund von Hajduböszörmény in engem Zusammenhang steht. Zu dem Fund von Érsekvadkert gehört übrigens auch eine Schale vom Typ Kirkendrup. Auch der Fund von Banka unterstützt die obige Datierung.

Im Endergebnisse: wenn auch in den in der Mitte des HA vergrabenen Funden Posamenteriefibeln vorkommen, mußte der Fibeltyp — vor allem der Untertyp A_{3a} hauptsächlich im Zeitraum HA₂ in Gebrauche stehen, es ist sogar anzunehmen, noch in der HB Zeit. Diese Feststellung können wir dagegen in Bezug auf die übrigen Typen verallgemeinern, denn ihre Gleichalterigkeit ist von Paulik nachgewiesen worden.

Auf den Fund von Bokod zurückkommend glauben wir — in Anbetracht dessen, daß seine Gegenstände lange Zeit hindurch im Gebrauch waren — annehmen zu können, daß sie im HA₂ Zeitraum in die Erde gekommen sind.

AFAZEKASKORONG MEGJELENÉSÉNEK KÉRDÉSE A NAGYALFÖLDÖN

A Kárpát-medence történetében az i. e. I. évezredben sajátos helyet foglal el a Nagyalföld. Az első ezredév derekán ezen a helyen olyan kultúra alakult ki, amely a szomszédos egyidejű kultúráktól sok tekintetben eltér. Bármennyire igyekeztek a régészek ezt a kultúrát felderíteni, igyekvésük nem járt kielégítő eredménnyel; ezt elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy az írott kútfők hiányában egyedül rendelkezésünkre álló forrás: a régészeti kutatás, nem elegendő.

A kultúra eredetének belső időrendi kérdései nem tisztázottak, a lakosság etnikai összetétele vitás, és az irodalomban egyetlen egyszer sem vetették fel a lakosság társadalmi viszonyainak és gazdasági helyzetének kérdéseit.

Ezekkel a kérdésekkel nem merülnek ki ennek a kornak megoldatlan problémái, ha meggondoljuk, hogy a szóban forgó időszak négy-öt évszázadra terjed, arra az időszakra, amely alatt a vas a lakosság mindennapi életébe is bevonult, és amikor a legfontosabb fegyvereket és eszközöket vasból kezdték előállítani. A kultúra külső időrendjének keretei csak nagy vonalakban rajzolódhatnak ki: az i. e. VI. évszázadtól a III/II. évszázadig.¹

A rendelkezésünkre álló anyag kizárólag temetőkből került elő, de ezeket a temetőket sehol sem tárták fel teljesen. Egyedüli kivétel a hódmezővásárhelyi—fehértói telep.² Kerámiaja után ítélve azonban ez is már inkább a La Tène korzakhoz tartozik.

Ezt a kultúrát a hallstatti kultúra szkíta vagy vekerzugi csoportjának nevezzük. Az első elnevezése onnan ered, hogy a sírleletek között gyakran fordulnak elő szkíta elemek. A második elnevezést a szentes—vekerzugi temetőben végzett ásatás nyomán Párducz Mihály vezette be a közhasználatba. Az ebből a temetőből előkerült anyagot a Hallstatt C—D kultúrához tartozó szomszédos területek leleteihez hasonlíthatjuk ugyan, de Párducz Mihály nézete szerint a szóban lévő kultúránál a szkíta elemeken felül a trák és illír tényezőket is figyelembe kell vennünk; ugyanakkor e csoport, valamint a szkíta, trák vagy illír csoport kultúrája között teljes párhuzamot nem vonhatunk. Ami a kultúra területi elterjedésének meghatározását illeti, a szerző rámutatott arra, hogy eléggé zárt jellegű, mert felöleli a Nagyalföldet, részben áttérjed a Kisalföldre és átnyúlik a Felvidékre, de a Dunántúlra már nem jut át,³ sem más szomszédos területre nem terjed ki.

A Kárpát-medence többi kultúrái között ennek a kultúrának sajátos jellegét egyfelől a temetkezési szokások, másfelől a sírmellékletek adják meg. Ebben a tanulmányban nem foglalkozunk valamennyi jellemvonással, amely ezt a kultúrát

¹ Párducz M., Acta Arch. Hung. 4(1954) 73. — alsó kronológiai határ.; Nagy T., BpR 19(1959) 126. — felső kronológiai határ.

² Párducz M., Arch. Ért. 1944—45. 62—73.

³ A Balaton vonalától északra a Dunáig terjedő területen csak szkíta befolyás figyelhető meg: Párducz M., Acta Arch. Hung. i. h. 61.

a többtől megkülönbözteti, hanem csupán kerámiájának jellemzését kíséreljük meg, amely ennek a kultúrának sajátosságát kiemeli, emlékanyagát összekapcsolja, de ugyanakkor a szomszédos területek emlékanyagától meg is különbözteti.

Valamennyi temetőben olyan kerámiával találkozunk, amely előállításának módjánál fogva két nagy csoportra osztható.⁴ Az első csoportba a kézzel formált, a második csoportba a korongolt edények tartoznak.

Az első csoportba mindenekelőtt kézzel formált, virágcserep alakú edények tartoznak. Akadnak azonban ezen felül ebben a csoportban talak is, főképpen behajló peremmel, de néha egyenes vagy kihajló peremmel is. A kézzel formált kerámia kisebb százalékát olyan bögrék alkotják, amelyeken a fül a perem fölé emelkedik. Végül a Villanova típusú vagy bikonikus alakú edények egy része szintén kézzel formált. Az ilyen edények legtöbbször rosszul iszapolt agyagból készültek, amelyhez samott is keveredett, az edények alakja sokszor aszimmetrikus és a neolit készítményekre emlékeztet (különösen a virágcserep alakú edények). Ebbe a csoportba kell sorolnunk a hallstatti típusú kerámiát, amelyet szépen simítottak és jól kiégettek, bár az utóbbit legtöbbször hanyagul készítették el. A anyag munkára vall az aszimmetrikus alak, és a nem egyenlő vastag edényfal. A nagy gondal készült edények ritka kivételnek számítanak. Az ehhez a csoporthoz sorolható fazekasúra a földben rendszerint rosszul marad meg, és az első érintésre szétmállik. Az edényeket egyenlőtlenül égették ki, falvastagságuk 8–10 mm.

A második csoport magas fülű bögréket, befelé hajlított vagy (ritkábban) kifelé hajló peremű talakat, bikonikus edényeket, palackokat, amfórákat, korsó alakú füles bögréket tartalmaz (4. ábra 1-3; 5. ábra 1-2). Az edények színe majdnem mindig világos szürke, mind a törésen, mind a felületen néha barna és egészen ritkán piros. Agyagja kitűnően iszapolt, az edényfalak vékonyak, vastagságuk 4–5, sőt néha 2–3 mm. A fenék „gyűrűs”, a kiégetés egyenletes. A belső felületen a korongolás nyomai világosan látszanak (6. ábra), a külső felület gondosan simított. Ez a fajta edény a földben igen jól megmarad, kivétel csupán a piros kerámia, amely rétegekre hasad és szétmorzsolódik.

Mind a kézzel formált, mind a korongon készült edények gyakran hamvasztásos temetkezések urnái, és sokszor a halott másvilági útjának kísérői, az elhalt ételét-italát tartalmazzák, ilyenkor a sírgödörben a váz vagy az urna mellett állnak. Előfordul gyakran az is, hogy az edényeket összetörten helyezték a sírba. Zöldhalompusztán, Szentés—Vekerzugon, Alsótelekesen megfigyelhettük azt a valószínűen temetkezési szokásokkal összefüggő jelenséget, hogy a sírgödörben vagy a behantolt földben csak olyan cserepeket találunk, amelyeknek alapján még azoknak az edényeknek alakját és számát is nehezen állapíthatjuk meg, amelyekből a cserepek származtak.

A kézzel formált és korongolt edények szerepe minden esetben egyforma. Néhány statisztikai adat összehasonlítása alapján megállapíthatjuk, hogy a leginkább átvizsgált temetők közül az alsótelekesi temetőben talált leletanyag kb. másfél százaléka a korongolt kerámia,⁵ a csanytelekiben 24%,⁶ a tiszaberceli⁷

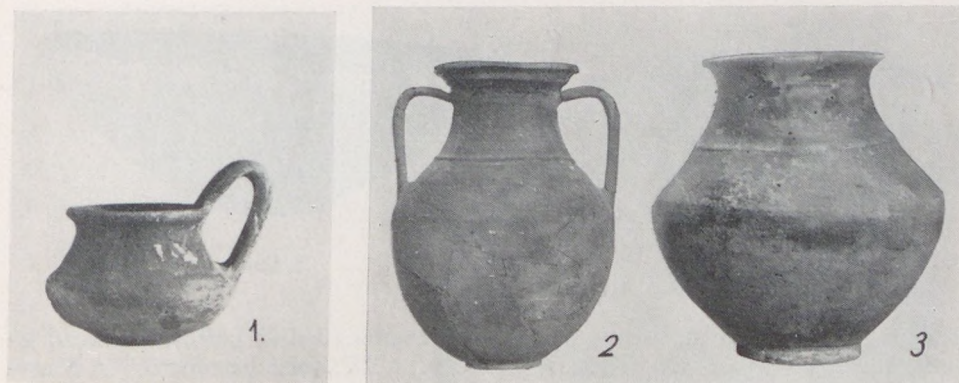
⁴ *Bottyán Árpád*, aki részletesen foglalkozott a szkítakerámia típusaival, eredetével és elterjedésével (Szkíták a magyar Alföldön. RF I. (Bp. 1955) 13–42) nem a kerámia előállítása, hanem tipológiája szempontjából vizsgálta az anyagot. Kronológiai ellentmondásairól lásd lejjebb.

⁵ *Patay P.*, FA 13(1961) 27–48.

⁶ *Csallány G.—Párducz M.* Arch. Ért. 1944–45. 81–85.

⁷ Kiss Lajos ásatása; az anyag azonosítását a szerző végezte.

4. ábra

Pálinkás-dülőben mintegy 37%, a szentes—vekerzugiban pedig majdnem 50%.⁸ Igen nagy százalékarányban fordul elő korongon készült kerámia a csupán részben közölt tápiószelei temetőben és a feltárás alatt álló tiszavasvári temetőben is.⁹ Figyelmet érdemel az a tény is, hogy a korongolt kerámia igen gyakran a kézzel formálttal együtt fordul elő. Szentes—Vekerzugban pl. az alább következő sírok egyaránt tartalmaznak kézzel formált és korongolt kerámiát: 19, 27, 29, 31, 32, 36, 38, 52, 43, 56, 64, 65, 79, 88, 93, 96, 111, 117, 145. Néha azt a kézzel formált virágcserep formájú edényt, amely az elhalt kalcinált csontjait tartalmazza, korongon készült tál borítja (Petneháza, Ungvári Múzeum, Szentes—Vekerzug 55. sír). Korongolt cserepeket kézzel formáltakkal keverten még ott is találhatunk, ahol jelentős számú korongolt kerámia nem fordul elő. Ezek az adatok először is azt bizonyítják, hogy a szentes—vekerzugi csoportban bizonyos időszakban a kézzel formált kerámiával együtt korongolt cserepeket is kezdtek a sírba helyezni.

Másodszor: a felhasználás tekintetében a sírokban nem állapíthatunk meg különbséget a kézzel formált és a korongolt kerámia között, ezek szerepe tehát teljesen azonos.

Harmadszor: ha számításba vesszük, hogy ennek a kultúrának minden temetőjében előfordul a korongon készült kerámia, sőt egyik-másik temetőben jelentős százalékban, arra kell gondolnunk, hogy ez a kerámia nem lehetett import áru, hanem helyben készült. Ez a tény viszont arra mutat, hogy a helyi lakosság a fazekasság fejlődésében magasabbra jutott.

Negyedszer: a helyi fazekas iparnak ezek szerint kétféle alakja volt, egyfelől megtartotta a kézzel formálás ősi, házi eljárását, másfelől olyan edényeket figyelhetünk meg, amelyek erre a célra berendezett fazekas műhelyekben készültek.

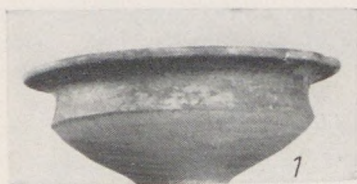
Még nem is olyan régen általánosan elfogadták azt a feltevést, hogy az európai ősi néptörzsek a fazekaskorong használatát a keltáktól vették át.¹⁰ E törzsek más európai területein a fazekaskorong használatát valóban a kelták terjesztették el.

⁸ Párducz M., Acta Arch. Hung. 2(1952) 143—172.; 4(1954) 25—91.; 5(1955) 1—22.

⁹ A leletek a Magyar Nemzeti Múzeumban vannak.

¹⁰ Az Alföld vonatkozásában: B. Bónis É., Die Kelten. Archäologische Funde in Ungarn. (Bp. 1956) 168.

5. ábra 1.

5. ábra 2.

Bottyán Árpád úgy véli, hogy a korongolt kerámia a kelták befolyására kezd jelentkezni, az ilyen edények feltűnése tehát az i. e. IV. századra tehető.¹¹ A Nagyalföldön a szkíta kor egész kultúráját területileg három részre osztja, minden rész egy-egy halmos fejedelmi sír köré csoportosul: Zöldhalompusztá, Tápiószentmárton és Gyoma. Bottyán tehát a IV. századra tehető (pontosabban 320-tól, illetve 350-től nyitott) temetőket az V. századból keltezhető fejedelmi sírok köré csoportosítja.¹² És ha analógiák hiányában a gazdag gyomai sír datálása nehézségekbe is ütközik, a zöldhalompusztai és végül a tápiószentmártoni sír is nem az i. e. IV., hanem az V. századba tartozik.

Bottyán tehát kronológiai ellentmondásba keveredik. Fő tévedése elsősorban abból ered, hogy a korongolt kerámia megjelenését a Nagyalföldön hibásan állapította meg.

A kelta kerámiai anyag vizsgálata során már Hunyadi Ilona is arra következtetett, hogy a kelták bizonyos edényalakokat a szkítáktól vettek át.¹³

A szentes—vekerzugli leletek kutatásának egyik eredménye az a megállapítás, hogy a helyi lakosság a fazekaskorongot már a kelták előtt is használta.¹⁴ Ezt a tételt Szlovákia leleteire vonatkozóan határozottabb fogalmazásban találjuk Jan Filip könyvében.¹⁵ A szerző megjegyzi, hogy az őslakosság a fazekaskorongot már a kelták előtt használta, de arról nem szól, hogy Közép-Európában mikor jelent meg a korongolt kerámia. Ezt az időpontot jelenleg csak más, jól datált leletek alapján határozhatjuk meg, mert a korongolt kerámia tipológiai fejlődésének feltárására irányuló kísérletek eddig nem hoztak eredményt. A korongolt kerámia megjelenési idejének meghatározásánál a következő lelőhelyeket vehetjük figyelembe: Mátraszele, Alsótelekes, Tápiószele 84. sír.

Mátraszelen az 1961. évi hitelesítő ásatások során más tárgyakkal együtt egy kézzel formált tálat és egy magas fülű bögrét találtak. Ha ezek a tárgyak nemcsak területileg, de időrendileg is összetartoznak a mátraszelei lelettel,¹⁶ azokat az V. század végére datálhatjuk.

Az utóbbi évek ásatásai Alsótelekesen¹⁷ olyan anyagot hoztak napvilágra,

¹¹ Bottyán Á., i. m. 18.

¹² Uo. 77.

¹³ Hunyadi I., Kelták a Kárpát-medencében. DissPann II:18 (Bp. 1944) 49—56.

¹⁴ Párducz M., Acta Arch. Hung. 1955. 15.

¹⁵ Filip, J., Keltové ve Střední Evropě. (Praha 1956) 279.

¹⁶ Patay P., Arch. Ért. 89(1962) 72—76.

¹⁷ Uo., FA 13(1961) 47.

6. ábra

amelyek Patay Pál helyes meghatározása szerint az i. e. VI. század végére tehetők. Ebben az anyagban a kézzel formált kerámián kívül korongolt edények is vannak.¹⁸

Végül Tápiószelén a 84. sírban igen jelentős tárgyak kerültek elő, részletes leírásukat 1958-ban tették közzé.¹⁹ Ezúttal csak annyit említünk meg, hogy itt hamvasztásos sírban találtak két korongolt edényt egy kézzel formált palack alakú edény társaságában, nevezetesen egy magas fülű kancsót és egy hosszú nyakú bikonikus kancsót. Ezeken a tárgyakon kívül a sírból még három orsógomb és más olyan dísz tárgy került elő, amelyek azt valószínűsítik, hogy a sír női sír lehetett. A dísz tárgyak között volt egy bronztükrő, oldalán fogóval. Bár a tűz kárt tett benne, mégis megállapíthatjuk, hogy szkíta eredetű tükrő volt, a nyelén sematikus ábrázolt kosfejjel. Az ilyenféle tükrők eredetére nem térünk ki, csupán annyit szeretnénk megjegyezni, hogy pontosan tudjuk őket datálni, azaz az i. e. VI. századból származnak.²⁰

A tápiószelén 84. sír alapján tehát egészen pontosan megállapíthattuk az Alföldön a korongolt kerámia megjelenésének legkorábbi időpontját, nevezetesen az i. e. VI. századot. Ez a leletegyüttes egyúttal olyan ellenőrző bizonyíték is, amelynek alapján igazolást nyer Párducz Mihálynak az a sejtése, hogy Szentese—Vekerzugban a korongolt kerámia a VI. században jelent meg, valamint az, hogy

¹⁸ Uo. 44.

¹⁹ Párducz M., Arch. Ért. 85(1958) 58—64.; Ua., Scythian Mirrors in the Carpathian Basin. Swiatowit 23(1963) XXVI—XXVII. t.

²⁰ A legújabb irodalom: Szekudnova, V. M., Szkifszkie zerkala iz arhaicseszkoj nekropolja Olvii. Trudi Gosz. Ermitazsa 7(1962) 5—27.

a fentebb felsorolt lelőhelyek, ahol datálható tárgyakat találtak, a korongolt edényekkel nem voltak közvetlen kapcsolatban. Az időrendi adatok tehát nem erősítették meg azt a nézetet, hogy a korongolt kerámiát a kelták terjesztették el.

Egy másik felfogással is találkozunk, amely a szentes—vekerzugi csoport korongolt kerámiájának eredetét magyarázza. Ezt a nézetet különösen határozottan képviseli Nagy Tibor.²¹

Véleménye szerint a korongolt kerámiát és ezzel együtt a fazekaskorong használatát a Nagyalföldre a betörő szkíták hozták magukkal. Nézzük meg, miként oldja meg ezt a kérdést a fazekas mesterségre nézve éppen a szkíta törzsekkel kapcsolatban a szovjet archeológia.

Az i. e. V—IV. századi szkíta településeken egyaránt találunk kézzel formált és korongolt kerámiát. Az utóbbi azonban kizárólag import áru, amely olbiai vagy görög eredetű, és kereskedelmi úton került ide. Példaként hozhatjuk fel a Sirokaja balka melletti települést Olbia közelében, mert a kor szkíta települései közül ezt tanulmányozták a legalaposabban.²² Azokban a szkíta sírokban, amelyek ugyanebből az időből származnak, helyi készítésű agyagedény szinte elő sem fordul, a gazdag sírokban viszont gyakori az importált görög kerámia. Ezek hegyes fenekű amforák, fekete lakkos keráma. I. V. Jacenko a szkíták e korai emlékéanyagának vizsgálata alapján megállapította, hogy az egész szkíta kerámia kézzel formált, uralkodó benne a simítatlan felületű edények csoportja, akadnak ugyan simítottak is, de csekély számban.²³ A szerző ennek a megállapításnak alapján arra következtet, hogy a fazekasság a VII—V. században a szkítáknál a házi foglalkozás szintjét nem haladta meg.²⁴ Ha pedig a korábbi szkíta emlékéanyagot vizsgáljuk, szinte ugyanezt a képet kapjuk. A helyi lakosság a fazekaskorongot még a kamenszkojei gorodiscsében — az azidőben alakult szkíta birodalom fővárosában — sem használta,²⁵ pedig itt a Dnyeper mentén vezetett a görögök fő kereskedelmi útvonala, s a gorodiscse lakossága szoros kapcsolatban állott a görögökkel. Azt gondolhatnók, hogy a helyi lakosságnak itt kellett volna elsősorban átvennie a görög fazekasok mesterségbeli tudását, az edények korongon készítését. Csak később, az i. e. II—I. századból mutathatjuk ki a szkíta lakosság körében a fazekasmestereket, a kerámia kézzel formálását azonban tovább folytatják, és a korongolt kerámia még ekkor sem vált uralkodóvá.²⁶

Ilyen körülmények között a szkíták nyilvánvalóan nem adhattak tovább olyasvalamit, amivel maguk sem rendelkeztek, tehát a korongolás mesterségét sem.

Ha nem is vesszük számításba a Fekete-tenger északi partvidékének szkíta leletanyagát, és csupán azokra a területekre szorítkozunk, amelyeken szkíták éltek, és jellegzetesen szkíta tárgyakat: fegyvereket, lőszerszármokokat, tükröket és egyéb dísz tárgyakat hagytak hátra, itt sehol sem találjuk nyomát annak, hogy a helyi lakosság fazekaskorongot használt volna. Itt meg kell említenünk, hogy sem Románia vagy Bulgária, sem Lengyelország területén nem terjedt el a korongolt kerámia használata. Nem fogadhatjuk el M. Dušek véleményét, amely szerint a

²¹ Nagy T., i. m. 140.

²² Jacenko, I. V., Szikfia VII—V vekok do nasej eri. (Moszkva 1959) 26.

²³ Uo. 82.

²⁴ Uo. 105.

²⁵ Grakov, B. N., Kamenszkoje gorodiscse na Dnjepe. MIA 36. (Moszkva 1954) 68.

²⁶ Troickaja, T. N., Nahodka iz szkifszkih kurganov Kríma. Isztorija i archeologija drevnego Kríma. (Kiev 1957) 190.

szenes—vekerzugi csoport mellett Románia és Bulgária emléanyagában is fellelhető a korongolt kerámia, továbbá, hogy a Kárpát-medencében mindenütt használtak korongolt edényeket,²⁷ hiszen mindegyik, általa felsorolt lelet a IV—III. századból való, vagy görög eredetű importáru.²⁸

I. Nestor úgy véli, hogy a szóban forgó kerámia Görögországgal való kapcsolatok révén került a Kárpát-medencébe.²⁹ Ezt véleményt elfogadhatónak látjuk, hiszen ilyen jellegű kapcsolatok voltak a VI. században. Kérdés azonban, hogy itt közvetlen kapcsolatokra kell-e gondolnunk, vagy valóban — mint I. Nestor feltételezi — a déli trákok közvetítésére.

Az i. e. VI. században, a barbár Európában csak az Alföldön alakultak ki azok a feltételek, amelyekre a fazekaskorongnak a gazdasági életbe való bevezetéséhez szükség volt.

A fazekaskorong szükségessége szoros kapcsolatban van a mezőgazdaság és állattenyésztés, főként pedig a tejtermelés fejlődésével. Csak a mezőgazdaság és állattenyésztés nagyarányú fellendülésénél, amikor a háziipar már nem képes kielégíteni a teljes edényszükségletet és nem képes előteremteni annak különböző formáit, csak akkor jöhet létre a fazekaskorong alkalmazásának szükségessége.

A fazekaskorong alkalmazása megkövetelte a külön műhelyek létrehozását, ahol nemcsak edénykészítés folyt, hanem a sok időt igénylő szárítás, valamint az égetés is. Ezek a műhelyek szabványosított edényt termeltek, nem egy családot, sőt nemcsak egy falut láttak el.

Azt kell feltételeznünk, hogy a kerámiát elszállították, elcserélték vagy eladták. A kerámia eladhatóságát a jobb minőség biztosította. Feltételezhetjük, hogy az ilyen műhelyben több ember is dolgozott: közülük egyik volt a gazda, és lehetséges, hogy egyben a fazekas, a másik a tüzelő, a harmadik az agyag előkészítésével foglalkozott, és végül szükség volt külön emberekre, akik elcserélték vagy eladták az árut a piacon.

A jövő feladata az, hogy megállapítsuk, hogy a helyi lakosság mikortól kezdve készíteti a kerámiát kizárólag fazekaskorongon. Ehhez szükséges elsősorban a szkíta kori települések tanulmányozása, akkor majd teljesen megoldódhat a fazekas kézművességnek a lakosságnak általános gazdasági tevékenységétől való különválásának kérdése. Nem véletlen megállapítás az, hogy a fazekaskorong elterjedése általában összekapcsolódik a fazekas kézműveseknek a lakosság általános tömegéből való kiválásával, és egybeesik kb. az osztálytársadalom kialakulásával. Mind Görögország, mind Etruria, mind Iberia a rabszolgatartás stádiumában volt ebben az időszakban. Úgy látszik a szenes—vekerzugi csoportban az i. e. VI. században érlelődnek a termelési viszonyok olyan formái, amelyeknél az osztálytársadalom kialakulásának gyorsabban kellett folynia, mint a barbár Európa más területén.

LENGYEL IRINA

²⁷ Dušek, M., Die thrako-skythische Periode in der Slowakei. SA 9(1961) 160.

²⁸ Ezek közül a bojani bögre (Christescu, V., Les stations préhistoriques du lac de Boian. Dacia 2 (1925) 286., XXVII. t. 3.) kétségtelenül korongolatlan, i. e. IX—VIII. századra tehető. A trák lakosság bulgáriai területen szintén nem a keltáktól vette át a fazekaskorong használatát, mivel az i. e. V—IV. századra datálható anyagban fordulnak már elő a korongolt edények. Ezt megállapította R. Popov. (Popov, R., Nekropolst pri sz Bajlovo Szofijszko. Izv. na Blgarszk. Arh. Inszt. 1(1924)84—85.)

²⁹ Nestor, I., Keltische Gräber bei Mediaș. Dacia 7-8 (1937-40) 178-179.

ZUR FRAGE DES FRÜHESTEN GEBRAUCHES DER TÖPFERSCHEIBE IN DER GROSSEN UNGARISCHEN TIEFEBENE

In der Mitte des II. Jahrtausends v. u. Z. entwickelte sich in der Ungarischen Tiefebene eine Kultur, deren charakteristische Merkmale von jenen der gleichzeitigen der Nachbargebiete in wesentlichen Punkten abweichen. Diese Kultur vom 6. bis 3—2. Jahrhundert bezeichnen wir als die skythische Gruppe oder Gruppe von Vekerzug der Hallstattkultur.^{1,3}

Die Autorin versucht die Frage des zeitlichen und räumlichen Auftretens der Töpferscheibe durch die Untersuchung der Keramikfunde der Gruppe von Vekerzug zu klären. Die in diesen Gräberfeldern gefundene Keramik teilt sie in zwei Gruppen: *a*) mit der Hand geformte Keramik (Blumentöpfe, Schüsseln mit eingezogenem und mit ausladendem Rand, Tassen, ein Teil der Keramik vom Typus Villanova), *b*) auf der Töpferscheibe erzeugte Keramik (Abb. 4—6). Sie stellt folgendes fest: 1. die Gefässe der Gruppen „a“ und „b“ kommen in einem Abschnitt dieser Kultur in Gräbern zusammen vor; 2. die Gebrauchsbestimmung der Gefässe „a“ und „b“ war dieselbe; 3. die auf der Töpferscheibe erzeugte Keramik wurde an Ort und Stelle hergestellt.

Die Autorin gibt einen kurzen Überblick der früheren Meinungen^{10,13—15} und unterzieht die Feststellung von A. Bottyán einer Revision,^{11—12} der der Meinung war, daß die Töpferscheibe in der Tiefebene dem keltischen Einfluß des 4. Jahrhunderts zuzuschreiben sei. Nach Tibor Nagy brachten bereits die landnehmenden Skythen die Töpferscheibe nach Ungarn.²¹ In Zusammenhang mit dieser Meinung verweist die Autorin auf die Forschungsergebnisse sowjetischer Forscher, wonach die Skythen zuerst im Laufe des 2—1. Jahrhunderts die Töpferscheibe gebrauchten.^{22—26}

Nach dem Material von Alsótelekes^{17—18} und den Beigaben des Grabes 84 von Tápiószele¹⁹ kann man feststellen, daß die auf der Töpferscheibe erzeugte Keramik im 6. Jahrhundert in der Ungarischen Tiefebene auftaucht. Ein wichtiges Beweismaterial enthält das genannte Grab von Tápiószele, das zwei auf der Töpferscheibe erzeugte Gefässe und einen Bronzespiegel mit Griff enthielt; solche Spiegel werden in das 6. Jahrhundert v. u. Z. datiert.²⁰

TWO INSCRIBED RELICS OF THE COHORS XIIX VOLUNTARIORUM C. R.

For a long time the Hungarian National Museum has been in possession of two inscribed stones from Dunabogdány and Tahitótfalu. They have been referred to several times in the literature¹ but they are still unpublished. Both inscriptions contain the name of cohors XIIX voluntariorum stationed in the camp at Dunabogdány (Cirpi). Since the more recent papers on the history of the cohors are rather contradictory, it seems necessary to publish these two stones as well as to summarize and reconstruct the history of the cohors on the basis of the new data.

In the vicinity of Tahitótfalu, — called „Irtványok dűlő” of Bogonhát, — nearby the camp of Dunabogdány, a few hundred metres west of the camp an inscribed tombstone fragment, a part of the top of a Late Roman tomb made of slabs came to light in 1929.² The picture field of the tombstone carved from hard, reddish sandstone, is missing; only the inscribed field, remained except its lower part. The measurements of the tombstone are: width 57 cm; thickness 11 cm, and its present height 74 cm. The inscription is placed in a framed plain-field. Only nine lines of the probably ten line original inscription remained (Figs. 7—8). It is not especially difficult to complete the inscription. The name of the heir of the deceased is completed as Macro; this seems to be the most reasonable.³ The completed inscription reads as:

D(iis) M(anibus)
M(arcus) Valerius
Cleme(n)s mile(s)
coh(ortis) XIIX vol(untariorum)
(centuria) Ulpi Fronto(nis)
stip(endiorum) XXIII h(ic) s(itus) e(st).
Antonius
M(a)cr(o) heres
[faci]endum
[curavit].

The other inscribed fragment came to light from the ruins of the camp during the excavation at Dunabogdány carried out by Ákos Szalay in 1930.

¹ Nagy L., Arch. Ért. 52(1939) 143.; Barkóczi L., Magyar Múzeum 2(1946) 66.; Szilágyi J., Acta Arch. Hung. 2(1952) 196.; Barkóczi L., Acta Arch. Hung. 9(1958) 418.; Radnóti A., Zur Dislokation der Auxiliartruppen in der Donauprovinzen. Limes Studien. (Basel 1959) 141.; Fitz J., Acta Arch. Hung. 14(1962) 196.

² Inventory number of the tombstone: 62.151.1. The stone is broken in two. Its exact site is: 393.5 metres north of Nagykert (Tormakert) on the Szentendre—Visegrád highway and then 165 metres west to the foot of the hills on the piece of ground of lot number 5058/1—2.

³ Concerning Macro, cf. CIL III 6580 I 23.

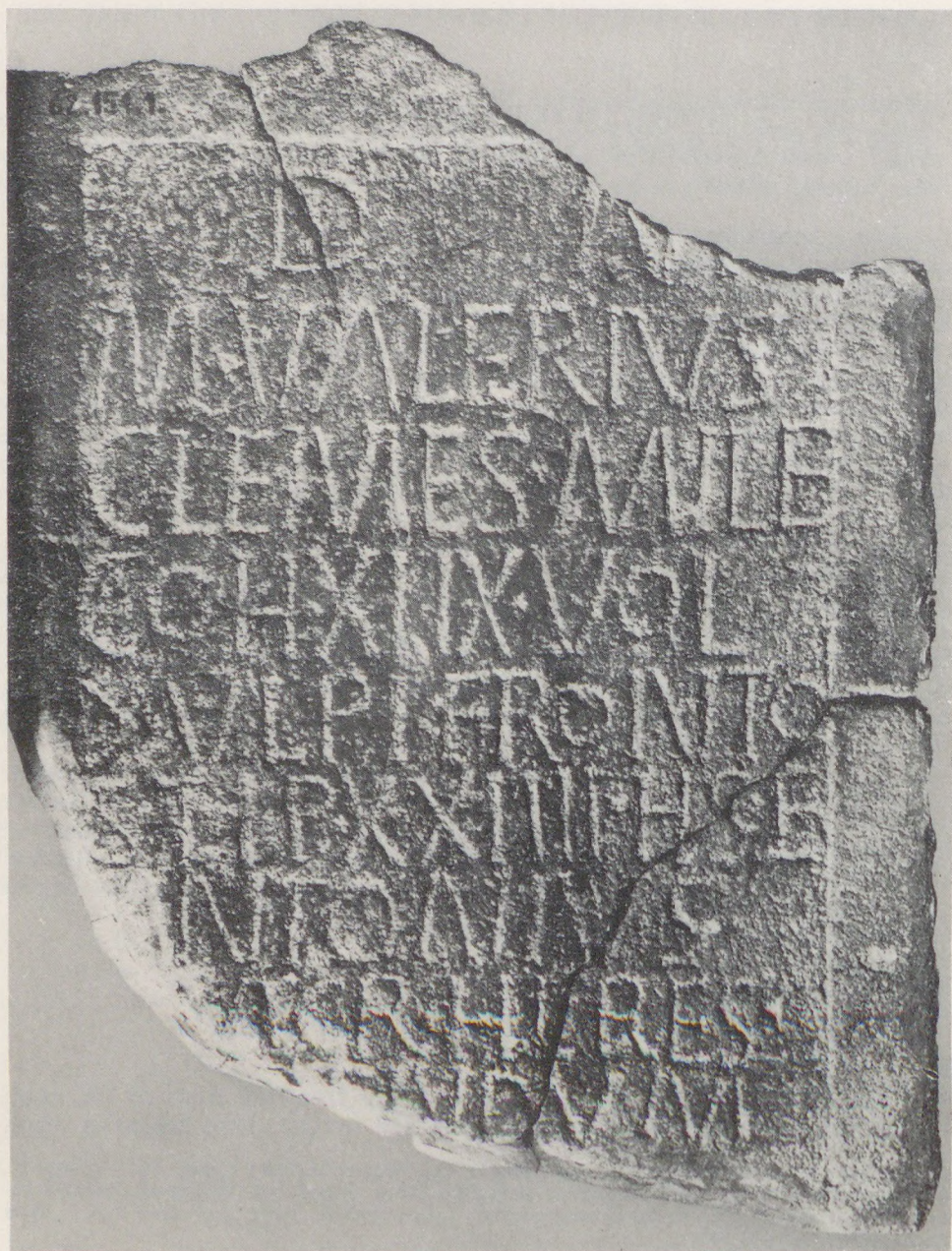

Fig. 7.

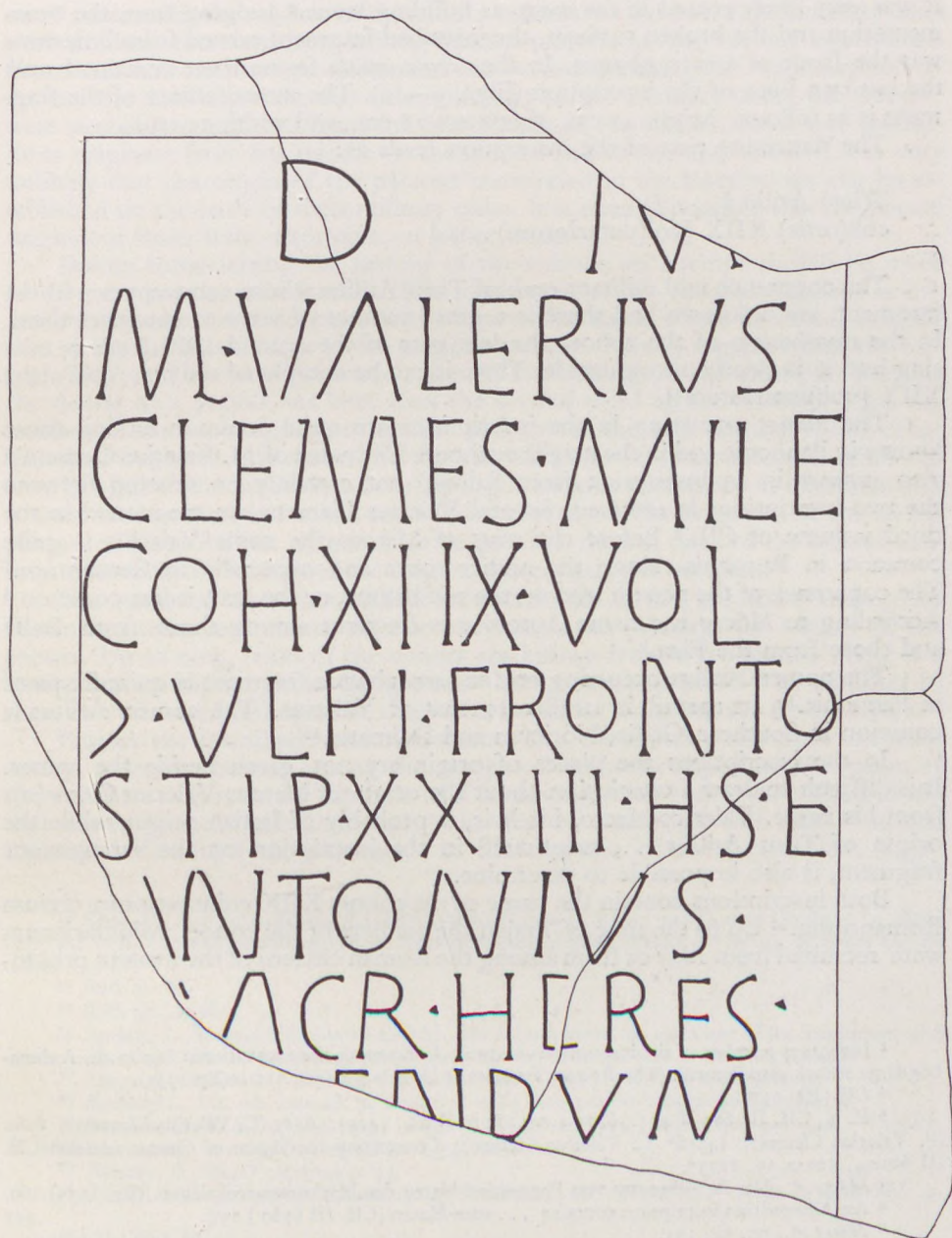

Fig. 8.

It was very likely reused in the camp as building stone.⁴ Judging from the ornamentation and the broken surfaces, the inscribed fragment carved from limestone was the front of a sarcophagus. In the *tabula ansata* frame there remained only the last two lines of the inscription (Figs. 9—10). The measurement of the fragment is as follows: height 47 cm., thickness 18 cm., and width 50 cm.

The remaining part of the inscription reads as:

T(ito) Atilio [. . .]
coh(ortis) XIIIX [vol(untariorum) . . .]

The cognomen and military rank of Titus Atilius whose name appears in the fragment, are unknown and there is a great number of ways to complete them. In the numbering of the cohorts the last part of the second „X” letter is missing but it is clearly recognizable. Thus it can be completed only as coh(ortis) XIIIX [vol(untariorum)].

The names occurring in the inscriptions are quite common among those known in Pannonia and in the neighbourhood. The name of M. Valerius Cleme(n)s also appears in an inscription from Salona⁵ but certainly no relation between the two inscriptions is assumed. Several Valerius Clemens are mentioned in the third volume of CIL.⁶ Before the wars of Marcus the name Valerius is quite common in Pannonia, along the amber route and especially in Carnuntum.⁷ The cognomen of the person who set the tombstone, or the heir, is less common.⁸ According to Mócsy the name Antonius is frequent among those from Italia and those from the East.⁹

The nomen Atilius occurring on the sarcophagus fragment is quite frequent in Pannonia.¹⁰ Its spread is similar to that of Valerius. The nomen Atilius is common in Southern Gallia, Noricum and Dalmatia.¹¹

In the inscriptions the places of origin are not given beside the names. It is difficult to draw a conclusion about the origin of Marcus Valerius Cleme(n)s from his name. Valerius Macro, his heir, is probably of Italian origin, while the origin of Titus Atilius . . . , mentioned in the inscription on the sarcophagus fragment, is also impossible to determine.

Both inscriptions contain the name of the cohorts XIIIX voluntariorum civium Romanorum.¹² Up to the time of Trajan the soldiers of the cohorts voluntariorum were recruited from Italy or from among the Roman citizens of the western provin-

⁴ Inventory number of the inscription: 62.150.1. Concerning the excavations: Szalay Á., A dunabogdányi római castellumról. (The Roman Fortress at Dunabogdány.) AH 10(Bp 1933).

⁵ CIL III 2572.

⁶ E. g., CIL III 633 II 4, 5., 6179 2, 13., 8110 II 22., 14433.; 6787 (C. Valerius Clemens); 6162 (P. Valerius Clemes); 14356⁵ (C. Valerius Clemen); Concerning the figure of Clemes see also CIL III 6010⁶⁵, 12012 30, 12397.

⁷ Mócsy Á., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Bp. 1959) 160.

⁸ An Alexandrian inscription contains . . . stius Macro (CIL III 6580 I 23.).

⁹ Mócsy Á., op. cit. 151.

¹⁰ CIL III index and Mócsy Á., loc. cit.

¹¹ Mócsy Á., loc. cit.

¹² According to the military diplomas and CIL III 8162 (=6302)=Dessau 2606. The full name of the cohorts contains c. R.

ces.¹³ Afterwards the soldiers of the cohors voluntariorum and of the auxiliary units were similarly recruited from among Roman subjects having various legal status. From that time on no legal differences can be found among the voluntary cohortes and the auxiliary.¹⁴ At that time, similarly to the auxiliary units, the troops¹⁵ were probably completed from the hinterlands of the station. Since our inscriptions originate from the middle or the second half of the 2nd century, it is very unlikely that the origin of the persons mentioned in the inscriptions can be established on the basis of their military units. It is equally possible that the person originated from Italy, Pannonia, or other areas.

Before summarizing the history of the cohors, an attempt should be made to date the two inscribed relics. The tombstone of M. Valerius Clemens is undeniably characteristic of the second century. The name of the deceased, in addition to the formula DM, is in the nominative case. This is, together with the formula HSE and the word 'centuria', an early feature and for the most part restricts the dating to a period not later than the second third of the century. Thus the tombstone can be assigned to the 40s and 50s of the 2nd century.¹⁶ The other inscribed fragment, mentioned before was the front of a sarcophagus. After the wars of Marcus the burial into a sarcophagus became customary in Pannonia and it came into general use at the end of the century.¹⁷ The fragment of the sarcophagus of Titus Atilius . . . may thus be dated to the last third of the second century. Knowing the history of the cohors, a later dating is outruled.¹⁸

The name of the cohors XIIIX voluntariorum is not unknown among the Pannonian relics and almost all relevant summaries mention the history of the cohors. Up to now, relics of the cohors are known from three places. There is a tombstone inscription from Carnuntum¹⁹ and a stamped brick.²⁰ In addition to these two discussed inscriptions, there is an inscribed stone known from Stojnik.²¹

Besides the inscribed stone monuments also the military diplomas mention several times the cohors among the troops of Pannonia Superior. The name of the unit first occurs in the diploma of Tótvázsony, 16th June 138.²² Then in the diploma of Csapdi (19th June 146),²³ in that of Ászár (9th Oct. 148),²⁴ in the diploma of Ószöny (5th July 149),²⁵ in the diploma of Óskü (3rd Nov. 154),²⁶

¹³ Kraft, K., Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau. DissBern I/3 (Bern 1951) pp. 82 ff. The study mentions neither the cohors treated in the present article nor its earlier known relics.

¹⁴ Ibid. p. 86.

¹⁵ Ibid. pp. 43 ff.

¹⁶ Barkóczi L., Magyar Múzeum 2(1946) 66. He did not know the exact text of the inscription, and on the basis of the HSE he dated the inscription to the end or to the turn of the first century.

¹⁷ Mócsy A., Pannonia. PWRE IX Suppl. (Stuttgart 1962) 719 ff. with bibliography.

¹⁸ Barkóczi L., loc. cit. note 48. he assigns it to an early period because of the raised T.

¹⁹ Bormann, E., RLiÖ 5(1904) 139.; Betz, A., JÖAI 29(1935) Bbl. p. 323 no. 442.; Vorbeck, E., Militärschriften aus Carnuntum. (Wien 1954) no. 275.

²⁰ Novotny, E., RLiÖ 12(1914) p. 34.

²¹ CIL III 8162 (=6302) = Dessau 2606.; Premerestein, A.—Vulic, N., JÖAI 3(1900) Bbl. p.

153.

²² CIL XVI 84.

²³ CIL XVI 178.

²⁴ CIL XVI 96.

²⁵ CIL XVI 97.

²⁶ CIL XVI 104.

and finally, in the most recently found diploma of Szőny²⁷ deriving from 163.

Cichorius, the author of one of the earlier summaries treating the history of the cohorts,²⁸ writes only that the troop was stationed in Pannonia Superior between 138—154. In connection with the inscription from Stojnik he is uncertain whether the cohorts had been temporarily stationed in Moesia during the wars of Marcus. According to Wagner,²⁹ the cohorts was stationed in Pannonia Superior between 138 and 154, or perhaps in Carnuntum or in a neighbouring camp. In his view it is possible that the troop participated in the Moesian fighting between 166 and 169 and then returned to its original station. After studying more recent literature, we find Szilágyi's view that the cohorts was temporarily stationed in Cirpi during the first century, and in Carnuntum in the first half of the second.³⁰ Pavan considers the troop to derive from Mauretania, from where it was transferred to Pannonia Superior and then likely to Moesia Superior during the wars of Marcus.³¹ On the basis of the new diploma of Szőny Barkóczi determines that the troop was stationed in the camp at Cirpi between 138 and 163, and only stayed temporarily in Carnuntum.³² According to Radnóti the lack of corroborating data makes the dating of the two inscriptions of Dunabogdány to the beginning of the 2nd century uncertain. In his view it is possible that the cohorts II Alpinorum in Dunabogdány was relieved by the discussed troop which previous to 169 or after 176 was also encamped near Singidunum.³³ In Mócsy's paper it is stated that from 138 — as the latest date — the cohorts was in Pannonia Superior; its first station was Cirpi and then it came to Carnuntum. The cohorts was probably in Mauretania during 149 and 150 and it temporarily stayed at the Moesian border³⁴ in the time of the wars of Marcus. The last study dealing with the history of the cohorts is that of Jenő Fitz.³⁵ According to him close to the end of the 130s, when the Pannonian limes was reinforced by two cohortes,³⁶ the discussed troop was transferred to Cirpi and the building of the camp there can very likely also be attributed to this cohorts.³⁷ The unit remained in Cirpi at least until 163 and then between 166 and 169 it fought in Moesia for a time. In his view it is possible that the cohorts II Alpinorum took its place in Cirpi then but he considers it more probable that the troop was only temporarily away from the limes district endangered at this time. During the reorganization following the

²⁷ *Barkóczi L.*, *Acta Arch. Hung.* 9(1958) pp. 413 ff.

²⁸ *Cichorius, C.*, *PWRE IV* (Stuttgart 1901) pp. 353 ff.

²⁹ *Wagner, W.*, *Die Dislokationen der römischen Auxiliarformationen*. (Berlin 1938) pp. 199 ff.

³⁰ *Szilágyi J.*, *op. cit.* pp. 196 and 209.

³¹ *Pavan, M.*, *La provincia romana della Pannonia superior*. *Atti dell'Acc. Naz. dei Lincei*, 1955.

p. 404.

³² *Barkóczi L.*, *op. cit.* p. 418.

³³ *Radnóti A.*, *op. cit.* p. 141. The diploma of Szőny published in the meantime altered the author's statements in several respects.

³⁴ *Mócsy A.*, *op. cit.* p. 624.

³⁵ *Fitz J.*, *op. cit.* pp. 49

³⁶ *Barkóczi L.*, *Magyar Múzeum* 2(1946) p. 63.

³⁷ *Szalay A.*, *op. cit.* pp. 18 ff. The author dates the earliest stone buildings to the first half of the second century. *Paulovics I.* [*Aevum* 8(1934) 249.] dates the construction of the first stone camp to the second half of the first century on the basis of the terrae sigillatae. In our view this dating is appropriate for the earlier palisade camp which he mentioned. *Fitz J.*, (*loc. cit.*) correctly approximates the date of the construction of the camp to the transfer of the cohorts there.

wars with the Marcomanni, the discussed troop probably left Cirpi finally. In the period before the reign of Septimus Severus, the cohorts II Alpinorum might be transferred here probably because of the wars in 188 and 189.³⁸

As it is seen there are quite different and rather uncertain assumptions concerning the history of the troop. Now, an effort will be made to outline the history of the cohorts on the basis of the available sources.

The military diplomas mention the unit among the troops of Pannonia Superior between 138 and 163. One of the discussed inscriptions derives from the 40s and 50s of the second century, the other from the last third of the century. Thus there is no reason to doubt that the cohorts — until the reorganization following the wars with the Marcomanni — was, at the latest from 138 onwards, permanently stationed at Dunabogdány in the camp of Cirpi or at least its permanent station was there.

In connection with the inscription from Stojnik, almost all researchers mention that the cohorts was stationed in Moesia between 166 and 169.³⁹ In our opinion there is no positive data to support this statement, at least the inscription from Stojnik cannot be interpreted in this way. Namely, Cn. Clodius Cn. fil. Classicianus was, according to the inscription, the tribunus of the cohorts XIIIX voluntariorum civium Romanorum, who was transferred into the cohorts I Ulpia Pannoniorum milliaria equitata. From the inscription it is evident that the tribunus was already in the latter unit when the alter stone from Stojnik was erected (166—169). The transfer might have been taken place already in Pannonia, since the two units were stationed next to each other.⁴⁰ The fact that not the treated cohorts but only its transferred former commander and his new unit were ordered into Moesia is quite evident. The previous statement of the researchers must be rectified so that together with cohorts V Callaecorum Lucensium⁴¹ not the treated unit but cohorts I Ulpia Pannoniorum was ordered into Moesia.⁴² The former was stationed in the camp of Nyergesújfalu (Crumerum), while the latter in that of Esztergom (Solva). Thus the two neighbouring troops arrived in Moesia. In our view it is highly improbable that at the time indicated three neighbouring troops were transferred from one of the most endangered parts of the limes at once. Therefore, the inscription from Stojnik does not lend support to the cohorts XIIIX voluntariorum having been stationed in Moesia — even temporarily.

The inscription from Carnuntum — in our view — is not sufficient proof of the cohorts having been stationed in Mauretania.⁴³ Clemens Licinianus, whose name occurs in the inscription, came from Mauretania and his wife's name is even of African origin. But if we accept Bormann's proposed completion of the text (i. e., the deceased is one of the tribuni of the cohorts) it is also possible that Clemens Licinianus was *transferred* to the cohorts. His presence in the cohorts does not necessarily mean that the troop was stationed in Mauretania.⁴⁴

³⁸ Fitz J., op. cit. p. 73.

³⁹ Premerstein, A.—Vulic, N., loc. cit.; Pavan, M., loc. cit.; Wagner, W., loc. cit.; Radnóti A., loc. cit. (dating after 176); Mócsy A., loc. cit. and Fitz J., op. cit. p. 49.

⁴⁰ Fitz J., op. cit. pp. 48 ff.

⁴¹ Premerstein, A.—Vulic, N., op. cit. p. 161, no 60.; Wagner, W., op. cit. p. 114.

⁴² Wagner, W., op. cit. p. 178. holds that the troop did not participate in these fights.

⁴³ Pavan, M., loc. cit.; Mócsy, A., loc. cit.

⁴⁴ Mócsy A. dates the stay in Mauretania to 149 and 150, but with reservations. The dating of the inscription from Carnuntum also contradicts this possibility (see below).

Fig. 9.

There are somewhat more problems involved in the cohorts having been stationed in Carnuntum, supposedly proved by the former inscription and the stamped brick. Unfortunately it cannot be learned from the publication in which of the layers the stamped bricks were found. The building in which it was discovered, although rebuilt, stood throughout the period of the camp's existence.⁴⁵ The inscribed fragment, according to the publication, was *apparently* the front of the sarcophagus.⁴⁶ In this case the relic may be dated to the last third of the century.⁴⁷ This dating is also supported by the included names. Clemens Licini-

⁴⁵ Novotny, E., loc. cit.

⁴⁶ Borman, E., loc. cit.

⁴⁷ Domaszewski, A., BJ 117 (1908) p. 133. He dates the inscription to the time of Septimus Severus or later. Wagner, W. (op. cit. pp. 199 ff.) dates the inscription between 138 and 154 or to the time following the Moesian stay of the cohorts.

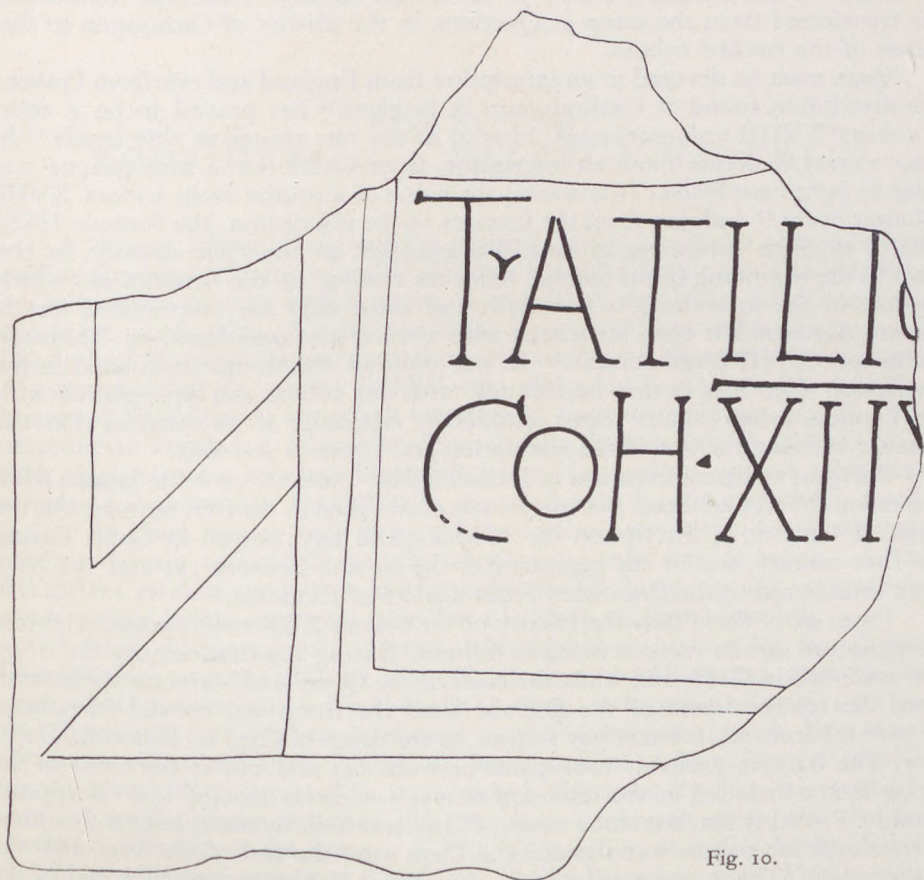

Fig. 10.

anus must have been one of the soldiers transferred here from various parts of the Empire after the destruction caused by the wars with the Marcomanni. After the wars of Marcus those of African origin became especially common in Pannonia. In general this can be attributed to the participation of legio III Augusta in the wars with the Marcomanni. After the war⁴⁸ some of the soldiers from the legion were detailed to local units. If our assumption is correct the stamped brick of Carnuntum must also be dated to this period and probably was concerned with the reconstruction following the wars with the Marcomanni. Thus cohorts XIIIX voluntariorum very likely participated in the rebuilding of Carnuntum and in connection with that it permanently left Cirpi, its former station. At this time the cohorts could have been stationed in Carnuntum or in a neighbouring camp.

⁴⁸ Concerning those of African origin, see *Mócsy A.*, op. cit. p. 709.; *Barkóczi L.*, *Acta Ant.* 7(1959) pp. 170 ff.

Simultaneously, at the end of the 80s of the second century⁴⁹ cohors II Alpinorum was transferred from the camp at Quadrata in the district of Carnuntum to the station of the studied cohorts.

Space must be devoted to an inscription from England and one from France. The inscription found at Uxellodunum in England⁵⁰ has proved to be a relic of cohors XVIII voluntariorum, instead of the one treated in this article.⁵¹ It is not so easy to decide about an inscription from Gallia. On a sarcophagus coming to light near Brioux (Aquitania) the name of a soldier from cohors XVIII voluntariorum.⁵² Judging from the features of the inscription (the formula HSE, filatio, etc.) the sarcophagus must be assigned to the first century, or the latest to the beginning of the second. Since the reading of the inscription (which was lost in the meantime) is uncertain and since only the interpolated text is known, our relic has been associated with a troop also mentioned by Tacitus,⁵³ the cohors XVIII Lugduniensis.⁵⁴ In our opinion the troops mentioned in the inscription from Brioux may be identical with our cohorts and any relation with the Lyonese urban cohorts seems unreliable especially if we consider that the distance between the site of the inscription and Lyons is 400 kms.

Previous to its encampment in Dunabogdány there are no relics known from our troop. In all likelihood the cohorts was established in the first century. On the basis of the Brioux inscription the cohorts could have stayed in Gallia during the first century, and in the beginning of the second, between 133 and 138 have been transferred to the threatened limes district of Pannonia.⁵⁵

From all of these facts the history of the cohorts XIX voluntariorum civium Romanorum can be reconstructed as follows. During the first century the troop was stationed in Gallia and when the raids of the Quadi and Marcomanni necessitated the reinforcement of the Danube bend the troop was moved from here, or perhaps from an intermediary station, to the camp of Cirpi in Pannonia Superior. The transfer probably took place between 133 and 138 as the name of the troop is not included in the diplomas of 133⁵⁶ while in that of 138⁵⁷ it appears already. Probably the first stone camp of Cirpi was built by the cohorts at this time. Henceforth the cohorts was stationed in Cirpi until the end of the wars with the Marcomanni. The unit was relieved by the cohorts II Alpinorum at the end of the 180s. The discussed cohorts, which probably participated in the reconstruction of Carnuntum, was then transferred to Carnuntum or a close-by camp. The further history of this cohorts has not yet been disclosed.

SÁNDOR SOPRONI

⁴⁹ *Barkóczi L.*, Acta Arch. Hung. 9(1958) p. 419.; *Fitz J.*, op. cit. pp. 41 ff.

⁵⁰ CIL VII 383.; *Mommsen, Tb.*, Ephem. épigr. 5.243.

⁵¹ *Cichorius, C.*, op. cit. p. 354.

⁵² CIL XIII 1159.

⁵³ Hist. I 64.

⁵⁴ *Cichorius, C.*, loc. cit. with bibliography. The cohorts XVII Lugduniensis (CIL XIII 1499) is known from an inscription of Vichy. The second century inscription of the cohorts of Lugdunum, the coh. XIII urbana (e. g., CIL XIII 1829, 1833, 1836.) cannot be taken into consideration. Concerning the problem of cohorts XVII and XVIII, see CIL XIII p. 250.

⁵⁵ Certainly it is possible that the discussed unit did not go directly to Pannonia from Gallia, but went elsewhere too. At any rate, before moving to Cirpi it was probably stationed somewhere in Gallia during the first century.

⁵⁶ CIL XVI 76 (Győr) and 77 (Szőny).

⁵⁷ CIL XVI 86 (Tótvázsony).

POETOVIOI KÓOSSUARIUM A BALATON-VIDÉKRŐL

A Nemzeti Múzeum leltározatlan régi anyagának felkutatása és számbavétele¹ során egy római feliratos köemlék több kis töredéke került elő. Eredetéről igen kevés biztosat lehetett megállapítani. A töredékek egy lezárt faládjában voltak, gondosan csomagolva. A ládát a rajta levő postai címke szerint a század elején Lengyeltóti (Somogy megye) vasútállomásán adták fel a Nemzeti Múzeum címére. A csomagoláshoz az 1900-as évekből való újságokat használtak fel. A ládát mi bontottuk fel először, s így annak lehetőségét, hogy a töredékek később, már a múzeumban kerültek a számukra idegen ládába, kizárhatjuk. A lelőhely pontosabb meghatározása azonban aligha lehetséges. Lengyeltóti ugyanis több község számára a legközelebbi vasútállomás, s ezek közül maga Lengyeltóti, továbbá Gyugy és Hács, esetleg még Somogybadod jöhet számításba. Majd mindegyik nevezett község területéről vannak szórványos római kori leleteink.² A vidék felkutatása azonban annyira a kezdet kezdetén áll, hogy egy-két szórványlelet meglelte vagy hiánya még nem lehet érv a lelőhely valószínűsítéséhez.

A fehér, durvaszemcséjű márvány köemlékből tíz kis töredék maradt meg.³ Összeállításuk után ezekből két nagyobb darabot sikerült nyerni, amelyek közül a nagyobbik 7, a kisebbik 3 darabból áll (11. ábra). A nagyobbik darab 55 cm hosszú. Előoldalán profilált keretű feliratos mező alsó bal sarka látszik. Ez a töredék három, sarokban találkozó oldalból áll, amelyek közül a függőleges előoldal és a függőleges oldallap egyaránt 12,5 cm, míg a vízszintes lap 16,5 cm vastag (13. ábra). A másik, három darabból álló töredéken a feliratos mező jobb alsó sarka látszik. A töredék 18 cm hosszú. A két, külön-külön összeillő darabokból álló töredék egymáshoz már nem illeszkedik. Annyi bizonyos, hogy kisebb méretű kőláda elülső oldalának bal és jobb alsó sarkai voltak.

A felirat (12. ábra) gondosan vésett betűi minden sorban 4 cm magasak. A megmaradt rész elolvasása, különösen az első megmaradt sorban, csak a betűk még látszó talpainak gondos megfigyelése után lehetséges. ... *idianus* után több betű hiányzik, de a 2. sor felett hosszan elnyúló vésés csak egy Q farka lehetett, s így utána V várható. A jól felismerhető R utáni két hasta egymástól való távolsága csak a *TI* olvasást teszi lehetővé. A 2. sor elolvasása különösebb nehézséget nem jelent. A jobb oldali töredék két betűje ugyan kiegészítené a bal oldali 2. és 3. sort (*Senecia/nus*), de a törésfületek ott nem illeszkednek, s így *Senec* ... és ... *ia*/ között további neveknek kellett lenniök. A felirat szövegét tehát így olvasuk:

... |*idianus* Q[*u*]artin[*us*] ... |*C. Gratus C. Senec* ... *ia/nus* ...

¹ Vö. Korek J., FA 14(1962)255.

² L. Koczur É., Somogy megye régészeti katasztere, Szakdolgozat. (Bp. 1962)

³ Ltsz. 62.212.1. Röviden említve: Mócsy A., Pannonia. PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962)

11. ábra

Annyi mindenesetre bebizonyosodott, hogy a kőládát egy legalább öt tagból álló család állította, esetleg az összes családtagnak. Ebből is biztos, hogy nem szarkofággal, hanem hamvasztásos temetkezést befogadó, több személynek készült kősírlárával van dolgunk.

A nevek vizsgálata nem sok eredménnyel biztat. Az -idianus cognoment valamely italicus eredetű -idius végű nomen gentiléből képezték, s ilyen Pannóniából is nagyobb számban ismert az I–II. században. Elterjedésük ebben az időben Emona, Neviodunum, a Iasi, Savaria és Carnuntum vidéke.⁴ Nincs természetesen semmi alapunk arra, hogy e nevek valamelyikére egészítsük ki a 2. sorban kétszer is olvasható C (...) nomen. E rövidítésnél a legkevésbé valószínű a C(laudius). C betűvel rövidített nomen előfordul azonban a Balaton vidékén másutt is,⁵ s nem lehetetlen az, hogy egyazon gyakoribb C-vel kezdődő italicus nomen kell mögötte várnunk.⁶ A Senec(a? -io? stb.) és Quartinus cognomenek a ritkébbak közé tartoznak, Pannóniában csak az előbbi fordul elő nyugati és italicus eredetű embereknél. A Gratus cognomen nyugatiaknál vagy italicusoknál, különösen libertusoknál gyakori.⁷

Több tanulsággal szolgál maga a kőemlék alakja és rendeltetése. Első pillanatban gondolhatnánk ugyan szarkofágra is, de az oldalak és az alsó lap szarkofághoz vékonyak lennének. Az előoldal kiképzése sem utal szarkofágra, mert a feliratos mező az egész felületet kitölti, s a keretelést csak igen keskeny, 4 cm-es

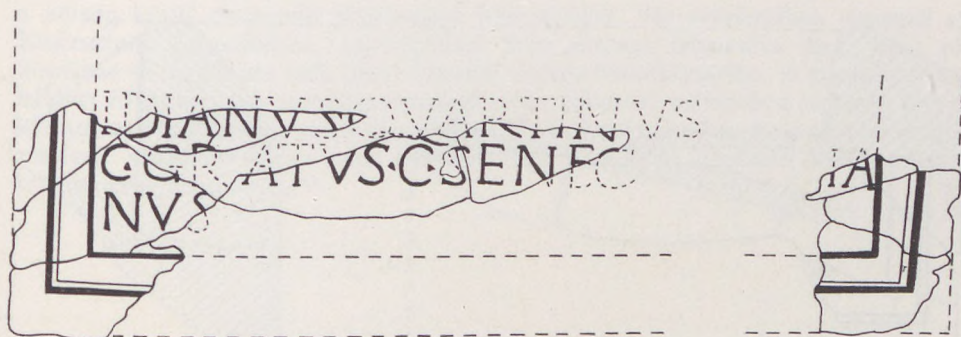
⁴ Aufidius, Bassidius, Caestidius, Calidius, Firmidius, Gavidius, Nunnidius, Plotidius, Refidius, Safidius, Varisidius, Utidius.

⁵ Mócsy A., *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. (Bp. 1959) 81/2 sz. A további C (...) nomenű személyek közül csábító lenne a carnuntumi C. Quintinus (Mócsy A., *Die Bevölkerung ...* 155/14) kapcsolatba hozása a mi Quartinusunkkal.

⁶ Vö. a kékkúti C. Ingenius-szal, amelyhez a C(anus) kiegészítést javasoltuk: Mócsy A., *Die Bevölkerung ...* 81/2.

⁷ Uo. 176. 180.

12. ábra

sáv választja el a felület szélétől. Jól beleillik viszont emlékünkhöz az Erna Diez által összegyűjtött és jellemzett poetovioi kőossuariumok (Aschenkisten)⁸ csoportjába. Ezek a kőládák, amelyek a régebbi irodalomban gyakran tévesen mint gyermekszarkofágok szerepelnek, átlag 50 cm magasak, hosszú oldaluk átlag 100, rövid oldaluk átlag 60 cm széles. Rendszerint egész család, vagy legalábbis többen temetkeztek beléjük, s így bizonyos, hogy hamvasztásos temetkezések befogadására valók voltak. Egyik hosszanti oldalukon profilált keretben volt a felirat, amelyek két oldalán rendszerint, de nem mindig a szarkofágok figurális díszéhez hasonló kompozícióban álló alakok voltak. Minden esetben a Bacher-hegység (Pohorje) durva márványából készültek. Legnagyobb számban Poetovióból ismertek, ahonnan Erna Diez 25 darabot sorol fel. Ezen kívül még néhány délkelet-noricumi és délnyugat-pannóniai példányra is felhívja a figyelmet.⁹

Nem kétséges, hogy ismertetett darabunk is ebbe a csoportba tartozik. Erejét tekintve további érv lehet anyaga is, amelyet a poetovioi darabokéhoz hasonlóan a Bacher-hegység bányáiból nyertek, mivel közelebb ilyen márványelőfordulás nincsen. A poetovioi kőossuariumokat Erna Diez a II. század második és a III. század első felére keltezte, s ennek a mi darabunk sem mond ellent.

Egy poetovioi műhelyből származó magyarszerdahelyi sírkővel kapcsolatban már felmerült annak valószínűsége, hogy Poetovio kőfaragóműhelyei szállítottak a Balaton vidékére is sírköveket.¹⁰ Ez a szállítás a Poetovio—Aquincum közötti diagonális úton bonyolódott le,¹¹ amely a Balatonnak mind északi, mind déli partvidékén hagyott nyomokat maga után.¹² A poetovioi kőfaragóműhelyek hatása azonban ennél jóval keletebbre, Sopianae és Mursa köemlékein is megfi-

⁸ Diez, E., Die Aschenkisten von Poetovio. JÖAI 37(1948) 151—174.

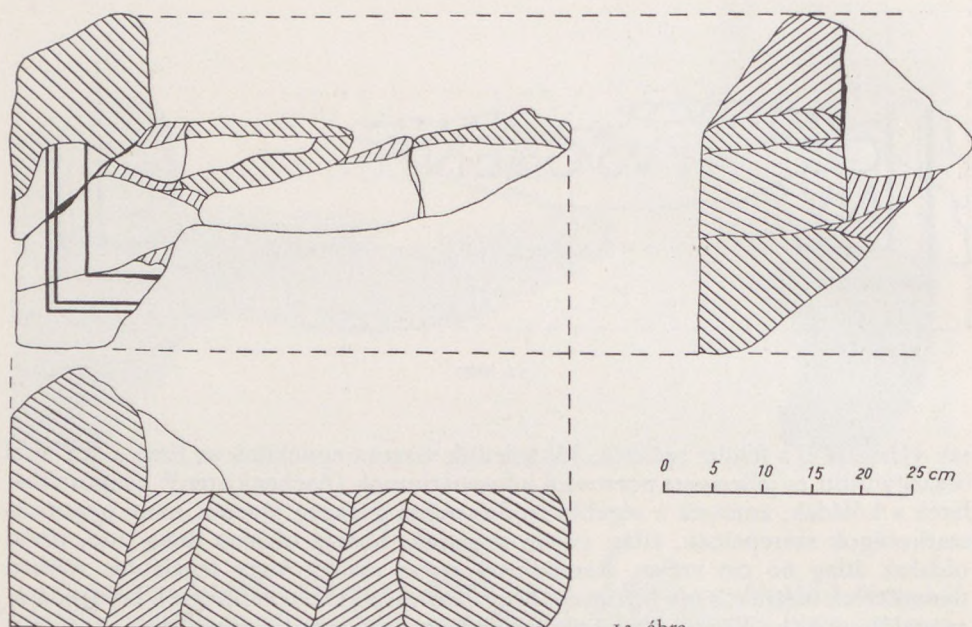
⁹ Egy feliratos kőossuarium ismert még Pápától délre Tapolcafőről is, l. Lipp V., Arch. Ért. 7(1873) 218. és CIL III 10956. Ez méreteiben és díszítésében megfelel a poetovioi típusnak, mert magassága Lipp szerint kb. 79, szélessége 95, illetve 63 cm. A felirat két oldalán egy-egy „genius cum face inversa” (CIL i. h.) van kifaragva. Anyaga azonban rendkívül gyenge helyi homokkő. Jelenleg a veszprémi Bakonyi Múzeumban.

¹⁰ Mócsy A., FA 9(1957) 85 sk.

¹¹ Uo. 87 sk.

¹² Mócsy A., Pannonia. 664, 35—37. további irodalommal. Az út első szakaszáról legutóbb B. Bónis É., FA 14(1962) 229—31.

13. ábra

gyelhető.¹³ Lengyeltóti környékén tehát egyáltalán nem lehet meglepő egy poetovioi eredetű kőemlék felbukkanása, és ez a vidék gazdasági viszonyaiban is magyarázatát leli, ha meggondoljuk, hogy milyen kevés faragott kőemlék került elő innen. A helyi kereslet nem tudott itt önálló műhelyeket fenntartani. Faragásra alkalmas kő a Balaton északi partján van a legközelebb. Akár megmunkált, akár nyers kő szállítása igen drága lehetett, s így a kevés megrendelő távoli műhelyekhez fordult igényével. Hogy azonban volt itt is olyan réteg, amely igényelte a síremlékek állítását, azt valószínűvé teszi a korai veterántelepítés is, amelynek egyik nyoma nem messze Lengyeltótitól, Somogyváron került elő.¹⁴ Amennyire ez a töredékes kőösszuarium feliratából megállapítható, a lengyeltóti osszuariumba is idegen eredetű család temetkezett.

Kőösszuariumunk végül újból felhívja arra a figyelmet, hogy a császárkori itinerariumok forrásértéke a pannóniai úthálózat rekonstrukciója szempontjából mennyire viszonylagos. A poetovio—aquincumi út az itinerariumokba nem került bele, míg néhány nem elsőrangú fontosságú út többféle változatban is szerepel. Ilyenek a Sopianae-ből Arrabonába és Brigetio-ba menő utak vagy a Scarbantia és Vindobona közötti, három változatban is felsorolt útvonal. Nyilván csak másodrendű jelentőségű volt a Siscia—Mursa közötti út is, amelynek a nagy Dráva menti út mögött csak lokális szerepe lehetett. Meggondolkodtat az is, hogy

¹³ Erdélyi G., Arch. Ért. 77(1950) 79. Egy nemrég közzétett mursai sírkő is rendkívül erős poetovioi hatást tükröz: Pinterovič, D., Novi i neobjavljeni rimski kameni spomenici s terena Murse i okolice. Osječki zbornik 6(1958) 27., I. t.

¹⁴ Mócsy A., Die Bevölkerung ... 40.

a kétség kívül elsőrendű fontosságú borostyánút, bár részleteiben szerepel az Itinerarium Antoniniben, egyvégtében még sincsen felsorolva úgy, mint pl. Sopianae és Arrabona nála jóval kevésbé fontos összeköttetése. A pannóniai úthálózat fő ütőereinek meghatározásánál ezért fokozott mértékben szükség lesz a leletanyag vizsgálatára, amelynek alapján olyan kapcsolatokra is rávilágíthatunk, amelyek valamely okból nem kerültek bele a nyilván speciális szempontokat követő itinerariumokba.¹⁵

MÓCSY ANDRÁS

¹⁵ Az Itinerarium Antonini jellegére különösen: *van Berchem, D.*, L'annone militaire. Mém. de la Soc. des Ant. de France 80(1937) 166 sk.

EINE ASCHENKISTE MIT INSCRIPT AUS DER PLATTENSEEGEGEND

Im Ung. Nat.-Museum befinden sich zehn kleine Bruchstücke einer Aschenkiste aus grobem Bachermarmor (Abb. 11—13). Erwähnt wurde sie bereits PWRE Suppl. IX. (1962) 718, 45—46. Wie ein unlängst veröffentlichter Grabstein aus Magyarszerdahely (FA 9[1957]88) stammt auch diese Aschenkiste aus einem Werkstatt von Poetovio (zum Typ s. *E. Diez*, JÖAI 37[1948] 151—174) und liefert einen weiteren Beweis für die Verbindungen der Plattenseeegend mit Poetovio. Diese Verbindungen, die sich bis zu Aquincum verfolgen lassen, setzen eine Straße Poetovio—Aquincum voraus, die jedoch nicht in den Itinerarien angeführt wird (vgl. PWRE a. O. 659. 664).

SZARMATA KORI KURGÁNOK ISASZEGEN

Az Isaszegi Erdőgazdaság a község határában levő Katonapallagnak nevezett területen 1962-ben erdőirtási munkába kezdett. Ugyanezen a területen halmos temetkezés található, és az erdőirtást követő talajművelés a halmokat veszélyeztette. 1962 őszen és a következő év nyarán a területen leletmentést végeztünk, melynek célja — a mentésen kívül — a halmok időbeli hovatartozása kérdésének eldöntése volt.

A területen jelenleg kb. 25 db kurgán található, amelyeknek egymáshoz viszonyított helyzetében semmiféle szabály nem fedezhető fel. A halmok átlagos magassága 1 m, átmérőjük 10—20 m között mozog. A helybeliek szerint a területen régebben több kurgán volt, azonban a már megindult földmunka folytán az alacsonyabbak a föld szintjével lettek egyenlővé.

A két leletmentés során 6 kurgánt tártunk fel és egy, már korábban bolygatottat hitelesítettünk.

A KURGÁNOK LELETEINEK ÉS SZERKEZETÉNEK LEÍRÁSA

1. kurgán.

Kirabolt. Mg: 1,15 m, É—D-i átm: 12 m; K—Ny-i átm: 12 m. Sír h: 4 m; sz: 1,80 m; m: 1,80 m; i: 320°.¹

Az ÉK-i és DNY-i negyed bontásakor a metszetfalakon a halom szerkezete világosan látszott.² A betemetett sírra először egy vékony homokréteg került, majd barna kevert talajt, legfelül pedig humuszcserépet találtunk. A D-i metszetfalán újkori beásás nyoma látszott, amely a sírba is behatolt, de annak alját nem érte el. A beásás földjéből egy világosszürke, vastagfalú, korongon készített, jól kiégetett, nagyméretű edény oldalfalának töredéke került elő (19. ábra 2). A sír bontása közben 110—120 cm-es mélységben kövek kerültek elő, rendszeresen. Szabályos elrendezésüket csak a DNY-i sarokban lehetett megfigyelni, ahol egy egyenes vonal, a sír széle mentén voltak kirakva. A kövek alatt és részben fölöttük és közöttük deszkadarabokat találtunk, amelyek a koporsóhoz tartoztak. A koporsó nagyságát azonban csak a föld elszíneződéséből lehetett megállapítani (h: 3 m; sz: 1,40 m). A koporsó vonalán belül elszórtan csontokat találtunk. A bal karcsont bolygatatlan helyzetben volt, eszerint a koponyának ÉNy-on kellett lennie. A bal karcsont környékéről hosszúcsontok, a sír más részeiről bordatöredékek, csigolyák kerültek elő.

¹ A sír- és leletleírásban használt rövidítések: mg: magasság, átm: átmérő, h: hosszúság, sz: szélesség, m: mélység (eredeti felszíntől számítva), i: irány, tá: talpátmérő, szá: szájátmmérő.

² A kurgánok feltárása a következőképpen történt: a középponttól számítva az égtájak szerint a kurgánokat négy negyedre osztottuk. Először két ellentétes negyedet tártunk fel, a falakról metszetrajzokat készítettünk, majd a sír nagyságához mérten a másik két negyedre rábontottunk.

A sírban elszórtan talált mellékletek a következők:

1. A sír ÉNy-i végében, feltehetően a koponya közelében Hadrianus császár ezüst dénárja (15. ábra 3).
2. Szürkésbarna színű, korongolt, szűk talpon álló, öblös szájú agyagedény. (A sírban talált darabokból összeállítva és kiegészítve.) Mg:15 cm; tá:8 cm; szá:20,5 cm (18. ábra).
3. Vörösesbarna, szemcsés anyagú, rosszul égetett korongolt edény enyhén kihajló peremtöredéke (15. ábra 1).
4. Világosszürke, homokos anyagú edény vastag bordázott talptöredéke (15. ábra 2).
5. Nagyméretű vaskés, vascsat, vaskarika és más vaseszköz töredékei (15. ábra 4–7).

Megfigyeléseink alapján a kurgán szerkezete a következőképpen rekonstruálható. A megásott sírgödör aljára nagyméretű, lapos köveket fektettek, és ezekre helyezték a koporsót. A koporsó és a sír oldalfala közötti részt megtöltötték kövekkel, majd a koporsó tetejére is köveket helyeztek. A koporsó beszakadása és a feldúlás után a kövek egy összefüggő, kb. 40–50 cm vastag réteget alkottak. A sír hosszlanti, DNy-i oldalához egy 60–70 cm széles, lejtősen a sír oldalához vezető, lapos kövekkel egyrétegűen kirakott lejáró vezetett (14. ábra).

A sír feldúlt, kirabolt. A rablás korabeli, még abban az időben történt, amikor a koporsó oldaldeszkája szilárdan állott, de a csontokat összetartó izmok már elkorhadtak, így a rablók a csontokat szét tudták szórni. A rablás nyoma a metszetalakon nem látszott. Gondolhatnánk arra, hogy az ún. lejáró lenne a rablás útja, azonban ennek ellentmond a (többi kurgán szabálytalan rablási útjától eltérően) szabályos, egyenes iránya, a lapos kövekkel való lerakás, továbbá az a tény, hogy a sírnek éppen a DNy-i oldala volt a legépebb, a köveknek az oldalfal mellé való szabályos helyezését itt lehetett legjobban megfigyelni. A sír kirablása felülről való beásással történt, amely, mivel a sír nagyméretű, nem terjedt túl annak falain, ezért a metszeteken nem látszott. Ezért lehetséges az, hogy az újkori beásásban, amely a kövek szintjét nem érte el, edény cserepet találtunk.

2. kurgán.

Kirabolt. Mg:0,65 m; É—D-i átm:11 m; K—Ny-i átm:12 m; sírh:3,10 m; sz:1,55 m; m:1,80 m; i:320°.

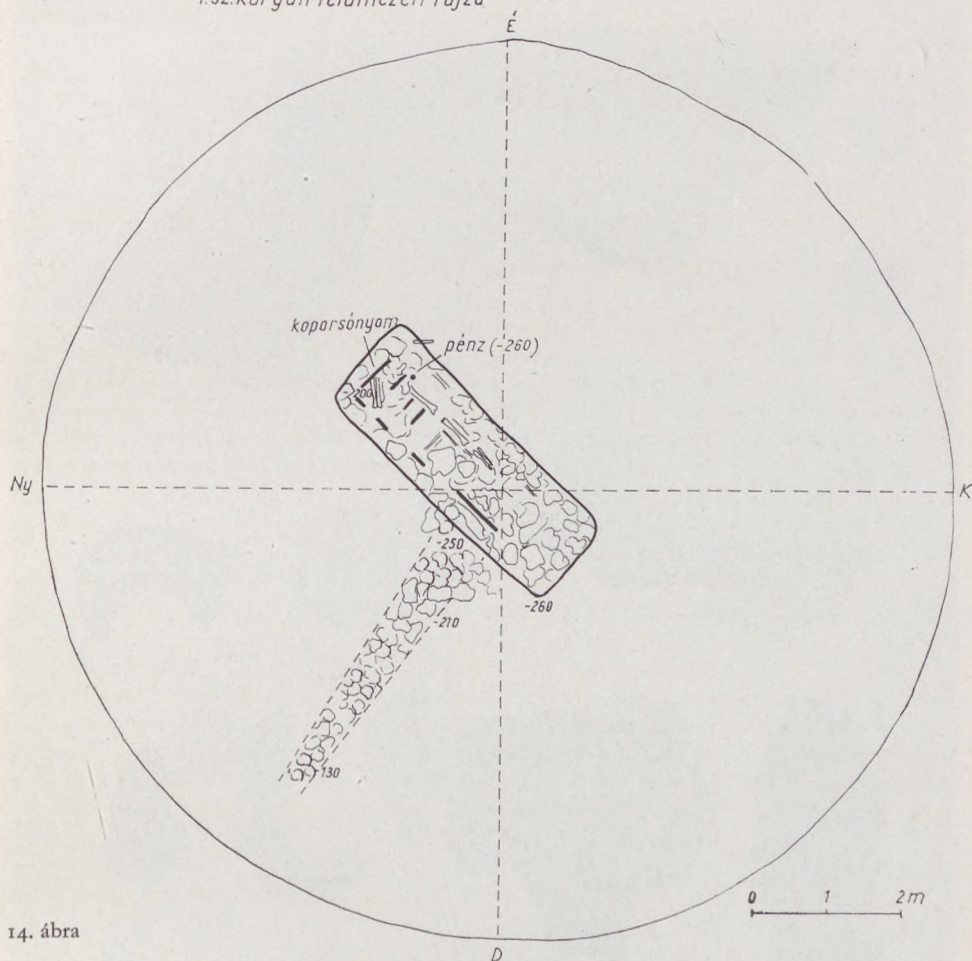
A kurgán felületén tuskók voltak, ezért csak az ÉNy-i negyed került feltárássra, majd a többi negyedre a sír nagyságához mérten rábontottunk. A metszetalakon a kurgán szerkezete az előbbihez hasonlóan mutatkozott; beásás nyoma nem látszott. A sír bontása közben 60 cm-es mélységben elszórtan köveket találtunk. Az alsóbb rétegekben is a sírnek csupán a DK-i és ÉNy-i végében volt nagyobb mennyiségű kő, összedobáltnak. Embercsont a sírból nem került elő. A sírban elszórtan a következő leleteket találtuk:

1. Téglaszínű, jó anyagú, korongolt, vörös festékekkel bevont öblös edény oldalfalának és egyenesvonalú peremének töredékei (16. ábra 1–2).
2. A sírfének DK-i részén 2 db lecsapott sarkú, hasáb alakú karneol gyöngy (16. ábra 3–4).
3. Szarvasmarha-, és sertéscsontok (*Bos taurus* L.; *Sus scrofa* dom. L.).³

³ Az állatcsontanyag meghatározásáért Bökönyi Sándornak mondok köszönetet.

1.sz.kurgán felülnézeti rajza

14. ábra

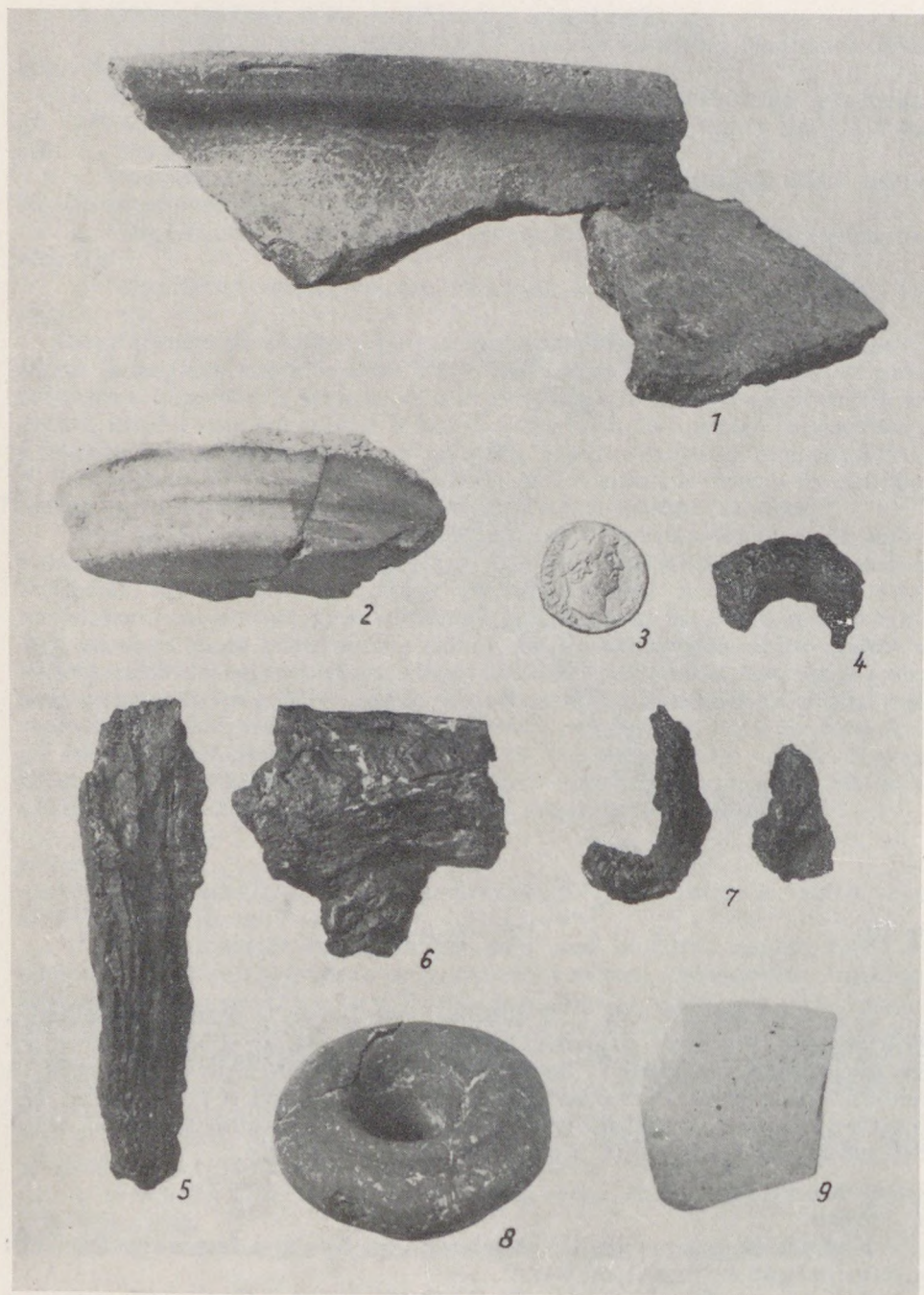
A kövek kiszedése után a sír oldalfalai szabályosan és tisztán kirajzolódtak. Bolygatásnak, beásásnak sehol nem mutatkozott nyoma, így ebben az esetben teljes biztonsággal mondhatjuk, hogy a rablás a sírba való beleásással történt. A felülről való bolygatás következtében kerülhettek a kövek a felső szintbe. Feltehetően a rablás nem sokkal a temetés után történt, és így a holttestet még egészben tudták a sírból kiemelni. Koporsónak nem volt nyoma.

3. kurgán.

Kirabolt. Mg: 0,90 m; É—D-i átm: 11,50 m; K—Ny-i átm: 12,50 m. Sírh: 3,10 m; sz: 1,90 m; m: 1,35 m; i: 315°.

A K-i metszetszfalon a sírfolt széle nem határolódott el élesen, ezen a részen a

15. ábra

16. ábra

17. ábra

kurgán bolygatott volt. A Ny-i metszetsfalban 135 cm-es mélységben szürkésbarna színű, lapított csanakakúp alakú agyag orsógomb került elő (15. ábra 8).

A sír szerkezete eltért az eddigiekétől, a temetés itt kövek nélkül történt. A koporsó nagysága a nyomok alapján mérhető volt, sőt szerkezetét is meg lehetett figyelni. Kb. 200 cm hosszú, 100 cm széles, 50 cm magas téglalap alakú láda lehetett, amelynek lefedése az alpnál szélesebb darabokkal történt. Metszetben, a föld elszíneződésén jól látszott a koporsó szerkezete. Korhadás és a fosztogatás következtében a koporsó beszakadt, ez a metszeten két, ferdén húzódó sötét vonalon látszik.

A sírból egy-két borda, csigolyatöredékek és mellékletként egy téglaszínű jól égetett, korongolt edény oldalfalának kis töredéke került elő, elszórtan (15. ábra 9).

A sír DK-i végében egy 90 cm széles beásás mutatkozott, ami menetelesen a DK-i negyedben felfelé vezetett. A bolygatott föld jól mutatta a beásás irányát, ennek alapján sikerült nyomon követnünk és újra kiásnunk. A beásás formája és iránya szabálytalan volt, a sírtól 140 cm-es távolságban kettéágazott, majd különböző szintekben, szinte lépcsőszerűen vezetett a felszín felé. A beásásnak a sírral érintkező végéből egy alsó állkapocs nélküli koponya, karcsont, távolabb pedig alsó lábszárcsont került elő.

A rablók a maguk által ásott úton közelítették meg a sírt, a koporsóból a már szétesőben levő tetemet kihúzták, melynek csontjai részben a sírban, részben az úton elszóródtak.

18. ábra

4. kurgán.

Kirabolt. Mg: 1,20 m; É—D-i átm: 14 m; K—Ny-i átm: 12,60 m. Sír: 3,10 m; sz: 1,78 m; m: 1,70 m; i: 325°.

A metszetek tanúsága szerint az ÉK-i oldalon beásás történt, amely elérte a koporsó szintjét is. A sír DK-i végében már 60 cm-es mélységben találtunk köveket, de a sír egész felületén csak két ásónyommal lejjebb voltak megtalálhatók (17. ábra). A kövek között és részben alattuk a koporsó nyoma elmosódottan megfigyelhető volt, azonban nagyságát nem lehetett mérni. A sír ÉK-i oldalán az oldalfalon kívül is találtunk köveket, ugyanitt a fakorhadékok szorosan a sírfal mellett voltak. Ezen a részen volt a beásás is, itt történt a sír egyik irányú bolygatása.

A kövek kiszedése után a sírgödör DK-i oldalán szabálytalan kör alakú bolygatás mutatkozott. Magassága, a sírfenéktől számítva 70 cm, szélessége 75 cm. A bolygatott föld nyomán kibontott út enyhén D-i irányba elhajolva menetelesen vezetett a felszínre. Az úton, a sírhoz közel eső végétől eltekintve, köveket találtunk, azonban sem formájuk, sem elrendezésük nem közelítette meg az 1. sírt. A kövek alatt bolygatott föld volt, ugyancsak ellentétben az 1. kurgánnal, ahol a kövek a bolygatatlan talajra voltak helyezve.

A sírból és az útról elszórtan az alábbi leletek kerültek elő.

1. Sötét téglaszínű, vörösre festett, korongolt edény töredékei, melyek a sírból és az útról egyaránt előkerültek. A töredékeket összeállítva egy keskeny talpú erősen öblösödő edényrészt kaptunk, melyhez enyhén kihajló peremtöredék tartozik (19. ábra 1).

2. Félgömbfejű, hegyes tuskéjú bronz szeg, ólom béléssel, töredékes állapotban (16. ábra 7).

3. Bronz lemezdíszek apró töredékei (16. ábra 8).

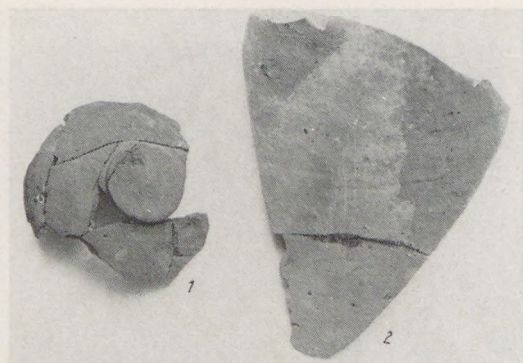
4. Lecsapott sarkú, hasáb alakú karneol gyöngy (16. ábra 5).

5. Vaslánc töredéke (16. ábra 6).

A sírban ugyancsak elszórtan még koponyadarabokat, fogakat és alkarcsont töredékét találtuk.

A sír bolygatása két irányú volt. A rablók felülről és oldalról ástak a sírba.

19. ábra

Az útjukban levő köveket az útra dobálták, majd visszafelé haladva egy részét újra a sírba szórták, ezért találtuk éppen a DK-i végében a magas kőrakást.

5. kurgán.

Kirabolt. Mg:80 cm; É—D-i átm:18 m; K—Ny-i átm:17,20 m. Sír-h:3,40 m; sz:2,75 m; m:1,60 m; i:350°.

A metszeteken a sír bolygatatlannak mutatkozott, azonban a DK-i negyedben, 140 cm-es mélységben már kirajzolódott a rablás szabálytalan útja. A sír 110 cm-es mélységtől a sírfenékig volt megtöltve kövekkel. A sírből melléklet nem került elő, koporsó nyoma nem mutatkozott. Mindössze egy-két csigolya-, borda- és ujjcsonttöredéket találtunk.

A bolygatás útja a sír DK-i sarkához csatlakozik. Iránya DK-i, formája szabálytalan, enyhén lépcsőzetesen halad a sír felé (ellentétben az eddigiekkel). Szélessége 100—150 cm között változik. A rablók az útjukban levő köveket az útra dobálták, ugyanitt ember és állatsontokat (ló állkapocs-*Equus caballus* L.) és egy római kori üvegedény oldalfalának és peremének töredékeit szórták el (16. ábra 9—10).

15. kurgán.⁴

Kirabolt. Mg:0,80 m; É—D-i átm: 10,20 m; K—Ny-i átm: 10,50 m, Sír-h: 3,80 m; sz:2,20 m; m:1,60 m; i:330°.

A metszeteken bolygatás nem látszott, azonban az ÉK-i sarok levágásakor kapott metszeten beásás nyoma látszott, amely behatolt a sírba. A sírban 50 cm-es mélységtől lefelé haladva találtunk köveket, rendszertelenül összedobálva. A sírfenéken egy-két lapos kő az eredeti helyén feküdt, ugyanúgy, mint az első kurgánban. A kövek között 90 és 130 cm-es mélységben találtuk meg a koporsó nyomát. Az alsó szintben mérni lehetett a koporsó nagyságát, hossza kb. 210 cm, szélessége 100 cm. A sír ÉK-i oldalán, a bolygatás helyén a koporsónyomon kívül és belül találtunk embercsontokat, ezenkívül a sír többi részéről is elszórtan combcsont, alsólábszárcsont és csigolyatöredékek kerültek elő.

Mellékletek:

1. Koporsónyom közepén ovális vascsat, mindkét oldalán szövetnyommal (20. ábra).

⁴ A kurgánok szintezéskor kapták számukat.

20. ábra

2. Lapos, téglaszínű tűzkő (?), ugyanott.

A sírfolt DK-i sarka 125 cm-es sávban bolygatott volt. A bolygatás egy kb. 50 cm széles útban vezetett tovább, amelyen szintén embercsontok voltak elszórva. A kurgán széléhez közel az út egy szabálytalanul összedobált kőrakásba torkollott. A kőrakás egyrétegű volt, és magasabban feküdt a sírfolt szintjénél. Mint az eddigi kurgánoknál, itt is megtaláltuk a rablás útját, az útra kidobott kövekkel és embercsontokkal együtt. A kurgánt azonban, úgy, mint a 4. kurgánt, felülről való beásással is megbolygatták.

Az Isaszegen feltárt temetőrész legszembetűnőbb jellegzetessége a temetkezési mód, amihez hasonlóval az Alföld más területein is találkozunk. Leletanyaguk alapján — amelyhez az isaszegi is hasonló — ezeket a kurgánokat szarmata korúként tartja nyilván a kutatás. Az Alföld szarmata kori halmos temetőit Párducz Mihály gyűjtötte össze.⁵

Az isaszegi halmok méretük szerint hasonlóak az Alföld többi halmaihoz, azonban szerkezetileg eltérőek. Kőpakolásos temetkezéssel Isaszegen kívül Valkón találkozunk (Pest megye), ahol „fával bélelt sírgödörben vagy favázakamrában” feküdt a csontváz, és a temetkezés kőpakolásos volt.⁶ A sírt, ugyanúgy, mint az isaszegieket, később kirabolták. Az Alföld középső területein a temetkezési módnak ezt a formáját nem találjuk meg, azonban figyelembe véve a terület kőszegény voltát, ez érthető jelenség.

A Szovjetunió déli részén, a Kaspi-tenger vidékén megtaláljuk a kővel való temetés szokását. Az Ural folyó mentén, Orsk közelében levő kurgánok felületén és a halom alatt is kőrakás található, sőt a köveket a sírba is beleszórták (14. kurgán).⁷

⁵ Párducz M., A szarmata kor emlékei Magyarországon. III. AH 30 (Bp. 1950)

⁶ Salamon Ágnes jelentése, 1956 szept. MNM. Adattár.

⁷ Szalnyikov, K. V., Szarmatszkije kurganü bliz g. Orszka MIA 1 (Moszkva—Leningrád 1940)

Szalnyikov a kurgánok korát a prochorovkai kultúra idejére keltezi, azaz az i. e. IV—II. századra. Hasonló formájú és szerkezetű kurgánokat Grakov is közöl ebből a korból, pl. a Baskirskoje stőlói kurgáncsoportot.⁸ Megfigyelései szerint ebben a korban az előkelő temetkezések kőpakolásosak és a kurgánok körül is gyakran található kő. Ugyanakkor gyakoriak a sírgödör megközelítésére szolgáló lépcsők, lejárók.

Ezen a területen az ún. sauromata-szarmata vagy prochorovkai kultúra tovább folytatódik a szarmata vagy suslyi kultúrában, amelynek népessége szintén kurgánok alá temetkezett. Az említett kultúrák leletanyaga szkíta hatást mutat. Az Alsó-Volga vidéken Paul Rau ástott fel halmos temetőket, császárkori időkből.⁹ Kőpakolásos temetkezést nem találunk ezen a vidéken, azonban a koporsós temetkezés szokása, továbbá egy-két azonos darab a leletanyagban (kubooktaedrikus gyöngyök, bikónikus orsógombok), szintén hasonlóságot mutat a magyarországi szarmata kori kurgántemetkezésekkel. Az ottani kurgánok fő jellegzetessége a holtestnek a sírban átlós irányban való elhelyezése. Ezt a szokást Szmírnov a roxolánokhoz kapcsolja, akik szerinte ezen a területen már az i. e. II. században megtalálhatók, tehát a prochorovkai vagy korai szarmata időkig visszavezethetők.¹⁰ Szmírnov ugyanis ezt a kort korai szarmata időknek nevezi. Szerinte is jellemző erre a korra a kőpakolásos temetkezés, amely főleg az Ural környékén található (orszki—cskalovi terület).¹¹ Szmírnov ezt a szokást egészen a szrub—andronovói kultúráig vezeti vissza, amelynek a szarmata törzsekkel való kapcsolatai antropológiailag is kimutathatók.¹² Ugyanerre a következtetésre jutott egy másik szovjet kutató, Abramova is.¹³ Szmírnov szerint a roxolánoknak csak kis része jutott el az I. században a Dunához, a II. században azonban már zöm-mel megtalálhatók a dák határnál. A magyar szakirodalomban nem eldöntött kérdés, hogy a roxolánok mikor tűnnek fel először az Alföld területén, és eddigi ismereteink mellett nem is tekintjük feladatunknak a kérdés bővebb boncolgatását.

Párducz szerint a halmos temetők a roxolánokhoz köthetők, azonban megjelenésükkel csak Dácia feladása után számol.¹⁴ Barkóczi, kutatásai alapján, a halmos temetők megjelenését korábbra keltezi, így szerinte azok nem köthetők a roxolánokhoz,¹⁵ azonban Mócsy szerint¹⁶ idegen néptömegek beáramlása már a 167-es markomann háború után is történt, és ha azokban is szarmata törzseket látunk, úgy a kérdés már világosabban áll előttünk.

Az eddigiekből megállapíthatjuk, hogy az Isaszegen feltárt kurgánok szarmata koriak, és mind szerkezetben, mind a leletanyag egy részében hasonlóságot mutatnak más területek szarmata kori kurgántemetkezésével. A temetkezés pontos

⁸ Grakov, A. V., ГYNAIKOKPATOYMEHOI. (Perezsitki matriarhata u szarmatov.) VDI 1947. 100—121.

⁹ Rau, P., Die Hügelgräber römischer Zeit an der unteren Wolga. (Pokrowsk 1927); *Ua*, Prähistorische Ausgrabungen auf der Steppenseite des deutschen Wolgagebiets im Jahre 1926. (Pokrowsk 1927)

¹⁰ Szmírnov, K. F., O pogrebenijah roxolan. VDI 1940. 213—219.

¹¹ Szmírnov, K. F., Szarmatszkiye plemena Szevernovo Prikaszpija. KSz 1950. 97—114.

¹² Szmírnov, K. F., Problema proiszhozhgyenija rannöh szarmatov. SzA 1957:3. 3—19.

¹³ Abramova, M. P., Szarmatszskaja kultura II. v. do. n. e.—I. v. n. e. SzA 1959:1. 52—71.

¹⁴ Párducz M., i. m. 117.

¹⁵ Barkóczi L., AntTan 6(1959) 244—252.

¹⁶ Mócsy A., K voproszu o periodizacii ranneszarmatszkoj ephoi. Acta Arch. Hung. 4(1954)

korának megállapítása a leletanyag alapján kellene hogy történjen, azonban a ki-
rablás miatt olyan kevés anyaggal rendelkezünk, hogy segítségükkel is csak
megközelítő időmeghatározást tudunk adni.

A temető post quemjét Hadrianus császárnak az 1. kurgánban talált ezüst
dénárja adja meg. B. Sey Katalin meghatározása szerint az i. sz. 117—138-ig
uralkodó császárnak késői verete ez a pénzdarab. Átfuratlan, jó állapotban van,
az éremkép és a felirat jól látszik. A pénz alapján a temetkezés a II. század köze-
pénél előbbre nem keltezhető. Az 1. kurgán öblös edénye római formát utánoz
(18. ábra). A római kori edényművességben, mint terra sigillata a II. század köze-
péig található meg,¹⁷ de barbár területen az utánzatok tovább élnek. A szarmata
korban a II—III. században gyakori ez a forma, azonban az említett edény pontos
analógiája eddig nem ismeretes. A 2. és 4. kurgán kis vörösre festett téglaszínű
edényeinek, töredékes voltak miatt, pontos formáját nem lehet megállapítani,
azonban szintén római kori edények barbár utánzatai. Hasonló formájúak korát
Bónis az I—II. századra keltezi.¹⁸ Az 5. kurgánban talált üvegedény szalagfüles
darabja jellegzetes római készítmény (16. ábra 9). A töredékek alapján az edény
formája nem rekonstruálható, így kormeghatározásra csak a szalagfül alkalmas.
Szalagfülrel díszített edényeket közül Kisa már a II. századból is.¹⁹ Az Intercisá-
ban talált szalagfüles edények korát Radnóti a II—III. századra határozta meg.²⁰
Az Aranyhegy-patak menti temető szalagfüles edényének kora Kaba Melinda
szerint szintén II. század.²¹

A kurgánok kormeghatározásra alkalmas leletei római készítmények, vagy
azoknak barbár utánzatai. Ezek alapján a kurgánok kora a II—III. századra tehe-
tő, azonban mivel a római leletek és a barbár utánzatok időbeli továbbélése nem
tisztázott, így ez a kormeghatározás nem lehet egészen pontos. A kormeghatáro-
zás szempontjából az egyetlen biztosnak mondható támpontot a valkói, szintén
kőpakolásos kurgánból előkerült „S” alakú koporsókapocs adja, melynek korát
Párducz az i. sz. 270-es évektől keltezi.²² Az ugyaninnét előkerült vörös kis edény-
töredék semmitmondó.

Az eddig elmondottak alapján a III. század közepe és vége közé helyezzük
a kurgánok korát. Természetesen ez a kormeghatározás nem lehet végleges. A
temetőnek eddig csak egy kis, kirablott részét tártuk fel, ezért a további feltárás
és kutatás módosíthatja eddigi eredményeinket.

Végül szólnunk kell egy-két olyan dologról, amelyek nem kormeghatározók
ugyan, de ismeretük hozzásegíthet a szarmata kor belső világának, mindennapi
életének megismeréséhez. Ez az egy-két mozaikszerű ismeret a kurgánokban ta-
lált szerves és szervetlen anyagok vizsgálatából ered.

A kurgánokban több helyen megtaláltuk a fakoporsók maradványait. A
mikroszkopikus vizsgálat szerint anyaguk közönséges tölgy (*quercus c. t. robur*).²³

¹⁷ Bónis É., A császárkori edényművesség termékei Pannóniában. DissPann II:20. (Bp. 1942)
XX. t. 61.

¹⁸ Uo. XIX. t. 17.

¹⁹ Kisa, A., Das Glas im Altertume. I. (Leipzig 1908) 115.

²⁰ Radnóti A., Glasgefäße und Glasgegenstände. Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) 150—151.

²¹ Kaba M., BpR 18(1958) 425—443.

²² Párducz M., i. m. 103.

²³ A faanyag meghatározásáért Stieber Józsefnek ezúton mondok köszönetet.

Ugyancsak tölgynek határozott meg Újkiosztás—Felgyőn feltárt szarmata kori koporsódarabot Szalay István is.²⁴

A feltárt kurgánokban a csontvázak helyzetét pontosan nem lehetett megállapítani, a koporsónyomok alapján azonban annyi mindenesetre leszögezhető, hogy nem átlós irányban történt a halott sírba helyezése. A síroknak az É-i és az attól jobbra vagy balra eltérő irányítása a dél-orsz terület császárkori sírjaira is jellemző.

A sírok befedése különböző fajtájú kövekkel történt. A kövek között leggyakrabban a különféle pleisztocén kori löszkonkréciók, majd a homokos lösz, a mésziszap és a mészmárga fordulnak elő. Valamennyi a feltárt terület közelében, az isaszegi—gödöllői dombvidéken megtalálható.²⁵

A legérdekesebb eredményeket a 15. kurgánban talált textilnyomos vascsat vizsgálata adta (20. ábra).²⁶ A vascsat mindkét oldalán textilnyom van, melyek azonos kelme darabjai. Valószínűleg alsó és felső ruháról van szó. A textil anyaga len (*linum* sp.), szövismódja 3 fonalas sávoly. Hazánk területéről eddig ez a legrégibb sávolykötésű szövet. Mivel a rostok tisztításához savas oxidáló anyagot kellett felhasználni, nem lehet tudni, illetve eldönteni, hogy a kelme fehérített volt-e. A konzerválódó anyag tulajdonságaiból a temetés és a kirablás közti minimális időt adhatjuk meg. A len-kelme 8 éven belül bontódik el a talajban. A kirabláskor a sávolyruhának már el kellett pusztulnia, mert a vassók még azelőtt konzerváltak a kelmét. Ehhez legalább 20 esztendőre volt szükség.

Az eddig elmondottak röviden a következőkben összegezhetők. Eddigi ismereteink alapján az Isaszegen feltárt köves kurgánokat szarmata korinak határozzuk meg, a kevés számú lelet alapján koruk közelebbről a III. század közepére tehető.

A feltárás és vele együtt a kutatás is a következő évben tovább folyik, és reméljük, hogy ebben a problematikus korban kielégítő és megbízható eredményeket fog adni.

GARAM ÉVA

²⁴ Szalay I., *Dolg.* 18(1942) 135—137.

²⁵ A kőzetek meghatározását Csalogovics Istvánnak köszönöm.

²⁶ A textil vizsgálatát és elemzését Füzes F. Miklós végezte, kinek munkájáért ezúton mondok köszönetet.

DIE SARMATENZEITLICHEN KURGANE VON ISASZEG

Im Verlaufe der Fundsicherstellung der Jahre 1962—1963 legten wir in Isaszeg-Katonapallag sechs Kurgane aus der Sarmatenzeit frei. Die Kurgane zeigten Spuren zeitgenössischer Plünderung. Das in den Gräbern belassene Fundmaterial ist ärmlich, doch umso interessanter ist die Konstruktion der Kurgane. In die großen, nord-südlich gerichteten Gräber wurden in den meisten Fällen Steine gelegt und auf diese der aus Eichenholz verfertigte, länglich kistenformige Sarg gestellt. Das Grab ist bis zu ca 50 cm Höhe mit Steinen, sodann mit Erdrich aufgefüllt. Über dem zugeworfenen Grab wurde ein Hügel von 1 m Höhe und 10—20 m Durchmesser errichtet. Der Bau des 1. Kurgans weicht von dem der übrigen ab. Zu seinem Grab führt ein abfallender, mit Steinen ausgelegter Weg von südwestlicher Richtung.

Die Plünderung der Kurgane ging durch Eingraben von oben vor sich oder aber gruben die Räuber einen tunellartigen Gang, in welchem sie sodann Menschen- und Tierknochen mit Bruchstücken der Funde zusammen verstreuten.

Das in den Kurganen verstreut gefundene Denkmalmaterial bestimmt die Bestattungsform als sarmatenzeitlich. Der Großteil der Funde ist römisch (Münzen, Glas) oder stellt barbarische Nachahmungen römischer Erzeugnisse dar (Keramik), auf Grund welcher wir das Alter der Kurgane in die zweite Hälfte des 3. Jahrhunderts nach der Zeitrechnung datieren können.

Eine ähnliche Bestattungsweise wie in Isaszeg finden wir außer im mittleren Donaubecken noch auf südrussischem Gebiet. Diese Sitte der Beerdigung unter Kurgane greift auf die Zeit der in das 4—2. Jahrhundert v. u. Z. datierten Prohorovka-Kultur zurück, in deren Trägern die sowjetischen Forscher die Vorgänger der Sarmaten sehen; als Träger des Kurganen-Bestattungsritus in den ersten vier Jahrhunderten nach der Zeitrechnung gelten die Sarmaten-Roxolanen.

Die Frage der genaueren zeitlichen und ethnographischen Bestimmung der Kurganen-Bestattungsweise von Isaszeg werden in der Folge weitere Ausgrabungen und Forschungen beantworten können.

A PERBÁLI ÉREMLELET

Perbál község (Pest m.) határában 1953-ban nagyobb későrómai bronz pénzlelet került elő. Földmunkálatok közben találták az érmekeket, szürke edénycserepek között. Az egész együtttest átadták a Nemzeti Múzeum Éremtárának.¹ Itt a leletből 526 db-ot tartottak meg a gyűjtemény számára, illetve ennyit naplóztak be.² Ezeknek leírását, illetve értékelését adjuk az alábbiakban.

A lelőhelyről közelebbi adataink nincsenek. Az eddigi régészeti feltárásokból feltehető, hogy Perbál község területén, illetve közvetlen környékén római településsel számolhatunk.³ A legutóbbi ásatásoknál római szobor-töredékek kerültek elő, és egy későrómai település nyomait figyelték meg.⁴

A lelet Nagy Constantinus fiainak közös uralkodása alatti időszakából származik. Zömmel II. Constantius (334 db) maiorináit, illetve centenionálisait tartalmazza, de Constans (8 db), Magnentius (12 db), Decentius (5 db) és Vetranio (13 db) is képviselve vannak néhány érmmel; Constantius Gallus (153 db) bronzai megint nagy számban jelentkeznek. Két barbár hamisítvány is van az együttesben. Mégpedig II. Constantius FEL TEMP REPARATIO és Magnentius FELICITAS REIPVBLICE (sic) típusú maiorinájának utánzata.

Az egész leletben a FEL TEMP REPARATIO típusú maiorina veretek uralkodnak,⁵ ezeknek is főként a „lovas 3” típusú ábrázolása. De ezeket csak II. Constantius, Constans és Constantius Gallusnál találjuk. A néhány Constans érme előfordulása és az ezekkel párhuzamosan vert korai II. Constantius veretek arra utalnak, hogy a lelet legkorábbi darabjai még 350 előtt készültek.⁶

Constans egyetlen verete (LRBC 1636) TESB amely a „kunyhó” típust képviseli a leletben. Carson és Kent ezt a legkorábbi FEL TEMP REPARATIO

¹ Aktái 863—03—6/1953. számon az Éremtárban. A lelet eredetileg 736 db éremből állt, de egy részét, nyilván az érme rossz állapota miatt, mivel duplumok voltak, kiselejtezték.

² A lelet naplószáma: 75/1953. 1—299. A naplózást R. Alföldi Mária végezte.

³ *Kuzsinszky B.*, Arch. Ért. 10(1890)158—159.; *Márton L.*, Pest-Pilis-Solt-Kiskún vm. régészeti emlékei az őskortól a honfoglalásig. MVV Pest-Pilis-Solt-Kiskún vm. I. (Bp. é. n.) 186. mint római lelőhelyet említ.; *Malán M.*, MNM Adattár 26 P. I.

⁴ *Kovalonszki J.*, Arch. Ért. 88(1961)288. A falutól nyugatra II—III. századi oroszlánszobor került elő. A lelőhely körül kisebb későrómai telep nyomai is megfigyelhetők.

⁵ A FEL TEMP REPARATIO típusú érméknek sokféle ábrázolási változata van. Ebből több a leletben is előfordul. Így a kunyhó, hajó és lovas ábrázolás alábbi változatai: I. „kunyhó” típus: katona, fejét visszafordítva, baljában keresztben álló lándzsát tartva jobbra halad, kunyhóból, mely felett fa van, barbárt vezet ki. II. „hajó” típus: 1. Császár hajón áll balra, főnixet és labarumot tart, Victoria sisakban balra ül és kormányoz. 2. Ua. csak a császár főnix helyett Victoriát tart. III. „lovas” típus: 1. Katona pajzsbalra, lándzsájával lovast szúr le, a földön pajzs van, a lovas a ló mellett térdel a földön. 2. Ua. de a lovas a ló mellett ül a földön. 3. Ua. mint 1. sz., de a lovas a lóról leesőben a kezét felemeli. 4. Ua. mint 1. sz., de lovas a ló sörényébe kapaszkodik.

A lelet leírásában az LRBC rövidítés *Carson, R. A. G. — Kent, J. P. C.*, Late Roman Bronze Coinage A. D. 346—498. II. (London 1960) c. munkájának jelölése.

⁶ Constans LRBC 609, 894, 1136, 1153, 1646. — II. Constantius LRBC 890, 893, 894, 1135, 1141, 1152, 1890, 2024, 2026 (változatai).

21. ábra

típusnak tartja, melyet a 346—350 időszakban általánosan mindegyik verdében készítenek.⁷ Constans többi maiorinája és centenionalisa már a „hajó 1—2” és a „lovas 2” ábrázolásokkal jelentkezik, melyek már későbbi, de még a 350 előtti időszak produktumai. Legutóbbi a II. Constantius-szal párhuzamosan vert „lo-

vas 2” típusú $\frac{A}{\text{SIS}}$ jegyű maiorinája.⁸ A leletben csak a birodalom középső területén működő verdékből vannak érmek.⁹

A későbbiekben II. Constantius és Vetrano számára a sisciai verde a CONCORDIA MILITVM hátlapokat veri — előbbinek még a sirmiumi, utóbbinak a thessalonikai is készít ilyeneket.¹⁰

Mint látjuk, csak a Duna menti verdékben jelenik meg, valószínű, hogy ennek a hátlapnak a mondanivalója ezen a területen fontos és aktuális ebben az időben, amikor Vetrano felveszi a bíbort.¹¹ Szintén mindkét császár számára készülnek Sisciában az aktuális jelentőséggel bíró HOC SIGNO VICTOR ERIS hátlapok — illetve II. Constantiusnak Sirmiumban is —, melyeken a labarumot tartó császár Victoria koszorúzza. Gondolunk itt mint aktualitásra, a mursai csatára.¹²

Magnentius FELICITAS REIPVBLICE (sic) veretei még egyeduralma idején készültek a lugdunumi és aralatei verdékben.¹³ A GLORIA ROMANORVM hátlapok a Nepotianus-féle felkelés előtt szintén itt, de Aquileiában és Rómában is készültek.¹⁴ A VICTORIA AVG LIB ROMANOR vereteket a római verde bocsátotta ki még 350-ben.¹⁵

Decentius VICTORIAE DD NN AVG ET CAES veretei Itáliában és Galliában is készültek, leletünkben aquileiai és római verde van képviselve.¹⁶ SALVS DD NN AVG ET CAES verete $\overline{\text{TRP}}$ jeggyel 352 szept. és 353 aug. közé tehető; csak galliai verdékben verték ezt a típust.¹⁷

⁷ Carson, R. A. G.—Kent, J. P. C., *Bronze Roman Imperial Coinage of the Late Empire*. N. Circ. 65(1957)468.

⁸ Constans LRBC 1153, de ez a jegy változat, mivel Carson és Kent $\cdot \text{SIS} \cdot$ a bal mezőben A jegyet említ ebben a periódusban.

⁹ Aquileia, Roma, Siscia, Thessalonica.

¹⁰ II. Constantius LRBC 1159, 1171, 1175, 1183, 1187, 1188., Vetrano LRBC 1172, 1657.

¹¹ Kraft, K., *Die Taten der Kaiser Constans und Constantius II.* Jahrbuch für Numismatik und Geldgesch. 9 (1958) 184.

¹² Seeck, O., *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*. IV. (Berlin 1911) 99.; Vetrano LRBC 1170, 1174, 1178., II. Constantius LRBC 1165, 1173.

¹³ Magnentius LRBC 211, 213, 416.

¹⁴ Carson, R. A. G.—Kent, J. P. C., N. Circ. 1957. 469.; Magnentius LRBC 214, 638, 901.

¹⁵ Magnentius LRBC 641. típus, de R S jeggyel, Carson és Kent nem említi ezt a jegyváltozatot.

¹⁶ Decentius LRBC 653, 908, 914.

¹⁷ Carson, R. A. G.—Kent, J. P. C., *Late Roman Bronze Coinage* . . . 41.

II. Constantius legkorábbi veretein a „hajós 1” típus jelentkezik, mely sisciai és thessalonikai veretű.¹⁸ Itt folyamatos a veretek és verdejegyek sorozata. Majd a már emített CONCORDIA és HOC... veretek következnek, melyekkel együtt tovább verték a FEL TEMP. ... típust. Leletünk zöme a 351—354. évekre tehető. A legkésőbbi zárósorozatok, melyek a verdejegyek alapján kimutathatók, majd minden verdében megtalálhatók, így:

II. Constantius AE 3 „lovas 3” Constantius Gallus AE 3 „lovas 3”

LRBC 932	II AQT	LRBC 933	II AQT
LRBC 677	RQ	LRBC 676	R*S
LRBC 1222	ASIS $\nless$ AV	LRBC 1219	ASIS
LRBC 1607	ASIRM A	LRBC 1606	BSIRM.
LRBC 1681	SMTS	LRBC 1682	€ SMTS
LRBC 1900	SMHT	LRBC 1901	SMH €
LRBC 2039	CONSIA	LRBC 2040	CONSIA .S.
LRBC 2304 AE 2	SMN €	LRBC 2308 AE 2	SMNT
LRBC 2496 AE 3	SMKS	LRBC 2497 AE 3	SMKS
LRBC 2632	(A)NS	LRBC Gallusnak innen nincs	

Tehát leletünk Constans és II. Constantius FEL TEMP REPARATIO típusú maiorináival indul. A pecunia maiorina keletkezéséről, illetve verésének kezdetéről többféle elképzelés alakult ki.¹⁹ Ezeket összegezve, 344—348 közé helyezhető kibocsátásuk kezdete, mivel azonban a 350-ig terjedő időszakra a leletnek csak igen kis hányada esik, azonkívül a kezdeti „kunyhó” típusból csak 1 db, Constans éremből is csak 8 db van az egész együttesben — így a lelet indulása a 348—349. évre tehető.²⁰

¹⁸ II. Constantius LRBC 1135, 1141, 1660.

¹⁹ Mommsen, Th., Geschichte des römischen Münzwesens. (Berlin 1860) 802.; Voetter, O., Constantinus junior als Augustus. NZ 42 (1909) 4.; Ua., NZ 50 (1917) 21.; Ua., Katalog Gerin. (Wien 1921); Mattingly, H., „FEL TEMP REPARATIO”. Num. Chron. 5. ser. 13 (1933) 182, 202.; Carson, R. A. G. — Kent, J. P. C., N. Circ. 1957. 468.

²⁰ Mattingly, H., The Monetary Systems of the Roman Empire from Diocletian to Theodosius I. Num. Chron. 6. ser. 6 (1946) 115.

A lelet záródásának időpontja a 354. év utolsó harmadára tehető. Ezt a fel-sorolt verdejegyek és az a tény is mutatja, hogy Iulianus császárnak — aki a kö-vetkező év elején került uralomra — egyetlen érme sem szerepel a leletegyüttes-ben.²¹

A lelet elrejtésének okáról annyit mondhatunk, hogy viszonylag hosszabb nyugalmi időszak után újra megindultak a barbár betörések a tartomány területé-re.²² Néhány kisebb éremlelet a 350-es évek elejéről — Becsehelyről, Alsópáhokról és Hetényből — is erre utal.²³ A jazigok és quadok betörését²⁴ a legújabb kutatás 356—357-re teszi,²⁵ két évvel későbbre, mint ahogy leletünk zárul. Így elrejtését nem hozhatjuk ezzel kapcsolatba. Földbekerülését talán egy korábbi, kisebb, helyi jellegű betöréssel magyarázhatjuk.

	346- 350	350	350- 351	350- 352	351	351- 352	351- 354	352- 353	352- 354		Össze- sen
II. Constantius	27	28			10		247		22		334
Constans	8										8
Magnentius		3	5	3		1					12
Decentius				1		3		1			5
Vetranio		12									12
Constantius Gallus					5		143		5		153
Barbár										2	2
Összesen	35	43	5	4	15	4	390	1	27	2	526

²¹ Mattinglynak egy egyiptomi lelet feldolgozása kapcsán — amely szintén ezzel az időszakkal zárul — az az elképzelése alakult ki, hogy ebben az időpontban, tehát még Iulianus uralkodása, ill. pénz-reformja előtt záruló leletek földbe rejtése éppen e reformmal hozható kapcsolatba. A reform megszünteti az összes addigi pénzfajták verését, kivéve az AE 3 verését: A Fourth-Century Roman Hoard from Egypt. Num. Chron. 6. ser. 16 (1956) 186.

²² Nagy T., Buda régészeti emlékei. Budapest Műemlékei II. (Bp. 1962) 60.

²³ H. L., NK 56—57 (1957—58) 63. Későrómai kisbronzok Becsehelyről (Zala m.). Valamennyi FEL TEMP REPARATIO típusú.; RAM, NK 50—51 (1951—52) 71. Nagy Constantinus, Constans és II. Constantius érmei Alsópáhokról (Zala m.); Harsányi P., NK 20 (1921) 55. Hetény (Tolna m.) község mellett II. Constantius és Constantius Gallus bronzpénzeit lelték nagyobb mennyiségben.

²⁴ Amm. Marc. XVI. 10, 20.

²⁵ Mócsy A., Pannonia. PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 572.; Nagy T., i. m. 60., Alflöldi And-rás ezt a betörést a 355. évre tette: „jazigok a quadokkal szövetségbe pusztították Pannóniát”: Aquin-cum a későrómai világban. Bp. tört. I/2. Budapest az ókorban. (Bp. 1942) 679.

	346- 350	350	350- 351	350- 352	351	351- 352	351- 354	352- 353	352- 354		Össze- sen
Treveri								1			1
Lugdunum			3								3
Arelate			1								1
Roma	1	3			4				9		17
Aquileia	7		1			4			18		30
Siscia	6	26		14			162				208
Sirmium							38				38
Thessalonica	3	14					42				59
Heraclea	1						33				34
Constantinopolis	16			1			55				72
Nicomedia	1						17				18
Cyzicus							40				40
Antiochia							3				3
Barbár										2	2
Összesen	35	43	5	15	4	4	390	1	27	2	526

ROMA

I. sz. 346—350

Constans

LRBC 609 AE 2 $\frac{A}{RB}$
de Av. babéros rozettás diadém

AQUILEIA

II. Constantius

LRBC 890 AE 2 $\frac{A}{AQP.}$

LRBC 893 AE 2 $\frac{A}{AQT.}$ (2) $\frac{A}{AQS.}$ (2)

Constans

LRBC 894 AE 2 $\frac{A}{AQS.}$ (2)

SISCIA

II. Constantius

LRBC 1135 AE 3 $\overline{BSIS\overline{\Gamma}}$
típus, de más jeggyel

LRBC 1135 AE 3 $\overline{\Delta SIS\overline{\Upsilon}}$

LRBC 1141 AE 2 $\overline{\Gamma' SIS. \overline{\Upsilon}}$
de Av. rozettás és babéros diadém

LRBC 1152 AE 2 $\frac{A}{\cdot ASIS.}$

Constans

LRBC 1136 AE 3 $\overline{\epsilon SIS \overline{\Gamma}}$

LRBC 1153 AE 2 $\frac{A}{\cdot \epsilon SIS.}$

THESSALONICA

Constans

LRBC 1636 AE 2 $\overline{TESB}$

LRBC 1649 AE 2 $\frac{A}{TSB}$ $\frac{A}{\overline{TS\Gamma'}}$

HERACLEA

II. Constantius

LRBC 1890 AE 2 $\overline{SMHA}$

CONSTANTINOPOLIS

II. Constantius

LRBC 2024 AE 2 $\frac{\Gamma}{\overline{CONSB}}$

LRBC 2026 AE 2 $\frac{\Gamma}{\overline{CONSA*}}$

II. Constantius

LRBC 2026 AE 2 de Rv. lovas a kezét felemeli $\frac{\Gamma}{\overline{CONSF*}}$
 $\frac{\Gamma}{\overline{CONSA*}}$ $\frac{\Gamma}{\overline{CONSZ*}}$ $\frac{\Gamma}{\overline{CONSI*}}$ (2) $\frac{\Gamma}{\overline{CONS?}}$ (2)
 LRBC 2026 AE 2 de Rv. lovas a ló sörényébe kapaszkodik
 $\frac{\Gamma}{\overline{CONSF*}}$ (2) $\frac{\Gamma}{\overline{CONSZ*}}$ $\frac{\Gamma}{\overline{CONSI*}}$ (2) $\frac{\Gamma}{\overline{CONC?}}$
 LRBC 2026 AE 2 $\frac{\Gamma}{\overline{CONSI*}}$ Rv. kovas a ló sörényébe kapaszkodik és FEL TEMP R — EPARATIO

NICOMEDIA

II. Constantius

LRBC 2292 AE 2 $\frac{*}{SMNA}$ (2) de Av. gyöngyös diadém
I. sz. 350

ROMA

Magnentius

LRBC 638 AE 2 $\frac{*}{RS}$ $\frac{*}{RQ}$

LRBC 641 AE 2 $\frac{R}{\epsilon}$

SISCIA

II. Constantius

LRBC 1159 AE 2 $\frac{A}{\Delta SIS}$

LRBC 1165 AE 2 $\frac{A}{I' SIS} *$

LRBC 1167 AE 2 $\frac{A}{.BSIS} *$

LRBC 1171 AE 2 $\frac{A}{.ASIS.}$ $\frac{A}{.BSIS.}$ (2)

$\frac{A}{.I' SIS.}$ $\frac{A}{.ASIS.}$ (3) $\frac{A}{. \epsilon SIS.}$

LRBC 1173 AE 2 $\frac{A}{.BSIS.}$ (2) $\frac{A}{.I' SIS.}$ (2)

$\frac{A}{. \Delta SIS.}$ $\frac{A}{. \epsilon SIS.}$ (2)

LRBC 1175 AE 2 $\frac{A}{.BSIS} *$

Vetranio

LRBC 1170 AE 2 $\frac{A}{. \Delta SIS} *$

LRBC 1172 AE 2 $\frac{A}{.ASIS.}$

LRBC 1174 AE 2 $\frac{A}{.ASIS.}$ $\frac{A}{.I' SIS.}$ (3)

LRBC 1178 AE 2 $\frac{A}{.ASIS} *$ (2)

THESSALONICA

II. Constantius

LRBC 1655 AE 2 $\frac{A}{TSA}$

LRBC 1658 AE 2 $\frac{A}{.TSI'}$ $\frac{B}{.TSI'}$

LRBC 1660 AE 2 $\frac{B}{.TSA.}$ $\frac{*}{.TSB.}$ $\frac{*}{.TSI'}$ (2)

$\frac{B}{.TS \epsilon}$

LRBC 1662 AE 2 $\frac{B}{.TSA.}$ (2)

Vetranio

LRBC 1653 AE 2 $\frac{TSA}{.TSA.}$ (2)

LRBC 1657 AE 2 $\frac{A}{.TSA.}$ $\frac{B}{.TSA.}$ $\frac{A}{.TSA.}$ $\frac{B}{.TSA.}$

LUGDUNUM	I. sz. 350—351	
<i>Magnentius</i>	LRBC 211 AE 2	$\overline{?PLG}$ A
	LRBC 214 AE 2	$\overline{(?PLG)}$
	LRBC 213 AE 2	$\overline{RSLG}$
ARELATE		
<i>Magnentius</i>	LRBC 416 AE 2	$\overline{SAR}$
AQUILEIA		
<i>Magnentius</i>	LRBC 904 AE 2	$\overline{\Omega}$ *
	I. sz. 350—352	$\overline{\swarrow AQP \searrow}$
ROMA		
<i>Magnentius</i>	LRBC 650 AE 2	$\overline{RT}$ *
	LRBC 654 AE 2	$\overline{RT}$
	LRBC 656 AE 2	$\overline{R * S}$ *
<i>Decentius</i>	LRBC 653 AE 2	$\overline{RT}$
SISCIA	I. sz. 351	
<i>II. Constantius</i>	LRBC 1183 AE 2	III $\overline{\Delta SIS}$
	LRBC 1187 AE 2	III $\overline{BSIS}$ III $\overline{\Delta SIS}$
	LRBC 1188 AE 2	III $\overline{I' SIS}$ III $\overline{\epsilon SIS}$
	LRBC 1190 AE 2	III $\overline{BSIS}$ III $\overline{\Delta SIS}$ (2)
		III $\overline{\epsilon SIS}$ (2)
<i>Constantius Gallus</i>	LRBC 1189 AE 2	III $\overline{ASIS}$ (2) III $\overline{I' SIS?}$
	LRBC 1191 AE 2	III $\overline{BSIS}$
CONSTANTINOPOLIS		
<i>Constantius Gallus</i>	LRBC 2040, de AE 2	$\overline{I'}$
AQUILEIA	I. sz. 351—352	$\overline{CONSH *}$
<i>Magnentius</i>	LRBC 907 AE 2	$\overline{*}$ $\overline{AQP}$
<i>Decentius</i>	LRBC 908 AE 2	$\overline{AQP}$
	LRBC 914 AE 2	$\overline{AQS}$
	LRBC 908 hátlapi típus AE 3, (AQT) de Av.: D N DECENTIVS NOB CAES, páncélban jobbra	
	I. sz. 352—353	
TREVERI		
<i>Decentius</i>	LRBC 64 hátlapi típus, AE 2 $\overline{?TRP}$ de Av. D N DECENTI — VS AVSAR (sic) mellképe páncélban jobbra	

SISCIA

I. sz. 351—354

LRBC 1198 AE 2	III BSIS	*	
LRBC 1202 AE 2	III ASIS LXXII	III BSIS LXXII	
LRBC 1204 AE 2	*ASIS	*BSIS	
LRBC 1206 AE 2	*ASIS	*BSIS	*ΔSIS
LRBC 1210 AE 2	?ΔSIS		
LRBC 1212 AE 2	II BSIS	(2)	
LRBC 1214 AE 2	II ASIS II ASIS II SIS	II BSIS II SIS II SIS	(2) (2) (2)
LRBC 1216 AE 2	I ASIS.S. I SIS.S.	(3) BSIS.S. I SIS.S.	(3)
LRBC 1218 AE 3	ASIS ΔSIS	(4) (7)	SIS (4)
LRBC 1222 AE 3	ASIS SIS	(11) (8)	BSIS (14) ΔSIS (6)

LRBC nh. AE 2 ϵ SIS ^{*}Av.: D N CONSTAN-TIVS P F AVG
gyöngyös diadémmal, köpennyel jobbra, Rv. FEL TEMPRE-
PARATIO, katona lándzsával lovast szúr le, ki a ló sörényébe
kapaszkodik

Constantinus Gallus

LRBC 1199 AE 2	III BSIS	(3)	III SIS	*
LRBC 1203 AE 2	III SIS			
LRBC 1207 AE 2	*ASIS	(2)	*SIS	(2)
	*ΔSIS	(2)		
LRBC 1211 AE 2	SIS		?SIS	
LRBC 1213 AE 2	II ASIS II ΔSIS II SIS	(3)	II SIS	(2)
LRBC 1213 vagy 1215 típus AE 2	II SIS			

SIRMIUM

II. Constantius

LRBC 1215 AE 2	II ·ASIS·	II ·BSIS·	II ·I'SIS·	(3)
LRBC 1217 AE 2	I ASIS·S	(7)	I BSIS·S·	(8)
	I I'SIS·S·	(6)	I ΔSIS·S·	(4)
	I ?SIS·S·			
LRBC 1219 AE 2	ASIS	(11)	BSIS	(4)
	ΔSIS	(3)	I'SIS	(12)

LRBC 1584 AE 2	III *SIRM	(2)		
LRBC 1586 AE 2	III *SIRM	(3)		
LRBC 1592 AE 2	BSIRM	(2)		
LRBC 1597 AE 2	A ASIRM		A BSIRM	
LRBC 1599 AE 2	*A (?SIRM)			
LRBC 1601 AE 2	S A ASIRM	(2)	.S.A BSIRM	(3)
	S A BSIRM	(de S körül nincs pont)		
LRBC 1603 AE 3	BSIRM	(2)		
LRBC 1605 AE 3	ASIRM·	(3)	BSIRM·	
LRBC 1607 AE 3	Ev ASIRM			
LRBC 1585 AE 2	III *SIRM			
LRBC 1593 AE 2	ASIRM	(2)		
LRBC 1595 AE 2	ASIRM		BSIRM	
LRBC 1598 AE 2	A ASIRM	(2)		
LRBC 1600 AE 2	*A BSIRM			
LRBC 1602 AE 2	.S.A ASIRM		.S.A BSIRM	(2)
LRBC 1604 AE 3	BSIRM			
LRBC 1606 AE 3	BSIRM·	(3)		
LRBC 1668 AE 2	I * *TSI *			

THESSALONICA

II. Constantius

LRBC 1670 AE 2 $\frac{\Gamma}{*TS\epsilon} \frac{\Gamma}{*TSA}$

LRBC 1672 AE 2 $\frac{\Gamma}{*TSB}$ (2)

LRBC nh. AE 2 $\frac{\Gamma}{*TS\Delta}$ Av.: D N CONSTAN-TIVS P F AVG
köpenyben gyöngydiadémával jobbra Rv.: FEL TEMP REPARA-
TIO. A császár Victoriát és labarumot tart, balra ülő fogolyra hág

LRBC 1675 AE 2 $\frac{TSB}{II} \frac{TS\Gamma}{II} \frac{TS\Delta}{II}$ (2)

LRBC 1677 AE 2 $\frac{*TSA}{II}$ (2)

LRBC 1677 típus, de Rv. lovas a ló sörényébe kapaszkodik.

$\frac{II}{*TSB}$

LRBC 1677 AE 2 $\frac{II}{*TS\Gamma}$ (2)

LRBC 1679 típus, de Rv. lovas a ló sörényébe kapaszkodik
.S.

$\frac{TS?}{II}$

LRBC 1681 AE 3 $\frac{A}{SMTS}$ (4)

LRBC 1681 AE 3 $\frac{B}{SMTS}$ (2) $\frac{\Gamma}{SMTS}$ (2)

$\frac{\Delta}{SMTS}$ (3) $\frac{\epsilon}{SMTS}$

Constantius Gallus

LRBC 1667 AE 2 $\frac{\Gamma}{*TS\epsilon}$ (2)

LRBC 1673 AE 2 $\frac{\Gamma}{*TS\epsilon}$ (2)

de Rv. császár hajón fönix-szel

LRBC 1676 AE 2 $\frac{TS\Delta}{TS\epsilon}$ (3)

LRBC 1678 AE 2 $\frac{II}{*TS\epsilon}$ (2)

LRBC 1678 AE 2 $\frac{II}{*TS\epsilon}$

de Rv. lovas a ló sörényébe kapaszkodik

LRBC 1682 AE 3 $\frac{\epsilon}{SMTS}$ (2)

LRBC 1682 AE 3 $\frac{\epsilon}{SMTS}$ de Av. körirat töretlen

HERACLEA

II. Constantius

LRBC 1893 AE 2 $\frac{\Gamma}{SMHA}$ (3) $\frac{\Gamma}{SMHB}$ (2)

$\frac{\Gamma}{SMH\Gamma}$ (4) $\frac{\Gamma}{SMH\Delta}$ (5) $\frac{\Gamma}{SMH\epsilon}$ (5)

LRBC 1895 AE 2 $\frac{\Gamma}{SMHA*}$

LRBC 2040 AE 3 $\overline{\text{CONS}\Theta}$ $\overline{\text{CONSI}\Lambda}$ $\overline{\text{CONSI}\Lambda}$
de FEL TEM R — EPARATIO

NICOMEDIA

II. Constantius

LRBC 2300 AE 2 $\frac{\Gamma}{\text{SMNA}}$ (2) $\frac{\Gamma}{\text{SMNB}}$ $\frac{\Gamma}{\text{SMN}\Gamma}$ (3)
 $\frac{\Gamma}{\text{SMN}\Delta}$ $\frac{\Gamma}{\text{SMN}\epsilon}$ $\frac{\Gamma}{\text{SMNS}}$ (2) $\frac{\Gamma}{\text{SMN}\Theta}$ $\frac{\Gamma}{(\text{SMNA})}$ duplaveret

LRBC 2302 AE 2 $\frac{\Gamma}{\cdot\text{SMNA}}$

LRBC 2304 AE 2 $\overline{\text{SMN}\epsilon}$

Constantius Gallus

LRBC 2305 AE 2 $\overline{\text{SMNA}}$
 $\cdot\text{S}\cdot$

LRBC 2308 AE 2 $\overline{\text{SMN}\Gamma}$

CYZICUS

II. Constantius

LRBC 2486 AE 2 $\frac{\Gamma}{\text{SMKA}}$ $\frac{\Gamma}{\text{SMKB}}$ (3) $\frac{\Gamma}{\text{SMK}\Gamma}$ (2)

$\frac{\Gamma}{\text{SMK}\Delta}$ (4)

LRBC 2488 AE 2 $\frac{\Gamma}{\cdot\text{SMKA}}$ (4) $\frac{\Gamma}{\cdot\text{SMKB}}$ $\frac{\Gamma}{\cdot\text{SMK}\Gamma}$

$\frac{\Gamma}{\cdot\text{SMK}\Delta}$ $\frac{\Gamma}{\cdot\text{SMK}\epsilon}$

LRBC 2490 AE 2 $\overline{\text{SMKB}}$ (2) $\overline{\text{SMK}\Delta}$

LRBC 2496 AE 3 $\overline{\text{SMKB}}$ (2) $\overline{\text{SMK}\Gamma}$ (4) $\overline{\text{SMK}\Delta}$

$\overline{\text{SMK}\epsilon}$ $\overline{\text{SMKS}}$

LRBC 2496 AE 3 $\overline{\text{SMK}\epsilon}$ (2)

LRBC 2489 AE 2 $\frac{\Gamma}{\cdot\text{SMKA}}$ $\frac{\Gamma}{\cdot\text{SMKS}}$

LRBC 2491 AE 2 $\overline{\text{SMKA}}$

LRBC 2493 AE 2 $\overline{\text{SMK}\Delta}$

LRBC 2497 AE 3 $\overline{\text{SMK}\Delta}$

LRBC 2497 AE 3 $\overline{\text{SMK}\Gamma}$ (2) $\overline{\text{SMKS}}$,
de mindkettő Av. D N FL CL CONSTANTIVS NOB CAES
mellkép köpenyben jobbra

ANTIOCHIA

II. Constantius

LRBC 2623 AE 2 $\frac{\Gamma}{\text{AN}\Theta}$

LRBC 2625 AE 2 $\frac{\Gamma}{\text{ANBI}}$

	LRBC 2632 AE 3	(A)NS	
	I. sz. 352—354		
ROMA			
<i>II. Constantius</i>	LRBC 662 AE 3	$\frac{\Gamma}{R \text{ Q T}} \quad \frac{\Gamma}{R \text{ Q Q}} \quad (2)$	
	LRBC 668 EA 2	$\frac{\Gamma}{RS}$	
	LRBC 670 AE 2	$\frac{S}{RT} \quad \frac{S}{RQ}$	
	LRBC 677 AE 3	$\frac{\Gamma}{RQ}$	
<i>Constantius Gallus</i>	LRBC 669 AE 2	$\frac{\Gamma}{(RP)}$	
	LRBC 676 AE 3	$\frac{R * S}{R * S}$	
AQUILEIA			
<i>II. Constantius</i>	LRBC 924 AE 2	$\frac{LXXIIS}{AQS} \quad (2) \quad \frac{LXXIIS}{AQS} \quad \text{duplaveret}$	
	$\frac{LXXIIS}{AQT} \quad (2)$		
	LRBC 926 AE 2	$\frac{LXXII *}{AQS} \quad (2)$	
	LRBC 928 AE 3	$\frac{LXXII \text{ Q}}{AQT}$	
	LRBC 932 AE 3	$\frac{II}{AQP} \quad (2) \quad \frac{II}{AQS} \quad \frac{II}{AQT} \quad (2)$	
<i>Constantius Gallus</i>	LRBC 925 AE 2	$\frac{LXXIIS}{AQS} \quad \frac{LXXIIS}{AQT}$	
	LRBC 927 AE 2	$\frac{LXXII *}{AQP}$	
<i>II. Constantius</i>	LRBC 933 AE 3	$\frac{II}{AQP} \quad \frac{II}{AQT}$	
	FEL TEMP REPARATIO („lovas 3'') típusú maiorinájának barbár utánzata. Av. D N PEST... — IVS N AVG, a császár gyöngyös diadémnal köpenyben jobbra (21. ábra 1).		
<i>Magnentius</i>	Rv. Zavaros körirat, a szelvényben	$\frac{*}{OISN}$	
	FELICITAS REIPUBLICAE típusú maiorinájának barbár utánzata. Av. D N MAGN — TIVS P F AVG, a császár köpenyben jobbra. Rv. FELICITS — ....., zavaros felirat, a császár katonaruhában balra áll, labarumot és Victoriát tart, A szelvényben kopott olvashatatlan verdejegy (21. ábra 2).		

A HOARD OF ROMAN COINS FROM PERBÁL

In 1953 a hoard of 526 bronze coins from the fourth century came to light in the vicinity of the village of Perbál.

We do not possess exact data about the site. Earlier archaeological explorations and stray finds allow us to conclude that there must have been a Late Roman settlement in the vicinity of the village.

The bulk of the hoard is comprised of *maiorinae* and *centenionales* of Constantius II and of Constantius Gallus, while a minor part of it includes the issues of Constans, Magnentius, Decentius and Vetrano.

The FEL TEMP REPARATIO type characterizes the hoard and most of the coins may be assigned to the years of 351—354. Only a minor part of the hoard consists of the issues of the earlier period from 346 to 350.

In the hoard there is only one piece of the early „hut” representations of the FEL TEMP REPARATIO type and only eight coins of Constans. Thus the earliest issues of the hoard date from 348 to 349.

The latest issue is undoubtedly from the last third of 354 as it is shown by the enumerated series of the latest mint marks. The latest coins were issued either immediately before the accession of Julian or exactly at that time.

The cause for the burial of the hoard is uncertain. Barbarian raids were quite frequent in the province. Some other smaller hoards reflect the turmoil of these years as well. Probably we may connect the hiding of our hoard with some smaller local raids.

HONFOGLALÁS KORI TARSOLYAINKRÓL

A honfoglaló magyarok viseletének, felszerelési tárgyainak tanulmányozása sokszor a társadalmi, történeti kérdések felderítéséhez is segítséget nyújt. Több dolgozatunkban foglalkoztunk már honfoglalóink övével, megfogalmaztuk a varkocsokba font korongokról tett megfigyeléseinket, készülőképben van a rozettákkal ékes női ruházatról, veretes díszű ingekről szóló tanulmányunk — itt most az öv legfőbb tartozékához: a tarsolyokhoz fűznénk néhány észrevételt, arra gondolván, hogy olyan újabb szempontok is felvetődnek, amelyek őseink egykori életéről való ismereteinket kiegészítik.

1. Az öv és tarsoly jelentősége honfoglalóinknál

László Gyula az avarkori övekről azt írja, hogy az övveretek tamgaszerű jelei, illetve — a késő avar korban — azok díszítőelemei a származást, a nemzetséghez való tartozást fejezték ki, a veretek meghatározott fémanyaga és száma pedig méltóságot jelölt.¹ A régészeti anyag alapján úgy tűnik, hogy a honfoglalás korára az öv származás- és rangjelző szerepének hagyománya megszakadt: az övveretek úgy megszaporodtak, hogy a szíjat teljesen befedték, felületüket pedig egységesen növényi minták díszítik. A fémértéknek egykori, a rangra utaló jelentősége elhalványult, bár az általánossá váló ezüstműből készült, aranyozott veretek mellett a szegényebbeknél bronz veretsorokat is találunk (aranyozással, ezüstözéssel vagy anélkül), sőt a színaranyból való besztereci veret² sejteti, hogy a legrangosabbak aranyveretes öveket is viselhettek. Csak elvétve akad olyan díszítmény az öveken, amely a nemzetséghez való tartozásra, a totemösre utalhatott, pl. a karosi madáralakos veretek³ (jelenkori keleti öveken is gyakoriak a madárra emlékeztető ékítmények⁴), a csornai ökörfejes (?) szíjvég,⁵ lehetséges azonban, hogy ezek is csak díszítő céllal kerültek a szíjra.

A történeti források mindamellett nagy jelentőséget tulajdonítanak az övnek a honfoglalással egyidőben, sőt jóval utána is. Az öv az előkelőbb szabadok méltóságának jelvénye, akit megfosztanak szabadságától annak övét is elveszik, imádkozáskor, áldozat bemutatásakor, a kánnak kijáró tiszteletadásakor, a kánnak méltóságába való beiktatásakor lecsatolt, nyakba akasztott, vagy vállra vetett övvel

¹ László Gy., Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. AH 34. (Bp. 1955) 158—185.

² Hampel J., Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. (Bp. 1907) 104.

³ Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművészete. AH 21. (Bp. 1937) CXXX. t. 33—34. CXXXIII. t. 6—7.

⁴ Sirelius, U. T., Die Handarbeiten der Ostjaken und Wogulen. JSFOu 22(1904) 57.

⁵ Hampel J., A honfoglalási kor hazai emlékei. (Bp. 1900) 559., XXI. t. 15.; L. még a debreceni Déri Múzeum ökörfejes (?) honfoglaláskori aranyveretét: Lőfkovits A.—Zoltai L., DMÉ 1909. 27.

22. ábra

hódolnak.⁶ Ha az övveretek számának, fémértékének nincs is már meg a korábban tapasztalt szerepe, a veretes öv maga rangjelző tárgy maradt honfoglalóinknál is. Ezt abból is sejtjük, hogy a gazdagabbak temetőiben is általában csupán egy-két veretes övvel eltemetett halott van, vagyis egy kis — többségében szabad emberek-ből álló — közösségen belül csak a közösség vezetői viselhettek díszes övet, vagy legalábbis csak őket övezték fel a másvilági útra. Ezek az övek általában nagyon hasonlóak egymáshoz, legfeljebb az előkelőbbek viseltek szélesebb szíjút, nagyobb méretű veretekkel díszített és oldalt talán hosszabban lefüggő övet.⁷

A veretes öveknél is ritkábbak a honfoglaló temetőekben a díszes vagy sima fémlemezzel borított, illetve veretes tarsolyok. Hazánkból eddig 20 tarsolylemez (Bana, Bashalom, Besenyőtelek, Bezdéd, Bodrogvécs, Eperjeske 2 db, Galgóc, Kecskemét-Fehéregyháza, Kenézlő 3 db, Perbete, Rétközberencs, Szolnok-Strázsaalom, Szolyva, Tarcál, Tiszanána, Túrkeve, Tuzsér),⁸ 2 tarsolyzáró készlet és 1 tarsoly díszveret (Bodrogszerdahely, Újfehértó-Micskepuszta, Budapest-

⁶ L. I. j., valamint *Fehér G.*, A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. (Bp. 1940) 71.; *Ua.*, Arch. Ért. 83(1956) 153, 156.; *Vácz P.*, Sz 82(1958) 281.; A mongolok titkos története. Ford. *Ligeti L.* (Bp. 1962) 29, 37, 111—112, 129, 148, 151, 178—179, 186. (vagyis a 103, 117, 244, 269. szakasz és a rájuk vonatkozó jegyzetek).

⁷ *Dienes I.*, Arch. Ért. 91(1964) 18—37.

⁸ A bezdédi, bodrogvécsi, két eperjeskei (2., 3. sír), galgóci, kecskemét—fehéregyházi, egyik kenézlői (14. sír), szolnok—strázsaalmi, szolyvai, tarcali, tuzséri tarsolylemezek adatait, fényképeit l. együtt: *Fettich N.*, A honfoglaló magyarság . . 73—82., XLI. t. 1, XLII. t., XLIX. t., L. t. 1—3, LI. t. 5, LII—LIII. t., LIV. t. 1, LV—LVII. t., LVIII. t. 1., LIX. t. 2, LX. t. 3, LXI—LXIII. t., LXV. t. — A többi közzétett tarsolylemezre l. Kenézlő 3. sír: *Jósa A.*, Arch. Ért. 34(1914) 307., 13. kép, 308.; Kenézlő 28. sír: *Fettich N.*, Arch. Ért. 45(1931) 81., 54. kép 2, 84.; Perbete: *Dienes I.*, Arch. Ért. 86(1959) 147—148., XXVII. t. 11.; Bashalom: *Dienes I.*, Acta Arch. Hung. 7(1956) 248, 266—267., LXII. t. 9.; A tiszánánai (Heves m.) tarsolylemez első ízben itt mutatjuk be. A még közöletlen tarsolylemezeket a következő munkák említik: Ecsegfalva—Bokrosalom (a korábbi irodalomban l. Túrkeve): *Csallány D.*, Acta Arch. Hung. 10(1959) 282., továbbá *Szabó J. Gy.*, Vasból készült honfoglaláskori tarsolylemez Túrkeve környékéről. Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum tennállásának 10. évfordulójára. Szerk. Györffy Lajos. (Túrkeve 1961) 25—26. (rajza az Emlékkönyv címlapján), valamint *Ua.*, Arch. Ért. 88(1961) 293.; — Bana: *Kiss A.*, Arch. Ért. 85(1958) 90.; *Csallány D.*, Acta Arch. Hung. i. h. 282. és *Szabó J. Gy.*, Vasból készült . . 25., j.; — Besenyőtelek: *Szabó J. Gy.*, Vasból készült . . 25. j., és *Ua.*, Arch. Ért. 88(1961) 293.; — Rétközberencs: *Csallány D.*, Arch. Ért. 87(1960) 239.; — Talán tarsolylemez töredékeit találták Gicen is: *Hidvéghi S.*, Arch. Ért. 32(1912) 320.

23. ábra

Farkasrét)⁹ ismeretes. A szolnok-strázsahalmi, kecskemét-fehéregyházi és türkevei darab kivételével mind az ország északkeleti részéből, illetve a Kisalföld vidékéről kerültek elő. Elterjedésük alapján leginkább a kabarság hagyatékához kötjük őket,¹⁰ mivel a katonai segédnépek feltételezhető szállásterülete Györffy György megállapítása¹¹ szerint részben Kelet-Magyarországon, részben a nyugati országhatár körzetében, a Kisalföldön volt. Nem érdektelen szemügyre vennünk e tarsolylemezek lelőhelyeinek elhelyezkedését az említett területen belül is, hiszen úgy tűnik, hogy ezek egy-egy területi egység eredeti központja, vára köré csoportosulnak. Pl. Várda (a mai Kisvárdra) körzetében: Bezdéd, Eperjeske, Rétközberencs, Tuzsér; szabolcsi vár: Kenézlő, Tarcál, kissé távolabb Bashalom; zempléni vár: Bodrogvács, Bodrogszerdahely; Heves: Besenyőtelek, Tiszánána; szolnoki vár: Szolnok-Strázsahalom; Komárom: Bana, Perbete stb. E tarsolylemezek viselői tehát a nemzetség felső rétegéhez tartoztak, vagy a vár urának, a nemzetség fejének személyes kísérei voltak, és ezért telepíthették őket a vár körzetébe. Mindez honfoglalóink társadalmának magasfokú szerveztségére, a nemzetség tervszerű letelepülésére, sőt a birtokviszonyok rendezettségére utal.¹²

⁹ Bodrogszerdahely: *László Gy.*, A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. (Kolozsvár 1943) 21., 33. j. és *Ua.*, A honfoglaló magyar nép élete. (Bp. 1944) 361, 436., 50. kép., valamint *Erdélyi I.*, A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 4 (1964) sajtó alatt ; — Újfehértó—Micskepuszta: *Jósza A.*, MKÉ 8(1914) 202., I. t. 1—4, 6, 8. [E tarsolyzáró készletre először magam hívtam fel a figyelmet: *Dienes I.*, Arch. Ért. 87(1960) 186., 39. j.; *Bóna I.*—*Dienes I.*—*Éri I.*—*Kaliex N.*, A kisvárdai vár története. (Kisvárdra 1961) 131].; — Budapest—Farkasrét: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1909. évi állapotáról. (Bp. 1910) 45, 47., 14. kép 1.; *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában. Bp. tört. I/2. (Bp. 1942) 797., CXLIV. t. 1.

¹⁰ *László Gy.*, MTAK II. 5(1954) 463.; *Ua.*, Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. (Bp. 1961) 11—12.; *Bóna I.*—*Dienes I.*—*Éri I.*—*Kaliex N.*, i. m. 132 sk.

¹¹ *Györffy Gy.*, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (Bp. 1959) 38—40, 44—76, 122.

¹² Vö. történeiszekink legújabb eredményeivel: *Györffy Gy.*, Tanulmányok ...; *Ua.*, Tört. Sz. 4 (1961) 417—426.; *Bartha A.*, Sz 97 (1963) 261—292, 503—527.

Az eperjeskei¹³ és kenézlii¹⁴ temetők kivételével egy temetőben, illetve a síroknak egy sorában csak egyetlen tarsolylemez van, és az rendszeren a sor közepére kerülő, leggazdagabban felszerelt, legnagyobb gondossággal elhantolt férfi sírjában. Csak e kiválasztott kis közösségek feje rendelkezett tehát lemezborításos tarsollyal. László Gyula már rég felhívta a figyelmet a tarsolylemezek rangjelző szerepére,¹⁵ Szőke Béla szerint azonban: „A tarsolylemez aligha volt a méltóság jelvénye . . . A férfi sírokra nem olyan mértékben jellemző, hogy abból méltóságjelvényre következethetnénk.”¹⁶ Mi azonban épp a tarsolylemezek ritkasága által látjuk bizonyítottnak kivételes értéküket. Elgondolkoztató ugyan, hogy az eddig előkerült leggazdagabb honfoglalás kori sírokból, pl. Geszterédén (a Fettich által tarsolylemez darabjainak tartott növénymintás lemeztöredékekről Csallány Dezső állapította meg, hogy aligha lehettek tarsolylemez részei¹⁷), Zemlénben¹⁸ nincs tarsolylemez. Ez azonban nem föltétlenül szól ellene megállapításunknak, hisz a legelőkelőbbek méltóságuknak e kivételesen szép és drágamívvű jelvényét örökölni hagyhatták utódaikra, és így nem került sírjukba. Közeli példaként említhetjük, hogy a katonai segédnépek feletti hatalom jelvényének tartott ún. bécsi szablya¹⁹ sem került sohasem földbe. Talán a zempléni nemzetségfői sír²⁰ díszítetlen, silány aranylemezekkel borított szablya is csupán a sír számára készült pótléka az utódra maradt hatalmi jelvénynek. Fettich Nándor helyesen mutat rá, a nemcsak mintázatának hátterében, hanem egészében aranyozott felületű bezdédi tarsolylemez alapján, hogy lehettek színaranyból készült tarsolylemezek is,²¹ — bizonyára éppen ezek öröklődtek nemzedékről nemzedékre. A méltóságviselők tarsolyainak értékét talán az is fokozta, hogy a nemzetség jegyével is ellátták, mint ahogy találunk esetleg totemállatra utaló jegyeket, mintákat némelyik ásatásból előkerülő tarsolyunkon is. Pl. a bashalmi lemez közepének keresztbefordított mandula alakú aranyozott mezejét akár elvontan ábrázolt madárszárnynak is tekinthetjük,²² a bodrogszerdahelyi veretes tarsoly függesztőszíjára bronzból öntött, rókafejet mintázó veretet (22. ábra) szereltek fel.²³ Néprajzi párhuzamként megemlíthetjük, hogy az obi-ugorok tarsolyait (pl. a Szoszva folyó melletti Changlaszam helység naras — béka — nemzetség békaábrával díszített tarsolya: 23. ábra) is szokás a nemzetség totemösének ábrázolásával díszíteni.²⁴

Honfoglalás kori tarsolylemezeink művészeti körével napjainkig számos kutató

¹³ Kiss L., Arch. Ért. 39 (1920—22) 46., 6. kép (2. sír) és 51., 12. kép (3. sír). Vö. még László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. 134—138.

¹⁴ Jóna A., Arch. Ért. 34 (1914) 307., 13. kép (3. sír) és 321., 30. kép (14. sír); Fettich N., Arch. Ért. i. h. 81., 54. kép 2.; Vö. még László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. 138—149.

¹⁵ László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. II. fejezet tanulságai, valamint 355, 357 stb.

¹⁶ Szőke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. 1. (Bp. 1962) 21.

¹⁷ Csallány D., Acta Arch. Hung. i. h. 282., 18. j.

¹⁸ Budinský—Krička, V., Východoslovenská nížina v praveku. AR 13 (1961) 41—49, valamint 61., 36. kép és 62., 37. kép.

¹⁹ Györffy Gy., i. m. 38., 7. j.

²⁰ Bóna I.—Dienes I.—Éri I.—Kalič N., i. m. 132.

²¹ Fettich N., Die altungarische Kunst. (Berlin 1942) 12.; Vö. László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. 357.

²² Dienes I., Acta Arch. Hung. i. h. LXII. t. 9.

²³ László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. 436., 50. kép.

²⁴ Csernyecov, V. N., Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez. (Bp. 1949) 15., 1. kép

foglalkozott. Elsősorban Fettich Nándor eredményeit említhetjük, aki e művészet forrásaiként jelöli meg a Maeotis-vidéki hunkori fémművesség hagyományát, az arab művészet erőteljes hatását és az északi művészet befolyását. Ezek a hatások együttesen csak Levédiában érhatték a magyarságot.²⁵ Ő kísérli meg a tarsolylemezek időrendbe sorolását is, és a geszterédi szablya egyik utólag pótolta, erősebb domborítással készült verete alapján megállapítja, hogy a domborúbban megmintázott lemezek lehetnek a későbbiek. Ugyanakkor szerinte a korai tarsolyok végtelen mintája helyébe a középpont köré szerkesztett díszítmény lép.²⁶ László Gyula a sík és erősen domború minta között nem fejlődési fokozatot lát, hanem ezeket a síkban tartott textilmintázásra, illetve bőrdomborításra vezeti vissza, minthogy bizonyosan voltak textillel fedett és kivarrott, illetve cifrázóvassal díszített bőrtarsolyok.²⁷ Fettich hallgatólagosan egy műhelyt tételez fel, amikor a tarsolylemezeket fejlődési sorba állítja; noha bizonyos, hogy voltak különböző, egymástól függetlenül — ahogy László Gyula utal rá: eltérő mintaképek alapján — dolgozó, kivitelben, mintaszerkesztésben jelentős különbségeket mutató műhelyek, mesterek.

2. Karcolt mintájú tarsolylemezek

Tarsolylemezeinket legutóbb Csallány Dezső sorolta díszítő rendszerük alapján csoportokba.²⁸ Az általa elpusztultnak vélt perbetei lemez dolgozatában a növényi mintás tarsolylemezek között szerepel, azóta — a lelet részletes feldolgozásával — kimutattuk, hogy e darab is díszítetlen, annyiival még szerényebb is a többinél, hogy szegélyére csak laposfejű szegecseket vertek.²⁹ Ugyanebbe a csoportba vonható a Csallány tanulmányának lezárása után előkerült tiszánánai³⁰ és besenyőtelki³¹ tarsolylemez. Egy további, Rétközberencsről való, „bőségszarú- és indamintá”-val díszített tarsolylemez(?) töredékéről maga Csallány Dezső adott hírt.³²

Itt most csak a díszítetlen felületű tarsolylemezekkel foglalkoznánk, amelyek közül Csallány — nagyon helyesen — kiemelte a központi díszítésű lemezeket (Kenézlő 3. sír, Bashalom). El kell különítenünk még ettől az új példányokkal kiegészült csoporttól (Besenyőtelek, Kenézlő 14. sír, Kenézlő 28. sír, Perbete, Tiszánána, Tuzsér) — karcolt mintái révén — a kenézlői temető 28. sírjából (24—25. ábra) való, illetve a Tiszánánáról (26—27. ábra) származó tarsolylemezt.

Mindenekelőtt a kenézlői temetőkkel kapcsolatban kísérelnénk meg tisztázni egy régóta nyitott kérdést. A községhez tartozó Fazekas-zugban Jósza András 1913-ban 25 sírt tárt fel Kiss Lajos segédletével.³³ A sírok hat sorban voltak: nyugat felől egy teljesnek(?) vehető, 14 sírből álló folyamatos sor, majd ettől keletre még öt hézagos sorban, összesen 11 sír került elő. Jósza az utóbbi sorok hézagai

²⁵ Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművessége. 85—94.; *Ua.*, Die altung. Kunst. 20—28.

²⁶ *Uo.* 11—16.

²⁷ László Gy., A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. 21—22., 33. j.; *Ua.*, A honfoglaló magyar nép élete. 361.

²⁸ Csallány D., *Acta Arch. Hung.* i. h. 282.

²⁹ Dienes I., *Arch. Ért.* 86 (1959) 148., XXVII. t. II.

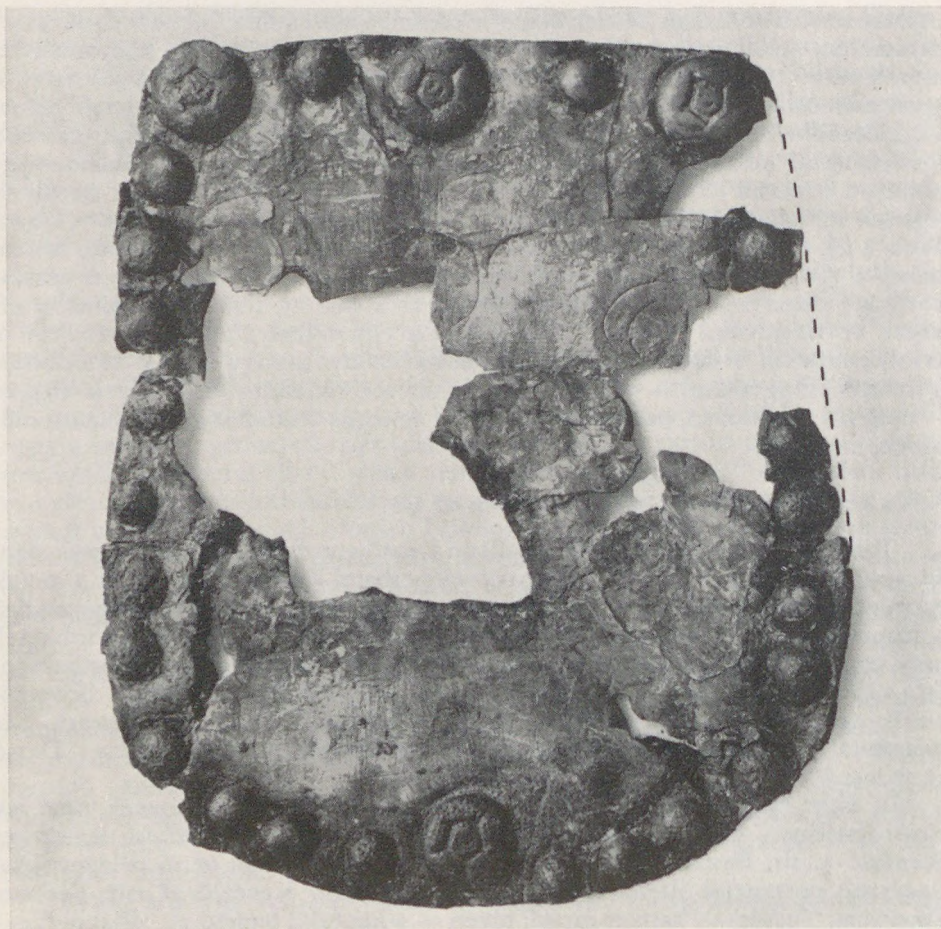
³⁰ *Vö.* 26. ábra.

³¹ Szabó J. Gy., *Arch. Ért.* 88 (1961) 293.

³² Csallány D., *Arch. Ért.* i. h. 239.

³³ Jósza A., *Arch. Ért.* 34 (1914) 304 sk.

24. ábra

alapján arra következtetett, hogy mintegy 29 sír pusztulhatott el korábban e területen. Fettich Nándor és Bartucz Lajos ásatása e határrészben újabb 25 sírt hozott napvilágra 1927-ben és 1930-ban.³⁴ E sírok egyetlen sorban feküdtek. Fettich,³⁵ majd őt követve — a temetőt társadalomtörténeti szempontból értékelő — László Gyula³⁶ is felvetette, hogy e második ásatással a Jósza által feltárt temetőnek talán egy következő sora került felszínre. Feltevésüket Jósza egy megjegyzésére alapozták, aki azt írta, hogy a megvizsgált területtől nyugatra még lehetnek további sorok,

³⁴ Fettich N., Arch. Ért. i. h. 78—112.

³⁵ Uo. 78.; Később Fettich határozottan állást foglalt a két temető összetartozása mellett: Fettich N., Sz 81 (1947) 285—286.

³⁶ László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. 143.; Ua., Arch. Ért. 77 (1950) 138.

25. ábra

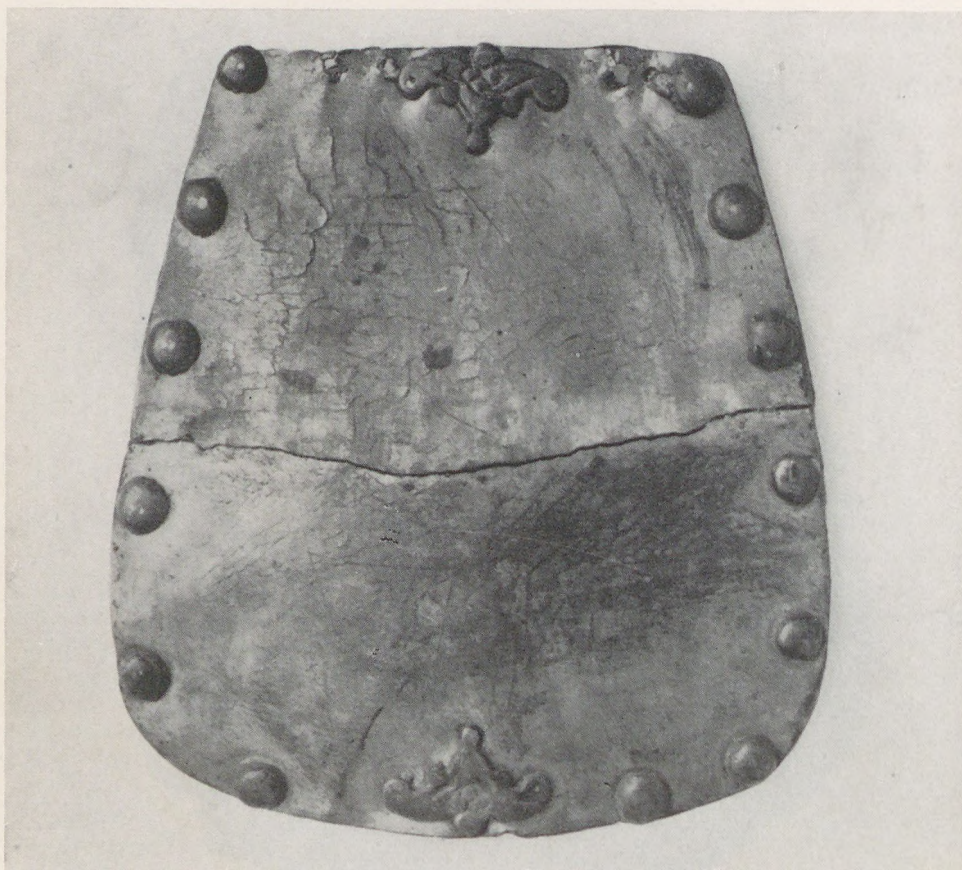
Kézelt 28. sz.

mivel nem volt módjában akkor ezt a részt is átkutatni.³⁷ A félbenmaradt ásatást azonban a Szabolcs megyei múzeum munkájáról kiadott 1915. évi jelentés szerint folytatták, amint azt Jósa ásatási beszámolójában előre jelezte is. A jelentés a kutatás eredménytelenségét tanúsítja, ugyanis a teljes sírsortól nyugatra „3 méter távolságra hat kutatóárkot húzatott Kiss Lajos múzeumőr, majd a sorok között is, de sírra nem akadt. A már 1913-ban feltárt sírsorok északi és déli végeinél is hasonló módon kutatott, de eredménytelenül.”³⁸ Erősen kérdéses tehát az 1. és 2. számú temető összetartozása, hiszen Fettichnek e területen mindenképp rá kellett volna bukkannia Kiss Lajos kutatóárkaira.

³⁷ Jósa A., Arch. Ért. 34 (1914) 306.

³⁸ Szabolcsvármegye közönségéhez 10, 100—1916. K. számú tiszteletteljes jelentése Szabolcsvármegye alispánjának Szabolcsvármegye 1915. évi állapotáról. (Nyíregyháza 1916) 152.

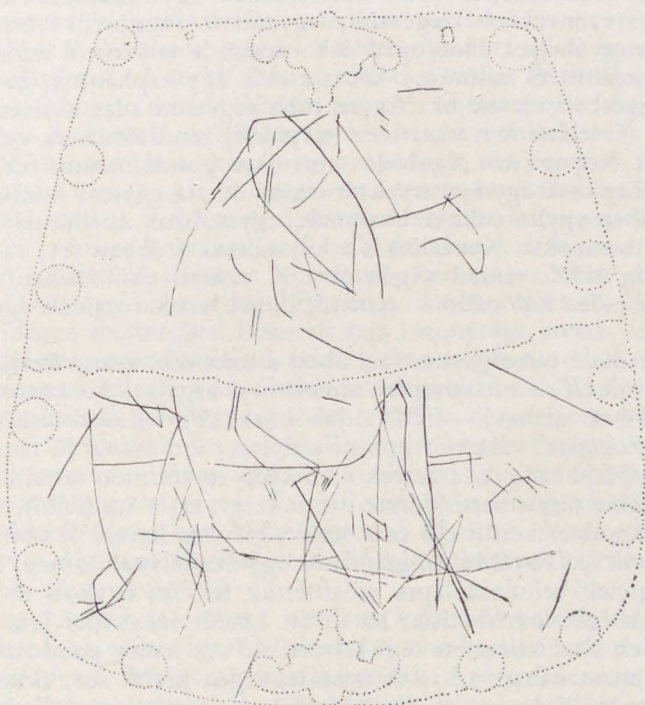

26. ábra

Kételyünket 1959-ben végzett helyszíni szemlénk is megerősítette. A lelőhelyre Kozma Ferenc, dr. Szalay Géza egykori földbirtokos kertésze — aki az ásatásoknál rendszeresen dolgozott, télen pedig Szalayék magángyűjteményének kezelésében segédkezett —, valamint az igen koros Szörényi József, az ásatások egykori munkása, kenézlői lakosok kalauzoltak ki. A terepen való eligazodásunkat megkönnyítette Jósának az ásatási helyszínről készített, a nyíregyházi múzeumban őrzött vázlata, és rövid környezetleírása. A vázlat alapján tudjuk, hogy Jósa a Fazekas-zug északi részén ásott. Nagyjából ugyanezen a területen folytak a Fettich-féle feltárások is, a kérdéses dombnak azonban itt három kiemelkedő háta is van. A terepre kivitt adatközlőink szerint Jósa és Fettich nem ugyanazt a dombhátat kutatták, — Jósa közvetlenül a Fazekas-zugba vezető dűlőút melletti, tehát a tábla keleti szélén levő dombháton, Fettich pedig az attól mintegy 150 m-re északra fekvő kisebb emelkedésen dolgozott. Fettich ásatásának színhelyére oly határozottan és élményszerűen emlékeztek, hogy vallomásukat mindenképp elfogadhatjuk. A Jósa-féle feltárások felidézésénél már bizonytalanabbak voltak,

27. ábra

Tiszánál

de Jóna vázlata alapján valószínű, hogy ő valóban a keleti, magasabb dombtetőn dolgozott. A vázlatán bejelölt 103 m-es magassági pont épp ide esik, és a dombot — a vázlatnak megfelelően — északról és keletről a Tökös-tó ma már kiszáradt medre övezi. Több bizonyíték szól tehát amellett, hogy két különböző dombon ástak, bár teljes bizonyossággal már csak egy hitelesítő ásatás dönthetné el e kérdést.

Nem egyedüli eset, hogy két honfoglalás kori temetőt egymás közelében, de különálló dombtetőn találunk. Orosházán³⁹ pl. a két temető mintegy 200 m-re feküdt egymástól. Nagyjából ilyen távolságra voltak a bashalmi⁴⁰ temetők is, ahol még egy harmadik — köznépi — temetőre is rábukkantunk ugyanebben a körzetben, de messzebb telepítve. A feudális nomád társadalom jellegzetes egy-
ségeinek: az aulokba gyűlt rokon és idegen származású, különböző társadalmi réteghez tartozó közösségeknek temetői ezek, ahol is — a település rendjének megfelelően — társadalmi csoportonként, illetve vérségi összetartozás szerint külön helyre, ezen belül családonként, nagycsaládonként más-más sorba temet-

³⁹ Dienes I., Arch. Ért. 89 (1962) 267.

⁴⁰ Ua., Arch. Ért. 86 (1959) 209—210.; László Gy., Östörténetünk legkorábbi... 22. A települési és temetkezési rendről hasonló gondolatokat vet fel csongrád-felgyői tapasztalatai alapján.

ték a halottakat. E temetők tehát összetartoznak, egy szálláson élő, különböző származású, jövevényekkel kiegészült, egymással függőségi viszonyban álló közösségek nyugvóhelyei. Honfoglalóink vérségi kötelékektől mindinkább függetlenedő társadalmáról valóságos képet csakis úgy kaphatunk, ha e temetőket ilyen összefüggésben vizsgáljuk. Egyre több régészeti adat szól amellett, hogy e temetkezési (és ebből következően: települési) rend általános volt körükben, ilyen szétszórt csoportokra tagolódó temetőkre gondolhatunk ott is, ahonnan ezeknek egyelőre csak egy-egy részletét ismerjük. Az egymás közelébe telepített temetők általában egykorúaknak látszanak, ugyanabban az időszakban nyitották és telepítették be azokat. Kenézlőn is a különböző sírokban (11, 14, 37, 45) lelt, de egytől-egyig a IX. század végén és a X. század első felében vert érmek⁴¹ a két — feltehetően különálló — temető, illetve azok sorainak egyidejűségéről tanúskodnak.

A karcolt díszű tarsolylemez (24. ábra) a második, azaz a Fettich-féle ásatás alkalmával került elő, a sor közepére temetett — vagyis a kis közösség vezetőjének, a családfőnek tartható — férfi sírjából (28. sír).⁴² Ezüstből készült. Felül a két szélén és közepén, valamint közepén alul 1,3 cm átmérőjű rozetták, szélein körben félgömbfejú szögek, amelyek eredetileg az antimon tartalmú réz hátlaphoz⁴³ erősítették a díszlemezt. Méretei: m = 11,5 ; sz = 8,4 (felül), 10 cm (alul). Igen rossz állapotban került elő és a sérült, hiányos lemezből azóta újabb apró töredékek váltak le. További rongálódását úgy akadályoztuk meg, hogy a lemez alakjának megfelelő celluloid lapra erősítettük fel. Az egykori és mai állapota közötti különbséget lemérhetjük, ha az itt közölt fényképet (24. ábra) összevetjük a Fettich által közzétett régi felvétellel.⁴⁴ A lemez gondosabb megtisztítására is csak mostanában, az 50-es évek legvégén került sor, ekkor derült ki a csak apró képekről⁴⁵ ismert és díszítetlenként⁴⁶ kezelt lemezről, hogy felületét töredékes voltában is jól kivehető karcolt minta ékíti. A lemez hiányai, rétegesen leváló, lepattogzó felülete miatt — amely különösen a lemez alsó részén a nem eléggé mélyen bekarcolt mintát is ledobta — a mintázat ugyan már nem állítható helyre pontosan, de annak rendszere, felépítése még nyomon követhető. Újjáalkotását, a minta kiegészítését (25. ábra) László Gyula volt szíves számomra elkészíteni.

A lemez felső felében a középpontból kétfelé ágazó, majd ívelten felemelkedő inda van, amely két — egy a lemez sarka felé hajló húsozabb és egy karcsúbb, rövidebb, a lemez belseje felé visszakanyarodó — levélre bomlik szét. Közöttük felmagasodó, alul teltebb, majd összeszűkülő és aztán széttáruló, tetején ívvel lezárt díszítőtag. A lemez alsó felén nagyjából hasonló minta ismétlődhetett, de a szélesebb tér kitöltésére az oldalsó indának itt két befelé nyúló, a fentieknél testesebb levele van. Az alsó térfél középső részének mintája csak nyomokban ismerhető fel.

A tarsolyon fellelhető díszítőelemek ismertek honfoglalás kori emlékanyagunkból: pl. az ellentétesen hajló, nyúlánk, kettős levélminta tökéletes megfele-

⁴¹ Huszár L., Acta Arch. Hung. 5(1955) 82—84.

⁴² Fettich N., Arch. Ért. i. h. 84.

⁴³ Ua., A honfoglaló magyarság fémművészete. 81., 6. j.

⁴⁴ Ua., Arch. Ért. i. h. 81., 54. kép 2.

⁴⁵ László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. VIII. t.

⁴⁶ Csallány D., Acta Arch. Hung. i. h. 282.

lője a benepusztai vereteknek,⁴⁷ — a középső díszítőtag kicsinyített mását pedig a szolnok—strázsahalmi leletek⁴⁸ között fedezhetjük fel.

A karcolt és a vékony anyagba kissé belenyomott minta gyakorlatlan kezű ember munkájára vall. A térkitöltés egyenlőtlen volta, ferdesége, félrecsúszottsága azt mutatja, hogy a mintát előzetes tervezés és mindenféle szerkesztés nélkül rajzolták meg. A karcok mélysége egyenetlen, a vonalak nem folyamatosak és lendületből húzottak, hanem meg-megszakadnak, töredezettek, többször nekiindulók, itt-ott javítottak. Aligha készítette képzett ötvösmester, inkább maga a tarsoly tulajdonosa látta el mintával díszítetlen lemezét, felhasználva az élő mintakincset. Túvel, vésőszerű eszköz sarkával, de akár késével is megrajzolhatta, vonalai inkább durvább, nehezen vezethető eszközre vallanak. A sekély árkú karcolatot nyilván úgy tette láthatóbbá, hogy festéket dörzsölt bele. A kétségtelenül nem idegen mester által készített rajz bizonyossága annak, hogy a tarsolylemezek és más rangos ötvöstárgyak mintakincse meghonosodott a nép körében.

— Egészen más jellegű, nem díszítő szándékkal készült karcolt mintájú tarsolylemez a tiszánánai. 1958 tavaszán került elő az ottani homokbányában, egy 12—14 éves fiú⁴⁹ feldúlt lovassírájából. A sír leleteit Palágyi László helybeli református lelkész adta át Patay Pálnak, aki első ízben tartott ott helyszíni szemlét. Hitelesítését magam végeztem el, majd 1958-tól 1960-ig további 31 sírt mentettünk meg Szabó János egri muzeológussal együtt.⁵⁰ A temető feldolgozása folyamatban van, így itt az ásatások eredményeire nem térek ki, csupán a tarsolylemez fontosabb adatait közlöm:

Ezüst tarsolylemez (26. ábra), vörösréz lemezből való hátlappal. Szélein: szemközt nézve jobb oldalt hét, bal oldalt hat domborúfejú ezüstszőg, amelyeknek az erősítő lapon is átütött végeit elkalapálták. A tárgy hosszanti tengelyében, lenn és fenn, egymással szemben — csúcsos végükkel a lemez belseje felé fordított — levélcsoport mintázó ezüstveretek. Három ellapított végű aklával vannak felerősítve. Ezekkel a veretekkel rögzítették a tarsoly függesztő-, illetve zárószíját. Erősen rongált darab, megtalálói addig hajlígtatták, míg csak középén ketté nem tört. Méretei: $m = 9,8$; $sz =$ felül 6,2, alul 9 cm. A veretek $sz = 2,1$; $h = 1,4$ cm. A félgömbfejú szegek fejének átm = 6—7 mm.

A tiszánánai lemez szembetűnően kisebb eddigi tarsolylemezeinknél, látszik, hogy nem felnőtt férfi, hanem serdülő ifjú volt a tulajdonosa. A fiatalon méltóságra lépő gyerekember részére készített, kifejezetten termetéhez méretezett darab lehetett. A Kárpát-medencében működő mesterre gyanakszunk, hiszen a legényke nem sokkal halála előtt lépett férfisorba,⁵¹ és a lemezes tarsoly viselésére jogosító tiszttét mindenképpen helyben — mint nemzetségének már teljes értékű tagja — nyerhette el (vö. a legifjabb fiúnak⁵² a családban elfoglalt különleges helyzetével,

⁴⁷ Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművészete. XXXVI. t.

⁴⁸ Uo. LXIV. t. 1.

⁴⁹ A váz nem- és kor meghatározását Nemeskéri Jánosnak köszönhetem.

⁵⁰ Dienes I., Arch. Ért. 86(1959) 210.; Ua., Arch. Ért. 88(1961) 293.

⁵¹ László király törvényeiből kitűnik, hogy a 10 évesnél idősebb fiú számított teljes jogú családtagnak. Vö. László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. 195, 197, 205, 219, 267.

⁵² Vladimirstov, B., Le régime social des Mongols. Le féodalisme nomade. (Paris 1948) 60, 67, 72.; A mongolok titkos története. 141, 186. (a 3., 269. szakaszokra vonatkozó jegyzetek). Otsigin = „a legfiatalabb fiú, a családi tűzhely őre és örököse”; Tagányi K., A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. (Bp. 1919) 77—79.; László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. 205—208, 219.; Ua.; Arch. Ért. 77 (1950) 140.; Bartha A.—Erdélyi I., Arch. Ért. 88(1961) 69.

öröklési előjogaival). A temető keltezésétől függetlenül is valószínűsíthető tehát, hogy tarsolylemezére itt kellett szert tennie, és az nem a magyarság megelőző szállásterületének műhelyeiből származik.

A lemez hosszanti tengelyének két végén — ahol egyes tarsolylemezekon kis rozetták ülnek — itt egy-egy levélcsozor alakú veret kapott helyet. Öt ugyanilyen palmettás veret került elő tarsolylemez kíséretében az eperjeskei 2. sírból.⁵³ Ezek talán a tarsoly függesztőszíjára lehettek szerelve, de az is elképzelhető, hogy közülük kettő eredetileg szintén a lemezre volt verve, az erősen töredékes tarsolylemez fényképe⁵⁴ alapján lehetetlen ezt eldöntenünk. Az eperjeskei tarsolyok szerelését végző mesterben mindenesetre megvolt a törekvés, hogy magát a tarsoly függesztőszíját is a borítólemezre kerülő veretekkel díszítse: a 3. sírból való tarsolylemezen⁵⁵ látható rozetták megfelelőinek⁵⁶ aligha lehetett más rendeltetésük, mint a függesztőszíj ékítése. A tarsolylemez rozettáival megegyező — nyilván a függesztőszíjról való — veretekre⁵⁷ bukkanunk a kenézlii temető 28. sírjában is. Hasonló szerepet tulajdoníthatunk a Szmolenszk környéki Gnyezdovóban talált — a tiszánánaiak megfelelőinek tartható — kis palmettás vereteknek.⁵⁸ E darabokat eredetiben is tanulmányoztuk, és így alapos a gyanúnk, hogy a 10 veretből álló készlettel egy lemezborítás nélküli — legfeljebb egyetlen záróverettel ellátott — tarsoly függesztő-, illetve zárószíját verték ki. Nagy a valószínűsége tehát, hogy a tiszánánai tarsolylemezre végeredményben az egyszerűbb bőrtarsolyok zárószíján alkalmazott vereteket erősítettek. Szerintünk a több tarsolylemezen látható, a palmettás veretek helyén szereplő rozetták is eredetileg a tarsolyok zárószíjának ékítményei voltak, és úgy kerültek át a tarsolylemezekre.

Az oroszöldi párhuzam alapján lehetséges, hogy a már helyben készült tarsoly szereléséhez kereskedelmi úton szerzett vereteket használtak fel, bár az általánosan kedvelt, hazai anyagunkban viszonylag nagy számmal és többféle változatban előkerülő veretfajtát a mi műhelyeinkben is önthették. Ugyanezeket a vereteket például a levél alakú, ezüstből való sügyelődíszeken is megtaláljuk (Piliny-Leshegy,⁵⁹ Gádoros,⁶⁰ Gyömöre⁶¹). A tengelici leletegyüttes megfelelő darabja⁶² is egy elkallódott sügyelődísz tartozéka lehetett, hiszen e tárgyak mind egyetlen — rozettás lószerszámkészlettel ellátott — női sírból eredhetnek (leletkataszterünk⁶³ nyilvánvalóan tévesen közli a tengelici honfoglalás kori emlékeket két címszó alatt). A fentiek is erősítik, hogy Fettich helyesen utalt a levél alakú

⁵³ *Fettich N.*, A honfoglaló magyarság fémművessége. LVIII. t. 2.

⁵⁴ Uo. LVIII. t. 1.

⁵⁵ Uo. LIX. t. 2.

⁵⁶ Uo. LIX. t. 1.

⁵⁷ *Fettich N.*, Arch. Ért. i. h. 81., 54. kép 8, 9.

⁵⁸ *Szizov, V. I.*, Kurgani Szmolenszkoi Gubernii. Gnezdovszkij mogilnik bliz Szmolenszka. MAR 28. (S.-Peterburg 1902) III. t. 49.

⁵⁹ *Fettich N.*, A honfoglaló magyarság fémművessége. LXIX. t. 3.

⁶⁰ Uo. XCI. t. 126.

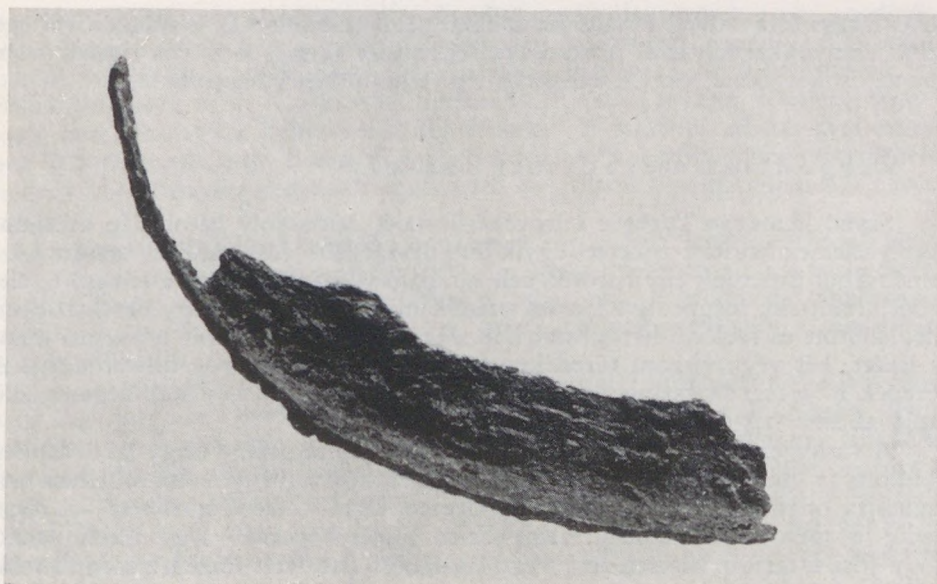
⁶¹ *Börzsönyi A.*, Arch. Ért. 32(1912)217., b. kép 3.; *Szöke B.*, Arch. Ért. 81(1954) XXVI. t. 7.

⁶² *Hampel J.*, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. II. (Braunschweig 1905) 549., 13.

kép.

⁶³ *Fehér G.—Éry K.—Kralovánszky A.*, A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Rég. Tan. 2. (Bp. 1962) 77. (1095. és 1096. sz. lelőhely). — A tengelici honfoglalás kori emlékeket ugyan két részletben, de ugyanazon évben és ugyanazon személytől vásárolta meg a MNM. A régészeti napló utal is e tárgyak összetartozására. Az 51/1896 sz. tétel után bejegyezték: „I. R. N. 102/1896”, illetve a 102/1896. sz. tételnél utaltak az előzőre: „A lelet korábbi darabjait I. 51/1896 R. N. sz. a.”.

28. ábra

szügyelő díszeknek a tarsolylemezek művészeti körével való szoros kapcsolatára.⁶⁴

A tiszánánai tarsoly előlapjának karcolt mintáját (27. ábra) László Gyula gondos tanulmányozással rögzítette rajzban, fáradozásáért ezúton is hálás köszönetet mondok.

A minta értelmezése nem könnyű feladat, hiszen felületes szemlélő számára véletlen karcolódásnak is tűnhetnek a kusza vonalak. Alapos megvizsgálásával azonban sietős kézzel, de tudatosan húzott erőteljes karcokat látunk, amelyeknek ziláltsága és szabálytalansága elárulja, hogy a rajz nem díszítő szándékkal készült. A vékony, alig bemélyedő vonalak még közletről is nehezen láthatók, és éppen sekély mélységük miatt festékekkel való kitöltésre sem voltak alkalmasak. Nem tekinthetjük a minta poncolást előkészítő felvitelének sem, hiszen ez a rajz kidolgozva sem adhat arányos, tetszetős mintát. László Gyula figyelmeztetett arra a minta elemzése során, hogy alighanem olyasféle mágikus értelmű rajzot kell benne keresnünk, amely gyakori a permi tálakon,⁶⁵ és feltűnik a mi gégényi ezüstcsészénk⁶⁶ belsején is. Tarsolylemzünk esetében még leginkább arra gondolhatunk, hogy a serdülő ifjú férfivá avatásakor karcolták rá az átnyújtandó tarsoly lapjára varázsos szavak kíséretében. Nem kidolgozott rajz, hanem a felövezési szertartáson⁶⁷ elhangzó bűvös szöveg ritmusára keletkezett gyors vázlat. Az ábrá-

⁶⁴ *Fettich N.*, A honfoglaló magyarság fémművészete. 84.

⁶⁵ *Szmirnov, Ja. I.*, Vosztocsnoje szerebro. (S.-Peterburg 1909) XVII. t. 40., LVIII. t., XCI. t. 167., CXVI. t. 294. stb.

⁶⁶ *László Gy.*, Kolozsvári Márton és György szobrának lószerszáma. Az ETI Évkönyve 1942. (Kolozsvár 1943) 159—160., XIV. t. 1.

⁶⁷ A férfivá avatás felövezéssel történhetett. Vö. *László Gy.* A honfoglaló magyar nép élete. 273.

zolás tárgya is a szöveg tartalmára utalhat: némi beleéléssel és képzelőerővel egy hibás arányokkal felvázolt lovasalakot sejthetünk benne. A bűvös rigmus talán épp az ősoket idézte, vagy a férfisorba lépő ifjú jövőjét villantotta fel.

3. Vaspánttal merevített tarsoly

Szabó János egy Túrkeve környékéről való, bőrtarsoly hátoldalán alkalmazott vaslemez borítást ismertet egyik dolgozatában.⁶⁸ Jósa András tuzséri közleményéből ismerünk egy hasonló célt szolgáló vaspántot, amely a temető 6. sírjából került elő, mégpedig az ezüst tarsolylemez közeléből.⁶⁹ Egy derékszögben meghajlított és ívelődő lemezdarab (28. ábra) ez, amelynek két hosszanti oldala lezárt, két vége viszont töredékes (e részeken a lemez még folytatódott). A töredék $h = 10,1$; vízszintesen fekvő lapjának $sz = 1,7-1,8$; függőlegesen álló lapjának $sz = 1,5$ cm.

A vaslemez rendeltetését már Jósa felismerte, mint írja, a tárgy „... lapjára hajlított 17 mm széles része a tarsolylemeznek körszelvényes alsó széléhez hajszálnyira odaillik. A lemeznek függélyesen álló — élére görbített — része pedig a tarsolynak hátulsó falának alsó részét képezte.” Úgy véljük tehát, hogy Jósa a tarsoly kerületének, vagy legalábbis alsó ívelt részének megpántolására gondolt. A lemez vízszintes pántja egy tarsoly bőségének megfelelő, a hátlapnak viszont csak szegélyét⁷⁰ övezte a vaslemez. Szegecsekkel erősítették fel, egy szegecs jól látható ma is a tárgy vízszintes részén. Nyilván egy vékonyabb bőrből készült tarsoly merevítésére szolgálhatott, ugyanúgy — csak kívülről —, ahogy ma a bőrtáskák belsejét erősítik meg keményebb anyaggal. A Túrkeve környékéről származó vaslemez a tarsoly hátoldalát teljesen beborította, viszont nem hajlott rá a tarsoly oldalára.

4. Veretes tarsolyok

A fémlamezzel borított díszes, és az egyszerűbb — jöllehet kivarrott, kicifrázott —, de fémborítás nélküli tarsolyok mellett voltak olyan tarsolyok is, amelyeknek csak a zárószervezetét díszítették fémveretek. Kutatásunk akkor figyelt fel erre, amikor 1941 nyarán Fettich Nándor, László Gyula, Méri István, Malán Mihály az összefüggéseiben is megfigyelt első darabot a bodrogszerdahelyi Bálványhegyen feltárt honfoglalás kori temetőből felszínre hozta és azt László Gyula rajzban újjá is alkotta⁷¹ (29. ábra). — Itt említjük meg, hogy Bodrogszerdahelyen kívül a mezőzombori honfoglalás kori temető is egy Bálvány-domb (vagy Bálványos - domb) nevű magaslaton feküdt, mégpedig a Bálvány-tó mellett.⁷² Alig-

⁶⁸ Szabó J. Gy., Vasból készült... 28, 32.

⁶⁹ Jósa A., Arch. Ért. 20(1900) 222—223., 16. kép.

⁷⁰ Korábban arra gondoltam, hogy talán ez a vaslemez is teljes egészében beborította a tarsoly hátoldalát (Bóna I.—Dienes I.—Éri I.—Kalicz N., i. m. 164.), de az eredeti tárgyat megvizsgálva kitűnt, hogy annak hosszanti oldalai kétségtelenül lezártak.

⁷¹ László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. 436., 50. kép.

⁷² Megay G., Arch. Ért. 86(1959) 209. (E lelőhelyről származó újabb honfoglaláskori tárgyakat gyűjtött össze a szerző 1959. évi terepbejárása alkalmával.) A teljes közlemény kéziratunk nyomdába kerülése után jelent meg: Megay G., A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 3(1959-1961) 37-53.

hanem igen ősi, még a honfoglalás korából eredő elnevezések ezek, amelyek a temetőekben felállított nemzetségi bálványokra utalhatnak. Árpád-kori okleveleinkből, határjárásokból is ismertek a Bálvány, Bálványos nevű határrészek, sőt Bálványos nevű falut is említenek forrásaink.⁷³ Talán az sem véletlen, hogy a szalmatercsi temető a Fehérlő-dűlőben feküdt.⁷⁴ A fentebbi adatok arra engednek következtetni, hogy a temető egyben áldozó hely is volt, éppen ezért érthető, hogy a kereszténység terjesztői igyekeztek megtiltani a pogány temetők⁷⁵ használatát.

A bodrogszerdahelyi temető hazánkban eddig az egyetlen ismert honfoglalás kori ún. köves kurgános temetkezés.⁷⁶ Az ásatás eredményeit a közelmúltban Erdélyi István ismertette,⁷⁷ ő foglalkozott behatóbban a különleges temetkezési móddal is, itt részletesebben csak a 3. sírról szólnunk, amelyből a tarsolyzáró készlet előkerült:

A váz „sziklaágyban feküdt”, alája 10 cm vastag földréteget terítettek. Felül a sír nagyobb, majd lejjebb fokozatosan kisebbedő kövekkel volt takarva. Benne férficsontváz feküdt délnyugat-északkeleti irányításban. Ijjal, nyilakkal, lába közé fektetett tegezettel volt elföldelve. A váz mellett jobbról függesztfűles szablyája, vaskése. A sírban talált állatcsontból ítélve ételmelléklettel is ellátták. A lábfejeknél előkerült kengyelek, hevedercsat és zabla a bizonyossága, hogy nyergét és lószerszámát is vele temették. A sírban — a felsoroltakon kívül — még egyetlen hajkarika volt.

A medencétől jobbra, a szablya keresztvása alatt feküdtek a tarsoly maradványaként annak veretei (30. ábra), és a tartalmából megmaradt csiholó, kova, fenőkö. A medence mellett, a tarsoly felső csücskének megfelelő helyen bőrre valló elszíneződést észleltek.

A tarsoly veretei közül legjellegzetesebb az a négyszögletes bronz öntvény, amely a tarsolynak a bűjtató körüli részét védte.⁷⁸ Ez a csúcsára állítva volt a tarsolyra szerelve, a bűjtató nyílása is így, átlósan van kiképezve. A nyílást négy összefüggő szív alakú keretbe zárt palmettacsokor veszi közre. Hátoldalán a sarkaiban és oldalainak közepén egy-egy, vagyis összesen nyolc szegecs. (Mérete: természetes helyzetében mérve, vagyis átlós irányban = 4,6 × 4,6 cm. A közepén levő áttörés = 1,4 × 0,8 cm.)

A sírleírás szerint: „A bűjtatón 12 kis veretből és egy szívvégből álló sor ment keresztül. Ezek szorosan egymáshoz feküdtek.”⁷⁹ Bár a leltárkönyvi bejegyzések is csak a ténylegesen meglevő 10 veretet tüntetik fel (kérdés persze, hogy a külön tételbe vett bűjtatóverethez hozzározódott darabokat beleszámították-e),⁸⁰

⁷³ Vö. A pannonthalmi Szent Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi L. I. (Bp. 1902) 590., Uo. X (Bp. 1908) 492—493, 508—509.

⁷⁴ Patay P., Nógrád megye régészeti emlékei. Nógrád megye műemlékei. Magyarország Műemléki Topográfiája III. (Bp. 1954) 28. (Itt igazítja ki Patay a leltárkönyvben szereplő téves lelőhelymeghatározást); Uo., Arch. Ért. 84(1957) 60.

⁷⁵ A határjárásokban „pogányok temetője” helymegnevezést is találunk. A pannonthalmi Szent Benedek-rend ... I. 630.

⁷⁶ L. László Gy. ásatási jelentését: MNM Adattár 93. B. II.

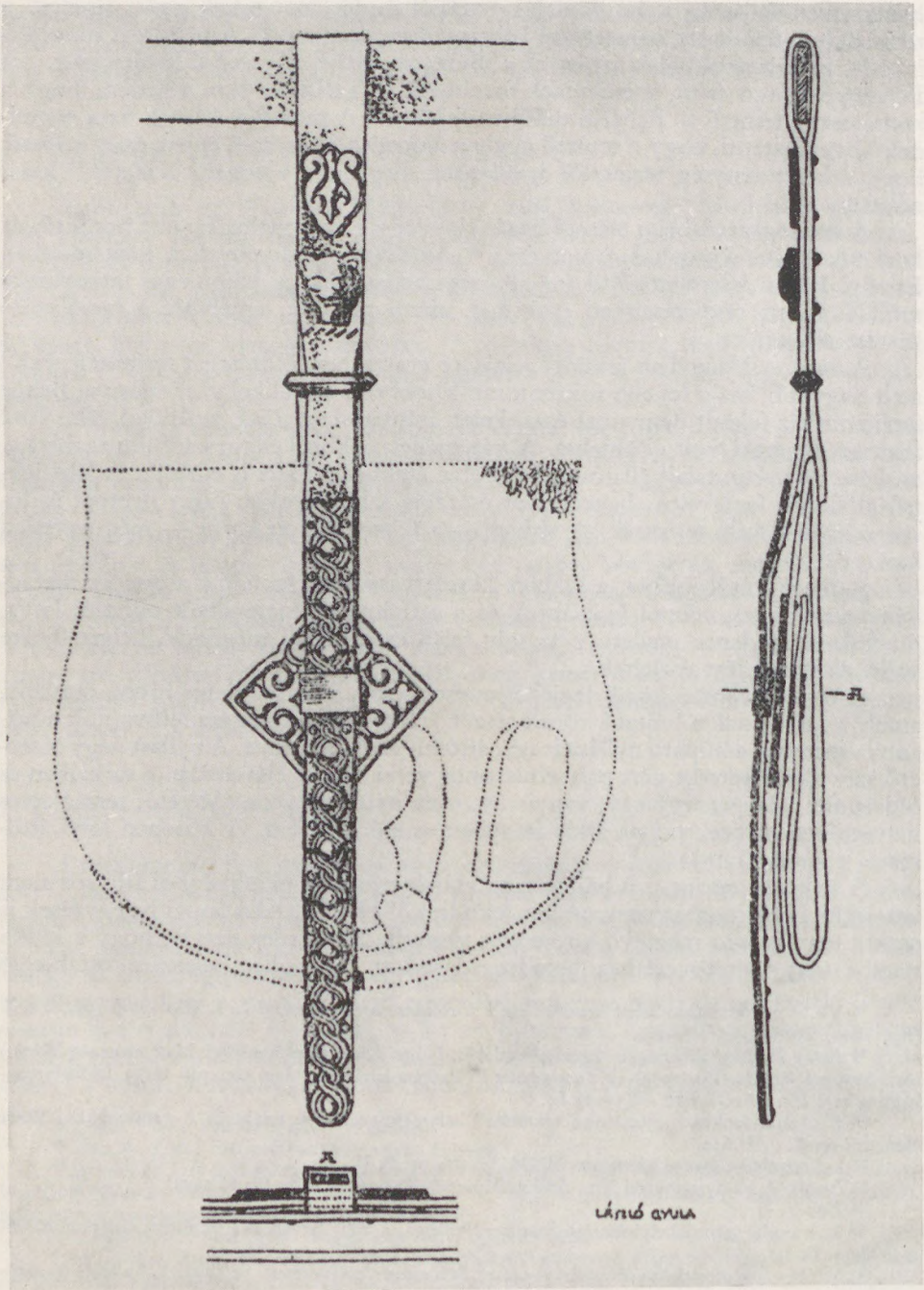
⁷⁷ Erdélyi I., A nyiregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve i. h. (Sajtó alatt)

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ L. a bodrogszerdahelyi ásatási dokumentációban, a Méri István által kitöltött sírlapon. MNM Adattár 4. B. I.

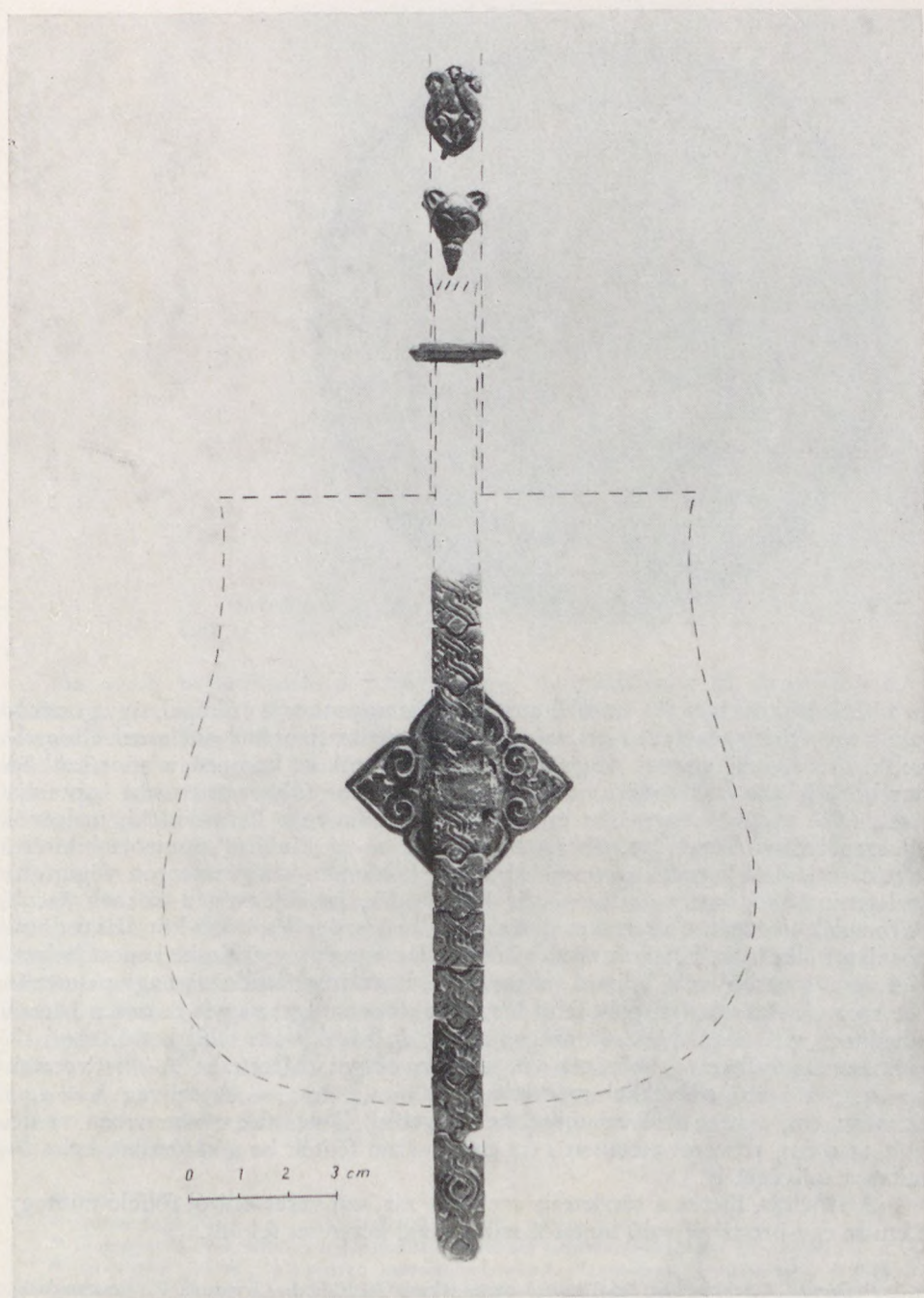
⁸⁰ MNM népv.-kori leltárkönyve 10/1941.17. (a függesztfűsív veretei), 10/1941.18. (a nagy bűjtatóveret).

29. ábra

30. ábra

Bodrog szurdakely
3. sz.

31. ábra

és a helyreállított tarsolyt szemléltető rajzon is ugyanennyi szerepel, úgy gondoljuk, hogy a sírlap adatát és a helyszínen készült vázlatrajzot kell hitelesnek elfogadnunk. A zárószíj veretei négyzetesek, felső részükön homorú, alsó részükön domború félkörös kiképzés, amelyeknek illeszkedése folyamatos sorba kapcsolja őket. (Vö. az övek egymásba érő vereteivel,⁸¹ illetve a Perm-vidéki, malcevói tált szegélydíszítésével: 31. ábra.) Mintázatuk — a kívülről pontsorral kísért, kettős szalagból képzett, egymásba hurkolt körfonat — a veretsoron végigfutó szalagmintát ad, amely a szíjvégen is folytatódik, és a legvégén körben zárul. A fonadék közepén a vereteket összekapcsoló kiszögellések kis kör alakú domborulatot alkotnak. Hurkolt részük két oldalán egy-egy gyűrűcske kapott helyet. Két veret a vasból való bűjtató alá szorulva, hozzározsdásodott a nagy palmettás verethez. A veretek hátlapján felül két, alul közepén egy, vagyis összesen három elhajlított apró szeg. Hasonló szegek a szíjvég hátoldalán: felül kettő, majd — a hossz tengelyében — közepén és alul egy-egy. (Méreteik: A kis veretek $h = 1,1$, a kiszögellésükkel mérve $1,3$; $sz = 1,1$ cm. — A szíjvég $h = 2,7$; $sz = 1,1$ cm, a vége felé valamivel keskenyebb.) E veretek, amennyiben 12 db volt $15,9$ cm, 10 veret esetében $13,7$ cm hosszban fedték be a zárószíjat, beleszámítva a szíjvéget is.

A sírleírás, illetve a részletrajz szerint a zárószíj veretsorától fölfelé mintegy 2 cm-re egy bronzból való bűjtatókarika, majd két veret feküdt.

⁸¹ *Dienes I.*, Arch. Ért. 91(1964) 30. ; *A permi táltra I. Orbeli, I. A.—Trever, K. V.*, Szaszanidszk metall. (Moszkva—Leningrad 1935) XXXI. t.

32. ábra

Az ovális bújtatókarika a kétfelé ágazó függesztőszíjat és zárószíjat fogta össze, s a szétfeszülő szíjak tarthatták helyén. (Mérete: $1,95 \times 1$ cm.) A két veret magasabban, a függesztőszíj kettősen összefogott, elvarrott részén ült, és így a két szíjréteg vastagságának megfelelően szegecsek hosszúsága is kettőzött. Felül egy hosszúkás, alján csúcsos, palmettás veret, hátoldalán fent kettő, alul középen egy elgörbített végű szegeccsel ($h = 1,8$; $sz = 1,2$ cm). Alatta egy állatfejet mintázó veret ($h = 1,6$; $sz = 1,4$; a szegecsek elosztása, mint az előző veretnél), amely nagy füle és hegyes orra miatt leginkább a rókához hasonlított (22. ábra), és mint fentebb említettük, talán nemzetség jelző szerepe volt. Nyilván honfoglalóinknak is lehetett olyan nemzetségük, amely a rókától származtatta magát. Gondoljunk csak ennek az állatnak a totemállatoknál szokásos, ősi, kettős, róka ≈ ravaszh elnevezésére, Rouoz (ravasz=róka) személyneveinkre,⁸² illetve Ravazd, Rovazd, Ruozti, Ruozd helyneveinkre; továbbá a kún eredetű „pusztai róka” jelentésű Karcag (Karszag v. Karszak) személy-, illetve helyneveinkre.⁸³ (A „róka hasán levő prém”-et Gardízi is említi a honfoglaló magyarok házassági szokásainak leírásában, azon értékes prémek között, amelyeket a leány atyja ad a vőlegény apjának.⁸⁴) A nyenyeczek egyik nemzetségi csoportját a sarki rókáról, a „noho”-ról nevezték el⁸⁵ stb.

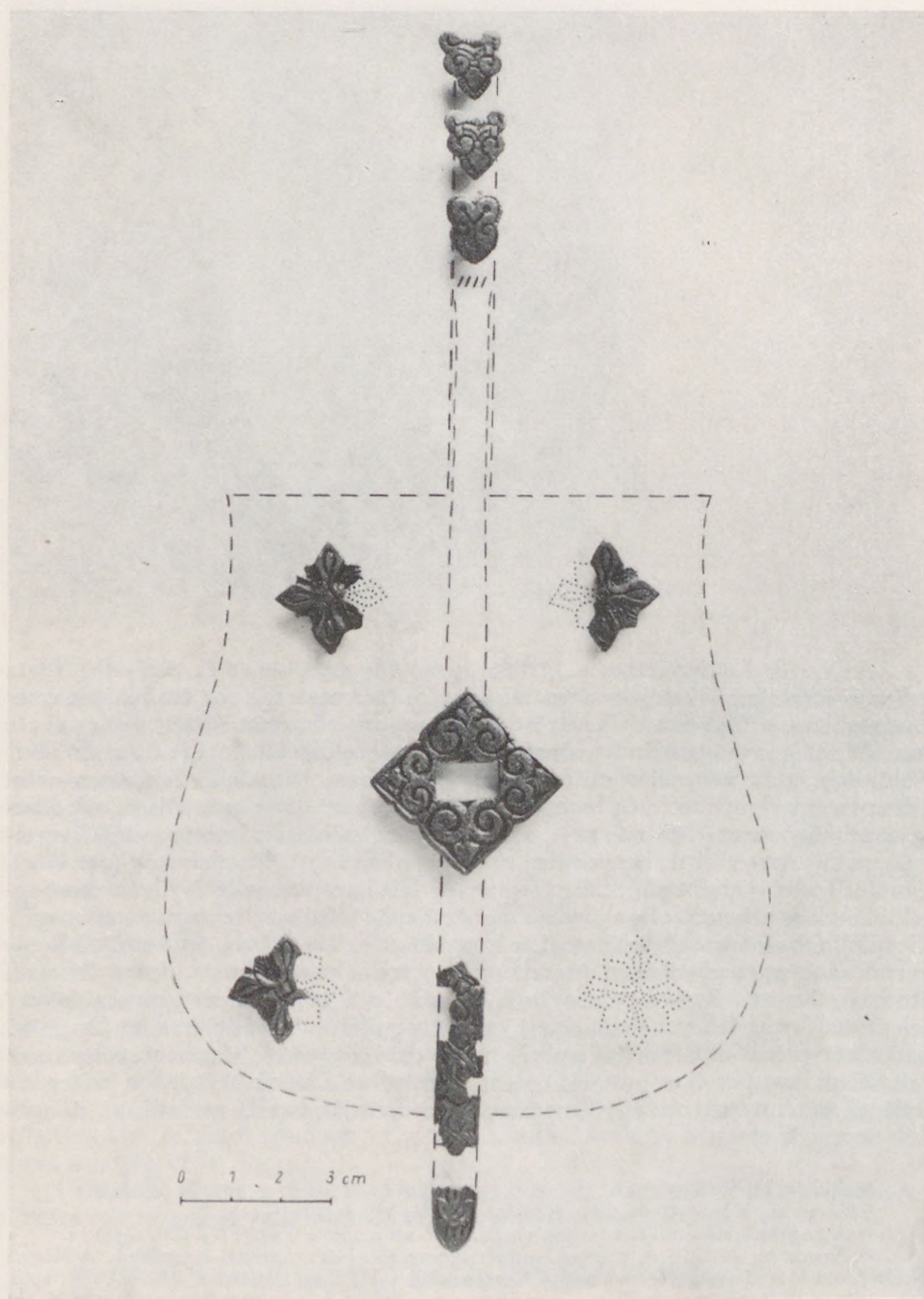
⁸² Pais D., MNy 18(1922) 32.

⁸³ Sámson E., MNy 59(1963)336.; Németh Gy., MNy 18(1922) 125—127.

⁸⁴ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Sajtó alá rendezte Györffy Gy. (Bp. 1958) 54.

⁸⁵ Terescsenko, N. M., A nyenyec nemzetségnevekről. Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958. Szerk. Mikesy S. - Pais D. (Bp. 1960) 111.

33. ábra

úfűhírd - micsepusta

Tarsolydíszként alkalmazott veretek kerültek már elő korábban is, a bodrogszerdahelyi leleteket megelőzően. Talán ilyen, a tarsoly fedelének közepét díszítő veretnek tarthatjuk a Budapest Farkasréti temető területén 1909-ben talált gazdag honfoglalás kori sír nagy (átlósan mérve $6,6 \times 6,6$ cm), négyszögletes veretét is,⁸⁶ amit már Szabó János is a tarsolydíszek közé sorolt.⁸⁷ Ez a veret (32. ábra) szemmel láthatóan a tarsolylemezek műhelyeiből származik, és a középpontjában földomporodó foglalatban eredetileg kétségtelenül ékkő ült.⁸⁸ Más jellegű tehát, mint a bodrogszerdahelyi, nem a tarsoly bekapcsolására szolgált, hanem kizárólag díszítő cézzal került a tarsoly fedőlapjára. (E sír anyagát részletesen külön dolgozatban ismertetem, így e veretre is ott térek vissza.)

34. ábra

Szerkezetében, rendeltetésében sokkal közelebb áll a bodrogszerdahelyi veretekhez az a készlet, amely a Szabolcs megyei Újfehértő-Micskepusztán (33. ábra) találtatott.

E temető igen kevésbé ismert szakirodalmunkban. Jósa András a temető ásatója és egyetlen feldolgozója, aki a nyíregyházi helyi lap, a „Nyírvidék” hasábjain népszerűsítő cikkben⁸⁹ számolt be az ásatás eredményeiről az olvasóknak, később nagyjából ugyanezt a dolgot küldte be — rajzos táblákkal kiegészítve — tudományos közleményként, a „Múzeumi és Könyvtári Értesítő” 1914-es évfolyama⁹⁰ számára. A tőle megszokott gondos és alapos ismertetés helyett így itt csak rövid összefoglalást találunk, ahogy maga írja „... az úntató és felesleges részletezést” ez esetben mellőzi, még a sírleírásokat is elhagyja, több esetben a tárgyak együvértartozását sem tisztázza, illetve azoknak a sírban való helyzetéről is alig szól.

Honfoglalás kori leletkataszterünk⁹¹ hibás adatokat közöl e temetőről: már a lelőhely közelebbi meghatározása is téves (a valójában Tálás-dűlőnek nevezett lelőhely itt Tatár-dűlőként szerepel), 21 sír helyett (számcsere folytán?) 12 sírt tüntet fel, utolsó mellékletes sírként a kataszterben a 12. sír szerepel, noha Jósa tábláin a 13. sír anyaga is látható — továbbá a Jósa-féle I. tábla felső sávjában bemutatott veretekről, csüngőről, pitykékről, gombról, gyöngyökről, rozettáról, hajkarikákról és éremről említést sem tesz.

Épp e hiányosságok miatt szükségesnek látjuk, hogy a temetőről rövid összegezést adjunk Jósa említett közleményei, valamint a nyíregyházi múzeum adattári anyaga alapján:

A lelőhely a Tálás-dűlőben, id. Nánássy István egykori birtoktestén, a tanyától délkeletre mintegy 2—300 lépésre eső homokdombon van. (Újfehértótól délkeletre kb. 4 km távolságra.) A temetőre 1912 tavaszán bukkantak rá szántás,

⁸⁶ Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1909. évi állapotáról. 47., 14. kép 1.; *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában. CXLIV. t. 1.

⁸⁷ *Szabó J. Gy.*, Vasból készült ... 30.

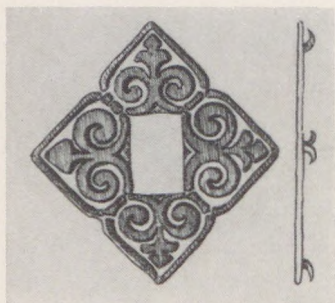
⁸⁸ *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában. 797.

⁸⁹ *Jósa A.*, Honfoglalás kori temető Micske pusztán. Klny. a „Nyírvidék” 33 (1912) évfolyamából (Nyíregyháza 1912) 1—20.

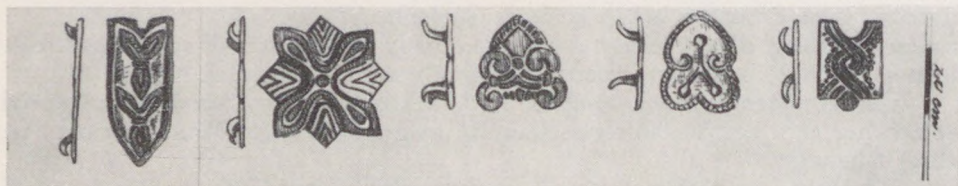
⁹⁰ *Ua.*, MKÉ i. h. 201—206.

⁹¹ *Febér G.—Éry K.—Kralovánsszky A.*, i. m. 81. (1168. sz. lelőhely).

35. ábra

illetve homokhordás alkalmával. A munkások akkor 5 sírt dúltak szét, majd a birtokos fiának: Nánássy Sándornak híradása nyomán Jósa további 16 sírt ásott ki. A 21 sír három észak-déli irányú, egymástól három méterre húzódó sorban feküdt. Az elsőben 10, a másodikban 8, a harmadikban 3 sír találtatott, az utóbbiban „nagy hézagokkal”. A vázak nyugat-keleti irányításúak. Lócsontok csak egyetlen, a munkások által megbolygatott sírban voltak, nyergestemetkezés viszont több is akad. Emlékanyaga alapján szegényebb közösség temetőjének látszik.

Még a földmunkák során került elő az a tárgy, amelyről Jósa azt írja, hogy „hártyavékonyosságú éremhez némileg hasonló volt, elmosódott ákombákomokkal”.⁹² Vékonyága miatt kételkedik abban, hogy e darab érem, pedig valóban az, csak a ruhára való felerősítése előtt elkalapálták.⁹³ Feliratait nem lehet kivenni, de Huszár Lajos⁹⁴ kérésére adott meghatározása szerint nagyon valószínű, hogy Berengar pénze (34. ábra). A temetőt tehát még a honfoglalás kor korai szakaszában nyithatták.

A bennünket érdeklő veretek (35. ábra) Jósa közleménye szerint egy sírból (sírszámot nem ad) — feltehetően a temető legrangosabb férfisírából — származnak. A „csontváznak dereka táján harántvonalban” feküdtek, mégpedig „nyolcz darab . . . ötféle változatban”. (A nyolc veret: 1 tarsoly záróveret, 1 szíjvég, 3 pajzs alakú és 3 négyszögletes veret ma is hiánytalanul megvan.) A zárószíj „nyolcz . . . szíjfonatdíszítésű” verete pedig a „bal felkar alsó végén . . .” (a Nyírvidekben: „az alkar felső végén”) „. . . a köntös rövid ujját körítve, elmállott szíjszalagon volt.”⁹⁵ Jósának a veretek rendeltetésére vonatkozó feltevése nyilvánvalóan téves, helyzetük azonban illyesféleképpen is elképzelhető, ha a tarsolyt nyitva helyezték a sírba, azaz zárószíját felcsapták.

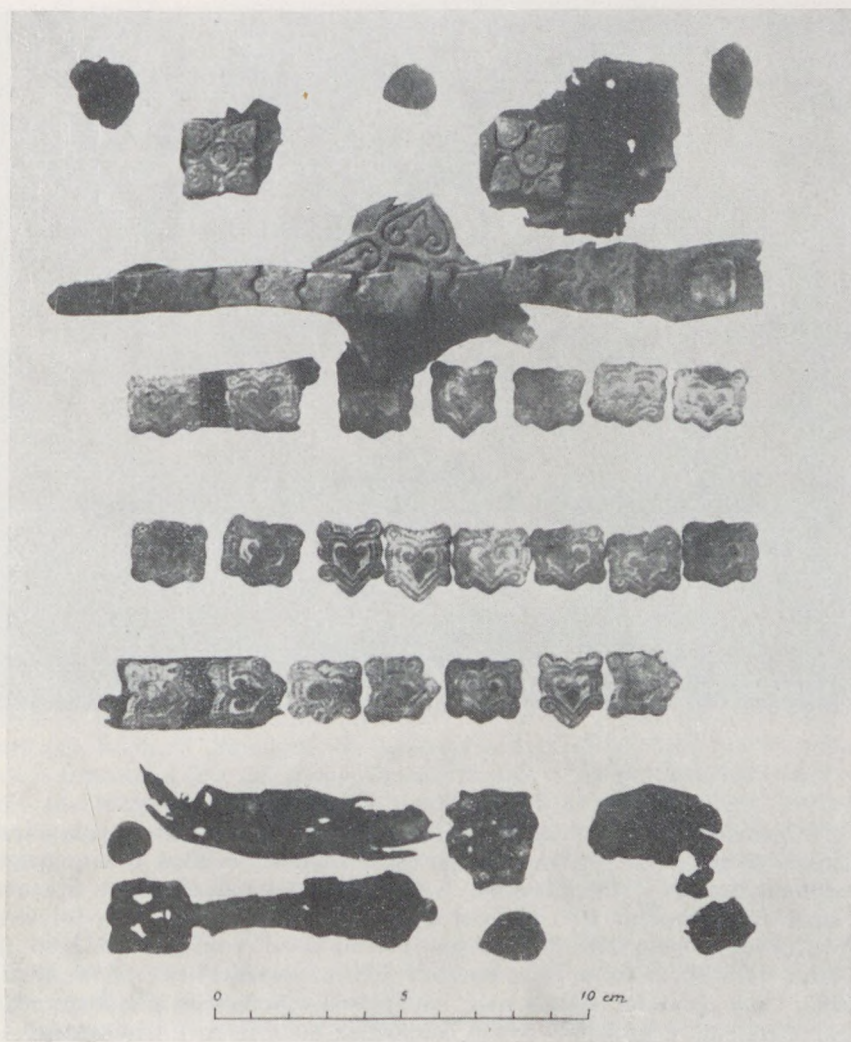
⁹² Jósa A., MKÉ i. h. 202.

⁹³ Uo. I. t. 14.

⁹⁴ Szívességét ezúton is köszönöm.

⁹⁵ Jósa A., MKÉ i. h. 206 és 202., I. t. felső fele 1—4, 6, 8.

36. ábra

A tarsoly középső verete alakra, díszítésre tökéletesen megegyezik a bodrogszerdahelyi példánnyal, de kisebb ($3,7 \times 3,83$ cm, átlósan mérve), s jóval vékonyabb annál és csupán négy, a sarkaiban elhelyezett visszahajlított szegeccsel erősítették fel. (A közepén levő nyílás mérete = $1,3 \times 0,7$ cm.) A kapcsolósíj veretei is ugyanolyanok, mint a bodrogszerdahelyiek, azonos illeszkedésük módja és mintájuk is a már ismert hurkolt szalagfonat, de a keskenyebb veretnek megfelelően elmarad az egymást keresztező fonatok oldaláról a két gyűrűcske. Természetesen ezek is vékonyabbak és csak két legörbített szeggel szerelték fel őket,

37. ábra

amelyek hossz tengelyükben helyezkednek el. A Jón által jelzett nyolc darabból mindössze három sérült példányt és egy apró töredéket leltünk fel a nyíregyházi múzeum raktárában. (Méreteik: $h = 1,1$, a kiszögellésükkel együtt $1,25$; $sz = 0,95$ cm.) A fonatminta itt a zárószíj szíjvégén ($sz = 0,92$ cm) nem folytatódik, ez eltérő, kétszer ismétlődő, háromágú levélmintával volt díszítve. Jón rajzos táblájának⁹⁶ tanúsága szerint felül homorú félkör kapcsolta az előző verethez (vö. 35. ábra). Csak alsó felét találtuk meg, hátlapjának csúcsán egy elhajlított szögecs.

Kétségtelenül a bronzból öntött készlethez tartozik az a három pajzs alakú veret, amelyek hátoldalán ugyancsak visszahajlított, el nem kalapált végű, hegyes szegeket találunk. E szegek hossza az előbbi veretek szögecsének kétszerese (vö. 35. ábra), tehát a függesztőszíj felső, két rétegű részére voltak szerelve. A keskenyebb veret szegélye körben, míg a másik két egyforma, szélesebb, palmettás mintájú veret a csúcsán és felső peremének középső részén rovátkolt díszű. (Méreteik: a két nagyobb veret $h = 1,4$; $sz = 1,25$ cm. Felül két, alul egy szeggel. A kisebb veret $h = 1,4$; $sz = 1,1$ cm. A hossz tengelyében egy-egy szeg.)

Kis visszahajlított szögecsékből sejtethetően a tarsoly vereteihez kell sorolnunk a három négyszögletes díszítményt is. Felületükön a középső köröcskéből

⁹⁶ Uo. 202., I. t. 6.

négy levél nyúlik a sarkokig és a levelek közötti részt mélyebben fekvő, barázdált díszítésű mező tölti ki, kis csúcsos kiszögellést alkotva. Méreteik ($1,7 \times 1,7$ cm) alapján nem helyezhetők el a függesztő- vagy zárószíjon, csakis a tarsoly fedelén lehetett a helyük. (Négy, a sarkaikban levő szeggel voltak felerősítve.) Rendeltetésüket párhuzamok keresésével is igyekeztünk igazolni.

Ilyen — mintázatában is csak kevésé eltérő — vereteket találtunk a Ladoga-tótól délkeletre fekvő csemihinói halomsírok anyagában.⁹⁷ A község közelében, a Ladogába torkolló Szjasz folyó jobb oldali partján van az a 25 halomsírból álló csoport, amelyet T. J. Arne és W. J. Raudonikas kutatott. A kérdéses tárgyak a temető keleti részén, közvetlenül a folyó meredek partfalánál levő 1. sz. kurgánból valók. A halom alapjának közepén tűzhely két agyagedénnyel, az otthon jelképe, amelyet a sírban is biztosítani kívántak az elköltözöttnek. A halom három különböző pontján égetett emberi csontok, amelyek közül a halom középpontjától északkeletre fekvő két csonthalmaz egy temetkezésből valónak látszik. Ez utóbbiak egyikében (Raudonikasnál a II. jelzésű együttesben) az égetéses temetkezésből maradt csontok felett egy — honfoglalóinkéhoz hasonló — öv és veretes tarsoly⁹⁸ (36. ábra), valamint tartalmának (csiholó, kova, ár, díszített tokos fésű stb.) maradványa. A tarsolynak a mieinkkel rokon négyzetes bűjtatóverete (5×5 cm) és zárószíjának egymásba illeszkedő 9 verete, szíjvége természetes helyzetében⁹⁹ feküdt. A leírás is említi, hogy megmaradtak a tarsoly bőrrészei, és az ásatási felvételen (37. ábra) látható, hogy a tarsoly mezejére oldalt egy négyzetes veretet erősítettek fel. A másik ugyanilyen veret nyilván az ellenkező oldalon volt, ez azonban a helyszíni felvételtől hiányzik. További, bőrrel előkerült négyzetes veretek (pl. Rösta,¹⁰⁰ Jämtland) azt tanúsítják, hogy ezeket szokás volt csúcsukra állítva is felszerelni (vö. 41. ábra). Micskepusztán, a három veretből sejtetően, a tarsoly alsó mezejére is szerelhettek vereteket. Bár ez esetben négy veretünknek kellene lenni, inkább elképzelhetőnek tartjuk, hogy a negyedik példány elveszett, semmint e tarsolynak zárószíjjal takart hosszanti tengelyébe erősítették volna fel a harmadik veretet. Hivatkozhatunk itt a türkevei tarsolylemezre,¹⁰¹ amelynek díszítési elve egészen hasonló: a középpontjában ülő ékkő köré a tarsolylemez négy sarkába további ékköveket illesztettek. Megtörténhetett, hogy a tarsoly fedelének bőrét poncolóvasakkal is kicifrázták és e díszítményeket a veretekkel egybehangolva, azok köré építették fel.

Csemihinón kívül a Ladoga vidékéről más helyekről is ismerünk négyszögletes bűjtató vereteket, pl. a Pasa folyó mellékén fekvő Szjaznyigából,¹⁰² illetve a Pasa torkolatától délnyugatra, Sahnovóból,¹⁰³ valamint ugyane tájról, a Pasa melékéről zárószíjvereteket¹⁰⁴ (38. ábra).

38. ábra

⁹⁷ Raudonikas, W. J., Die Normannen der Wikingerzeit und das Ladogagebiet. (Stockholm 1930) 84 sk.

⁹⁸ Uo. 126., 113. kép.

⁹⁹ Uo. 125., 112. kép.

¹⁰⁰ Arne, T. J., La Suède et L'Orient. (Uppsala 1914) 156., 279. kép.

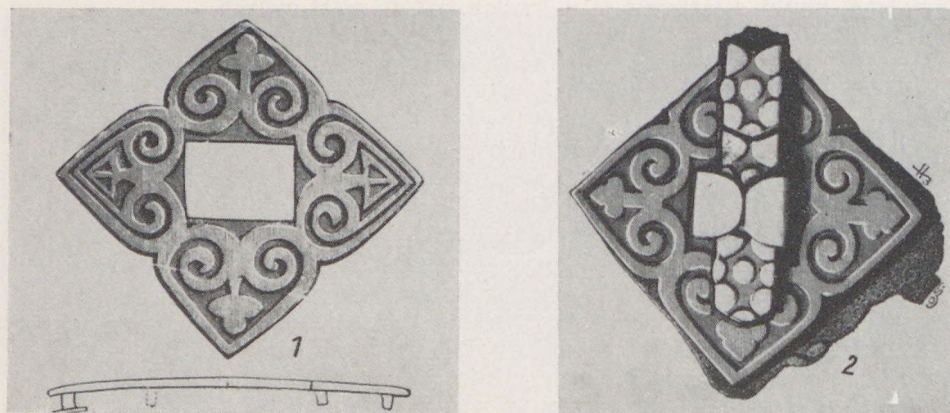
¹⁰¹ Emlékkönyv a Türkevei Múzeum... A tarsolylemez ábrája a címlapon.

¹⁰² Arne, T. J., i. m. 141.

¹⁰³ Leningrádban az Ermitázs kiállításán.

¹⁰⁴ Arne, T. J., i. m. 151., 252. kép.

39. ábra

Ezek az emlékek mind azokból a közepes nagyságú, lapos boltozatú, elmosódott körvonalú, a folyópartokon csoportosan található halmokból kerültek elő a Ladogától délkeletre eső, a Szvir és Szjasz folyók közötti területen, amelyek nyugat-európai, bizánci, arab pénzekkel a X—XI. századra keletkeztek. Égetéses és csontvázas temetkezés egyaránt található közöttük, és a csemihinói halomsírnál említett tűzhely közös jellegzetességük. Az emlékanyagban sok normann eredetű, de legalábbis skandináv mintaképek alapján készült tárgy van, a svéd kutatók (pl. T. J. Arne) úgy vélték, hogy jelentősebb normann telepek lehettek itt. E műveltség azonban erőteljes skandináv elemei, valamint a XI. századtól érezhetően erősödő szláv befolyás ellenére is lényegében finn (ún. csúd vagy nyugati-finn, illetve balti-finn) alaprétegű, mint ahogy a terület helynevei is általában finn eredetűek. Leginkább elterjedt nézet (Brandenburg, Spizyn, Repnyikov, Europeus, Aspelin, Tallgren) az, hogy a finn vepszék éltek itt. W. J. Raudonikas szerint — aki e halomsírok kapcsán a terület viking korszakával részletesen foglalkozott¹⁰⁵ — a veszj néven emlegetett vepszék az orosz krónika adata alapján a IX. században a Fehér-tónál (Bjelo-ozero) laktak, így e műveltség hordozóiban inkább talán karjalai finneket kell keresnünk.¹⁰⁶ Mindenesetre figyelemre méltó, hogy e műveltségben mily gyakran tűnnek fel délkeleti eredetű (a szaltovói sírokban, a Kaukázus előterében, a Volga-vidéken, Turkesztánban otthonos), — arab, kazár, volgai-bolgár és más műhelyekben készült tárgyak.¹⁰⁷ Amennyiben a vepszék egy csoportja élt itt, közvetlen forrásadatunk is van a volgai-bolgárokkal való kapcsolatukra. Ibn Fadlán írja, hogy a volgai-bolgárok kereskedői a vepszékhez (viso) jártak a coboly és fekete róka prémjéért,¹⁰⁸ így az előkerülő övek, tarsolyok egy részét ők hagyhatták itt az értékes prémekért cserébe.¹⁰⁹ Más részük

¹⁰⁵ Raudonikas, W. J., i. m. 93. sk. A kérdéses halomsírokról főként e munka nyomán adtunk rövid áttekintést. L. még Oxenstierna, E., Die Wikinger. (Stuttgart 1959) 66 sk.

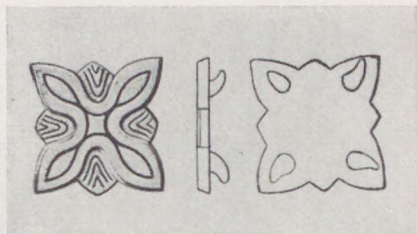
¹⁰⁶ Raudonikas, W. J., i. m. 122.

¹⁰⁷ Uo. 99—102.

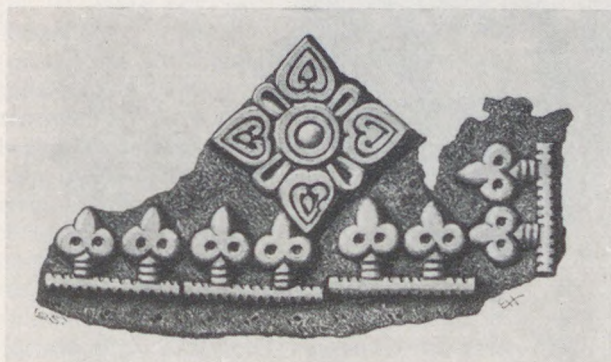
¹⁰⁸ Validi Togan, A. Z., Ibn Fadlan's Reisebericht. (Leipzig 1939) 67., 69 §.

¹⁰⁹ Hajdú P., Finnugor népek és nyelvek. (Bp. 1962) 314.

40. ábra

41. ábra

42. ábra

normann kereskedők révén juthatott ide, akik a helyiektől összegyűjtött prémekért saját, illetve keleti eredetű árukat közvetítettek.¹¹⁰ (Az északi prémvadász népekkel folytatott cserekereskedelemről és annak sajátos formájáról, a néma cseréről szemléletes képet rajzolnak a források.¹¹¹) A Volhov folyó partján, ahol a varégek-től a görögökig (bizánciakig) vezető déli, illetve a Volga-vidékre vivő keleti út összefutott: Aldeigjuborg (Sztaraja Ladoga) fontos központjuk volt, és elszórt telepeik lehettek a Volgához vezető folyók (Szasz, Volozsba, Csagodoscsa) mentén is, ahol a nagy halomsírok jelzik jelenlétüket.¹¹²

Érthető, hogy az egykori viking területre, ahová az arab áruk áramlottak, az arab ezüst, a keleti selyem stb., a különösképpen kedvelt veretes övek és tarsolyok is nagy számban jutottak el.¹¹³ T. J. Arne, aki áttekintést ad a Svédország-

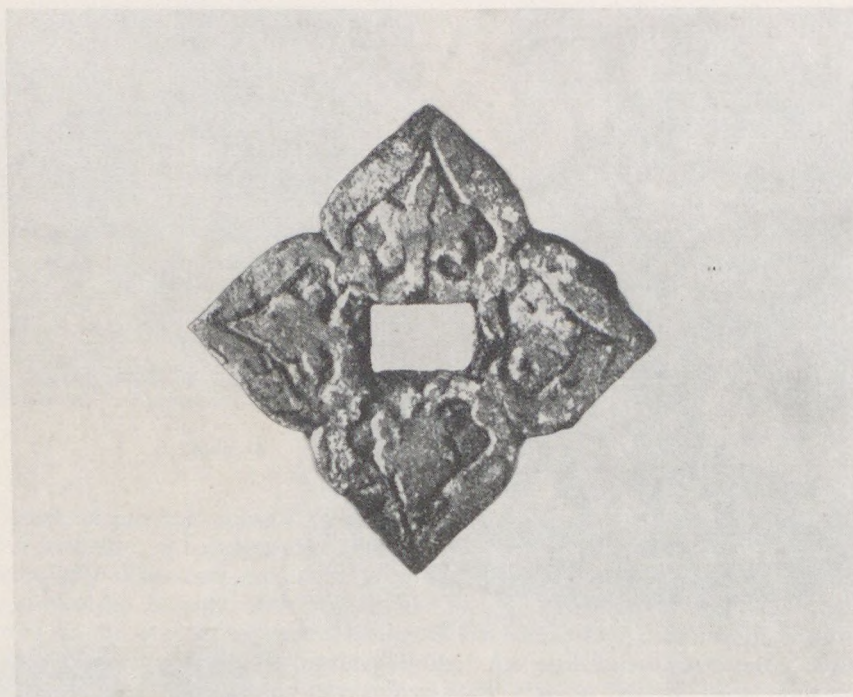
¹¹⁰ Raudonikas, W. J., i. m. 132—141.

¹¹¹ Oxenstierna, E., i. m. 86—87.; Hajdú P., i. m. 154., 3. j.

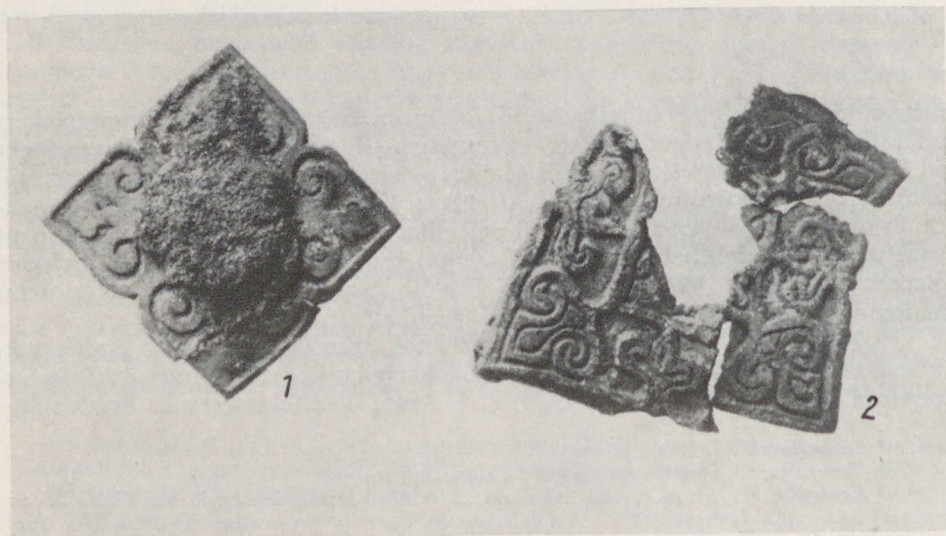
¹¹² Raudonikas, W. J., i. m. 15—27, 132—141.; A korabeli kereskedelemre l. még Fettich N., Sz. 67 (1933) 250—276.; Domanovszky S., A mezőgazdaság Szent István korában. SzIE II. (Bp. 1938) 309 sk.; Fehér G., StuSl 5 (1959) 260 sk.

¹¹³ Oxenstierna, E., i. m. 89. sk.

43. ábra

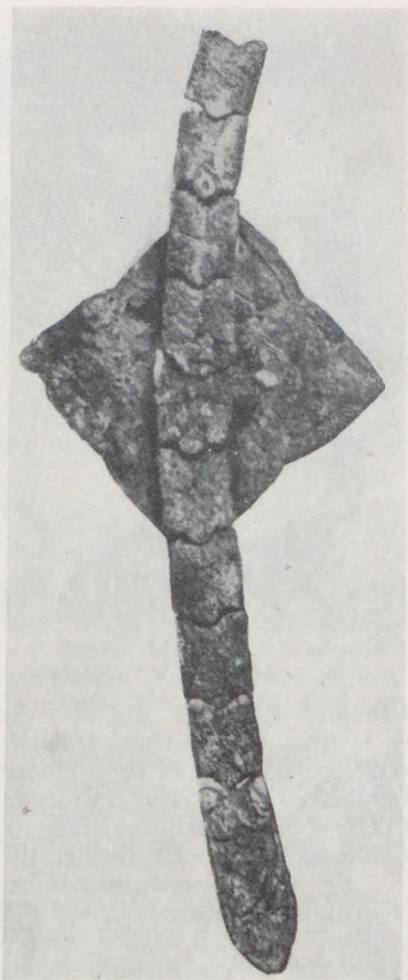

44. ábra

ban 1914-ig előkerült keleti eredetű tárgyakról, két négyszögletes tarsolyzáró veretet mutat be: a híres viking központból, Birkából¹¹⁴ (93. sír; 39. ábra 1), illetve Röstából¹¹⁵ (Jämtland; 39. ábra 2). — A micskepusztai tarsoly díszvereteinek tökéletes hasonmását — amelynek még a szegecsei is ugyanúgy vannak lehajlítva — szintén Björkö szigetéről (40. ábra) ismerjük.¹¹⁶ Arne egy olyan darabot is közöl Röstából,¹¹⁷ ahol egy négyszögletes veret (más, a szegélyt díszítő veretekkel együtt) rajta van a tarsoly bőrének megmaradt részletén (41. ábra). Utal a Pósta által bemutatott jelenkori tatár tarsoly,¹¹⁸ valamint az A. Heikel által közölt Irtsi vidéki, tarai középkori kurgánokból előkerült, fémveretekkel díszített tarsolymaradványok¹¹⁹ alapján arra, hogy négyszögletes veretekkel gyakran ékítették a bőrtarsolyokat.¹²⁰ (Természetesen a Pósta és Heikel által ismertetett darabok pusztán néprajzi párhuzamok, s arra nincs adatunk, hogy a szóban forgó díszveretek és egyáltalán a tarsolykészletek korai párhuzama meglelt volna Szibériában.) — Ugyancsak Jämtlandból valók a micskepusztai függesztőszíj vereteknek közeli megfelelői (42. ábra) is.¹²¹

E tarsolyzáró vereteknek Arne¹²² a Szovjetunió európai feléből több párhuzamát is említi (Janovóból, a rjazanyi területre eső Borkiból, valamint a szmolenszki területről), ezek közül legismertebb a Szmolenszk melletti Gnyezdovóból előkerült négy darab¹²³ (a Szizov által közzétett példányokat l. 43. ábra és 44. ábra 1—2).

45. ábra

¹¹⁴ Arne, T. J., i. m. 140, 155., 275. kép.

¹¹⁵ Uo. 140., 205. kép.

¹¹⁶ Uo. 155., 277. kép.

¹¹⁷ Uo. 156., 279. kép.

¹¹⁸ Pósta B., Régészeti tanulmányok az Oroszféldön. Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. III. (Bp.—Leipzig 1905) 151., 91. rajz.

¹¹⁹ Heikel, A., Antiquités de la Sibirie Occidentale. MSFOu 6. (Helsingfors 1894) XXIV. t. 10., 80 sk.

¹²⁰ Arne, T. J., i. m. 156.

¹²¹ Uo. 154., 269. kép.

¹²² Uo. 140—141.

¹²³ Szizov, V. I., i. m. II, t. 6—7, XII. t. 2.

46. ábra

Utóbbiak közül az egyik,¹²⁴ amelyet V. J. Szizov mutat be (44. ábra 1.), és az Abramov 1905. évi ásatásából származó, a 4. kurgánból való darab¹²⁵ méretre (e darabokat az 1959. évi szovjetföldi tanulmányutam során mértem meg), mintázatra is tökéletesen megegyezik a bodrogszerdahelyi palmettás verettel. (Több olyan veretfajta van még itt Gnyezdovóban, amely talán tarsolyok függesztőszíjának, illetve szegélyének díszítésére szolgálhatott.¹²⁶)

Egy teljes tarsolyzáró készletet leltek a kijevei — számunkra oly nevezetes, sok rokon anyagot szolgáltató — Tizedes-templom (Gyeszjatin) körüli temető 25. sírjában¹²⁷ is. D. B. Mileev vezetésével tárták fel e sírt 1911-ben, az új templomtól délkeletre. A váz nyújtott helyzetben feküdt, koponyájával északnyugatra. A medence mellett bal oldalt csiholó, kova és csontnyelű vaskés. Ugyanitt, a medence táján — a tarsoly tartozékainak meghatározott — négyzetes bűjtatóveret és kilenc egymásba érő verettel, szíjvéggel (45. ábra) díszített zárószíj.¹²⁸ A sírból még egy állatfejet mintázó faragványban végződő csontár való.

Csernyigov¹²⁹ környékéről is említhetünk tarsoly zárószíj vereteket, függesztőszíjveretet, mégpedig egy olyan leletegyüttesből, amelyben a tarsolyt az övhöz

¹²⁴ Uo. II. t. 6.

¹²⁵ Leningrád, Ermitázs. Közöletlen, ltsz. 812/2.

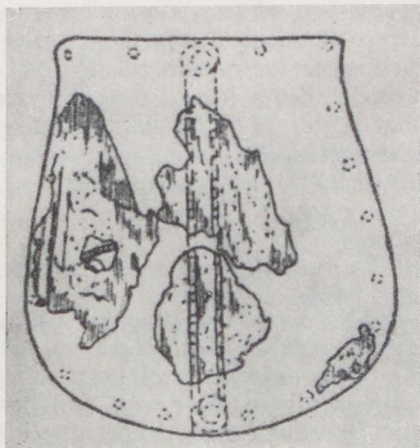
¹²⁶ Szizov, V. I., i. m. III. t. 37—40, 43, 47—51, XI. t. 19.

¹²⁷ Karger, M. K., *Drevnij Kiev*. I. (Moszkva—Leningrád 1958) 145.

¹²⁸ Uo. VII. t. 4, 6.

¹²⁹ Nariszi sztarodavnoj isztorii Ukrajnszkoj RSzR. Szerk. Bibikov, Sz. M. és munkatársai. (Kijev 1957) 382.

47. ábra

erősítő, hazai anyagunkban (pl. Naszvad,¹³⁰ Karos¹³¹ stb.) szintén fellelhető függesztőveret is van (46. ábra).

A vereteknek nagy területen való elterjedtsége és az egymástól földrajzilag messze eső lelőhelyek anyagának mind méretben, mind mintában való tökéletes megegyezése azt a következtetést sugallja, hogy e veretek, illetve a kész tarsolyok kereskedelmi úton terjedtek el egész Kelet-Európában.¹³² Elképzelhetőnek találjuk azonban azt is, hogy egyszeri mintaképek alapján a magyarság és a többi népek saját mesterei is öntöttek ilyen készleteket.

A bemutatott magyarországi darabok a feltehető kabar szállásterületről valók.¹³³ Bodrogszerdahelyen a köves kurgános temetkezés is idegen népelemre utalhat, bár lehetséges, hogy egyszerűen a helyi sziklás talaj ennek a temetkezési módnak az oka, ahogy azt a helyszínen kinnjáró Zichy István és az ásatók maguk is felvetették.¹³⁴

László Gyula figyelmeztet arra, hogy a veretes tarsolyok szerkezeti elemeit a tarsolylemezek mintázata is őrzi:¹³⁵ a bújtatóveret négyszögét a fehéregyházi lemezen, a veretekkel ékes zárószíj sávját (vö. elsősorban a zagrebinyi tarsollyal,¹³⁶ illetve a naszvadi 2. sír tarsolyának függesztő- illetve zárószíjára való mandula alakú ezüstlemezeivel¹³⁷) az eperjeskei 3. sír tarsolylemezén ismerhetjük fel. — Erdélyi István a bodrogszerdahelyi, csúcsos levelekben végződő vereteket a bőrtarsolyok szegélydíszének határozza meg,¹³⁸ és összeveti a szolyvai tarsolylemez felső szélét szegélyező veretekkel (l. még a röstai¹³⁹ tarsolymaradványokat is).

¹³⁰ Szőke B., FA 3—4 (1941) 220., IV. t. 11.

¹³¹ Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművészete. CXXX. t. 8.

¹³² Vö. László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. 361.; *Ua.*, MTAK II. i. h. 460—461.

¹³³ Vö. 11. j.

¹³⁴ Vö. 76. j.

¹³⁵ László Gy., A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. 21., 33. j.

¹³⁶ Pósta B., i. m. 143., 86. rajz.

¹³⁷ Szőke B., FA 3—4. i. h. 220., IV. t. 6—10.

¹³⁸ Erdélyi I., A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évk. i. h. (Sajtó alatt)

¹³⁹ Arne, T. J., i. m. 156., 279. kép.

Ez esetben tehát a börtarsolyok szegélyezésére szolgáló ékítmények kerültek át a tarsolylemezre. Számos hasonló veret volt Eperjeskén¹⁴⁰ is. A közlemény szerint ezek ugyan tarsolylemez sárokból származnak, de az első öt sírt nem szakember tárta fel, így a leletek pontos összetartozását voltaképpen nem ismerjük. Alighanem volt itt valamelyik sírban még egy szegélydíszekkel kivert börtarsoly is, nem valószínű ugyanis, hogy a díszes lemezzel borított tarsoly hátoldalára szerelték volna fel a mutatós vereteket.

5. Tarsolylemezeink párhuzamai

Míg a veretes tarsolyok Kelet-Európában gyakoriak és nálunk eddig csak elvétve kerültek elő, addig a változatos díszítésű, poncolással, domborítással megmintázott ezüstlemezzel borított tarsolyok hazai anyagunkban viszonylag nagy számmal találhatók. Európa keleti feléről tarsolylemezeink megfelelőit alig ismerjük. Egyetlen közelebbi párhuzamot tartunk számon a mári (cseremiszi) földről, a veszelovszkojei temetőből.¹⁴¹ Amennyiben e tarsolylemezek az általánosan használt veretegyüttesekhez hasonlóan kereskedelmi forgalomba kerültek volna, más népek hagyatékában, főként a kor híres kereskedelmi központjaiban és a főútvonalak mentén fekvő lelőhelyeken is fel kellett volna bukkanniuk. Az előzmények hiányában arra kell gondolnunk, hogy az általánosan elterjedt veretes tarsolyokat a díszes fedőlappal borított tarsoly csak közvetlenül a honfoglalás előtt váltotta fel őseink viseletében, és e tarsolylemezek elsősorban honfoglalóink ötvöseinek készítményei lehettek. Hogy e kérdésben világosan láthassunk, gondosan kell keresnünk a további összehasonlító anyagot. Egy lelet figyelmeztet arra, hogy a tarsolylemezek északra is eljuthattak. A birkai temető 644. nagy kamrasírjából Holger Arbman olyan töredékeket említ,¹⁴² amelyek aranyozott ezüst tarsolylemez darabjai lehetnek (47. ábra). Mintája ugyan nem állítható helyre, de a maradványokból ítélve — Arbman szerint — a mi eperjeskei 3. sírunk közepén keskeny sávval kettéosztott, növénymintás tarsolylemezéhez hasonlóknak látszik.¹⁴³ Arbman a tarsolylemezt a kettős, férfi és női temetkezést magában rejtő sír mellékleteinek női tárgyai közé sorolja, amire nálunk nincs példa. Maga is megjegyzi azonban, hogy a sírban a csontvázak helyzete nehezen értelmezhető, úgy tűnik, hogy az asszony a férfi ölében ült.¹⁴⁴ Éppen ezért a tárgyak hovatartozása is bizonytalan, a férfi és női mellékletek több helyütt összekeveredtek, a tarsoly maradványaitól nem messze látható például a sírrajzon¹⁴⁵ a férfi kardja. Az arab dirhemek, amelyek a mi tarsolylemezes sírjainkban gyakoriak, megtalálhatók e birkai sírban is (egy fél és három apró töredék). A legkésőbbi Nasr ibn Ahmad (308=920/921) érméje, amely e sírt a X. század első negyedére keltezi.

DIENES ISTVÁN

¹⁴⁰ Fetting N., A honfoglaló magyarság fémművészete. LVIII. t. 2., LIX. t. 1.

¹⁴¹ Erdélyi I., Arch. Ért. 88 (1961) 96—97., 1—2. kép.; Vö. Artamonov, M. I., Isztorija hazar. (Leningrad 1962) 339., 11. j.

¹⁴² Arbman, H., Birka I. Die Gräber. (Uppsala 1943) 222.

¹⁴³ Uo. 223., 183. kép. 12.

¹⁴⁴ Uo. 221.

¹⁴⁵ Uo. 222., 182. kép.

LES AUMÔNIÈRES HONGROISES DE L'ÉPOQUE DE LA CONQUÊTE

1. L'importance de la ceinture et de l'aumônière chez les conquérants hongrois

A l'époque des Avars le matériau en métal et le nombre des ferrures de la ceinture ont servi pour désigner la dignité et les signes voisins au tamga et les éléments d'ornements ont révélé l'origine du porteur. A l'époque de la conquête arpadienne le port des ceintures entièrement couvertes de ferrures devint général, le nombre des ferrures, le matériau (argent), la richesse d'ornements étaient plus ou moins identiques. Cependant, les sources historiques et les expériences données par des fouilles nous révèlent que les ceintures à ferrures sont à considérer comme l'objet qui révèle le rang du porteur, elles n'étaient portées que par des alleutiers. Les aumônières recouvertes de plaques de fer orné ou lisse (au total 20 pièces) ou à ferrures (3 pièces) sont encore plus rares dans les trouvailles des cimetières. En compulsant les données des lieux de sépulcres renfermant des plaques d'aumônières, il nous paraît que ceux-ci se groupent autour du centre original de certains territoires appartenant à des clans. Seulement les chefs de petites communautés élues disposèrent donc de l'aumônière recouverte de plaques en métal. Selon toute probabilité les personnes de haute condition léguèrent à leurs descendants cet insigne d'une beauté exceptionnelle tout semblablement aux autres objets distinctifs munis de la marque du clan.

2. Plaques d'aumônières aux ornements gravés

Après nettoyage soigneux, à la plaque d'aumônière mise au jour du sépulcre n°28 du cimetière de Kenézlő (fig. 24), considéré comme étant sans ornements, des ornements gravés et empreints dans le matériau mince sont apparus (fig. 25 montre l'ornement reconstruit de la plaque dégradée). Le dessin irrégulier, l'inégalité de la profondeur des gravures, les retouches visibles apportées aux traits nous révèlent que le dessin n'est pas l'oeuvre d'un orfèvre, mais la plaque devait être ornée par le propriétaire de l'aumônière. Cette trouvaille confirme l'opinion que la richesse d'ornement des plaques d'aumônière et d'autres objets d'orfèvrerie était profondément enracinée dans les coutumes du peuple.

En 1958, une plaque d'aumônière aux ornements gravés (fig. 26), non avec l'intention décorative, mais étant d'un tout autre caractère, a été mise au jour à Tiszanána (comitat Heves) d'un sépulcre équestre pillé d'un garçon de 12 à 14 ans. La plaque est sensiblement plus petite que les autres plaques d'aumônière, elle devait être fabriquée pour l'adolescent accédant à la dignité dans sa jeunesse encore, peu avant sa mort, dans le bassin des Carpathes déjà. A la surface, la plaque porte un dessin probablement d'une signification magique, exécuté de traits enchevêtrés (fig. 27), il devait être une esquisse réalisée sous l'influence du rythme des paroles magiques prononcées au cours de la cérémonie de la mise de ceinture. L'imagination peut suggérer à l'observateur une figure équestre dessinée par des traits rapides aux proportions fausses.

3. Aumônière renforcée par une bande de fer

La bande de fer d'origine de la commune Tuzsér (dont le fragment est montré par la fig. 28) cernant le pourtour de la bouche de l'aumônière, devait servir au renforcement de l'aumônière en cuir.

4. Aumônières avec ferrures

Nous connaissons des aumônières dont seulement le fermoir a été orné par des ferrures. Deux fermoirs pareils sont à présent connus : l'un d'origine de Bodrogszerdahely (fig. 30), l'autre est d'origine d'Újfehértó-Micskepuszta (fig. 33). Les deux ensembles de ferrure se ressemblent de près, ne différant que dans les dimensions. Outre les ferrures du fermoir, des ferrures carrées appartiennent à la garniture de Micskepuszta ornant la couverture de l'aumônière. Les objets mis au jour dans les territoires situés à l'Est et au Nord du site de ces objets (région du lac Ladoga, Scandinavie, Gnyezdovó, Kiew, Tchernigoff etc.) qui en constituent des parallèles sont discutés plus amplement par l'auteur. Ces ferrures et aumônières à ferrures devaient être des objets marchands, car parmi les pièces survenues dans des sites bien lointains l'un de l'autre, plusieurs sont à dimensions et à ornements conformes. Une ferrure différente, qui n'était pas un fermoir, mais une ferrure avec une pierre précieuse sertie au centre de l'aumônière (fig. 32) a été mise au jour à Budapest-Farkasrét.

5. Les objets constituant des parallèles aux plaques d'aumônières hongroises

Les objets correspondants aux plaques ornées d'aumônières trouvées en nombre en Hongrie sont à peine connues des territoires de l'Europe orientale. Un seul objet voisin aux objets hongrois est connu du territoire des Tchérémisses, du cimetière de Vesselovskoé. Si ces objets avaient été d'objets marchands, ils auraient dû être retrouvés dans les centres connus du commerce de l'époque. À la lumière de ces faits il semble que les plaques d'aumônière aient été avant tout des fabrications d'orfèvres hongrois des conquérants arpadiens. La question ne saurait être tranchée que sur la foi des matières analogues découvertes. L'auteur souligne le fait que des fragments de plaques ont été mentionnés découverts dans le sépulcre n°644 du cimetière de Birka, qui sont peut-être les fragments d'une plaque d'aumônière (fig. 47).

QUELQUES OBSERVATIONS SUR LA RECONSTITUTION DE LA COURONNE DE L'EMPEREUR CONSTANTIN MONOMACHE

Parmi les monuments byzantins mis au jour sur le territoire de la Hongrie arpadienne, les plaques d'or émaillées de la couronne de l'empereur byzantin Constantin Monomaque découvertes à Nyitraivánka, conservées au Musée National Hongrois se rangent parmi les plus importantes. La première publication moderne, de caractère scientifique sur la trouvaille est due à Mme Bárány, née Magda Oberschall.¹ Cependant, depuis la publication de cette monographie, plus d'un quart de siècle s'est écoulé, il est donc naturel que les résultats de ses recherches se soient modifiés sous plusieurs aspects.

Nous devons tout récemment à M. Alexandre Mihalik, éminent chercheur des problèmes de l'orfèvrerie hongroise du moyen âge des résultats nouveaux et importants dans l'étude des problèmes qui se posent en rapport des aspects historiques et artistiques du monument en question.² Les quelques observations qui seront données ci-après ont été suggérées avant tout par les résultats de l'étude fourmillant d'idées nouvelles de M. Mihalik. Par ces observations, nous nous proposons de faire l'essai d'une reconstitution de la couronne, en dégagant les principes et le mode de composition des feuilles par l'étude minutieuse des méthodes iconographiques^{2a} des figures-types des parties de la couronne en nous appuyant sur les éléments techniques et stylistiques de la trouvaille de Nyitraivánka.

Dans notre étude sommaire, nous ne croyons pas utile de nous étendre sur la description détaillée des objets de la trouvaille, celle-ci est amplement traitée dans les études mentionnées de Mme Bárány, Magda Oberschall et M. Alexandre Mihalik. Les divers objets ne seront caractérisés qu'au fur et à mesure que cela s'imposera pour l'appréciation et à la compréhension artistiques et spirituelles du monument. Comme il a été déjà dit, les résultats des recherches de M. Alexandre Mihalik serviront d'appui à notre analyse il serait donc utile de les récapituler sommairement. M. Alexandre Mihalik procède à l'analyse soignée du style et du type de figure de chaque plaque, il traite aussi des données techniques s'y rapportant. Ses observations sur les plaques qui n'ont pas été retrouvées sont particulièrement pleine d'intérêt. Il se rallie à l'opinion d'autres chercheurs; (Zoltán Oroszlán,³ H. P. Mitchell⁴ et C. C. Oman⁵) en émettant l'opinion que la plaque d'émail byzantine représentant une danseuse, conservée au Victoria and Albert Museum⁶ est une pièce originale qui fit partie intégrante de la couronne. M.

¹ *Mme Bárány, Oberschall M.*, The Crown of the Emperor Konstantinos Monomachos. AH 22. (Budapest 1937) 96. textes hongrois et anglais, XIX.

² *Mihalik S.* Acta Hist. Artium 9 (1963) 199—243, 26 reproductions.

^{2a} L'iconologie — dans l'acception du mot selon *Panofsky* — étudie la base idéologique de la formation et de l'évolution des représentations-types.

³ *Oroszlán Z.*, Arch. Ért. 38 (1918—1919) 103.

⁴ *Mitchel, H. P.*, A Dancing Girl in Byzantine Enamel. Burlington Magazine 11 (1922) 66—64, pl. XIII—XIV.

⁵ *Oman, C. C.* pour l'opinion de l'auteur voir: *Mihalik S.*, op. cit. p. 219 et suiv., fig. 20.

⁶ *Mihalik S.*, op. cit. p. 219 et suiv., fig. 20.

Alexandre Mihalik avance l'hypothèse que, par des raisons d'ordre spirituel et compositionnel, la représentation à la couronne de la *Maiestas Domini*⁷ devrait y figurer également. Ses raisonnements sur la reconstitution de la couronne sont résumés dans les suivants: «Um aus des Plättchen von Ivánka nicht nur einen kurzen, von Ohr zu Ohr reichenden Reif, sondern eine vollständige Krone rekonstruieren zu können, bedürfte es mithin, in Zusammenfassung des weiter oben Gesagten noch einer Platte mit der *Maiestas Domini*, einer weiteren mit der *Muttergottes*, ferner einer oder zwei Tugendallegorien und zumindest noch einer ihren Schritt nach innen zu richtenden Tänzerin. Auf deren Auffinden müssten demnach die künftigen Forschungen gerichtet sein.»⁸ L'observation de M. Mihalik sur l'importance des deux plaques rondes retrouvées parmi les pièces de la trouvaille est aussi d'une importance capitale: «Unseres Erachtens symbolisiert des Brustbild *St. Petri* die Kirche, während des *Hl. Andreas* auf jene Persönlichkeit hinweist, für die die Krone bestimmt war, d. h. es dürfte der Schutzpatron des Beschenkten sein. Diese Erwägung ist es, die zu der Vermutung führt, der Empfänger des *Monomachos*-Krone sei *Andreas I.*, König von Ungarn gewesen.»⁹

Selon la reconstitution d'Alexandre Mihalik, outre les plaques rondes, la couronne devait être ornée de 13 plaques longues. Pour autant que nous acceptions la reconstitution d'Alexandre Mihalik et présumions que Jésus-Christ et la Vierge Marie ont figurés aussi à la couronne — en tant que ces figures ont été au même niveau des autres plaques — conformément à la scène de la *Déesis* très fréquente dans l'iconographie byzantine, tout semblablement au diadème de Kiev,¹⁰ St. Jean-Baptiste devait être aussi représenté à côté des figures de Jésus-Christ et de la Vierge Marie. Il est à noter cependant que, dans ce cas, la scène de la *Déesis* devant orner le front de la couronne, conséquemment, les membres de la famille impériale devaient figurer à l'arrière de la couronne, les vertus et les danseuses devaient être rangées entre les deux compositions. Cependant, on ne doit pas perdre de vue que l'ornement figuratif de la couronne aurait été, dans ce cas, trop chargé. Aucune marque ne révèle le jointement éventuel des plaques, conséquemment il est peu probable — comme il sera expliqué ci-dessous — que les plaques auraient été placées jointivement, mais, tout vraisemblablement, les champs intermédiaires ont été ornés par des perles et des pierres précieuses.¹¹

Au lieu de l'étude en détail des autres problèmes se rapportant à la reconstitution — pour plus de brièveté — il serait plus utile peut-être d'étudier les possibilités de la reconstitution de la couronne en se basant sur la matière retrouvée et sur les considérations de principe à déduire des autres monuments de l'art officiel byzantin. Il est à relever notamment que, malgré que nous nous rallions complètement aux considérations de principe de M. Mihalik expliquées dans son

⁷ *Ibid.* 224, Cf. *Pulszky F.*, Magyarország archaeológiája II. (Budapest 1897) 160. (L'archéologie de la Hongrie).

⁸ *Mihalik S.*, op. cit. p. 225.

⁹ *Ibid.* p. 236.

¹⁰ *Mme Bárány Oberschall M.*, op. cit. p. 33. texte hongrois, p. 79 texte anglais; *Deér J.*, Mittelalterliche Frauenkronen in Ost und West, in *Schramm, P. E.*, Herrschaftszeichen und Staatsymbolik, II. (Stuttgart 1955) 435—; *Mihalik S.*, 225.

¹¹ De la monture de pierre précieuse survenue: *Mme Bárány Oberschall M.*, op. cit. II. (texte hongrois) 55 et suiv (texte anglais), Pl. I. 10.

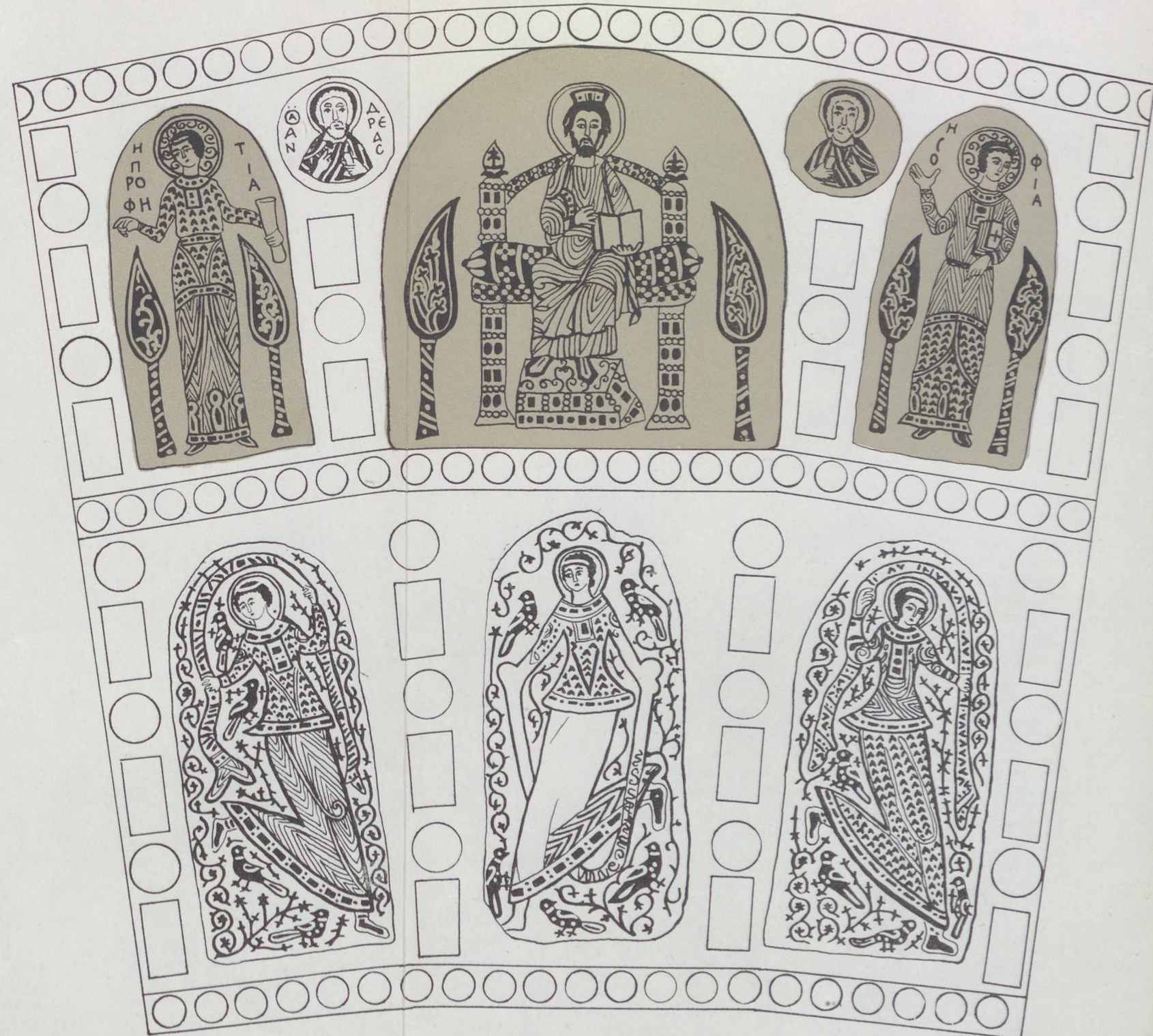

Fig. 49.

essai de reconstitution, nous sommes d'avis qu'il y ait d'autres formes de reconstitution possibles qui se rattachent encore plus intimement à l'iconographie de la cour de Byzance et précisent l'emplacement des petites plaques rondes de la couronne.

Il faut avant tout prendre en considération que selon l'iconographie byzantine basée sur une hiérarchie rigide, Jésus-Christ et son lieutenant sur la terre, le sou verain, ne peuvent être représentés l'un à côté de l'autre, à la même hauteur, dans une représentation isocéphale. La plantation de l'empereur était toujours d'un niveau inférieur à celle de Jésus-Christ ou au Théotokos! L'empereur et Jésus-Christ ou le Théotokos ne pouvaient figurer l'un à côté de l'autre, par ailleurs, que dans les scènes de couronnement,¹² de la fondation d'une église ou dans toute autre scène de donation. (La dernière se retrouve surtout aux mosaïques de la Sainte Sophie de Constantinople.¹³) Il est vrai qu'à la couronne royale hongroise, le Pantokrator et l'empereur sont représentés au même niveau, mais la hiérarchie rigide domine aussi cette scène, car Jésus-Christ est représenté au premier plan et l'empereur en arrière.¹⁴ Lorsque l'artiste n'a pas l'intention de représenter un acte d'Etat officiel spécial, il ne fait jamais figurer l'empereur à côté de Jésus-Christ. Selon l'hypothèse d'Alexandre Mihalik, le regard de l'empereur exprime la soumission¹⁵ devant la personne à son côté plus haut placée. Nous croyons utile cependant de poser en fait deux observations par rapport à ce geste:

¹² Voir p. e. Grabar, A., *L'empereur dans l'art byzantin* (Paris 1936) 112, 121., 176—, 66, not 2. 179, 195, pl. XXIV—XXVI.

¹³ Grabar, A., *La peinture byzantine* (Genève 1953)

¹⁴ Boeckler, A., *Die «Stephanskron» in Schramm, P. E. III.* (Stuttgart 1956) 733—, 84, pl. 108. a.-b.

¹⁵ Mihalik S., op. cit. 223, cf. figure 17.

Fig. 50.

c'est le regard de l'empereur qui est tourné vers le gauche à la plaque de Nyitraivánka et non sa figure (contrairement à la mosaïque mentionnée de la Sainte Sophie), — d'autre part, aussi à la mosaïque de la St^e. Sophie représentant Constantin IX et sa femme Zoé auprès de Jésus-Christ trônant, Jésus-Christ tourne le regard vers le gauche. Comme il a été déjà relevé par Mme Bárány,¹⁶ la représentation de Jésus-Christ au regard semblable se retrouve dans nombre de disques émaillés byzantins. Le regard de Jésus-Christ exprime en effet une conception spécifique, notamment l'*Eleemosyné*,¹⁷ la Miséricorde. L'observation de Mme Bárány est pleine de justesse lorsqu'elle écrit en rapport avec la représentation de la figure de l'empereur de la couronne de Nyitraivánka — laquelle, comme il sera encore expliqué, était selon la propagande l'imitateur des vertus christologiques: «The Emperor's face with its noble expression, his thick arched eyebrows, straight

¹⁶ Mme Bárány Oberschall M., op. cit. 13 (texte hongrois) 18 (texte anglais), pl. XI. 2, 3, 6, 7.

¹⁷ Cf. Grabar, A., L'empereur dans l'art byzantin. 120, XXIV. pl. 2. voir encore ci-dessus!

Fig. 51.

nose and strangely drooping mouth, his thick dark beard and moustache is similar to the Byzantine Pantokrator-types.»¹⁸

Si grande que soit la ressemblance de l'empereur à son modèle *ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΚΥΡΙΟΣ ΚΥΡΙΩΝ* (Livre d'Apoc. 19,16.), les deux figures ne pouvaient être représentées à la couronne dans un seul plan. Ce fait doit être pris en considération lorsque la reconstitution de la couronne est essayée (fig. 48). Il ne faut pas perdre de vue qu'au diadème de Kiev¹⁹ — auquel le monument de Nyitraivánka a été si souvent mis en parallèle par les recherches à cause de sa construction en plaques de type analogue, la hiérarchie céleste est représentée seulement: Jésus-Christ dans la scène de Déesis, donc avec la Vierge et St. Jean-Baptiste, derrière eux, deux archanges, et finalement, comme les

¹⁸ Mme Bárdny Oberschall M., op. cit. 58.

¹⁹ Voir note 10.

Fig. 52.

membres relativement inférieurs de la hiérarchie, les apôtres Pierre et Paul.²⁰

A notre avis, basé sur les règles de hiérarchie rigide de l'iconographie byzantine, la hiérarchie céleste et la hiérarchie temporelle ont été représentées séparément à la couronne de Nyitraivánka aussi dans l'espace, plus précisément dans la plantation en hauteur des figures. Si — ce qui est très probable — la figure de Jésus-Christ était aussi représentée à la couronne, celle-ci ne pouvait être placée qu'au-dessus de la rangée de plaques représentant les empereurs, tout probablement au centre d'une plaque frontale en demi-cercle, comme à la couronne hongroise de St. Étienne.²¹

La représentation des vertus pose un problème intéressant.²² Mention a été déjà faite que selon l'opinion avancée par M. Mihalik, outre les deux vertus survenues (Vérité et Soumission), il est probable que d'autres vertus aussi aient figuré à la couronne.²³ Dans toutes les représentations byzantines des vertus survenues, où celles-ci sont placées à côté de Jésus-Christ, du roi David ou d'autres personnes de haut rang, deux vertus sont seulement représentées. Cependant, nous admettons l'hypothèse comme probable aussi bien par des considérations stylistiques que par le message de la représentation que le monument sous l'étude comprenait la figure de plus de deux vertus. Stylistiquement, des différences notables se révèlent des figures des deux vertus survenues. La robe de la Soumission est différemment ornée que celle de la Vérité, la première nous frappe par l'absence de ces feuilles minuscules en forme de coeur au buste qui recouvrent quasi complètement la robe de la figure de la Vérité. La robe de la Soumission est par contre ornée de lignes très fines. Une marque très caractéristique commune des deux figures de vertu est que, contrairement aux ornements des champs, encadrant toutes les plaques, représentant des oiseaux ressemblants à des pigeons, branchés sur des arbres, un palmier s'élance en haut de chaque côté des deux

²⁰ Voir la reproduction des deux couronnes: *Deér J.*, op. cit. 49, pl. 60, fig. a—b.

²¹ Voir note 14.

²² Les vertus, comme suivantes des souverains dans les représentations typiques: *Deér J.*, Ein Doppelbild Karls des Grossen. *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archaeologie.* II.: *Wandlungen christlicher Kunst im Mittelalter* (Baden-Baden 1953) 103—156.

²³ *Mihalik S.*, op. cit. 225.

Fig. 53.

figures de vertu. Parmi les ornements des couronnes byzantines, de semblables palmiers ne se retrouvent que sur la plaque frontale de la couronne hongroise de St. Étienne, dans la représentation de la *Majestas Domini*, en faisant usage de l'expression de la langue ecclésiastique byzantine, du Pantokrator assis, (tout probablement au centre de la rangée de plaques en forme de croix imitant ce type de plaque).²⁴ Avant d'entrer dans une explication plus minutieuse de l'importance de ce rapport iconographique et compositionnel plein d'intérêt, il serait peut-être utile d'analyser le problème des danseuses.

Bien que M. Alexandre Mihalik accepte l'opinion de M. J. P. Mitchel²⁵ et d'autres chercheurs²⁶ sur l'authenticité de la danseuse de Londres — à l'opposé du chercheur anglais — il ne considère pas cette figure comme étant celle du centre de la composition des danseuses. Il avance l'hypothèse qu'il y eût encore une quatrième danseuse à la couronne de la grandeur de celle de Londres, mais laquelle, par l'attitude de son corps, devait être la figure opposée de la «danseuse à la tunique verte». Cet avis, par lequel M. Mihalik entend compléter la composition, est motivé par l'aspiration de l'art byzantin à la symétrie rigide. Nous croyons cependant utile d'avancer l'opinion que les trois figures féminines exécutant la danse du voile ont des origines qui remontant dans les temps bien reculés de l'antiquité classique, notamment jusqu'aux figures des trois Grâces qui, dans l'art hellénistique de l'époque de l'empire romain se confondaient souvent avec les nymphes.²⁷ La version chrétienne se retrouve chez Clément d'Alexandrie dans

²⁴ Boeckler, A., op. cit. 83, pl. 107. fig. pl. 84, fig. 108. a., pl. IIIA—IIIB.

²⁵ Mitchel, J. P., op. cit. 69.

²⁶ Voir 3—5. L'opinion de Talbot Rice, D., doit être considérée: «A closely similar dancing girl (c'est-à-dire semblable à la couronne de Nyitraivánka) in the Victoria and Albert Museum in London is probably to regard as a forgery» Talbot Rice, D., *Byzantine Art in Encyclopaedia of World Art*, II (New York, Toronto, London 1960) 834.

²⁷ Cf. Furtwängler, *Die Chariten in der Kunst* in Roscher, W. H., *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* I (Leipzig 1884—1890) 789—; Cf. Pausanias, 35, sous ce rapport tout récemment Szilágyi J. Gy., *A görög művészet világa* (Le monde de l'art grec) II (Budapest 1962) 237— (traduction et annotations) pl. XIV. a. et b., pour les variantes romaines et balkaniques: Reinach, S., *Répertoire de Reliefs Grecs et Romains*, passim surtout II (Paris 1912) pl. 154. 2—5 (surtout la 4.!), pl. 155. 1—6 (surtout 6. Toutes dans le musée de Sophia).

son hymne sur le Kristos Basileus.²⁸ En examinant le problème sous l'aspect artistique, il ne doit pas être perdu de vue que l'alternance immédiate des plaques plus grandes et des plus petites produirait esthétiquement une impression bizarre, même au cas, où il serait présumé que les plaques avaient été appliquées à un cercle.

Pour la reconstitution de la couronne, le problème du rapport hiérarchique des deux groupes d'allégorie, les figures des vertus et des danseuses n'est pas dénué d'intérêt. Dans l'ordre hiérarchique une place inférieure revient aux danseuses qu'aux vertus, bien qu'il soit incontestable, comme il a été déjà mis en évidence portant un nimbe ont une importance sacrale, elles sont l'allégorie de la danse pour la première fois par Mme Bárány que les danseuses portant un nimbe ont une importance sacrale, elles sont l'allégorie de la danse exécutée devant le roi David, ancêtre mythique de l'empereur.²⁹ Pour préciser la place des danseuses et des vertus qu'elles devaient occuper à la couronne, il sera utile d'analyser les monuments survenus et connus. Les vertus figurent à deux monuments connus se rapportant au culte d'empereurs byzantins : l'un est la miniature du Codex Chrysostome de la Bibliothèque Nationale de Paris, représentant la figure trônant de Nicéphore III Botaniatès dans une rigide vue frontale; derrière son trône sont alignés debout, dos à dos, surplombant la figure assise, la Vérité (Aletheia) et la Justice (Dikaiosyné), autour du trône, les figures plus réduites des notables.³⁰ Par contre, dans la miniature, représentant l'allégorie du couronnement de Jean Comnène (1118—1143) et de son fils Alexis, dans l'un des codex de la Bibliothèque du Vatican, les vertus de grande taille, la Miséricorde (Eleemosyné) et la Justice (Dikaiosyné) sont représentées portant de haute couronne. Elles s'interposent en faveur des puissances du monde représentées à leurs pieds³¹ quasi «chuchotant à l'oreille de Jésus-Christ» qui couronne trônant au-dessus les empereurs. Par contre, à ce que nous sachions, dans une représentation solennelle, les danseuses apparaissent deux fois devant l'empereur trônant.³² L'une de ces représentations est la miniature du Codex de Cosmas surnommé Indikopleustes de la Bibliothèque du Vatican (fig. 49), où deux danseuses portant tunique (représentées sans nimbe) exécutent une danse devant le roi David et son fils Salomon, rois vêtus en habits byzantins de l'Ancien Testament l'autre représentation se trouve dans le psalterion Spiridon de la Bibliothèque Saltykov-Stschedrine de Leningrad (1397) (fig. 50).³³ Aucune oeuvre d'art ne nous est survenue à laquelle les danseuses exécutent une danse devant un empereur byzantin historique. Il ne faut pas perdre de vue que dans la miniature connue, les figures des danseuses sont plus réduites que celles des ancêtres royaux saints (même la figure de l'enfant Salomon est plus grande que celle des danseuses!) et les danseuses sont placées à la partie inférieure

²⁸ *Clém. Alex.*, Paedag. 3. in fine: Enchiridion font. hist. eccl. ant. (Fribourg i. Br. 1923) 88. 148:

42—44.

²⁹ *Mme Bárány Oberschall M.*, op. cit. 29 (texte hongrois) 75 (texte anglais) cf. pl. XVI. 8.

³⁰ La reproduction en couleur a été publiée tout récemment par *Talbot Rice, D.*, op. cit. pl. 489.

³¹ *Grabar, A.*, L'empereur... 120. pl. XXIV. 2. reproduction en couleurs: *Δαμνην C. II. Δευκόμα Βυζαντινών αυτοκρατορών* (Αθήν 1930) Pl. 68.

³² *Mme Bárány Oberschall M.*, op. cit. pl. XVI. 8. texte: 29 et 75.

³³ *Ibid.* pl. XVI. 8. Allgemeine Geschichte der Kunst. II. Die Kunst des Mittelalters. (Leipzig 1963) Fig. 168. Leningrad, Bibliothèque Saltykov-Stschedrine. Cf. I. Samuel 18—6—71.; *Hausig, H. W.*, Kulturgeschichte von Byzanz. (Stuttgart 1959) 581. Cf. fig. 18 et 25. «Man hat hier an den Tanz der Prophetin Mirjam nach dem siegreichen Zug des Volkes Israel durch das Rote Meer zu denken. Est ist bekannt, in wie starkem Maße vor allem die Gestalt des Moses in den byzantinischen Kaiserkult hineingewachsen war.»

Fig. 54.

de la miniature. Par contre, nous connaissons deux miniatures dans lesquelles le roi David est entouré de deux vertus, de la Sagesse (*Sophia*) et de la Prophétie (*Prophetia*), où les vertus qui entourent le roi David, sont à peine plus petites que le roi.³⁴ Il est donc incontestable que, selon l'optique de l'iconographie byzantine, les vertus ont occupé un rang plus élevé dans la succession hiérarchique que les danseuses, même dans le cas où ces dernières avaient une signification sacrale.

Grâce à ces considérations, nous nous proposons de procéder à la reconstitution de la couronne mise au jour à Nyitraivánka suivant les principes iconographiques suivants: La Majestas Domini (le Pantokrator), l'Empereur du Monde, le protecteur céleste de la puissance féodale de l'empereur byzantin était représenté au centre de la couronne, en haut, occupant une place dominante. Des deux côtés, il était entouré de vertus principales christologiques, aux plaques plus petites, de la Soumission (*Tapeinosis*) et de la Vérité (*Aletbeia*). Les figures étaient encadrées tout probablement d'une rangée de perles. Au-dessous, au centre, apparaît la figure de Constantin Monomaque, représentant terrestre de la puissance céleste, qui porte son regard «avec soumission» à Théodora, placée à son côté gauche, tandis que, à sa droite, Zoé, la femme l'empereur, est représentée, toutes les deux corégentes regardent l'empereur, représentant de Jésus-Christ. (L'espace entre les figures devait être rempli d'une rangée de perles ou d'ornements de pierres précieuses.)

³⁴ Bibliothèque du Vatican: Talbot Rice, D. — Himmer, M., *The Art of Byzantium*. (London 1959) pl. 177. Bibliothèque de Leningrad: Lazarev, V. N., *Isztorija vizantijszkoj zsvopiszi*. II. (Moscou 1948) pl. 140, 6.

En arrière et en haut — dans une conception voisine à la symbolique de la couronne du Saint Empire romain-germanique³⁵ apparaît le roi David trônant, ancêtre biblique de Jésus-Christ et des empereurs, ayant à ses côtés les figures de la Sagesse (Sophia) (dans une robe semblable à celle, portée par Aletheia) et de la Prophétie (Prophetia) (cette dernière vêtue comme Tapeinosis). Au-dessous de ces figures, il y en a encore trois figures de femmes, exécutant une danse en l'honneur du roi David. Au centre, la «danseuse de Londres» s'élançant vers le gauche (ou bien une figure féminine au mouvement semblable), à gauche, une danseuse à la tunique blanche jetant son regard en arrière. Cette dernière, par le rythme de ses mouvements lie les figures représentées aux parties frontale et arrière de la couronne; tout semblablement, à droite, une danseuse vêtue d'une robe blanche, réalise l'unité des compositions aux deux côtés. Le rythme des voiles en l'air des trois danseuses réalise une ligne fine en position couchée en S formant un arc ondulant. Les figures de la sphère supérieure, «céleste» (transcendante), ont été unifiées stylistiquement par les deux palmiers à leurs côtés, qui, selon l'opinion de M. Thomas Bogayay, symbolisent le Paradis céleste.³⁶ Par contre, les ornements à oiseaux entre les plantes, encadrant les plaques aux figures des empereurs et des danseuses, représentant la sphère terrestre, dont le rôle a été évoqué déjà par M. Mihalik³⁷ dans la symbolique de la culture impériale, réunissent les traits caractéristiques communs des représentations dans la sphère terrestre inférieure (immanente).

Il nous reste encore de préciser la place des petits médaillons. Pour la première fois, la place de ceux-ci a été décrite par Arnold Ipolyi: «... les plaques rondes avec les images des Apôtres... ne se trouvaient pas à la partie arrière de la couronne, mais au-dessus de celle-ci, aux bandes surplombant la tête et encore émaillées peut-être similairement.»³⁸ François Pulszky était d'une opinion différente: «il est tout probable que les dix têtes d'Apôtres et la tête de Jésus-Christ au centre soient encore cachées, enfouies quelque part, dans le terrain de pâturage de Nyitraivánka, car tout porte à croire que les représentations des têtes d'Apôtres et de Jésus-Christ aient formé originairement le bord inférieur de la couronne.»³⁹ Selon Mme Bárány, les médaillons ronds ne pouvaient pas appartenir à la couronne, ceux-ci diffèrent notamment même par la technique d'exécution et le style des plaques.⁴⁰ Tout récemment, M. Alexandre Mihalik a émis l'opinion que la place des deux petites plaques rondes constitue une question qui resterait encore ouverte.⁴¹ A son avis, il est incontestable qu'une troisième plaque appartenait aux deux autres, représentant Pierre et André, celle du buste de l'Apôtre Paul. Cette opinion est étayée par le fait que la figure et le regard de l'apôtre Pierre sont

³⁵ Decker-Hauff, H.—Schramm, E. P., Die „Reichskrone“ angefertigt für Kaiser Otto I., Schramm, E. P., op. cit. 612—, pl. 70. e.

³⁶ Bogayay, Th., Magda von Bárány-Oberschall, Die Sankt Stephans Krone (rec). Byz. Z. 56 (1963) 128. Le rapport stylistique qui existe entre les plaques de la Sainte Couronne et de la couronne de Monarque a été relevé pour la première fois par Pulszky F., op. cit. 160.

³⁷ Mihalik S., op. cit. 240.

³⁸ Ipolyi A., A magyar szent korona és a koronázási jelvények története és műleírása (L'histoire de la Sainte Couronne hongroise et des emblèmes de couronnement et leur description). (Budapest 1886) 165.

³⁹ Pulszky F., op. cit. 160.

⁴⁰ Mme Bárány Oberschall M., op. cit. 38 (texte hongrois) 85 (texte anglais).

⁴¹ Mihalik S., op. cit. 236.

tournés à gauche. Les figures de la couronne de Nyitraivánka ont été déjà mises en parallèle par Charles Chytel à la représentation de Pierre et Paul à la croix dite de Zaviš:⁴² la figure de Pierre, à la barbe blanche et aux cheveux grisonnants incrustée dans la croix, ressemble d'une manière frappante à la figure du médaillon de Nyitraivánka,⁴³ l'apôtre Paul de ce monument d'origine tchécoslovaque, homme au visage ovale, au front haut⁴⁴ est plus jeune que Pierre. Le buste de l'apôtre André est en face, indiquant l'importance de la figure. Il semble être probable que les figures des Apôtres aient été placées à la partie supérieures de la couronne et notamment les figures de Pierre et de Paul devaient occuper le centre des triangles à côté de la plaque en saillie du Pantokrator. Reste à savoir si François Pulszky avait raison⁴⁵ ou non en prétendant que tous les apôtres ont été représentés à la couronne. Dans ce cas, la présence d'André n'est pas d'une importance singulière. Ou bien, outre les princes apostoliques, seulement la figure de cet apôtre a orné la couronne? Dans l'affirmative, la place éventuelle occupée par la figure peut donner lieu à des controverses, elle devait être au-dessus de la plaque du roi David, car il n'est pas exclu que la plaque arrière supérieure était plus petite que la plaque frontale (ce qui est motivé peut-être par des raisons de principe détaillées ci-dessus). Grâce à cette hypothèse, la place de cette plaque est facilement déterminée. En effet, la reconstitution de la couronne selon les lignes décrites ci-dessus n'est pas possible que dans le cas où celle-ci est comparée à la couronne d'Irène-Piroska-basilissa (fig. 51) de la mosaïque de la Sainte Sophie de Constantinople.⁴⁶ Cette opinion semble confirmer l'hypothèse avancée par Thomas Bogay, selon laquelle, contrairement aux opinions antérieures, la couronne n'avait pas été donnée à André I., mais à sa femme Anastasie, d'origine de Kiev.⁴⁷ L'opinion contraire pouvait trouver confirmation par la présence à la couronne du médaillon d'André et depuis De Linas⁴⁸ jusqu'à Alexandre Mihalik,⁴⁹ outre la contemporanéité historique, les chercheurs ont évoqué cette circonstance. La question restera peut-être longtemps entière encore. Mais, comme parmi les représentations à la couronne rien n'indique iconographiquement qu'elle ait été faite à l'intention d'une reine, cette hypothèse ne semble pas s'affirmer. La double couronne, elle-même, n'indique en rien encore qu'elle était une couronne de femme, étant donné qu'à une miniature du XIe siècle, l'empereur Constantin Monomaque porte une couronne semblable.⁵⁰ Seuls les ornements présumés en rayons au sommet de la couronne auxquels ont été montés les petits médaillons pourraient étayer l'opinion qui prétend que la couronne était une couronne de femme. Le problème est donc bien complexe. Nous ne croyons pas que la destination de la couronne

⁴² Chytel, *Cb.* — Friedl, A., Les émaux byzantins de la croix dite de Zaviš du couvent de Vyssi Brod, dans *L'Art Byzantin chez les Slaves*, II (Paris 1932) 405.

⁴³ Chytel, *Cb.* — Friedl, A., op. cit. pl. LVII. fig. 398:155.

⁴⁴ Chytel, *Cb.* — Friedl, A., op. cit. pl. LVIII.

⁴⁵ Pulszky F., op. cit. 160.

⁴⁶ Reproduction en couleurs: Grabar, A., La peinture byzantine, 101. La couronne d'Irène et le rapport de celle et des types de couronne byzantine donnée aux deux souverains hongrois a été relevé par Deér J., op. cit. 434. Cf. encore tout récemment Bogay, *Th.*, op. cit. 127. Piroska est le prénom hongrois d'Irène, fille de László I, roi de Hongrie.

⁴⁷ Bogay, *Th.*, Gy. Moravcsik, Bizánc és a magyarság (Byzance et le peuple hongrois) rec. Byz. Z. 48 (1955) 392.

⁴⁸ De Linas, *Revue de l'art chrétien*, 1868, citée par Ipolyi A., op. cit. 164. note 3.

⁴⁹ Mihalik S., op. cit. 240.

⁵⁰ La reproduction est donnée par Mihalik S., op. cit. fig. 26. (p. 239).

puisse être décidée de la seule forme des couronnes données par l'empereur byzantin. Nous sommes portés plutôt à nous rallier à l'opinion de Joseph Deér, selon laquelle la couronne est «ein Erzeugnis der im Palast Zeuxippos untergebrachten Hofwerkstatt, war ebenso geeignet, durch ihre Ikonographie die Allmacht des Basileus in der fremden Umgebung zu propagieren, wie das ausführliche Bildprogramm des etwas späteren Stephanskronen».⁵¹

Pour terminer, je voudrais encore souligner que les recherches entreprises tout récemment ont jeté une lumière sur les rapports orientaux de certains motifs, du style et avant tout de la représentation de la danseuse de la couronne. Le problème a été soulevé pour la première fois par Géza Supka, en connexion de la représentation d'une danseuse à une coupe d'origine d'Amida du XIIe siècle⁵² et plus tard, dans une conférence donnée par Talbot Rice au congrès de Leningrad sur l'art et l'archéologie iraniens.⁵³ Dans une étude, Joseph Deér⁵⁴ a apporté des éléments nouveaux à ces questions. En comparant les figures des deux danseuses du Codex de Cosmas dite Indikopleustes mentionné, de même que la figure de femme dansant devant Saül debout du psaltérion grec n° 139 de la Bibliothèque Nationale de Paris (fig. 52), ainsi que la danseuse du psaltérion Chludov à Moscou⁵⁵ et les figures d'autres danseuses byzantines (fig. 53) du Codex Oppianos de Venise, aux figures d'une fresque au sujet identique, mais d'une conception toute différente⁵⁶ de Samarra datant de l'époque post-sassanide (fig. 54), il sera évident en les rapprochant aux figures de danseuses de la couronne de Nyitraivánka ou de la figure de Londres, que celles de Samarra sont les représentations plus voisines au monument byzantin du milieu du XIe siècle. L'art byzantin du XIe siècle reçut transformés selon le goût de l'Orient les représentations-types d'origine hellénistique, qui ont été transmises par l'art de l'antiquité tardive et de Byzance des premiers siècles à l'Orient. Byzance, seconde Rome, prit ces formes pour les intégrer dans la richesse de ses formes d'expression, en les transformant selon son goût.

ZOLTÁN KÁDÁR

⁵¹ Deér J., op. cit. 435.

⁵² Supka G., Arch. Ért. 29 (1909) 326—, fig. 1—7 (fig. 6—7 rapprochement des figures de danseuses).

⁵³ Talbot Rice, D., Iranian Elements in Byzantine Art. IIIe Congrès International d'Art et d'Archéologie Iraniens: Mémoires-Leningrad, septembre 1935 (Moscou—Leningrad 1939) 204, pl. LXXXVII, à droite.

⁵⁴ Deér J., op. cit. 434.

⁵⁵ Haussig, H. W., op. cit. fig. 25.

⁵⁶ Ettinghausen, R., Painting in the Fatimid Period: a Reconstruction. *Ars Islamica* IX (1942) 114 fig. 1, 2, 4; Monneret de Villard, U., Le pitture musulmane del soffitto della Capella Palatina in Palerm (Roma 1950) 69., 199; Grabar, A., Le succès des arts orientaux à la cour byzantine sous les Macédoniens, *Münchener Jahrbuch d. Bildenden Kunst*, 3. Folge 2 (1951); Kühnel, E., Die Kunst des Islam (Stuttgart 1962) 49., fig. 16. b. — Des observations plein est d'intérêt sur les rapports sassanides de l'orfèvrerie byzantine: Bussagli, M., *The Goldsmith's Art and Toreutics in Ancient Persia East and West*. 7 (1956) 54. Cf. les scènes de chasse de la Pala d'Oro: figures aux pages 52 et 54.

A DOBOZI ÉS BASHALMI ÁRPÁD-KORI FALUÁSATÁSOK

Középkori régészeti kutatásainknak évek óta sürgető feladata, hogy eredményeivel méltóképpen járuljon hozzá a magyarság megtelepedésével kapcsolatban felmerült gazdasági, társadalmi és településtörténeti kérdések megoldásához. E munka alapvető feltétele, hogy néhány teljes egészében feltárt Árpád-kori falu emlékein keresztül tanulmányozhassuk a korszak életét. Ilyen nagyszabású feltáró munkára nálunk a közelmúltig nem kerülhetett sor. A legnagyobb Árpád-kori faluásatásaink (Tiszalök-Rázom,¹ Visegrád-Várkert²) alapvető fontosságú és sokrétű eredményt hoztak, de leletmentések voltak, a többi hasonló korú ásatásunk pedig alig néhány épület feltárására korlátozódott (Kardoskút-Hatablak,³ Szarvas-Rózsás,⁴ Répcevis,⁵ Pécs-Tettye⁶ stb.). Az évek óta tartó Csongrád-felgyői⁷ ásatás mellett 1962-ben lehetőség nyílt arra, hogy az Alföldön két elpusztult Árpád-kori faluban tervszerűen előkészített ásatásokat kezdjünk meg.

E települések kiválasztásánál más-más szempont vezetett bennünket, de mindkettőnél egyaránt az a célunk, hogy a következő évek során a falut teljes egészében feltárjuk. Az alábbiakban a két ásatás eddigi eredményeiről számolok be röviden. Mivel mindkét helyen még nagyon távol állunk attól, hogy Árpád-kori falvaink számos településtörténeti stb. kérdése közül csupán néhányra is biztos és végleges feleletet adjunk, beszámolómat a feltárt jelenségek ismertetésére korlátozom, és rámutatok néhány újabban felmerülő kérdéscsoportra, amelyeknek a megoldását az ásatások folytatásától várhatjuk.

I.

Az egyik ásatást a Békés megyei Doboz község Hajduírtás nevű határrésztében kezdtük meg. E munka beletartozik az egész megyére kiterjedő régészeti településtörténeti kutatásokba, amelynek Szarvas környékén végzett részletéről már korábban beszámoltam.⁸ A szarvasihoz hasonlóan a dobozi ásatást is terepbejárás és a történeti források áttanulmányozása előzte meg. Elsősorban a régi Fehér- és Fekete-Körös partjain végzetünk terepbejárást. Itt a késő középkori

¹ Méri I., Arch. Ért. 79(1952) 49—65.

² Méri István visegrádi ásatásainak eredményei még közöletlenek.

³ Méri I., Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. (Feldolgozás alatt).

⁴ Kovalovszki J., Arch. Ért. 87(1960) 32—41.

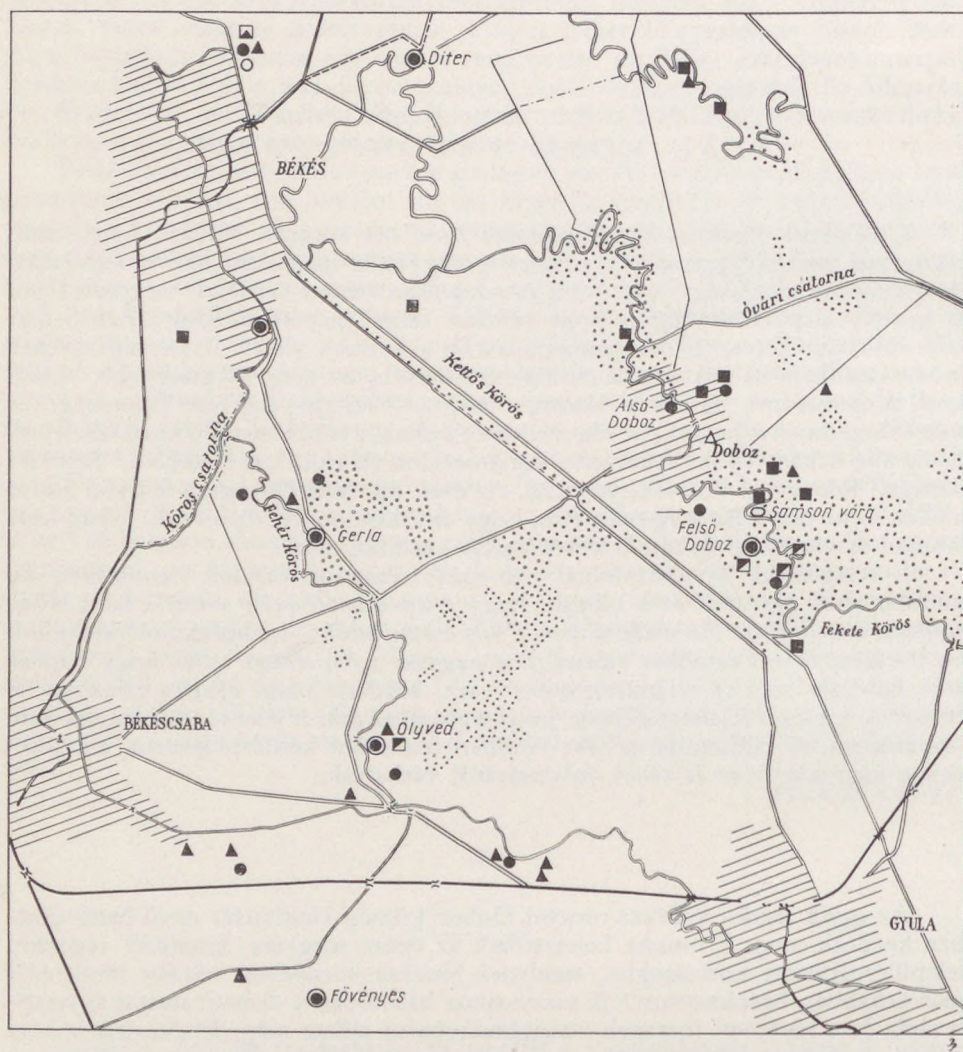
⁵ Nováki Gy., Arch. Ért. 83(1956) 51.

⁶ Parádi N., JPMÉ 1958. 129—134.

⁷ László Gyula a még közöletlen ásatásán előkerült árkokat említi „Östörténetünk legkorábbi szakaszai” c. munkájában (Bp. 1961) 22. Az árkoknak Árpád-kori falvainkban betöltött szerepével kapcsolatban Méri István a felgyői árkokat is értékeli. L. Arch. Ért. 89(1962) 213—214.

⁸ L. 4. j.

- közelebről meg nem határozható őskori település
- ▣ fiatalabb kőkori (tiszai) település
- ▢ bronzkori település
- ▲ szarmatakori település
- △ szarmatakori temető
- Árpád-kori falu
- Árpád-kori temető
- ◎ későközépkori falu Árpád-kori előzménnyel

0 1 2 3 4 5 km

55. ábra

forrásokból is jól ismert elpusztult falvakon kívül — a korábbi évezredek településnyomai mellett — még jó néhány Árpád-kori falura is rábukkantunk. Másutt végzett terepbejárásaink eredményeit megerősítve, itt is azt tapasztaltuk, hogy a középkori falvak elsősorban a vízparton, vagy az árterület szegélyén sorakoztak, egymástól aránylag kis távolságra.⁹ A terepbejárás eredményire itt nem akarok részletesen kitérni, csupán a Doboz környéki középkori településekkel foglalkozom bővebben.

A Fekete-Körös kanyargós partjára települt Doboz ugyanis azon kevés alföldi falvaink közé tartozik, amelyekről legkorábbi Árpád-kori okleveleink is megemlékeznek. Története, ha hézagos adatokkal is, végig követhető a középkoron át, sőt a falu a török időköt is átvészelte.¹⁰ Szerencsés sorsát elsősorban annak köszönhet, hogy szinte áthatolhatatlan mocsarak és erdők vették körül még a XVIII. században is. A Fekete-Körös kanyarulataiban levő partos helyek viszont kitűnő szállást nyújtottak a középkorban éppúgy, mint a korábbi időkben.

A mai Doboz közvetlen környezetében öt helyen, egymástól alig 1–2 km távolságra találtunk Árpád-kori településnyomokat (55. ábra). A falvak közül csupán kettő volt hosszú életű. A mai falu területén levő nyomok a késő középkori Alsó-Doboz korábbi korszakának emlékei, az ettől DK-re mintegy 4 km-re a „Faluhely” néven ismert területen pedig a török időkben elpusztult Felső-Doboz állott. A másik három település még az Árpád-korban elpusztult. Az Alsó-Doboztól ÉK-re, továbbá a Felső-Doboztól DK-re levő falu a felszíni nyomok tanúsága szerint feltehetően a tatárjáráskor néptelenedett el, az Alsó- és Felső-Doboz között, a Hajdúirtásban levő kis település¹¹ pedig lehetséges, hogy még a tatárjárást sem érte meg. Feltehetően hozzátartozik a környék korai középkori településképehez a ma „Sámson-vára”-nak nevezett kis földváracska is, amely Felső-Dobozsal szemben a Fekete-Körös jobb partján állott; sáncai ma is jól látszanak.

Árpád-kori forrásaink csupán egyetlen Dobozt említenek. Amint azonban a terepbejárások bizonyították, öt település is állott egymás közelében azonos időszakban. Arra a kérdésre, hogy a források melyikre vonatkoznak, egyelőre nem tudunk válaszolni. Számolva korai falvaink osztódásával, feltehetjük, hogy több kis települést fog egységbe a Doboz falunév.¹²

Az öt Árpád-kori település közül csupán a Hajdúirtásban levő alkalmas teljes feltárára. Amint azt már említettem, a kis falu Alsó- és Felső-Doboz között középtájon feküdt. A megfigyelhető felszíni nyomok szerint 4–500 méter hosszan és ugyanilyen szélességben a Fekete-Körös kissé kiemelkedő bal partjára települt, mégpedig a Körös medrébe torkolló ÉK—DNY-i irányú egykori kis ér két oldalára. A területet az 1788-ban készült Harruckern-féle birtoktérkép¹³ tanúsága szerint teljesen körülzárta az erdő¹⁴ és a mocsaras vizenyős rétság. Ma

⁹ *Méri I.*, Arch. Ért. 81(1954) 138., 1. kép.; *Szőke B.*, Arch. Ért. 82(1955) 86–90.; *Kovalovszki J.*, i. m. 32–33., 1. kép.

¹⁰ *Győrffy Gy.*, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (Bp. 1963) 505.; *Szabó D.*, A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. (Bp. 1954) 25.

¹¹ Helyét az 55. ábrán → jelzi.

¹² Ilyenre gondolhatunk a két későbbi Doboz alapján. Hasonló lehetett a pannonhalmi apátság 1237–1240. évi birtokösszeírásában említett Tömörd is, amelynek határában három falu szerepel azonos néven. *Erdélyi L.*, A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I. (Bp. 1902) 777.

¹³ Gyulai Állami Levéltár Bm. T. 48. számú térképe.

¹⁴ A kipusztított erdőségekre utal a határrész mai neve: *Hajdúirtás* is.

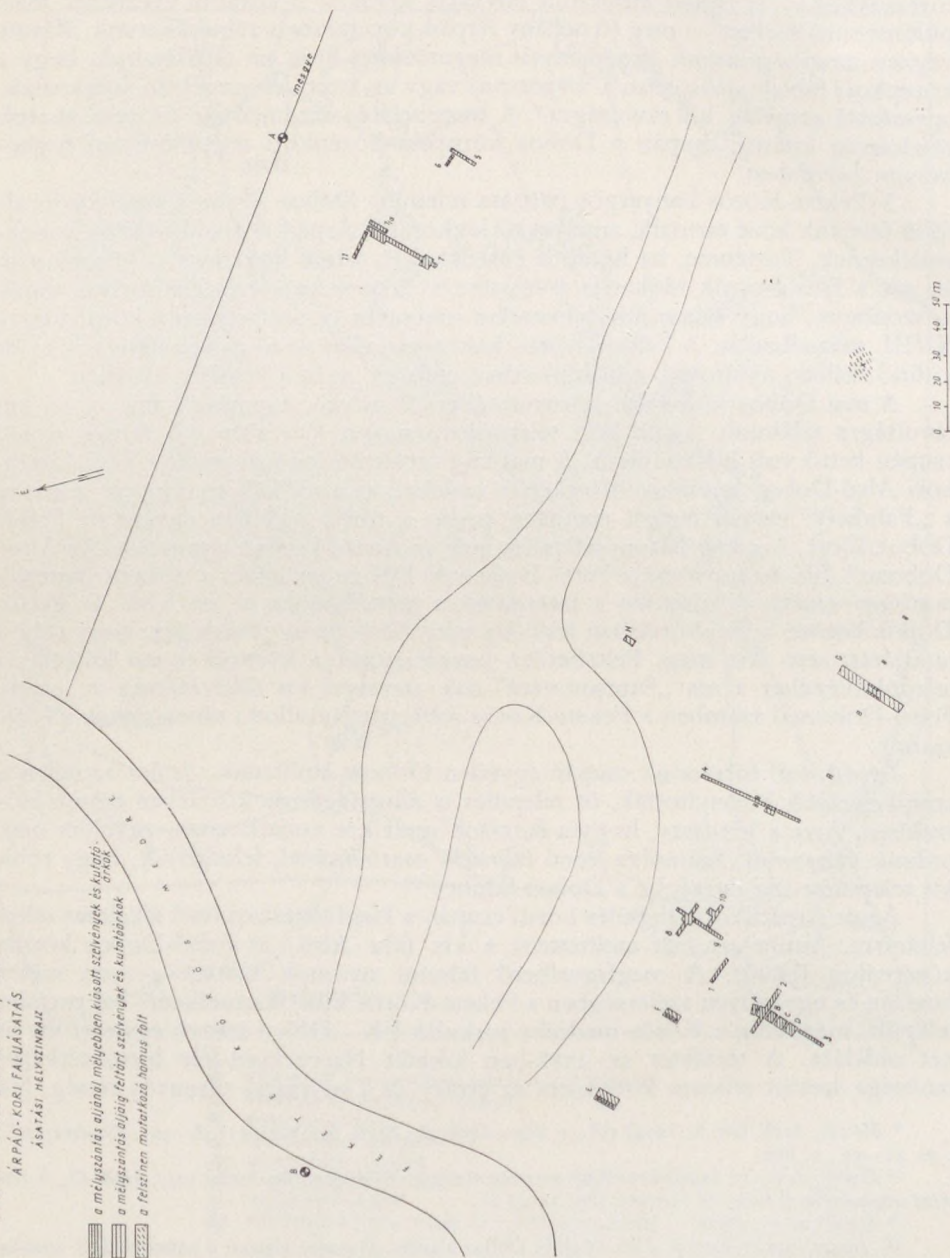

DOBÓZ - HAJDÚIRTÁS, 1962

ÁRPÁD-KORI TALUÁSÁTÁS

ÁSATÁSI HELYSZINRAJZ

- a mélyszántás előjártól mélyebben kiásott szelvények és kutak
- a mélyszántás előjártól feltárt szelvények és kutak
- a felszínen mutatkozó homokos felt

58. ábra

az egész falu területét szántóföldnek használják. Nagyobb bolygatásnak nincs látható nyoma, csupán a falu É-i szélénél ástak néhány évtizeddel ezelőtt téglavető gödröket.

A településen templom nyomaira nem bukkantunk. A kis ér D-i partján egymástól 40—50 m távolságra 20—40 m átmérőjű nagy hamus foltok rajzolódtak ki az 1962-ben első ízben végzett mélyszántásban. Ezeken a helyeken nagyobb tömegben találtunk leleteket is. Az ér É-i oldalán a hamus foltok nem különültek el tisztán, a leletek pedig őskoriakkal és szarmata koriakkal is keveredtek. Már a felszíni nyomok azt sejtették, hogy különbség van a településnek az ér medrével szétválasztott részei között. A D-i parton ugyanis zömében cserépüst töredékeket, az É-i oldalon viszont főleg bekarcolt díszű fazékdarabokat találtunk.

Az ásatás során még feltűnőbbé vált a két terület közötti különbség. A D-i parton kiásott kutatóárkainkat és szelvényeinket úgy jelöltük ki, hogy egy-egy nagy hamus folton haladjanak keresztül (56. ábra). A feltárt részeken olyan jelenségeket figyelhettünk meg, amelyeket eddig kiásott Árpád-kori falvainkban nem tapasztaltunk.

Feltűnő volt, hogy az elég nagy tömegű leletanyag — csaknem kizárólag cserépüst töredéke — csupán a szántásból és közvetlenül az alatta levő 10—15 cm vastag kevert rétegből került elő. A foltokban mutatkozó településnyomok alatt azonban sehol sem bontakoztak ki Árpád-kori falvainkból jól ismert földbeásott épületek maradványai.

Az A szelvényben és a G szelvény É-i végében (56. ábra) a szántás alatt 10—15 cm-re a keveretlen földbe mélyedő, 50—60 cm átmérőjű teknős aljú gödörben tűzhelynyomokat figyeltünk meg. A gödör oldala és feneke mindkét helyen csak igen gyengén égett át. A 4. kutatóárok D-i részében megtalált tűzhelynek viszont egész felülete hiányzott, csupán átégett foltja látszott. A tűzhely környezetét csak az A szelvényben sikerült megfigyelni. Itt a tűzhely gödrét egy tojásdad alaprajzú,

59. ábra

4 m hosszú, 2 m széles teknős mélyedés alá vájták, amelynek D-i végében egy bizonytalan körvonalú cölöplyuk is mutatkozott. A mélyedés alja a felszíntől 60–65 cm-re volt, belsejét hamuval és faszéndarabokkal erősen kevert föld töltötte ki. A tűzhely mellett egy kisebb, tojásdad alaprajzú, körte alakú vermet is kibontottunk. Átmérője 100–125 cm, mélysége a felszíntől 120 cm volt. A nagyobb teknős aljú mélyedésben letaposott járósíntet nem sikerült megfigyelni. A másik két helyen a tűzhelyek környékét már megbolygatta az eke.

Az erceskétől D-re ásott többi szelvényünkben a hamuval erősen kevert szántott földben a viszonylag sok lelet mellett mindenütt találtunk felszaggatott tűzhely-maradványokat is, kétségtelen bizonyítékul, hogy itt lakóhelyek voltak.

Az elpusztult faluból az ér É-i partján az előzőektől eltérő jellegű, de Árpád-kori falvainkból ismert településmaradványokat figyelhettünk meg. Itt ugyanis mély árkokat bontottunk ki és egy földbeásott házat is feltártunk (57. ábra). A 7. kutatóárokban egy ÉNy–DK-i irányú ároknak 5,5 m hosszú szakaszára bukkantunk. Az árok a felszíntől mintegy 60 cm mélységben két méter széles volt, teknős kiképzésű feneke kettős tagolású. A DNy-i oldalon futó szélesebb (b) árka 136–170 cm, az ÉK-i keskenyebb (a) pedig 118–135 cm mélységű volt (58. ábra). Az árok mindkét fala ívelten emelkedett, csupán a kibontott szakasz DNy-i oldalának közepe táján volt meredek. Itt ugyanis egy keskeny, hirtelen mélyülő csatornácska (c) torkollott bele, amelyből az idefolyó víz az árok falát kimosta, aljába pedig mély gödröt vájt (57. ábra VII–VIII. metszet, 59. ábra).

60. ábra

61. ábra

A másik árokészlet az előbbi irányára keresztben DNy-ról ÉK felé húzódott. Szélessége megfelelt a fentebbinek, abban is megegyezett vele, hogy alja kettős tagolású volt. ÉNy-i oldalán futó mélyebb (185 cm) árkát (*b*) azonban jóval keskenyebbre, DK-i sekélyebb (116 cm) árkát (*a*) pedig szélesebbre ásták az előbbinél. E kettős árok falai a felszín alatt mintegy 1 m-től lefelé meredekesek voltak, felfelé viszont erősen kihajló ívben emelkedtek (57. ábra I—IV. metszet, 60. ábra). Az árkokat betöltő föld a fenék közelében erősen eliszapolódott és rendkívül kemény volt. Belőle az alsó szakaszon kevés lelet került elő. Az eliszapolódott réteg feletti hamuval, háziszeméttel kevert, laza szerkezetű földben viszont sok leletet, főleg bekarcolt vonalszalagokkal díszített fazéktöredékeket, állatcsontokat és néhány kis vasszerszámot találtunk.

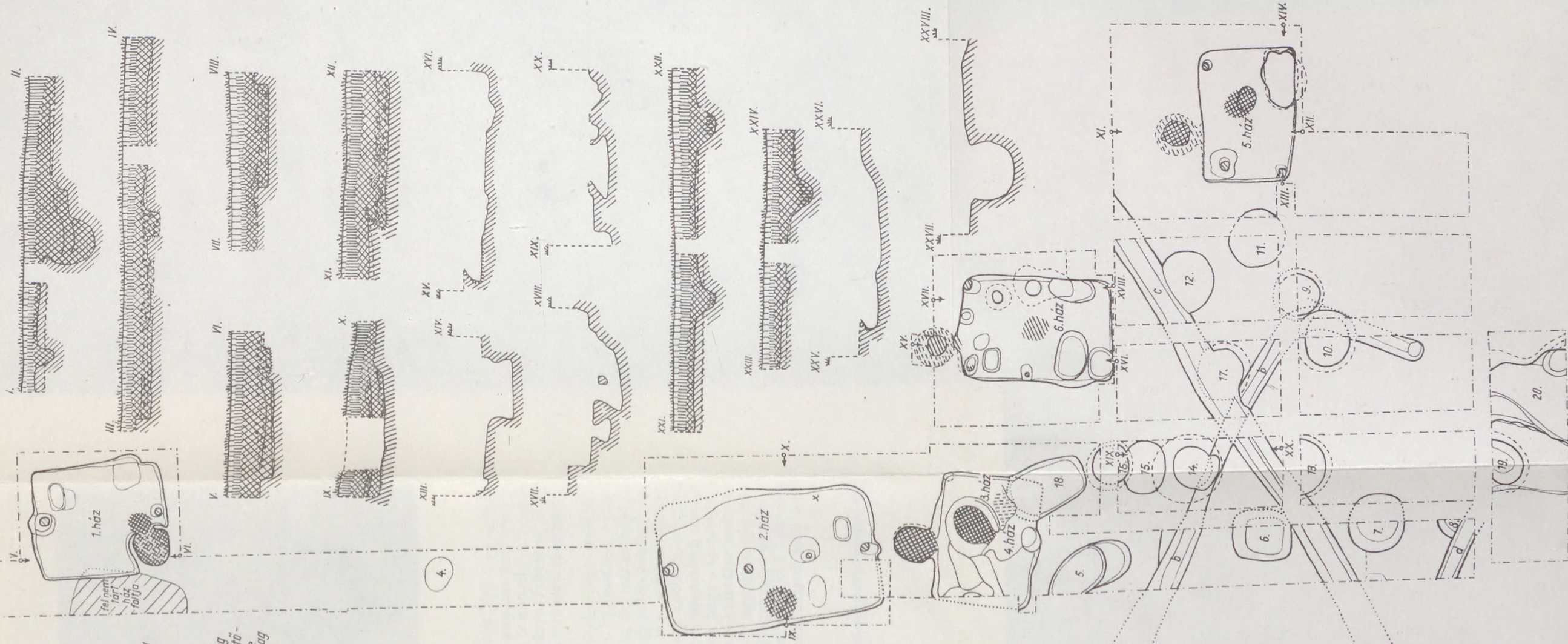
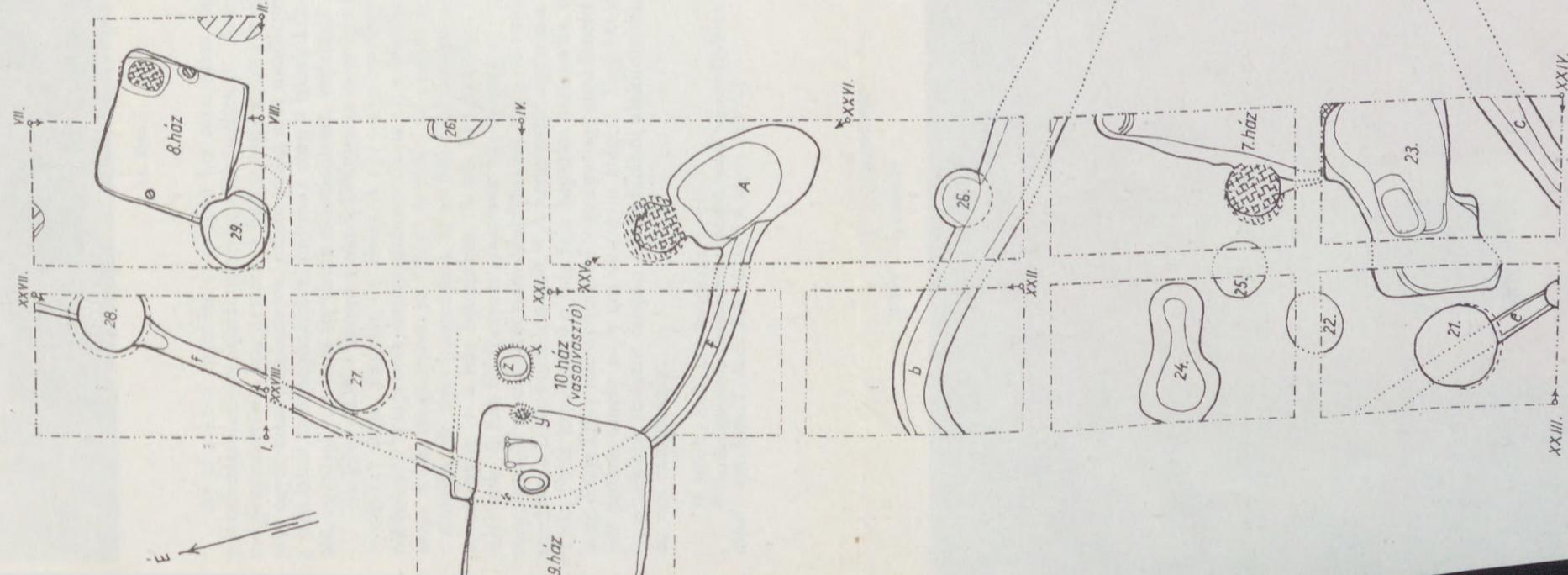
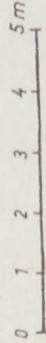

Jelmaggyarázat

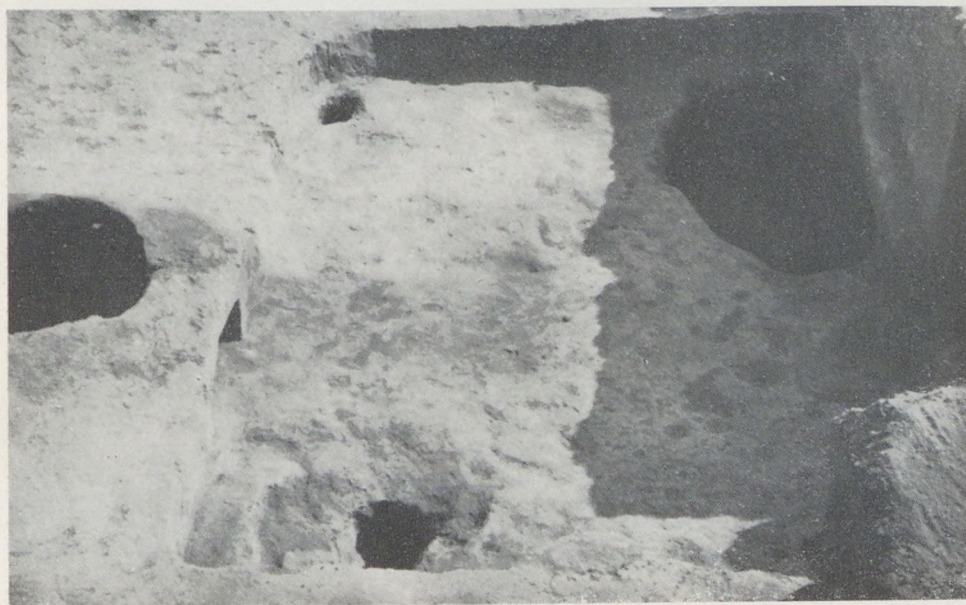
$\alpha/\sigma\rho\tau\epsilon\iota\zeta\theta\omega$:

a metszetekhez:

császárkori házak		szántás
Árpád-kori "		humusz
császárkori szabadban lévő kemence		kevés sűrűsűrűre kulturréteg
árkok		eliszorolódott kemény feketé föld
gödörök, vermek		harmu, faszén
kemence ártégt sűrűfeülete		vasoldadmány-darabok
cölöp helye, a neki ártot gödörrel		sárga agyag
ártégt talu gödör		padlóra taposott feketé sűrűreteg
kitaposztott, ártégt gödör (vasoldaszró)		kemence ártégt boltzozata és sűrűfeülete
lakoponyá		bolygatatlan világossárga agyag
1962.évi ártatás szelvényhordtái		
1963. " "		
kiegészítések		

63. ábra

Az árkokból egyelőre csak igen kis részleteket ismerünk, így messzemenő következtetések levonását meg sem kísérelhetjük. Annyit azonban már most is megjegyezhetünk, hogy az árkok láthatólag a falun áthaladó ér irányához igazodtak: egyik azzal párhuzamos, másik pedig arra merőleges irányú. Feltehető, hogy a falu lakói ezek segítségével oldották meg a házak közötti területek vízelvezetését, egyúttal bizonyos területek elhatárolását, védelmét stb.¹⁵

Az ÉNy—DK-i irányú ároktól DNy-ra 20 m-re egy kis földbe ásott ház is előkerült (57. ábra: alaprajz, 61. ábra). A 235×250 cm nagyságú ház padlóját, amelyről vékony betaposott sárréteget bontottunk el, a felszíntől 85 cm mélyen találtuk meg. A ház tengelyében az ÉNy-i és DK-i fal mellett egy-egy cölöplyuk mélyedt a padlóba, de ilyet bontottunk ki az ÉK-i fal közepe táján is — a faltól mintegy 30 cm-nyire — a ház belsejében. A ház D-i sarkában néhány kisebb karólyukat találtunk. A ház földbeásott gödrének fala csupán 15—20 cm magasságig maradt meg, így a bejárat helyét nem állapíthattuk meg, de valószínű, hogy a kemencével szemben a DNy-i oldalon volt.¹⁶ A kemencére ugyanis a ház K-i sarkában bukkantunk. Falát kétoldról a ház fala képezte. Harmadik oldalát agyagból építették meg. Szája DNy felé nyílt. 46×40 cm nagyságú fenekét agyagréteggel tapasztották simára, amely 2—3 cm vastagon átégett. Egy-két cm-re égett ki a boltozata is, amelynek részlete csupán a ház falából alakított szakaszon maradt meg 15—20 cm magasságig.

¹⁵ Méri I., Arch. Ért. 89(1962) 217—218.

¹⁶ A tiszalök-rázosi hasonló elrendezésű házak bejárata általában a kemence szájával szemben levő oldalon volt. [Méri I., Arch. Ért. 79(1952) 2. kép, 3. kép A.]

64. ábra

65. ábra

A ház és az árkok láthatólag egykorúak. Erre nemcsak a belőlük előkerült leletekből következtethetünk, amelyek azonos jellegűek, hanem abból a jelenségből is, hogy — a köztük levő elég nagy távolság ellenére a ház falai és az árkok megközelítően párhuzamosak.

Amint a fentiekből kiderül, a településnek csak igen kis részletét tártuk fel, de az ásatás eredményei már eddig is érdekes kérdéseket vetnek fel korai Árpád-kori településeinkkel kapcsolatban.

A feltárt részletek egyszerű ismertetéséből is első pillanatra érzékelhető az a különbség, ami a kis település két része között fennállott. Amíg a falut kettéosztó ér D-i oldalán kizárólag olyan településnyomokat figyelhettünk meg, amelyek ideiglenes jellegű, felszíni építmények maradványai lehettek, az ér É-i partján az állandó településekre jellemző földbemélyített építmények voltak. E feltűnő kettősséget csak fokozta a falu két részéről előkerült leletek különbözősége.

A kettősség okát egyelőre nem dönthetjük el. Lehetséges, hogy a település két része között időbeli eltérés van. Bár a leletek futólagos vizsgálata ennek látszólag ellentmond — ugyanis mindkét helyen X—XI. századi leletanyag került elő — a rétegek megfigyelésének további finomítása e kérdésben megoldást ígér. Feltehető, hogy a falu két különböző része egyidejű, de lakossága etnikailag elkülönül egymástól. Erre a kérdésre a falu temetőjének — esetleg temetőinek — feltárásától várhatunk feleletet. Leginkább elfogadhatónak tűnik az a feltevés, hogy a falu gazdasági életének megoszlása szerint válik ketté a település belső rendje is.

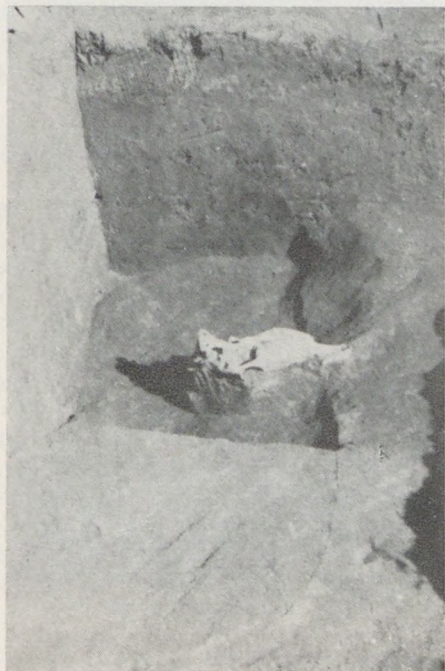
II.

A másikként ásatás a Szabolcs-Szatmár megyei Bashalom határában folyt. E munka akadémiai téma feldolgozásának részlete, amelynek célja X—XIII. századi köznépi temetők és települések felkutatása és feltárása az Alföldön. Az előreláthatólag hosszú éveig tartó kutatásainkkal a korszak településtörténeti kérdéseinek tisztázásához szeretnénk közelebb jutni. Terepbejárásainkat és az ezt követő ásatásainkat területileg a honfoglalás kori kutatásokkal egyeztetjük. Így a honfoglalók rangosabb temetői mellett egy-egy zártabb területen a köznépi temetők és települések feltárására is sor kerül. A meginduláshoz legalkalmasabbnak látszott a Tiszaeszlár közelében levő Bashalom környéke, ahol egymás közelében két honfoglalás kori temető került feltárára, egy XI. századi temető sírjai is előkerültek, sőt két avar kori temető helyét is sikerült megtalálni.¹⁷

A temetők a Tisza árvízszabályozás előtti árterének K-i szegélyén húzódó homokháton vannak a kiemelkedő Csengős-part nevű halom környezetében. Az itt végzett terepbejárás során a halomtól DNy-ra közvetlenül az árter szegélyén húzódó magas parton találtuk meg egy elpusztult Árpád-kori település nyomait. Ez a terület a környező dombokkal szemben nem homokos, hanem kötött, agyagos talajú. A mintegy 5—600 m hosszú és 3—400 m széles falunak a felszíni nyomok tanúsága szerint nem volt temploma. Területén az Árpád-kori leleteken kívül bronzkori és késő császárkori településnyomokra is bukkantunk.

¹⁷ A honfoglalás kori temetőket Kiss Lajos és Rohács József korábbi kutatásai után *Dienes Istrán* tárta fel 1958-ban, ekkor bukkant rá a kora avar kori és XI. századi temetőre is. [Acta Arch. Hung. 7(1956) 245—277.] Ezúton köszönöm meg Dienes Istvánnak a Bashalom környéki terepbejáráson nyújtott szíves segítségét.

66. ábra

A terepbejárást követően két ízben, 1962 és 1963 őszén ásatást végeztünk az elpusztult falu DNy-i részében. A közel 500 m²-nyi feltárt területen különböző korú emlékek kerültek elő, amelyeknek együttese a település képét igen zsúfolttá és első látásra áttekinthetetlené teszi, azonban a hely településtörténetének alakulása szempontjából rendkívül tanulságos (62. ábra).

Beszámolómban a dobozi ásatás ismertetéséhez hasonlóan csupán bemutatom a feltárt településmaradványokat, amelyek közül az Árpád-koriakkal részletesebben foglalkozom.

Szelvényeinkben a szórványos leleteken kívül az itt levő bronzkori településből csupán néhány, szájánál erősen összeszűkülő méhkas alakú vermet találtunk. Lehetséges, hogy a lakóházak a magaslat más részein voltak, és a további ásatásaink során fogjuk azokat megtalálni. A leletek a bronzkor késői szakaszába tartoznak.

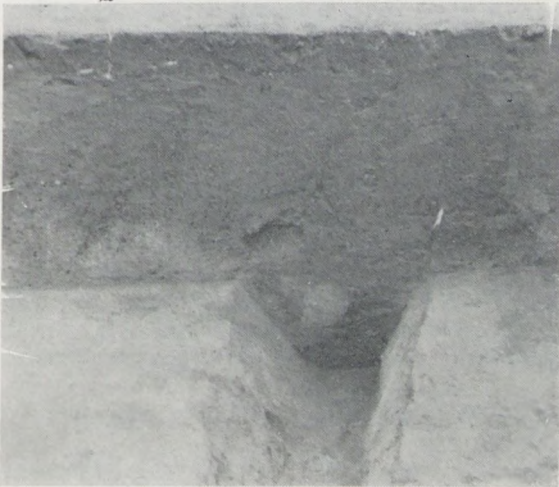
A bronzkoriaknál nagyobb számban bukkantunk késő császárkori emlékekre. Az ásatáson előkerült 10 földbeásott ház közül 6 ebbe a korba tartozik, de ugyanilyen korú a vermek jó része és a szabadban levő kemence is.

A császárkori házak között csupán kettő (5. és 6.) volt, amelyet más emlékektől függetlenül, önmagában figyelhettünk meg (62. ábra 5—6. ház, 63. ábra). Mindkettő téglalap alaprajzú, K—Ny-i, ill. É—D-i irányú tengellyel. A 2,6 × 3,6 és 2,7 × 4,2 m nagyságú házak falából 30—40 cm magas részlet maradt meg, padlója pedig 110—115 cm mélységre volt a mai felszín alatt. Mindkét ház sarkaiban különböző mélységű cölöplyukakat találtunk. A házak É-i falába középtájon

67. ábra

68. ábra

vájták be a kemencét, a padló középső részén egy-egy kis mélyedésben pedig tűzhelynyomokat figyeltünk meg. Az 5. ház DK-i sarkában egy 80×150 cm nagyságú, a padló alá még mintegy 70 cm-re lemélyedő gödröt bontottunk ki. A 6. ház K-i fala mentén egy kis méhkas alakú vermet és egy nagyobb, felül két nyílású gödröt, a Ny-i fal hosszában pedig több kisebb, sekély mélyedést találtunk.

Ezekhez hasonló lehetett a 3. ház is, amelyre azonban ráépítették a szintén császárkori 4. ház kemencéjét, a ház DK-i sarkát pedig egy középkori gödörrel ásták el.

A 7. háznak csupán ÉNy-i kis részletét bontottuk ki, nagyobb része a dűlőút alatt még feltáratlan. DNy-i szakaszát egy hasonló korú nagyméretű és igen mély agyagkitermelő gödörrel elvágták. Feltűnő, hogy ennek a háznak — a kemence helyzetéből ítélve — az előzőektől eltér a tájolása, ugyanis a kemencét az ÉNy-i

falába vájták. Keményre taposott, 140 cm mélységű padlóján a kemence közelében tűzhely maradványát figyeltük meg.

A 9. ház $4,20 \times 3,50$ m nagyságú volt, padlója mintegy 80 cm mélységben került elő. Fala a bolygatatlan szakaszán 35–40 cm magasságig maradt meg. 150 cm széles bejárata az ÉNy-i oldalon mutatkozott. Az épület belsejében nem találtunk cölöplyukat, csupán a bejárat közelében mélyedt egy kisebb gödör a padlóba. Feltehető, hogy az épület nem lakóház volt, ugyanis nem akadtunk benne sem kemencére, sem tűzhelyre.

Az eddig megismert császárkori házak sok tekintetben hasonlóak az Árpád-kori falvainkban feltárt földbeásott házakhoz. Méretük, mélységük nagyjából azonos. Abban is megegyeznek, hogy minden lakóházban kemence van. A kemencék is hasonlóak az Árpád-kori falusi házainkból ismert egyik kemence-fajtához. A ház falába vájták őket, feneküket pedig agyaggal tapasztották le. Egyik-másikának tapasztása alatt edénytöredék-réteget is találtunk. A kemencéknek, épp úgy, mint az Árpád-koriaknak, valószínűleg nem volt füst elvezető nyílása. Az 5. és 6. ház kemencéjének boltozata csaknem teljesen épen megmaradt, csupán a közepe volt beszakadva, de ezeken sem sikerült kürtőféle nyomait megfigyelnünk.

Alapvető különbség volt viszont a házak tetőszerkezetében. Míg Árpád-kori házainknál ugyanis az ágasfák gödrét mindig a ház tengelyében találtuk meg, a bashalmi császárkori házaknak a sarkaiban bukkantunk cölöplyukakra.¹⁸ Úgy látszik tehát, hogy ezeknek nem szelemenés nyeregterejük volt, hanem más módon, esetleg a sarkokban álló ágasokra fektetett koszorúfák segítségével oldották meg a házak lefedését.

Nyilvánvalóan az elűtő tetőszerkezet miatt nem lehetett a kemencét az Árpád-korihoz hasonlóan a ház sarkában megépíteni, vagy ott a falba vájni. Ezért nyílt a császárkori házakban az egyik fal közepe táján a kemence szája.

A feltárt szabadban levő kemence viszont minden tekintetben megegyezett a hasonló Árpád-kori kemencéinkkel.¹⁹ A kemence 110 cm átmérőjű, kör alaprajzú. Fenekénél erősebben átégett boltozatának nagy része beszakadozott. Tűzelőteréhez a fenéknél mélyebb szintű előtér csatlakozott, amely a kemence szájától menetelesen emelkedett.

Az eddig feltárt 29 verem közül — a leletek alapján — néhány méhkas alakút biztosan császárkorinak határozhattunk meg.

A házakból és vermekből előkerült igen szerény leletanyag — főleg egy jellegzetes tálka²⁰ — alapján a település korát a IV–V. századra tehetjük.

Az Árpád-kori településmaradványok sorába földbeásott épületek, gabonás-vermek és árkok tartoznak.

Az 1. és 8. házat (62. ábra 1, 8. ház) más hasonló korú faluásatásainkról ismert földházak közé sorolhatjuk. A $3,5 \times 3$ m nagyságú 1. ház (64. ábra) padlóját 1,20 m mélyen találtuk meg. Falai azonban csak 10–20 cm magasságig maradtak meg. Az ÉK-i és DNy-i fal közepe táján akadtunk az ágasfák gödrére. A Ny-i sarokban bontottuk ki a kemencét, amelynek szája DK-felé nyílt. Két oldalát a ház falai alkották, a többi részét agyagból építették meg. A kemence falából 15–20 cm

¹⁸ Ilyen került elő Tiszalök-Rázomon is. Méri István szíves szóbeli közlése.

¹⁹ Méri I., Arch. Ért. 90(1963) 1–2. kép.

²⁰ Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon III. AH 30. (Bp. 1950) 190., CXXXVI. t. 27. Megköszönöm Párducz Mihálynak a leletek korának meghatározásában nyújtott szíves segítségét.

magas részlet maradt meg. Agyaggal kitapasztott feneke a padlóval volt egyszintű. A kemencéből kihúzott parázs a szája előtti szakaszon a padlót is átégette. A háznak a kemencével szemben levő oldalán lehetett a bejárata. Itt az igen alacsonyan megmaradt fal síkja kissé kiívelődött, a padlóban pedig sekély mélyedés volt. A ház K-i részében találtuk meg a 35×70 cm nagyságú, 40 cm mély munkagödröt, amelybe néhány karólyuk is mélyedt.

A ház négyszögletes gödrének kiásásakor belevágtak egy korábban elpusztult házba. Utóbbit azonban egyelőre nem bontottuk ki, mivel nagy része a szelvényeink mellett húzódó dűlőút alá nyúlt.

A 8. ház (65. ábra) az előbbihez sokban hasonlított, de annál kisebb és más tájolású volt. A $2,60 \times 2,80$ m nagyságú ház padlóját 110 cm mélységben találtuk meg. Az ágasfák gödrére az ÉNy-i és DK-i fal közepe táján bukkantunk. A ház bejárata a DNy-i oldalon lehetett. Erre azonban biztos nyomokat nem találtunk, csupán a kemence helyzetéből következtethetünk rá.²¹ A kemence ugyanis a K-i sarokban volt, szája DNy- felé nyílt. Az előbbi házéhoz hasonlóan megépített kemence feneke kissé mélyebb volt a padlónál, és boltozatának omladékából kődarabok is előkerültek.

Mindkét ház legközelebbi párhuzamait Bashalomtól alig 15 km-re a Tiszalök-Rázomon feltárt Árpád-kori faluból ismerjük,²² de ilyen volt a dobozi ház is.²³

Eddig ismert Árpád-kori házainktól alaprajza és belső beosztása tekintetében eltért a 2. bashalmi ház. $5,80 \times 3,60$ méteres, szokatlanul nagyméretű gödrének tengelye ÉK—DNy-i irányú volt. Igen keményre taposott, kissé egyenetlen padlóját 100—110 cm mélyen találtuk meg. A ház falából az ÉNy-i oldalon 25—30 cm maradt meg, a DK-felé lejtő terület mélyebb szakaszába eső DK-i falból viszont alig néhány cm-t bonthattunk ki. A ház tengelyében négy ágasfa gödrére bukkantunk. Ezek nem egyforma távolságra, hanem az ÉK-i faltól kiindulva 2, majd 1,5—1,5 m-re sorakoztak egymás után. Lehetséges, hogy a szélesebb ágasközzel szemben, a ház DK-i oldalán volt a bejárat. Erre következtethetünk abból, hogy a padló erre felé menetelesen emelkedett, és e szakaszon a ház felmenő fala teljesen hiányzott. A házban nem volt kemence. Az ÉNy-i fal közelében középtájon viszont 60×70 cm nagyságú szabad tűzhelyet találtunk, amelynek fenekébe edénycserepeket tapasztottak. A tűzhely DNy-i oldalán sekélyebb, az épület D-i sarka közelében pedig mintegy 25 cm mélységű tojásdad alaprajzú kis gödröt bontottunk ki.

Lehetséges, hogy a szokatlanul nagyméretű és különleges belső beosztású épület nem lakóház volt, hanem valamilyen műhelynek készült. Sajnos e kérdés megoldásához az épület belsejéből előkerült leletek nem visznek közelebb bennünket. A kevés és igen szerény leletanyag edénytöredékekből és állatcsontokból állott. Utóbbiak közül kiemelkedik egy ép lókoponya, amely a DNy-i fal mellett, a D-i sarok közelében a ház omladékából került elő²⁴ (66. ábra).

Az ásatásonkon megtalált Árpád-kori épületek közül legérdekesebb egy vasolvasztó műhely maradványa volt. Sajnos, ennek csak részleteit sikerült megfi-

²¹ L. 16. j.

²² Méri I., Arch. Ért. 79(1952) 2. kép.

²³ A csehszlovákiai Chotin-ban (Hetény) előkerült Árpád-kori házak [Paulík, I.—Rejbolec, E., Stredoveké chaty v Chotíne. SA 6(1958) 4, 7. kép] mellett a Szovjetunióban Kijevtől keletre 270 km-re feltárt hasonló korú település házai [Ljapuskín, I. I., Gorodisce novotroickoe. MIA 74. (Moszkva 1958) 1. kép] mutatnak legnagyobb hasonlóságot a bashalmi házakkal.

²⁴ Árpád-kori falvainkban előkerült lókoponyákkal kapcsolatban: Méri I., Arch. Ért. 91(1964) 111.

gyelnünk. Az épületnek csupán É-i sarka maradt épségben és a padlójába mélyedő gödrök őrizték meg eredeti alakjukat (62. ábra: vasolvasztó). A DK felé lejtő területen az épület DK-i szakasza teljesen elpusztult. A ház padlója ugyanis a felszíntől alig 60 cm mélységben került elő, s a feltárt szelvények e szakaszán nagyjából ez a mélység felelt meg a bolygatott és bolygatatlan föld határának. Az épület Ny-i sarkának nagy része a 9. császárkori házra települt. Ennek kevert földjében biztosan elkülöníthettük a két épület rétegeit, noha itt a házon áthaladó, de a műhelynél korábbi árokra is rábukkantunk. A rétegek tanúsága szerint a vasolvasztó földbeásott épületének szélessége 2,5 m volt, hosszát a benne talált gödrök helyzetéből következtetve mintegy 3,5 m-re tehetjük. Az épület tengelyében egymástól kisebb-nagyobb távolságra négy gödröt bontottunk ki. DK-ről ÉNy-felé haladva először egy 60 cm átmérőjű kerek, meredek falú, lapos aljú, 45 cm mély gödröt találtunk, amelynek oldala 1—2 cm vastagon vörösre égett. Belsejét laza hamu töltötte ki. A gödör fölött a padlószint mélységében egy lókoponya került elő. A nagyobb átégett falú gödörtől alig 50 cm-re egy kis kerek, 20 cm átmérőjű kitapasztott gödröcske következett, amely alig 12—13 cm-re mélyedt a padlóba. A legömbölyített szélű, igéri gondosan kiképzett gödröcske fala rendkívül erősen kiégett. Belsejében vasrögöket és a felületére olvadt vassalakdarabokat találtunk. A gödröcske alja fel volt szakadozva, bizonyára a ráolvadt vas kiemelésekor rongálódott meg (67. ábra). Az olvasztógödörtől ÉNy-ra egy sekély, téglalap alaprajzú, majd ennek közelében egy mélyebb, tojásdad alaprajzú gödör volt. A sekélyebb gödör alját rendkívül keményre taposták. Oldalának egy részét egymás mellé illesztett malomkődarabokkal alakították ki. A kisebb gödörben hamut és vasrögöket találtunk. Az egész épület belsejének hamuval erősen kevert földjéből igen sok vassalak-darab, vasrög és néhány vascipó töredéke került elő.²⁵

A földbeásott épület a lakóházaknál sekélyebb, de hozzájuk hasonló nagyságú volt. Belső beosztása és a belőle előkerült leletanyag azonban különleges rendeltetése mellett tanúskodik. Aligha tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy a kovácsmesterség fontos nyersanyaga ilyen műhelyekből került ki.

A házak környezetében feltárt vermek közül elsősorban a körte alakúakból kerültek elő Árpád-kori leletek. Közülük az egyik 2 m mélységű veremnek (29) lépcsős lejárata is megtaláltuk, másik hasonló mélységűnél (28) pedig megfigyeltük, hogy belsejét gyengén kiégették.²⁶ A vermeket kitöltő agyagos földből nagyon kevés lelet került elő.

Az eddig feltárt területen — amely az elpusztult falunak csak igen kicsi szakasza — nagyméretűnek látszó árokrendszerek részletei bontakoztak ki (62. ábra *b—c* árok).²⁷ A terület lejtésének megfelelően 50—80 cm mélységben a bolygatott és bolygatatlan föld határán az árok szélessége különböző volt. A mélyebbre ásott árokoknak (*b—c*) szélesebb (80—130 cm), a sekélyebbeknek (*b—f*) csupán a fenék közelében levő keskenyebb (40—50 cm) szakasza maradt meg. Egy-egy árok sem volt azonban mindenütt egyenletes szélességű. Mélységük is különböző volt. Legmélyebbre (135—140 cm) ásták a *c* árkot. A NyDNy—KÉK-i irányú

²⁵ Hasonló műhely maradványai kerültek elő Méri Istvánnak az 1963. évi Visegrád-várkerti ásatásán is.

²⁶ Ugyanilyen vermek előkerültek Tiszalök-Rázomon is. *Méri I.*, Arch. Ért. 79(1952) 60., 5. kép 1.

²⁷ Ásatásunkon az *f* árok irányának nagyjából megfelelő irányú árok-részletet (*a*) bontottunk ki az 1. háztól ÉK-re, mintegy 23 m-re is.

árok egyenletes mélysége a felszín lejtését követte. A *b* árok mélysége kissé egyenetlenebb: ÉNy-i sarkánál 100, kiszélesedő szakaszánál 120, DK-i részénél pedig 110 cm körüli volt. Feltűnőbb az egyenetlenség az *f* ároknál, amelynek mélysége 75-től 125 cm-ig változott. A szabadban levő kemence előterébe futó végénél volt a legmélyebb (68. ábra), de lemélyedt a 28. veremhez csatlakozó szakaszán is.

Az árkokat általában teknős aljúra képezték ki. Volt azonban olyan is (*c*), amelynek egyes szakaszain lépcsős, másiknak (*b*) viszont egyenes volt a fenéke. Az árkok fala kissé ívelten emelkedett fel.

Az árkok nemcsak császárkori, hanem helyenként Árpád-kori rétegekbe is belevágtak, sőt egy helyen egymást is metszték (*b—c*). Az árkok többsége egyenes irányban futott, de az egyiknek (*b*) U-alakban zárt részletét is sikerült feltárunk. A DK—ÉNy-i irányú 20 m hosszú árok-részlet lekerekített sarkokkal megtörve DNy felé kanyarodott. A D-i sarkon bekanyarodó 4 m-es szakasza cölöplyukkal záródott. Az *f* ároknak is kibontakozott hasonló, de csak L-alakban megtörő részlete.

Az árkok belsejét kevert sötétszürke föld töltötte ki, amely a fenék közelében eliszapolódottnak látszott. Mindegyik árokban találtunk Árpád-kori leleteket. Feltehető, hogy — a chotíni (hetényi)²⁸ Árpád-kori településhez hasonlóan — az árkok házakat és ezekkel együtt bizonyos területeket zártak körül. A feltárt településrészlet azonban még egyelőre kevés ahhoz, hogy itt bizonyos árkok és házak összetartozását megállapíthassuk. A most kibontott különböző irányú árkok egymáshoz való viszonya arról tanúskodik, hogy nem egyidejűek, tehát a település belső rendje a falu élete folyamán nem volt állandó.

A falura vonatkozó írott történeti forrást egyelőre nem ismerünk. A földbeásott házak és az árokrendszerek állandó jellegű településre vallanak.²⁹ Az ásatáson azonban egyetlen olyan lelet sem került elő, amely a falu korát, főként pedig a település kezdetét pontosabban meghatározhatná. Ebben a további ásatásoktól, elsősorban a falu már megtalált temetőjének feltárásától várhatunk segítséget. Valamivel biztosabban következtethetünk a falu pusztulásának idejére. A közelben feltárt tiszalök-rázomi falu a tatárjáráskor pusztult el.³⁰ A bashalmi településen előkerült emlékek mindenben megfelelnek a rázomiaknak. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy ez a falu is 1241-ben vált néptelenné.³¹

KOVALOVSZKI JÚLIA

²⁸ Paulík, J.—Rejholec, E., i. m. 1. kép.; Haborštiak, A., Príspevok k poznain nasej nižinnej dediny v XI—XIII. storočí. ŠA 9(1961) 8. kép.

²⁹ Méri I., Arch. Ért. 89(1962) 218.

³⁰ Lök (Tiszalök) 1365. évi határjárásában Rázomot pusztaként említik. Méri I., Arch. Ért. 79(1952) 56.

³¹ Itt köszönöm meg Méri Istvánnak, hogy gazdag ásatási tapasztalataival dobozi munkámban a helyszínen nyújtott szíves segítséget, dolgozatom megírása közben pedig tanácsaival adott útmutatást.

DIE DORFAUSGRABUNGEN VON DOBOZ UND BASHALOM AUS DER ARPADENZEIT

Eine der hauptsächlichsten Aufgaben der archäologischen mittelalterlichen Forschungen in Ungarn ist es, mittels ihrer Resultate zur Lösung der mit der Ansiedelung des Ungartums verknüpften, wirtschaftlichen, sozialen und siedlungsgeschichtlichen Fragen beizutragen.

1962 ergab sich die Gelegenheit, auf dem Gebiete von zwei zerstörten Dörfern aus der Arpadenzeit planmäßig vorbereitete Ausgrabungen in die Wege zu leiten, die sich im Laufe der nächsten Jahre über das ganze Gebiet der Dörfer erstrecken sollen.

Die Autorin bespricht die bisherigen Ergebnisse der zwei Ausgrabungen. Die zur Freilegung ausersehenen Dörfer wurden mit Berücksichtigung verschiedener Gesichtspunkte ausgewählt. Zur frühmittelalterlichen Geschichte des Dorfes Doboz (Kom. Békés) stehen auch schriftliche Quellen zur Verfügung; in der Umgebung von Bashalom (Kom. Szabolcs-Szatmár) wiederum sind uns avarische, sowie ungarische Grabfelder aus der Landnahmezeit und aus dem 11. Jahrhundert bekannt.

Von den fünf in der Umgebung von Doboz entdeckten Siedlungen aus der Arpadenzeit ging die Ausgrabung in „Hajdúirtás“, an Stelle des am Ufer der Schwarzen Körös liegenden Dorfes, vonstatten (Abb. 55). Die Siedlung teilte das heute bereits ausgetrocknete Bett einer Wasserader in zwei Teile (Abb. 56). Am Südufer der Ader kamen Oberflächen-Siedlungsreste (Feuerstellen, Aschenflecken) mit vorherrschend Tonkessel-Bruchstücken ans Tageslicht. Am Nordufer wurden Teile der für ständige Ansiedlungen so charakteristischen in die Erde eingegrabenen Wohnstätten und tiefe Graben freigelegt (Abb. 57—61). Hier bestanden die Funde außer aus Tierknochen zum überwiegenden Teile aus den Bruchstücken von Tontöpfen mit engeritzter Verzierung. Die Ursache dieses zweifachen Charakters der auf Grund der Funde in das 10—11. Jahrhundert zu setzten der Siedlung konnte durch die bisherige Ausgrabung von geringem Ausmaße nicht festgestellt werden. Möglicherweise bestand zwischen den zwei Teilen der Siedlung ein zeitlicher oder ethnischer Unterschied, doch ist eher anzunehmen, da die Unterschiedlichkeit des Wirtschaftslebens den Grund dieser Zwiespältigkeit bildete.

Bei der in der Gemarkung von Bashalom begonnenen Ausgrabung wurden Gebäudereste aus der Bronzezeit, aus der späten Kaiserzeit und aus der Arpadenzeit freigelegt. Die Denkmäler aus der Kaiserzeit sind bedeutender, als die wenigen Gruben aus der Bronzezeit. Aus ersterem Zeitalter gelang es, sechs Häuser zur Gänze oder teilweise freizulegen (Abb. 62: 3—7,9; Abb. 63), doch kamen auch ein im Freien befindlicher Backofen und mehrere Gruben zum Vorschein. Nach den Funden zu schließen bestand die Siedlung im 4—5. Jahrhundert.

Neben den früheren Denkmälern wurden von dem Dorfe aus der Arpadenzeit drei Häuser (Abb. 62: 1—2,8; Abb. 64—65), die Überreste einer Eisenschmelze (Abb. 62, 64), Teile von Korngruben und Grabensystemen freigelegt. Das erste und achte Haus gehörten zu bereits bekannten Typen unserer Dörfer aus der Arpadenzeit. Das zweite Haus, größer als die vorherigen, hat an Stelle des Backofens eine offene Feuerstelle; ein ähnliches Gebäude ist uns bisher nicht bekannt geworden. Die Eisenschmelze konnte lediglich in Einzelheiten beobachtet

werden; den bezeichnendsten Überrest stellt eine kleine Grube mit ausgebrannten Wänden vor, an deren Innenseiten angeschmolzene Eisenreste sichtbar sind. Die in verschiedenen Richtungen verlaufenden Gräben von unterschiedlicher Tiefe (Abb. 62, b—f; Abb. 68) umschlossen vermutlich Häuser und bestimmte Gebiete. Ihr Verhältnis zueinander zeigt, daß die innere Anordnung der Siedlung während ihres Bestehens Änderungen unterworfen war.

Ein die Anfänge der Siedlung zeitlich bestimmender Fund wurde während der Ausgrabung nicht gemacht. Wir können jedoch an Hand der Funde annehmen, daß die Siedlung von Bashalom zusammen mit dem in der Nähe freigelegten Dorf bei Tiszalök-Rázom gelegentlich des Tatarenzuges im Jahre 1241 ihren Untergang fand.

A HORTI XII. SZÁZADI RÉZPÉNZLELET

Középkori pénzverésünk történetében egyedülálló színfolt és teljesen elszigetelt jelenség az a rézpénzverési kísérlet a XII. század második feléből, melynek emlékét őrzi a Hort község határában (Heves m.) előkerült éremlelet. A lelet 1061 db rézpénzből áll, és a lelőhelyet pontosan meghatározva Hort és Gyöngyös között a horti határban szántás közben a 3. sz. országos főútvonal 70-es kilométerköve előtt, mintegy 150 m-re, az út déli oldalától kb. 150 m-es enyhe emelkedés tetején került elő cserepekkel együtt.¹

A jelentés szerint: „A pénzérmek között talált kerámiatöredékek nem illenek össze, nem tarthatjuk kétségtelennek az érmek edényben való elrejtésének tényét.” Ha nem is kétségtelen, hogy az érmek edényben kerültek elrejtésre, szerintünk ez mégis igen valószínű, sok hasonló analógia alapján.

Első pillantásra megállapíthatólag a lelet a CNH. I. 98., 101. és 103. típusú rézpénzeket tartalmazza, illetve ezek különböző változatait. A pénzek külsejüket és anyagukat tekintve egyaránt idegen mintára valló és az egykorú magyar pénzverés jellegétől teljesen elütő kísérletet jelentenek, és veretésük minden valószínűség szerint kudarcra végződött. Ezt a megállapítást azonban csak feltevésekkel és következtetésekkel tudjuk alátámasztani, konkrét bizonyítékok hiányában. Erre vall az a körülmény, hogy a rézpénzek viszonylag nagy számban bukkannak elő, és Árpád-kori pénzeink sorában a leggyakrabban előforduló közönséges fajt jelentik. E feltevést támogatja az a megfigyelés is, hogy rendszerint szórványlelet alakjában tűnnek fel csak ritkán tömegesen, de ez utóbbi esetben is többnyire magukban, ezüstpénzekkel nem elegyedve.

Noha e rézpénzekkel összefüggésben az idők folyamán több problémát sikerült is tisztázni, még mindig számos kérdés megoldatlan és az így felmerülő kérdésekre csak nagyobb leletegyüttesek adataiból lehet remélni határozottabb választ. E rézpénzekből azonban — mint említettük — a nagyobb zárt lelet ritka és ami eddig előkerült, az sem nyert megfelelő feldolgozást. Ennélfogva kíváncsok és lényeges minden előkerülő rézpénzlelet részletes ismertetése. Nyilvánvaló természetesen, hogy egyetlen lelet anyagától nem lehet várni az összes homályos kérdések tisztázását; nem is erre törekszünk e lelet közlésével, hanem az a célunk vele, hogy egyrészt biztos adatokat nyújtsunk a feldolgozás révén a további kutatás számára, másrészt pedig felhasználva e lelettel való foglalkozást, az eddigi kutatások eredményeit kiegészítsük a leletből nyerhető tanulságokkal és az időközben felmerült esetleges újabb adatokkal.

E rézpénzekkel a legbelsőbban eddig Jeszenszky Géza foglalkozott, és általában az ő megállapításai érvényesek ma is e rézpénzek veretésére vonatkozóan.² Mielőtt a lelet anyagát részletesen ismertetnénk, kiindulópontul egészen röviden

¹ Szabó János jelentése. MNM Adattár XXI. 502/1962.

² *Jeszenszky G.*, NK 34—35 (1935—36) 35.

közöljük Jeszenszky Géza azon legfontosabb megállapításait, melyek a rézpénzek ismeretére nézve nélkülözhetetlenek. Az ő vizsgálatai szerint a rézpénzek négy típusban fordulnak elő: CNH. I. 98. (bizánci típus), CNH. I. 101., 102A. (Pótlék 16.) és 103. (mindhárom arab típusú). A korábbi felfogással szemben szerinte e pénzek III. Béla (1173—1196) korában készültek, és ezt a keletkezést meggyőző érveléssel támasztja alá. Az általa ismert 131 lelőhely alapján a pénzek forgalmi területét főként a Nyitra, Eger, Szerencs, Debrecen, Szalacs, Nagyvárád, Murány (Temes m.), Bázias, Kula, Óstapár, Sükösd, Alsólendva, Sümeg és Győr helységek által határolt területben vélte felismerni. A 131 lelőhelyadat között csak három olyan ismer, amikor a rézpénzek ezüstpénzekkel fordultak elő.

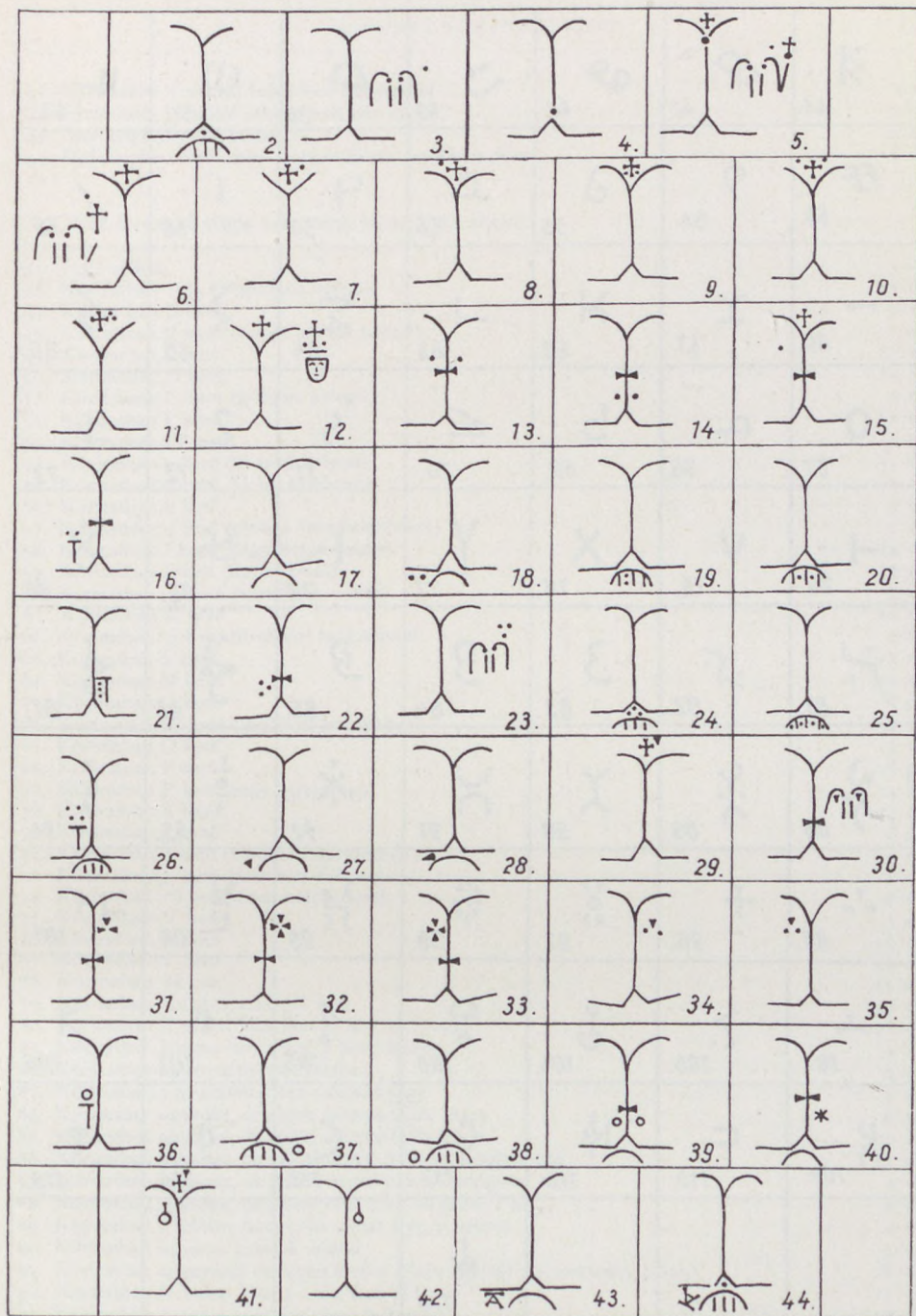
Ezek után közöljük a lelet részletes leírását.³

CNH. I. 98. (a szigla változatok rajzait l. 69. ábrán).

1. Jegy nélkül	13 db
2. Szelvényben az ív feletti háromszögű mezőben pont	7 db
3. Jobb felől ülő király bal válla mellett pont	1 db
4. Szelvény feletti háromszögű mező felső csúcán pont	2 db
5. Jobb felől ülő király által tartott országalma mellett pont	1 db
6. Bal felől ülő király által tartott országalma mellett pont	1 db
7. Fent keresztől jobbra pont	1 db
8. Fent keresztől balra pont	2 db
9. Fent kereszt alsó mezeiben 2 pont	1 db
10. Fent kereszt felső mezeiben 2 pont	3 db
11. Fent keresztől jobbra 2 pont	1 db
12. Jobb felől ülő király feje felett 2 pont	1 db
13. Elválasztó vonal közepén 2 oldalt 2 pont	1 db
14. Elválasztó vonal alsó részén 2 oldalt 2 pont	3 db
15. Elválasztó vonal felső részén 2 oldalt 2 pont	2 db
16. Bal oldali trónszék felett 2 pont	3 db
17. Szelvényben az ívtől jobbra 2 pont	2 db
18. Szelvényben az ívtől balra 2 pont	1 db
19. Szelvényben az ív alatti első és második párhuzamos vonal közt 2 pont	1 db
20. Az ív alatti párhuzamos vonalak közt 2 pont	2 db
21. Jobb oldali trónszéken 3 pont	1 db
22. Elválasztó vonaltól balra alsó mezőben 3 pont	1 db
23. Jobb felől ülő király bal válla felett 3 pont	1 db
24. Szelvényben az ív felett 3 pont	1 db
25. Szelvényben az ív alatti vonalak közt 4 pont	2 db
26. Bal oldali trónszék felett 4 pont	1 db
27. Szelvényben ívtől balra ék	1 db
28. Szelvényben közvetlenül ív felett balról ék	1 db
29. Fent keresztől jobbra ék	1 db
30. Jobb felől ülő király vállain 1—1 ék	1 db
31. Elválasztó vonaltól jobbra fent 3 ék	2 db
32. Elválasztó vonaltól jobbra fent 4 ék kereszt alakban	1 db
33. Elválasztó vonaltól balra fent 4 ék kereszt alakban	1 db
34. Elválasztó vonaltól jobbra fent ék 2 ponttal	2 db
35. Elválasztó vonaltól balra ék 2 ponttal	1 db
36. Bal oldali trónszék felett kör	2 db
37. Szelvényben ívtől jobbra kör	2 db
38. Szelvényben ívtől balra kör	1 db
39. Elválasztó vonal két oldalán alsó részen 1—1 kör	5 db
40. Elválasztó vonaltól jobbra alsó részen csillag	1 db

³ Az összes sziglákat két táblán rajzokban ábrázolva közöljük.

69. ábra

 46.	 47.	 48.	 49.	 50.	 51.	 52.
 53.	 54.	 55.	 56.	 57.	 58.	 59.
 60.	 61.	 62.	 63.	 64.	 65.	 66.
 67.	 68.	 69.	 70.	 71.	 72.	 73.
 74.	 75.	 76.	 77.	 78.	 79.	 80.
 81.	 82.	 83.	 84.	 85.	 86.	 87.
 88.	 89.	 90.	 91.	 92.	 93.	 94.
 95.	 96.	 97.	 98.	 99.	 100.	 101.
 102.	 103.	 104.	 105.	 106.	 107.	 108.
 109.	 110.	 111.	 112.	 113.	 114.	 115.
			 116.			

41. Elválasztó vonaltól balra fent kör nyéllel	1 db
42. Elválasztó vonaltól jobbra fent kör nyéllel	1 db
43. Szelvényben ívtől jobbra A	4 db
44. Szelvényben ívtől balra ∇ és ív feletti mezőben pont	2 db

CNH.I.101. (A szigla változatok rajzait l. 70. ábrán)

45. Jegy nélkül	3 db
46. Köriratban A betű (gótikus jellegű)	18 db
47. Köriratban B betű	9 db
48. Köriratban B betű (vonás két kis körrel)	7 db
49. Köriratban C betű	13 db
50. Köriratban D betű	14 db
51. Köriratban E betű (gótikus jellegű)	4 db
52. Köriratban F betű	12 db
53. Köriratban FF betű	1 db
54. Köriratban g betű (G betű helyett)	13 db
55. Köriratban d betű (G betű helyett)	2 db
56. Köriratban h betű	9 db
57. Köriratban q betű (előbbi más helyzetben)	5 db
58. Köriratban l betű (függőleges vonás)	14 db
59. Köriratban / betű (ferde vonás)	13 db
60. Köriratban — betű (vízszintes vonás)	7 db
61. Köriratban K betű	21 db
62. Köriratban $\times$ betű (fordított helyzetben)	2 db
63. Köriratban L betű	15 db
64. Köriratban M betű	25 db
65. Köriratban N betű	6 db
66. Köriratban II betű (fordított helyzetben)	4 db
67. Köriratban O betű	12 db
68. Köriratban P betű	16 db
69. Köriratban P betű (más helyzetben)	15 db
70. Köriratban R betű	13 db
71. Köriratban S betű	6 db
72. Köriratban Z betű (fordított helyzetben)	3 db
73. Köriratban J betű (fordított helyzetben)	5 db
74. Köriratban $\rightarrow$ betű (más helyzetben)	8 db
75. Köriratban V betű	5 db
76. Köriratban X betű	15 db
77. Köriratban Y betű	16 db
78. Köriratban kereszt	15 db
79. Köriratban horgkeresztszerű jegy	20 db
80. Köriratban X szárai közt fent és lent 1-1 pont	248 db
81. Köriratban kétszer tört vonal 2 pont között	4 db
82. Köriratban ugyanaz más helyzetben	4 db
83. Köriratban 3-as számjegyhez hasonló jegy	3 db
84. Köriratban ugyanaz, de előtte közepe táján pont	9 db
85. Köriratban ugyanaz, de előtte közepe táján körív	10 db
86. Köriratban ugyanaz, de szárai végén pontok mögöttese kör	11 db
87. Köriratban ugyanaz, de szárai végén pontok mögöttese kör	1 db
88. Köriratban ugyanaz, de szárai közt 2 ék mögöttese 1 ék	4 db
89. Köriratban 2 félkört összekötő vonal 2 pont között	4 db
90. Köriratban ugyanaz pontok nélkül	3 db
91. Köriratban egymással szemben levő 2 körív ágainál 1-1, összesen 4 pont	18 db
92. Köriratban X szárai közt 1-1 ék, fent és lent	11 db
93. Köriratban 2 vonal közt kör, fent és lent ék	17 db
94. Köriratban 2 ék közt jobbra nyíló ék	9 db
95. Köriratban 3 ék J alakban	9 db
96. Köriratban 4 ék kereszt alakban	7 db

97. Köriratban kis kör körül 4 ék	14 db
98. Köriratban kereszt szárai között 4 ék	5 db
99. Köriratban vonal felett és alatt 2-2 félhold	17 db
100. Köriratban vonal felett és alatt 2-2 ék 1-1 körívvel	15 db
101. Köriratban fekvő (→) szárainál 2 kis ív	9 db
102. Köriratban vonal felett pont	1 db
103. Köriratban vonal alatt 1 ponttal	17 db
104. Köriratban vonal felett kör, alatta félkörív	2 db
105. Köriratban vonal felett félkörív, alatta kör	8 db
106. Köriratban 1-es számjegyhez hasonló jel	15 db
107. Köriratban előbbi jegy közepénél kis vízszintes vonás	8 db
108. Köriratban görög II betűhöz hasonló jegy	18 db
109. Köriratban ugyanaz fordított helyzetben	2 db
110. Köriratban ugyanaz fordított helyzetben egyenes száakkal	1 db
111. Köriratban ugyanaz fordított helyzetben szárai közt vonás.	8 db
112. Köriratban ékekben végződő ív	2 db
113. Köriratban ékekben végződő ívben kis vonás	1 db
114. Köriratban nagyobb ívben kisebb ív	14 db
115. Köriratban vonal felett körív	6 db
116. Köriratban vonal alatt körív	4 db
117. Bizonytalan jegyek	5 db
118. Barbarizált veret	1 db
119. Töredék	5 db

CNH.I.102A. (Pótlék 16.)

120. Jegy nélkül	6 db
121. Az előlapi éremkép a rendes veretek tükröképét mutatja	2 db

CNH.I.103.

122. Jegy nélkül	51 db
Összesen:	1061 db

A leletanyagból levonható első következtetés, hogy a leletben mind a bizánci, mind a keleti típusú rézpénzek együtt fordulnak elő, tehát megint újabb kétségtelen bizonyítékot nyerünk arra, hogy a keleti típusú rézpénzek is magyar veretek voltak, és együtt forogtak a másik rézpénzfajjal. Ez különben már eddig is ismert tény volt. A leletben jelen van a rézpénzek ismert négy főtípusa, és pedig a következő részvételi arányban: C. 98. 86 db, C. 101. 916 db, C. 102A. 8 db és C. 103. 51 db. Túlnyomó számban szerepel tehát a keleti típusú C. 101. rézpénz normálisnak tekinthető változata sokféle szigllával. Szigllákat találunk egyébként szokás szerint mind a C. 98, mind a C. 101. típusokon, de a szigllák általában ugyanazok, amelyeket már Jeszenszky is ismert nagy anyaggyűjtése alapján, és e lelet révén lényegesen nem bővült a szigllák ismert sorozata. Mindenesetre kiemelendő, hogy az egyik szigla (X szárai közt két ponttal) feltűnő nagy számban (248 db) fordul elő a többi szigla előfordulási számához viszonyítva.

További megfigyelés, hogy a barbarizált veret tanúsága szerint e rézpénzeket már a saját korukban is hamisították, vagy utánverték.

Végül a lelet anyaga alapján megállapítható, hogy ezeket a rézpénzeket elég nagy mennyiségben verhették. Ugyanis főként a C. 101. éremfajnak azonos szigllát viselő példányain a köriratok nem egyformák. Ez arra vall, hogy még a sziglaválatzatokon belül is több verőtő készült e pénzek kiveréséhez. A C. 98. esetében is

megállapítható az éremképek többféle változata, az azonos sziglával ellátott vereteken, úgyhogy a tömeges verés ténye az összes rézpénzek esetében bizonyítottan látszik.

E tömeges verés eredménye lehet a rézpénzek mai igen gyakori előfordulása. A lelőhelyekre vonatkozó adatgyűjtésünk körülbelül ugyanazt a képet mutatja e pénzek forgalmi területére nézve, mint Jeszenszky megállapítása. Tehát e pénzek valóban nagyjában az általa körülhatárolt területen forogtak elsősorban, de az ő megállapításait két pontban mégis ki kell egészíteni. Egyik az, hogy Jeszenszky Erdély területéről csak két lelőhelyet ismer (Gyulafehérvár és Déva), mi ezt kiegészíthetjük még Segesvár, Torda és Zágon lelőhelyekkel.⁴ Azonban még így is igen gyér az erdélyi lelőhelyek száma, úgy látszik tehát, hogy a rézpénzeknek Magyarországon keleti részében nem lehetett jelentős forgalma.

A másik kiegészítés e pénzek külföldi előfordulására vonatkozik. Jeszenszky szerint a rézpénzek csak Magyarországon forogtak, külföldi lelőhelyű példányt nem említ, tehát külföldi lelőhelyet nyilván nem ismert. Mi is mindössze csak három külföldi lelőhelyről tudunk említést tenni, úgymint Uherský Brod (Északkelet-Morvaországban), Kudlovic (Morvaországban) és Krnov (Sziléziában).⁵ Az említett helyeken a C.98. típus fordul elő egy-két példányban, de a leletek közlése szerint is e pénzek semmi esetre sem kereskedelmi forgalom útján, hanem valamilyen ellenséges invázió alkalmával kerülhettek a Magyarországgal közvetlenül szomszédos területre. Egyelőre tehát e rézpénzek külföldi forgalmáról változatlanul nem beszélhetünk.

E pénzek veretési idejét Jeszenszky igen nyomatékos következtetések alapján — mint említettük — III. Béla korára helyezte. Ezt a megállapítást leletadatokkal nem tudta alátámasztani, mert a rézpénzek általában csak magukban szoktak előfordulni. Jeszenszky csupán három olyan esetről tudott, amikor a rézpénzek ezüstpénzekkel együtt kerültek elő, s ilyen esetben mindig jelen volt a C.145. denár. Ez a denár az Árpád-házi pénzek valószínű időrendjében II. Géza (1141—1162) pénzei közé sorolható.⁶ Minthogy azonban XII. századi pénzeink időrendje egyáltalán nem abszolút kétségtelen, csak annyi bizonyos, hogy a század közepén vagy a második felében készülhettek.

Ha nem is kerülnek elő rézpénzek az éremleletekben más pénzekkel együtt, ami pedig korhatározás szempontjából lényeges lenne, mégis van egy járható út, ami az időrendi megállapításhoz némi segítséget nyújt. Ez pedig a sírleletekből előkerült érmek adatainak egybevetésén alapszik. Több olyan temető vagy telep feltárása ismeretes ugyanis, ahol érmek is kerültek elő és minthogy ezek a telepek vagy sírok néha zárt korszakot ölelnek fel, az innen előkerült pénzek összetartozása bizonyos fokig eligazítást nyújt az érmek veretési idejére nézve. A XI. századi temetőkben előkerült érmek példája mutatja, melyeknél a veretési idő pontos megállapítása könnyebb, hogy rendszerint az éppen forgalomban levő pénzeket helyezték el a sírokba és nem régi vereteket. E megfigyelés alapján feltételezzük, hogy a XII. századi sírleletekben is nyilván hasonló volt a helyzet. A sírleletekből

⁴ Sabău, I., Circulația monetară în Transilvania secolelor XI—XIII, în lumina izvoarelor numismatice, Studii și Cercetări de Num. 2(1958) 293, 297, 299.

⁵ Sejbal, J., Příspěvek k nálezu uherských mincí byzantského typu na Moravě. Moravské Num. Zprávy 1959:5. 14—17.

⁶ Unger E., Magyar Éremhatározó. Középkor I. (Bp. 1960) No. 72.

vagy régi települési helyekről előkerült éremanyag vizsgálata alapján a következő megállapításokat tehetjük.

A *Gyulafehérvár* közelében feltárt temetőből XII. századi aprópénzekkel (C. 54., C. 75., C. 133. és C. 164.) együtt jött elő C. 101. rézpénz. Az ezüstpénzek sorába az utolsó a C. 164. lehet III. Béla korából.⁷ *Gellértegyháza* (Békés m.) Árpád-kori temető ásatásakor a sírokból ugyancsak XII. századi aprópénzekkel (C. 42., C. 87—88, C. 119., C. 150. és C. 169.) együtt került elő C. 98. rézpénz. Az ezüstpénzek tehát Kálmán korától valószínűleg III. István koráig terjedő időből származnak. Utolsó lehet a sorozatban a C. 119. veret.⁸ *Budán* a Vár területén végzett ásatások folyamán a XII. század közepétől kezdve bukkantak fel pénzek (C. 153., C. 101.) majd II. Endre korától kezdve sűrűbben.⁹

Már e három lelet anyaga is sok tanulságot rejt magában, de ismeretes ezeken kívül még néhány lelőhely, melyeken szintén kerültek elő hasonló korú pénzek, csak sajnos az érmek nincsenek pontosan meghatározva. Ezek csak megközelítőleg árulják el az éremanyag természetét, de így is felhasználhatók a mi szempontunkból. Ilyen a *Csalapusztán* (Kiskunhalas, Bács-Kiskun m.) kiásott régi lakóhelyről előkerült XII. századi aprópénzekből álló éremsorozat, melyben az utolsó veret talán III. Béla idejéből lehet. Ezek között szerepel a C. 101. rézpénz.¹⁰ Majd *Bodoglár* (Bács-Kiskun m.) határában előkerült hasonló korú éremsorozatban szerepelnek C. 98. és C. 101. rézpénzek.¹¹ Továbbá a *Győr-újszállási* Árpád-kori temetőből kerültek elő érmek II. Béla—IV. Béla korából, köztük a C. 98. rézpénz is. Végül említhető még két lelőhely.¹² Egyik *Debeák* (Bács-Kiskun m.), ahol az előkerült éremanyag IV. Béla pénzével zárul,¹³ a másik pedig *Csomorkány* (Csongrád m.), ahol a régi temetőben friesachi denárokkal került elő rézpénz.¹⁴

Ezek a leletadatok természetesen más értelemben értékelhetők, mint a zárt leletek adatai, de több összevágó leletadat mégis mond valamit számunkra. Kétségtelen ugyan az is, hogy egyik-másik telepen vagy temetőben aránylag hosszú időt ölel fel a pénzek kora, tehát egy-két sírlelet anyaga még nem meggyőző bizonyíték, de ha figyelembe vesszük a jelen esetben, hogy a rézpénzek előfordulnak olyan temetők anyagában, ahol az érmek sora körülbelül a XII. század második felében zárul (*Gyulafehérvár*, *Gellértegyháza*, *Csalapuszta* és *Bodoglár*), viszont szerepelnek olyan leletanyagban is, melynek sorozata a XII. század második felében készült érmekkel indul (*Buda és Győr*), végül friesachi denárokkal együtt is található (*Csomorkány*), akkor jogos a feltevés, ha a rézpénzek korát a XII. század második felére helyezzük, ami egyezik Jeszenszky Géza megállapításával, III. Béla korára vonatkozólag.

Érdekes adalékként említhetjük, hogy a morvaországi és sziléziai leletű rézpénzeket ismertető Sejbal a leletkörülmények vizsgálata alapján ugyancsak arra a meggyőződésre jutott, hogy a rézpénzek semmi esetre sem készülhettek a XII. század közepén, hanem annál sokkal később, szerinte esetleg a XIII. század

⁷ *Sabäu, I.*, i. m. 284—285.

⁸ *Zalotay E.*, *Gellértegyházi Árpád-kori temető*. RF 7. (Bp. 1957) 3—47.

⁹ *Huszár L.*, BpR 17(1956) 209—217.

¹⁰ MNM Adattár 39. G. I. 81. 40.

¹¹ Uo. 39. G. I. 61. 26.

¹² *Lovas E.*, *Győri Szemle* 13(1942) 17.

¹³ MNM Adattár 39. G. I. 50. 22.

¹⁴ *Varga A.*, Arch. Ért. 14(1894) 137.

elején. Ez a datálás nem valószínű ugyan, már csak azért sem, mert a rézpénzeken szigrlák fordulnak elő, és tudvalevő, hogy a sziglarendszer a XII. század végén megszűnt, de az ő megfigyelése más oldalról nyert olyan bizonyíték, mely a közölt leletadatokkal együtt valószínűsíti e rézpénzeknek III. Béla korából való származtatását.

Befejezésül megemlíthetjük, hogy leletünk legfőbb értékét abban kell látnunk, hogy ilyen nagy terjedelmű rézpénzlelet eddig nem volt ismeretes. Tudomásunk szerint a legnagyobb lelet volt eddig a sümegi (26 db C.98.),¹⁵ majd a sztapári („sok” C.98. és C.101.),¹⁶ a Temes megyei murányi („több rézpénz”),¹⁷ végül a zágoni (12 db C.101.).¹⁸ Ezen kívül néhány lelőhelyről ismeretes 2—5 db rézpénz együttes előfordulása, de ettől eltekintve általában csak egyenként, szórványban szoktak felbukkanni. Az említett példákkal szemben áll leletünk imponáló mérete, és ez az egyedülálló zárt lelettömeg, bizonyára még az említett megfigyeléseken túl is sok hasznos adatot fog nyújtani a további kutatások számára.

HUSZÁR LAJOS

¹⁵ Darnay K., Arch. Ért. 11(1891) 63.

¹⁶ Frey I., BTTÉ 23(1907) 62.

¹⁷ Sabău, I., i. m. 291.

¹⁸ Uo. 299.

TROUVAILLE DE MONNAIE À HORT DU XIIE SIÈCLE

La tentative de frappe de monnaies en cuivre, dont la mémoire est gardée par la trouvaille consistant en 1061 pièces, mise au jour dans le territoire de la commune Hort (comitat Heves) est un phénomène unique dans l'histoire du monnayage médiéval de la Hongrie. Des fragments de poterie ont été également mis au jour avec les pièces de monnaie, celles-ci devaient être dans l'origine placées probablement dans un pot.

La trouvaille comprend les pièces en cuivre de CHN. I. 98, 101, 102A et 103 et les différentes variantes de celles-ci. Cette tentative de monnayage des pièces en cuivre s'est soldée sans doute par un échec, la cause de leur réapparition fréquente doit donc être imputée à ce fait.

Ces pièces de monnaie ont été étudiées le plus minutieusement par Géza Jeszenszky (Num. Közl. 34—35. 1935—36.) qui, contrairement aux opinions antérieures, considérait ces pièces comme étant des frappes datant de l'époque de Béla III (1173—1196). Jeszenszky a délimité simultanément le territoire où ces monnaies étaient en circulation.

Grâce à la publication détaillée de la trouvaille il a été permis d'établir que les pièces en cuivre de type byzantin (C. 98) et de type oriental (C. 101—103) avaient été en circulation simultanément, mais le type C. 101 était en plus grand nombre.

Les sigles observés aux pièces étaient identiques à ceux réunis déjà par Jeszenszky, mais il est à souligner que l'un de ces sigles (deux points entre les jambes de l'X) se rencontre en nombre élevé. Une frappe barbare (n° 118) nous révèle que même ces pièces en cuivre ont été falsifiées ou contrefaites déjà à l'époque. Grâce au nombre élevé des variantes il a été permis d'établir que les pièces devaient être frappées en grandes quantités.

Notre documentation sur le site des trouvailles semble confirmer en général les conclusions de Jeszenszky sur les limites du territoire où les pièces étaient en circulation. Cependant, les conclusions de Jeszenszky appellent une mise au point sous deux rapports. Primo, les sites dans le territoire de la Transylvanie sont plus nombreux par rapport à ceux mentionnés par Jeszenszky; secundo, la présence de ces pièces à l'étranger peut être également établie, ignorée même par Jeszenszky. Il est vrai, que trois puissent en être mentionnés (Uherský Brod et Kudlovic en Moravie et Krnov en Silésie). Ces pièces sont parvenues selon toute probabilité par suite d'une razzia ennemie aux territoires voisins immédiats de la Hongrie, il ne peut-être question d'une circulation hors des frontières de la Hongrie de ces pièces en cuivre.

Pour préciser la date exacte de frappe des pièces de monnaie en cuivre, nous avons dépouillé les dînnées des cimetières et des habitations, où ces pièces ont été retrouvées avec d'autres pièces de monnaie. Comme ces cimetières et habitations comprennent parfois une époque bien délimitée, la connexité des pièces de monnaie y découvertes peut nous orienter, à un certain degré, dans la datation des pièces. Grâce à ces trouvailles il a été permis d'établir que des pièces de monnaie en cuivre sont survenues dans la matière des cimetières dont la succession se termine à la deuxième moitié du XIIe siècle, mais elles figurent aussi dans des trouvailles dans lesquelles la succession des pièces de monnaie s'ouvre par des pièces datant de la deuxième moitié du XIIe siècle. Elles se retrouvent aussi en com-

pagnie des deniers de Friesach. Grâce à ces données l'hypothèse semble être entièrement fondée selon laquelle la frappe des pièces de monnaie en cuivre date de la deuxième moitié du XIIe siècle, ce qui correspond aux conclusions de Jezenszky.

Grâce à la richesse en nombre des pièces en cuivre, la trouvaille de Hort est d'une grande valeur. Cette richesse de trouvaille fournira certainement bien des données précieuses pour les recherches ultérieures.

THE DRINKING HORNS OF THE CATHEDRAL OF GYŐR

Following the Pleistocene two species of wild cattle, the bison (*Bison bonasus* L.) and the urus (*Bos primigenius* Boj.) became numerous throughout Europe, but from then until the beginning of the Middle Ages their excessive hunting¹ made them extremely rare. Because of this and the dangers involved in their killing, they became highly valued, princely game in the Middle Ages. The *Leges Alamannorum* originating from 620 mention their protection, the *Lex Lautfridana* (dated to 718) drafted as a completion of the former, and finally a law of Charles the Great issued around 800 both treat them.² Even from times following this there are several royal and princely decrees protecting these two precious game animals, prohibiting their hunting or making it privileged.³ Especially close to the end of the Middle Ages, the permission to bag a bison or urus, and their meat,⁴ as well as the belts made of their hides (on which the hair remained)⁵ and the drinking vessels made of their horns were regarded as royal gifts.

Since World War II the number of publications on drinking vessels made of the horns of Bovidae has been considerably increased. It is interesting to note that there were only a few works published during the pre-Second World War period, as for instance the drinking horn of the *Livrustkammaren* in Stockholm which was made of the horn of the last urus cow killed by a poacher in 1627,⁶ the cup belonging to the Cathedral of Cammin also made of the horn of a urus,⁷ two bison horn cups from Skudstrup.⁸ Here those papers concerning the material of the treasures of the various cathedrals and frequently containing wrong zoological data are not included.⁹ In contrast, following the Second World War a whole series of studies have been published on drinking horns. For instance, drinking cups made of the horns of urus are treated in works concerning the Slav princely tomb from Chornaya Mogila near Chernigov (10th century),¹⁰ the treasury of the Basilica of Esztergom (the beginning of the 15th century),¹¹ the Corpus

¹ Szalay B., Zool. Ann. 1915. pp. 16. ff.; Bökönyi S., Acta Arch. Hung. 14(1962) pp. 184. ff.

² Szalay B., Zool. Beobacht. 57(1916) pp. 220 ff.; 58(1917) pp. 17, 146.; Hundert irrigé Wissen-belege. (Neudamm—Berlin 1948) pp. 36 ff.

³ Szalay B., A magyar őstulok. Az őstulok (*Bos primigenius* Boj) magyarországi története. (The Hungarian Urus. Contributions to the History of the Bison in Hungary.) Manuscript, p. 55.

⁴ E. g. Herberstein, the Austrian envoy, received a killed urus from Sigismund Augustine, the Polish king, in 1548. (Szalay B., Hundert irrigé . . . p. 77.)

⁵ Szalay B., Der Zool. Gart. 3(1930) p. 261.

⁶ Arenander, E. O., Nya Dagligt Allehanda. 310(1910) p. 325 f.

⁷ Hiltzheimer, M., Zeitschr. f. wiss. Zool. 150(1937) p. 105.

⁸ Grüss, J., PZ 4(1912) p. 83.

⁹ E. g. Czobor B. [Egyházművészeti Lapok 3(1882) p. 21 f.] mentions among others a drinking horn from the Cathedral of St. Vitus in Prague, but after examination it became clear that it is not made of horn but ivory.

¹⁰ Rybakov, B. A., Remeslo drevnej Russi. (Moscow 1948) pp. 283 ff.

¹¹ Bökönyi S., Säugetierkundl. Mitt. 4(1956) pp. 145—150.

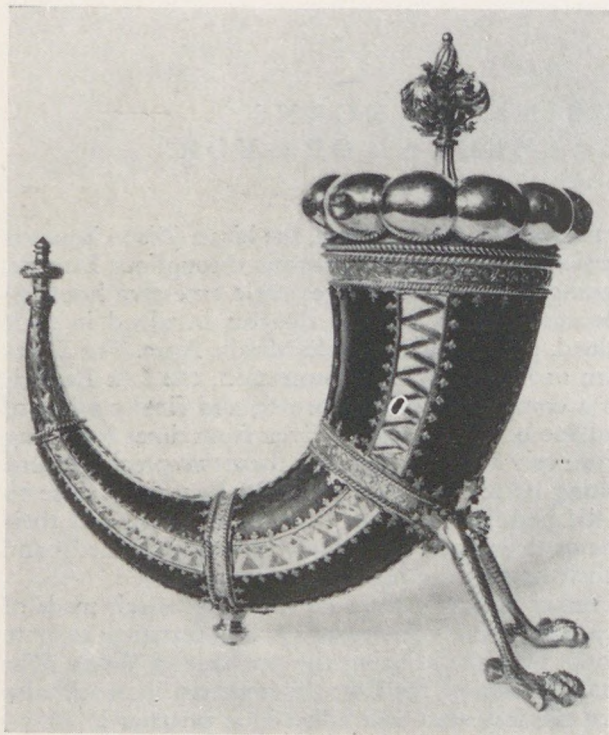

Fig. 71.

Christi College at Cambridge (the middle of the 14th century),¹² a private collection in England (undated),¹³ the Norwegian Elingard (the Middle Ages).¹⁴ There are studies on bison drinking horns preserved in the Museum of Applied Arts in Budapest (c. 1600) and in the Hungarian National Museum (17th century),¹⁵ and a long series of drinking vessels made of the horns of bison, urus and domestic cattle in various British collections of quite different provenance and datings.¹⁶ The great upsurge in research can largely be attributed to the simultaneous development of historical zoology in recent years. This branch of science treats fauna between the end of the Pleistocene to the present time and, as such, it may be placed between paleontology and recent zoology. There is a constant effort to enlarge its scope of study and to draw as exact a picture as possible primarily about domestic animals and their probable wild ancestors. The unearthed remains of animal bones comprising the most important material studied by this branch of science, does not provide a full picture of these extinct animals. The quality,

¹² The Illustrated London News 234(1959) p. 477.

¹³ *Tratz, E. P.*, Säugetierkundl. Mitt. 6 (1958) p. 27.

¹⁴ *Hougen, B.*, Fra samling til museum. (Oslo 1961) p. 13.

¹⁵ *Bökönyi S.*, FA 12(1960) pp. 276 ff.

¹⁶ *Stone, P.*, Apollo 1961. pp 102—104, 143—145.

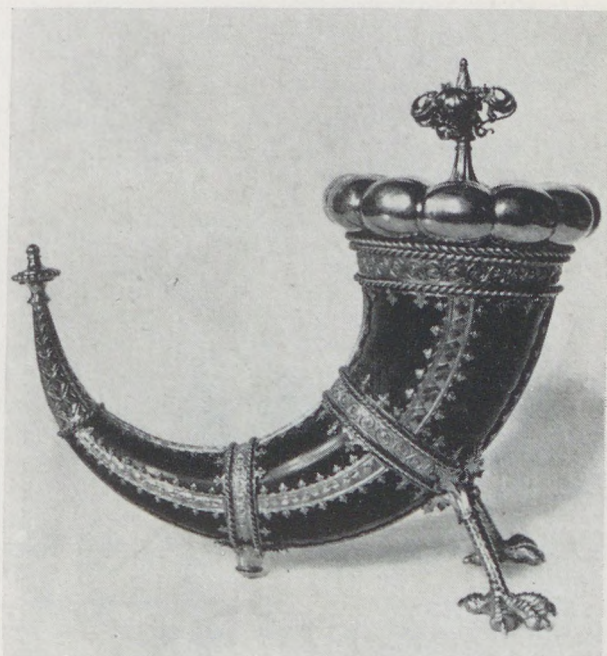

Fig. 72.

colour and form of the soft parts, skin, fur, hooves and horns remain still unknown after the examination of bones. Zoologists first tried to fill the gap by examining contemporary representations. But it soon became evident that, with the exception of those from the Palaeolithic period, they are often undependable, over-stylized, inexact, or schematically adopted from other areas (implying that they do not represent the animals of the territory in question). Therefore they began to focus on the study of those remains of skin, fur and horn which luckily escaped decay.

The main objective of this study — as mentioned in the paper on the two bison drinking horns of Budapest — is to bring the attention of art historians and zoologists to the still zoologically unstudied¹⁷ drinking horns in Hungarian and foreign collections. The first important contribution is by A. Filep, the museologist at the Xantus János Museum of Győr and A. Uzsoki,¹⁸ the director of the Museum, who first called our attention to the drinking vessels preserved in the treasury of the Cathedral of Győr (figs. 71—73). As it will later be seen, all of them have identical mountings and were made by the same master at the same time. The mounting is comprised of four longitudinal bands, two cross bands, a lid, mounts of the liprim, and on the tip of the horn. All three have two griffin feet and a small cylindrical knob on which they stand. The horns used for making the cups are quite thick, but in comparison to their thickness they are relatively

¹⁷ Bökönyi S., op. cit. p. 276.

¹⁸ I am deeply indebted to both of them and wish to express my thanks.

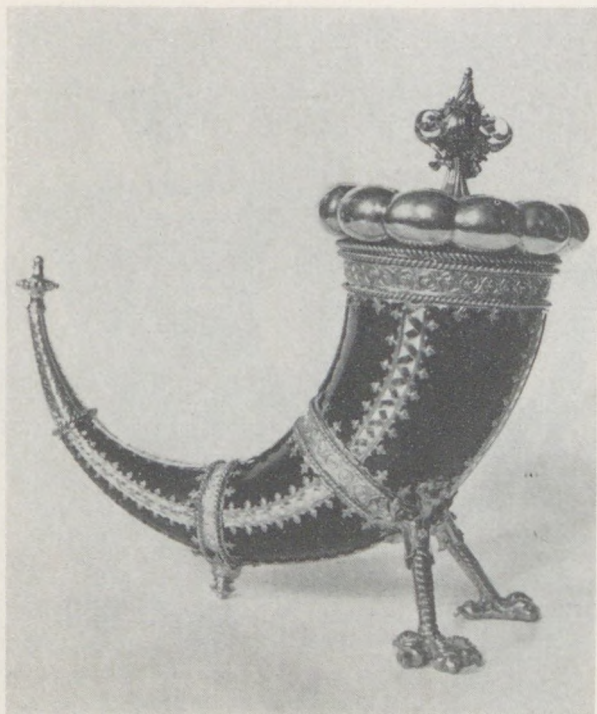

Fig. 73.

short. They are very curved and from end to end have uniplanar lines marking them. One of the horns is especially thick and curved (fig. 71). It was very likely bent artificially. A similar phenomenon is observable on a bison horn cup preserved in the Hungarian National Museum.¹⁹ The irregularly ringed bases were cut from the horns. The surfaces are smoothed; their colour is a brownish-black from end to end.²⁰ Their measurements are as follows:

Greatest Length	Greatest Diameter	Smallest Diameter	Circumference of Basis
380	92	88	305
305	74	72	230
285	72	71	230

Judging from the form, size, marking and colour of the horns, it is certain that they are from bisons. The horns of the urus (among all the other possible species) is much greater and with the exception of its last third section being black, they range from a yellowish-white to a brownish-yellow. Cattle horns are some-

¹⁹ Bökönyi S., op. cit. p. 276.

²⁰ Since exact measurements were not available in all instances because of the setting, certain measurements are only approximate.

what smaller, their colour being similar to that of the urus; even the tip is not black but brown. Buffalo horns have a very flat, triangular cross-section, characteristic markings, rings almost along the entire length and are completely black.

The form and size of the largest horn of Győr indicates that it is from a bison bull. The two bison horns of Budapest are somewhat longer than this (420 and c. 440 mm).²¹ It is not known whether the differences between the lengths can be attributed simply to a longer piece being cut from the basis of the horn of Győr (because of the rings) than from those of Budapest. It should be noted that the circumference of the specimen of Győr is greater than those of Budapest (290 and 285 mm).²² As for the size of the specimen of Győr, it is interesting to note that Miska, the last bison from Transylvania which died in the zoo of Schönbrunn in 1809, had a horn with a diameter at the basis measuring 108 mm.²³ Since the basis is much wider in comparison to the part under the rings, the horn of Győr must be thicker than this. The only medieval bison skeletal find coming to light in Hungary and a horn core found in the palace of the Buda Castle (14th century) probably also had similar sized horn sheaths. Here the length of the horn core is 330, the greatest diameter is c. 93, its smallest c. 85, the circumference of the basis is c. 285 mm.²⁴ Since the two other horns of Győr are shorter and, thinner, likely they are from bison cows.

Bedy makes an extremely valuable contribution to the dating and origin of the bison horn cups preserved in the Cathedral of Győr.²⁵ „... We must refer to the three oil vessels made of the horns of mammals for oil consecration. Zichy's *Canonica Visitatio* (1767) mentions five such horns considered to be very old works. It is said that Albert Vetésy, the Bishop of Veszprém ordered these as oil-vessels. They are coated with silver. Since Albert Vetésy was the bishop of Veszprém from 1458 to 1486 so the vessels derives at least from the 15th century. This reference in the *Visitatio* says that these horns came to us from Veszprém. In fact 1571 the two silver horns to contain the oil of the sick, presented by Albert Vetésy to the Cathedral of Veszprém, were still among the church treasures delivered from Veszprém to Sopron on 14th Sept. 1554.²⁶ Dömötör Naprághy when he was transferred as Bishop from Veszprém to Győr very likely brought these with him. Today only three oil vessels are preserved in the treasury. The French removed the silver covering in 1809 and took it away. In 1872 the Bishop János Zalka had it reworked by Brix, a silversmith from Vienna, at a cost of 1500 Forints. He had it ornamented with griffin's claws, with a lid suitable to the style and by fitting the oil containers in it he made them fit to contain oil” (Zalka's *Can. Visit.* 1872).²⁷

If it was Bishop Vetésy who ordered the cups, then the horns could have originated from bisons in Hungary, for this species still existed here in the 15th century.²⁸ But since these were the last ones of the species their horns were diffi-

²¹ Bökönyi S., op. cit. p. 278.

²² Bökönyi S., op. cit. p. 279.

²³ Szalay B., Verh. u. Mitt. d. Siebenbürg. Ver. f. Naturwiss. zu Hermannstadt 66(1916) p. 16.

²⁴ Bökönyi S., BpR 20(1962) p. 414.

²⁵ Bedy V., A győri székesegyház története. (The History of the Cathedral of Győr). (Győr 1936) p. 58.

²⁶ Ádám I., A veszprémi székesegyház (The Cathedral of Veszprém). p. 345.

²⁷ Demeter Naprághy was the bishop of Veszprém from 1607 to 1619.

²⁸ Szalay B., Hundert irrigé ... p. 84.

culty available for making drinking vessels, this is quite unlikely. If Dömötör Naprághy brought them with him to Győr, they must have been Transylvanian bison horns. During his office the bison was already extinct in Hungary. Naprághy was a Transylvanian bishop until 1601 and only after he was expelled from Transylvania did he take office in Veszprém and later in Győr. It seems, therefore, very likely that the horns reached the Transdanubian area from Transylvania. Even if not all of them, one did, for in 1571 only two drinking-horns are mentioned, implying that at any rate Naprághy brought the third to Győr.

Thus the three drinking horns preserved in the Cathedral of Győr may be regarded as extremely significant zoological remains from the already extinct bison of the Carpathian Basin and likely Transylvania. In the Carpathian Basin this species of wild cattle survived the longest in Transylvania. It is important to emphasize that they were still undomesticated at a time when the bison of Bielewieza existed only in game preserves as „bred” or semi-domesticated.²⁹ Osteology³⁰ and written sources³¹ have supplied abundant data concerning the last Transylvanian bisons. In 1790 the last wild Transylvanian bison was killed on the Kelemen-havas by a poacher,³² and as it was mentioned before Miska, the last famous specimen held in captivity died in the Schönbrunn zoo, in 1809.³³ As gifts and through purchase several bison reached Hungary and Austria from Transylvania. The horns of several killed specimens were made into drinking-cups, as the pieces in the Hungarian National Museum and in the Museum of Applied Arts as well as very likely the three drinking horns at the Cathedral of Győr.

SÁNDOR BÖKÖNYI

²⁹ Szalay B., Verh. u. Mitt. d. Siebenbürg. Ver. f. Naturwiss. zu Hermannstadt 66(1916) p. 2.

³⁰ Kormos T., Természettudományi Közlöny 44(1912) pp. 267—271.; Jickeli, C., Ber. d. Internat. Ges. z. Erhaltg. d. Wisents 2(1927) pp. 163 ff.; Mottl M., Földtani Közlöny 65(1935) pp. 363 ff.; Kretzoi M., Ann. Hist.—Nat. Mus. Nat. Hung. 39(1946) pp. 105 ff.

³¹ Szalay B., op. cit. pp. 6 ff.; Hundert irrigé . . . pp. 85 ff.; Jickeli, C., op. cit. pp. 66 ff.

³² Szalay B., Verh. u. Mitt. d. Siebenbürg. Ver. f. Naturwiss. zu Hermannstadt 66(1916) p. 30.; Hundert irrigé . . . pp. 88 ff.; Jickeli, C., op. cit. pp. 167. ff.

³³ Szalay B., Verh. u. Mitt. d. Siebenbürg. Ver. f. Naturwiss. zu Hermannstadt 66(1916) pp. 14 f.; Hundert irrigé . . . pp. 95 ff.; Antonius, O., Ber. d. Internat. Ges. z. Erhaltg. d. Wisents. 2(1927) p. 155.; Jickeli, C., op. cit. p. 168.

A GESZTESI VÁR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

Várgesztes községtől¹ északra levő hegy kúpján — mely a környező hegyeknek nem a legmagasabb pontja — sűrű erdőtől övezve áll a gesztesi vár, a vértesi várrendszer² legnagyobb és legjelentősebb vára.

Első említése során is már mint királyi vár szerepel 1332-ben.³ Egy 1335-ből⁴ származó oklevél ugyancsak chori Tamást mint a gesztesi vár várnagyát említi. 1387-ben Zsigmond király egyik oklevelében „ad castrum nostrum” tesz említést Gesztesről.⁵ 1338-ban⁶ Mária királynő Gesztesen adott ki oklevelet „... datum in castro Geztus...” 1417-ben Vitány várával közös várkapitánya volt Gesztesnek.⁷ 1438-ban Albert a Rozgonyiaknak adta zálogba, amit 1458-ban Mátyás is elismert. Ennek ellenére 1444—1446-ban Újlaki Miklós mondhatta magáénak. 1460-ban Rozgonyi János tárnokmester és fia, valamint testvérei Újlaki Miklósról ruházták a várban és tartozékaiban szerzett összes örök- és zálogjogukat. 1464-ben azonban a Rozgonyiak újra érvényesíteni akarták jogaikat a várra vonatkozóan az Újlakiakkal szemben, azonban 1465-ben, sőt még 1492-ben is az Újlakiak tulajdonában volt a vár.⁸ 1495-ben Ulászló Gesztesen vadászott.⁹

A várat első ízben 1529-ben ostromolta a török, de ez alkalommal még nem vette birtokába.¹⁰ 1543-ban, Tata elfoglalása után vette be Gesztest és Vitányt, melyeket Tatához hasonlóan Achmed¹¹ feléletett. Ezután Gesztes újra magyar kézre került, majd 1558-ban¹² megint a törököké lett a vár. Ekkor 35 főből álló őrséget tartott benne a török. 1536-ban Tata bevételének hírére az őrség elszökött Gesztesről és Vitányról, s így Salm hadai az üres várat foglalták el.¹³ Gesztest azonban a következő évben a törökök visszafoglalták,¹⁴ és az 1568. évi békekötés

¹ Várgesztes község Komárom m. tatái járás.

² A XIV—XV. században a Vértességi hegységben az oklevelek először Vitányt 1324-ben, Gesztest 1332-ben, Oroszlánkő várát 1440-ben, Gerencsér várát 1364-ben, Szentgyörgyvárat 1464-ben említik. Történetük szorosan összefüggött egymással, valamint a tatái várral.

³ OL. Forgách cs. lt. DL. 58—471. 1332. VII. 20. Chokakw vár és Geztus királyi várak várnagya: Péter fia Tamás mester.

⁴ OL. Forgách cs. lt. DL. 58.481. 1335. VI. 1.

⁵ *Fejér Gy.*, Codex Diplomaticus. X/1. (Buda 1839) 333—336. 1387-ben Kanizsai Istvánnak szolgálatai jutalmául a gesztesi várhoz tartozó Győr megyei birtokot adományozta.

⁶ Uo. 418.

⁷ Hazai Okmánytár I. 311—312. „... Silstrang Capitaneo castrum Geztus ed Vitam Salutem ...”

⁸ *Csánki D.*, Magyarország történeti földrajza. III. (Pest 1830) 486.; *Wenczel G.*, Tata fénykora. (Tata 1879) 44—45.

⁹ *Ráth K.*, A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei. (Győr 1861) 259. 1495-ben II. Ulászló szeptember 21-én Tata és Gesztes között vadászott, ugyanez év október 4-én Gesztesen volt.

¹⁰ *Rorbacher M.*, Tata története. (Tata 1888) 103.

¹¹ Uo. 106.

¹² *Fekete L.—Káldi Gy.*, Budai török számadás könyvek 1550—1580. (Bp. 1962) 314. Gesztes 1558. VIII. 7. a gesztesi vár lovasscsapatának ... *Velics A.—Kammerer E.*, Magyarországi török kincstári defterek. II. (Bp. 1890) 227. Oszmán Diván aga 35 zsoldosával állomásozott Gesztesen.

¹³ *Rorbacher M.*, i. m. 112.

¹⁴ Uo.

szerint is az övék maradt,¹⁵ amikor már 49 főből álló őrség volt Gesztes várában.¹⁶ 1588-ban azonban a győri és a pápai várnagy, valamint a várat ismerő Radics vajda elhatározták a vár visszavételét. November 9-én értek a vár alá, és éjjel a feljáró úton a várkapu elé kerülve azt betörték. A 60 főből álló török őrséget megadásra kényszerítették, és a várban lévő ágyúkat lefoglalták. A vár és annak teljes felszerelése Radics vajda őrzetében maradt.¹⁷ Gesztes visszafoglalását a törökök a fegyverszünet megszegésének tekintették, ezért Ferhát pasa felhábordított levelet írt Ernő herceghez, aki ezután elrendelte a vár visszaadását a törököknek. Ekkor Radics vajda kivonta gyalogságát a várból.¹⁸ 1597-ben Tata visszavétele után Pálffy Miklós seregei Gesztes és Vítány várát is visszafoglalták.¹⁹ Tata azonban ez évben újra török kézre került s ugyanekkor Gesztes és Vítány is.²⁰ 1598-ban Pálffy Miklós és Schwarzenberg újabb hadjáratot indított az előző évben a török által visszafoglalt várakért, ennek során Pálffy seregei az év augusztusában újra felszabadították Gesztest is.²¹ 1599-től 1600-ig újra a törökök birtokában tudjuk a várat.²² 1605-ben a vár újra magyar kézen volt és őrsége a tataival együtt Bocskayhoz pártolt át.²³ 1629-ben Tatáról 10-10 gyalogost küldtek hetenként őrségül. 1647-ben a várat a Csákyaknak adták zálogba, ami arra mutat, hogy ebben az időben még használható állapotban volt.²⁴ Egy 1652-ből származó költségvetés szerint több más hibán kívül a bástyafal 11 öl hosszúságban, 4 öl magasságban leszakadt, a kapu is rozoga állapotban volt.²⁵ Utoljára 1669-ből van még adatunk a törökök gesztesi portyázásáról.²⁶ A vár pusztulása a XVIII. században következett be, amikor Eszterházy József a majki kamalduli rendház alapításakor engedélyt adott arra, hogy többek között Gesztesről „a kapu mellett folyosóformán killebb találkozó épületben faragott köveket is onnant szabadon elhordhassák”.²⁷ Ugyancsak sok követ hurcoltak széjjel Várgesztes község felépítéséhez a XVIII. században Eszterházy német telepesei. Egy 1759-ből származó adat már romként említi a várat.²⁸ 1932-ben a vár romjai között a délnyugati részen a munkás turista egylet turistaházat épített. 1945-ig a vár az Eszterházy-család tulajdonában volt. 1960–1963 között az Országos Műemléki Felügyelőség a várat Erdei Ferenc tervei szerint állította helyre.

A vár legkorábbi ábrázolását 1650-ből ismerjük,²⁹ mely a várnak madártávlati képét adja. Gesztes várának e képzeletbeli képe csupán a hely megjelölésére szol-

¹⁵ Uo. 113.

¹⁶ Velics A.—Kammerer E., i. m. 384.

¹⁷ Rorbacher M., i. m. 113.

¹⁸ Takács S.—Eckhardt F.—Szegfű Gy., A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. (Bp. 1915) 364.; Rorbacher M., i. m. 113.

¹⁹ Rorbacher M., i. m. 115–116.

²⁰ Uo. 117.

²¹ Uo.

²² Velics A.—Kammerer E., i. m. 687. A gesztösi reiszek és azabok 15 ember.

²³ Natz J., AK 22(1899) 142.

²⁴ Eszterházy Cs. hg. ag. lt. Rep. 24. Csomó 174. Fasc. c. No. 74.

²⁵ Natz J., i. m. 140.; Eszterházy lt. Pápan Fasc. c. No. 50.

²⁶ Tatai János önéletírása. TT 1903. 140.

²⁷ OL. Eszterházy cs. lt. Dominium Tata cs. 251. o. Gesztes 1733. júl. 28.

²⁸ OL. Eszterházy cs. lt. Dominium Tata. Fasc. 103. p. 131. Gesztes 1759. febr. 9.

²⁹ 1650-es ábrázolás. Hadtudományi Térképtár B. IX.a 674–4.

74. ábra

gál az említett térképen, amelyen valamennyi várábrázolás csaknem teljesen azonos. Az 1688-as Birkenstein-féle metszet³⁰ (74. ábra) ugyancsak nem mondható hitelesnek. Sajnos a várnak korabeli, hiteles ábrázolása mind ez ideig nem ismeretes. A várból 1877-ben Rómer Flóris³¹ járt, aki felmérési vázlatot készített az akkori állapotról (75. ábra). Rajzán a belső vár keleti és nyugati traktusában levő két-két helyiséget feltüntette, valamint a kapubejárattól nyugatra levő torony maradványát is. A belső váron belül azonban olyan falakat is jelölt, melyek eredetileg ideiglenes jellegűek lehettek, és azóta teljesen megsemmisültek. Rómer helyszínrajza elsősorban a várat körítő erődrendszer szempontjából igen figyelemre méltó, mert ő még látta, ha nem is teljes mértékben, a körítőfal összefüggő rendszerét. A várról készült másik alaprajz 1897-ből Csernó Géza munkája.³² Ez utóbbin a Rómer által is feltüntetett körítőfaltól nyugatra levő szakaszon egy ugyancsak fallal körülzárt előudvar jelölt. A belső vár alaprajzi felmérését, valamint néhány metszetet és nézeti rajzot közölt Lux Géza és Csányi Károly 1942-ben.³³

A várból rendszeres régészeti kutatás 1960-ig nem volt, azonban sajnos 1932-ben a turistaház építésekor a belső vár udvarát, valamint a DNY-i és K-i

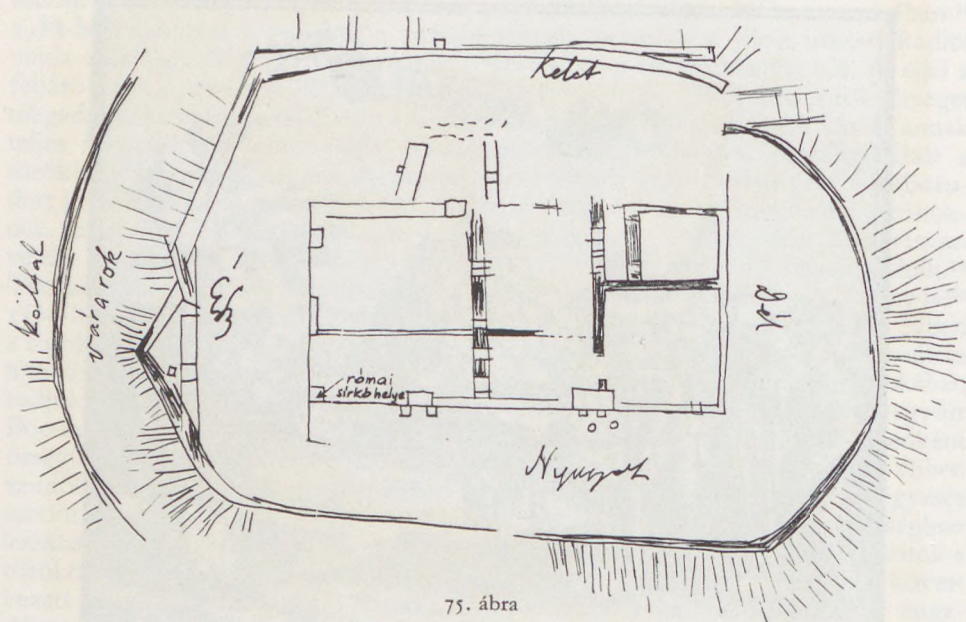
³⁰ 1886-os Birkenstein-féle ábrázolás: *Natz J.*, i. m. 142.

³¹ Rómer Flóris jegyzőkönyvek VIII. 117. (Kézirat, OMF könyvtár.)

³² Csernó Géza felmérése. *Natz J.*, i. m. 136.

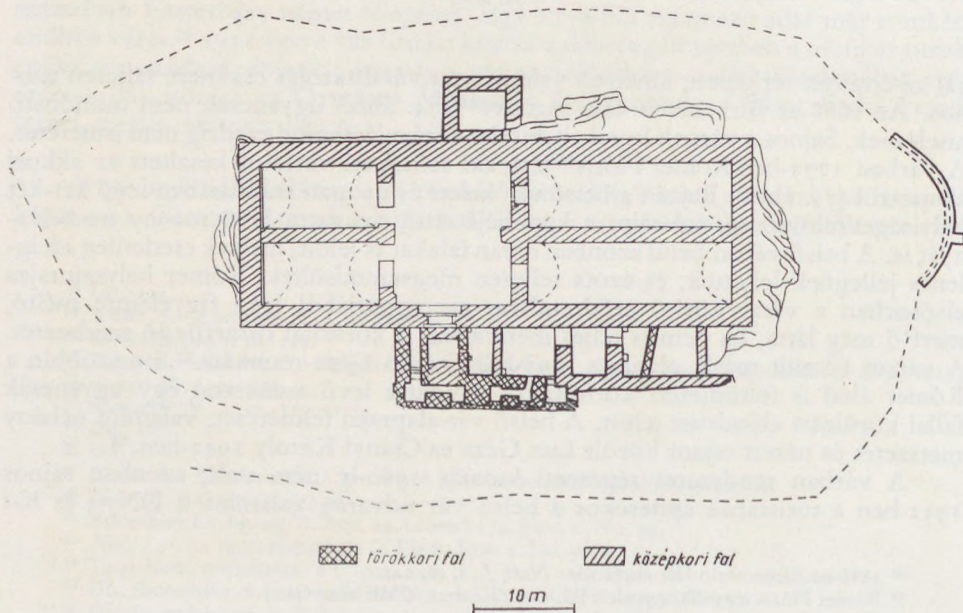
³³ *Csányi K.—Lux G.*, A gesztesi várrom. Technika 1942. 232—235.

75. ábra

Gesztesi vár feltárás utáni alaprajza

76. ábra

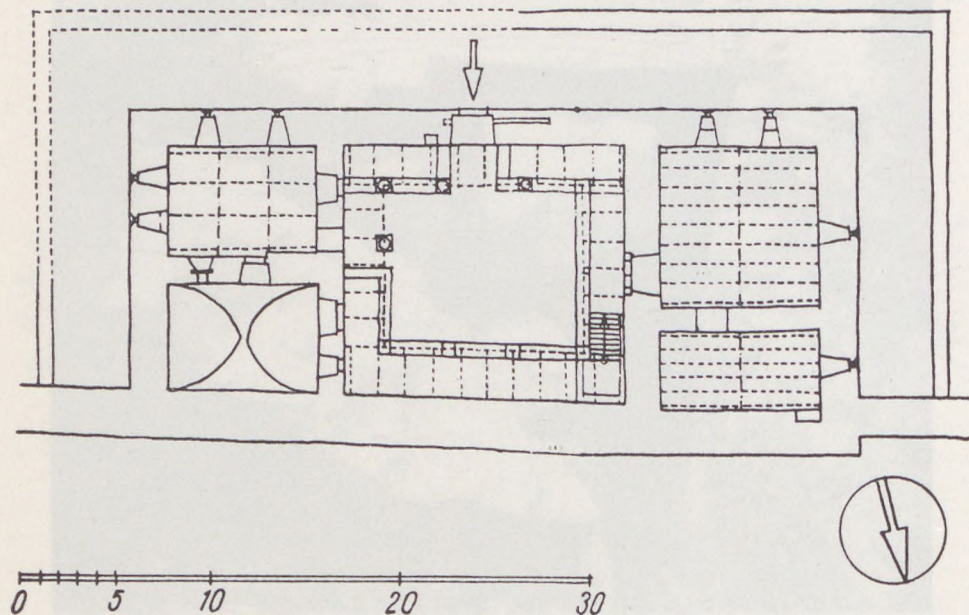

77. ábra

78. ábra

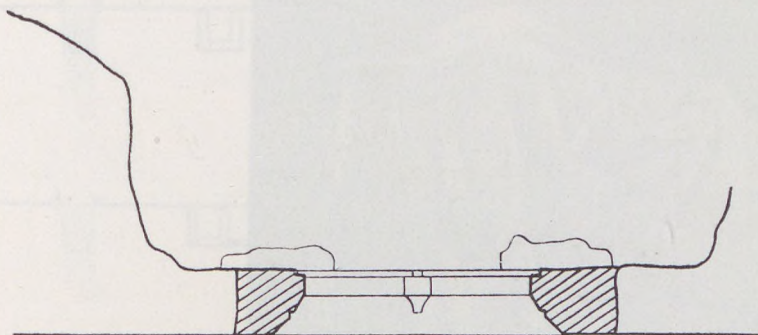

79. ábra

helyiségeket a sziklaszintig kitisztították. Az innen kikerült leletanyag is elkallódott.

A belső vár szabályos téglalap alaprajzú, melynek külső falai nagyrészt a második emelet ablakkönyöklőinek magasságában állanak. A vár É-i homlokzatán van a kapubejárat — mely félköríves záródású, és egyszerű élszedéssel díszített. A kapuhoz tartozó felvonóhid mindkét kő csapágya ma is teljes épségben megvan, s a kapu külső oldalán a felvonóhid láncának helye megfigyelhető. A kapun keresztül a zárt udvarba jutunk, amely az épületet egy hosszabb nyugati és egy rövidebb keleti traktusra osztja. Mindkét szárnyban a földszinten két-két helyiség van, melyekben a dongaboltozat maradványa figyelhető meg. A K-i oldalon a két földszinti helyiség ajtajának keretkövei hiányoztak. A helyiségekben legújabbkori feltöltés volt. A Ny-i oldalon a D-i helyiség bejáratának eredeti gótikus keretkövei megvannak, és a dongaboltozat egy része is. Ezt a helyiséget is 1932-ben turistaháznak használták fel. Az É-i helyiség bejáratának kőkeretei hiányoztak. A helyiségben több méter magas betöltés volt. A földszinti udvari homlokzatot az ajtókeretek vállköveinek magasságában induló keskeny oldalára állított téglalap alakú egy-egy élszedett keretezésű ablak töri át. A két ablak között kőtámpillér van, mely kissé ráfekszik az ablakok keretköveire. A D-i helyiség bejárata felett ugyancsak kis ablak figyelhető meg. Az I. emeletre szabadonálló lépcsőn keresztül lehetett feljutni, melynek pihenője az említett támpilléren nyugodott. A lépcső, megfigyeléseink szerint, a DNy-i oldalról indult el. Az udvar első emeleti szintjén a három oldalon körbefutó kő konzolsort figyelhetünk meg, mely az elpusztult függőfolyosó maradványa. A függőfolyosóról nyíltak az első emeleti

80. ábra

helyiségek. Az első emelet K-i homlokzatán a földszinti ajtó tengelyének irányában csúcsíves záródású, élszedéses kőkeretes ajtó van. E bejáratú ajtótól jobbra, annak vállmagasságában egy ugyancsak élszedett kőkeretes kisméretű ablaknyílás van. Az emeleti DK-i helyiség ajtajának csak helye van meg. Sajnos a Ny-i oldal emeleti helyiségeinek udvari nyílászárói mind hiányoznak. A kapu fölötti részen egy-egy keskeny lőréssel áttört török falifülke látható. Az É-i homlokzaton az első emeleti szinten több különböző profilú gótikus ablakkeret maradt fenn, némelyikük csaknem teljes épségben. Ugyancsak a Ny-i homlokzaton egy ablak maradványa figyelhető meg, valamint a D-i homlokzat K-i végében egy zárt erkély konzoljának csonkjait és a kijárat kőkeretes ajtaját találjuk. Több helyen a második emelet ablakainak könyöklői is megfigyelhetők. Sajnos a második emeletről többet nem ismerünk. A kaputól Ny-felé a homlokzathoz egy négyzet alaprajzú torony csatlakozik, melynek K-i fala az első emelet magasságáig az ásatás előtt is látható volt.

A belső várat a kaputól eltekintve többméteres feltöltés övezte. A vár körül a hegykúp vonulatához alkalmazkodó körítőfal húzódik. E fal a Ny-i oldalon áll a legnagyobb magasságban. A Ny-i oldalon az alsó szinten még egy elővédmű nyoma is megfigyelhető.

Az ásatást 1960-ban³⁴ kezdtük meg, majd 1961–1962-ben folytattuk (76. ábra). A belső várban, ahol ez még lehetséges volt, tisztáztuk a szinteket. Sajnos a K-i helyiségekben eredeti padlószintet vagy küszöbkövet nem találtunk. Egyedül a DNy-i helyiség eredeti kőkeretes ajtaja és küszöbköve maradt fenn „in situ”, ami megadta az udvar és a padlószintek egymáshoz való viszonyát. Bolygatatlan betöltést egyedül az ÉNy-i helyiségekben találtunk, mely az első emelet magasságáig emelkedett. Innen nagy számban kerültek elő gótikus nyílászáró szerkezetek keretkövei, melyek nemcsak az első, de a második emelet pusztulásából is származhatnak. Ebből a feltöltésből igen kevés leletanyag került elő, és az is XVI. századi kerámia volt. Az udvarban kisebb kutatásokat végeztünk, melynek során

³⁴ Komárom megyei Idegenforgalmi Hivatal költségén végeztük az ásatást 1960-ban. Az ásatás adminisztratív lebonyolításáért ezúton mondok köszönetet. 1961–1962-ben az OMF költségén az Idegenforgalmi Hivatal hozzájárulásával végeztük a feltárást.

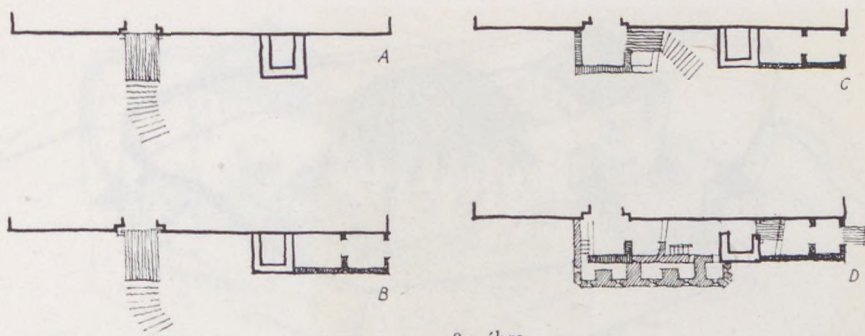

81. ábra

tisztáztuk a lépcső alapozásának, valamint indításának helyét, és a Ny-i homlokzathoz támaszkodó támpillérnek az udvari fallal egyidőben történő építését. A kapubejárat előtt végzett kutatással először a kapu szintjét tisztáztuk, majd annak rendszerét. A kapu felvonóhidas volt, a felvonóhíd tengelyének a perselyköve lerézsűzött. Külső síkja elé szabálytalan négyszög alakú farkasverem zárófalai támaszkodnak. A farkasverem feltárása során nagyszámú kő ágyúgolyó, XVI. századi kerámia, valamint egy szakálás puska került elő. A kapu előtti farkasverem Ny-i zárófalában megfigyelhető ugyancsak két perselykő, a tengely vasalásának és a felvonóhíd láncainak maradványával. Ez arra enged következtetni, hogy Ny-i irányban egy másik farkasverem volt. Ebben a falban egy másodlagosan felhasznált román kori pillérfő volt befalazva.³⁵ A farkasverem É—D-i irányú Ny-i zárófalát is feltártuk, melynek betöltéséből egy gótikus keretkő ívrészlete került elő. Találtunk oroszánt ábrázoló gótikus kályhacsempe töredéket, ezen kívül kis töredékénél fogva meg nem határozható címeres kályhacsempe maradványát. Mindezekkel együtt XVI. századi nagyrészt mázatlan kerámiatöredékek kerültek elő. A farkasverem Ny-i fala és a már említett torony K-i zárófala közötti térségben a vár homlokzata elé kiülő sziklán tüzelési nyomokat figyelhetünk meg, valamint igen nagy számban XVI. századi edénytöredékeket találtunk. A torony feltárása során több gótikus keretkő, valamint egy háromkaréjos faragott kő került elő. A lesározott későbbi járószinten az É-i sarokban török kályha alapjait tártuk fel. A torony Ny-i zárófalában, részben a vár homlokzatába beépített kőperselyt figyelhetünk meg. Az É-i perselykő egy másodlagosan felhasznált gótikus tagozott kőből készült. A torony ezen oldalának bejáratánál egy utólagosan felfalazott nyílás figyelhető meg. A farkasverem K-i, valamint É-i falán vakolt és meszelt falfelület figyelhető meg, mely arra enged következtetni, hogy korábban az helyiség volt. Ny felé tovább haladva egy újabb helyiséget találunk, melynek Ny-i zárófalában ma már meg nem állapítható rendeltetésű nyílásmaradvány látható. A helyiségsor K—NY-i zárófala egészen a vár Ny-i sarkáig terjed. É—D irányú

³⁵ Valószínűleg a XIII. századi majki kolostorból származik.

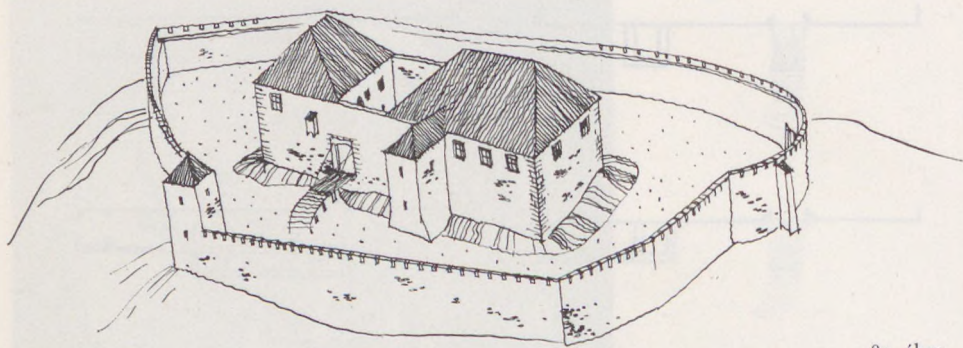
82. ábra

zárófalanak helyét a feltáráskor már csak a természetes sziklára tapadt habarcs-maradványok jelezték.

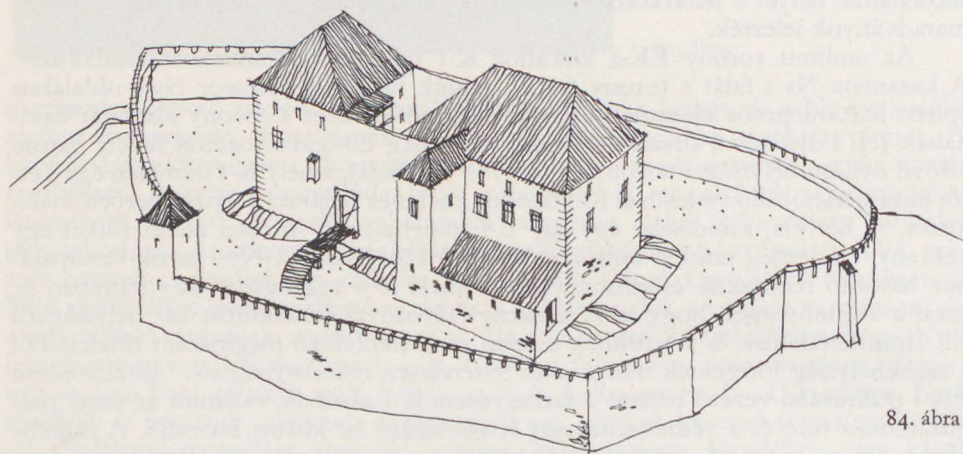
Az említett torony ÉK-i sarkához K-i irányban kazamatasor csatlakozik. A kazamata Ny-i falát a torony falába vágták bele és a lőrössor Ny-i oldalához épített háromlépcsős lejártnak harmadik lépcsőfokaként a torony alapfalát használták fel. Folyosóval összekötött kis, eredetileg dongaboltozattal fedett három kilövő nyílású helyiséget tártunk itt fel (77—78. ábra), amely K-i irányban egy kettős kazamatából álló védművel folytatódik, melynek bejárata folyosószerűen kialakított. A két kis, mindössze egy-egy É-i irányba néző lőréssel áttört fülkét egy keskeny, eredetileg szintén boltozott folyosó köti össze. A Ny-i sarok-kazamatához hasonló rendszerű erődítményrészlet zárja le a védműsort K-i irányban is, azzal a különbséggel, hogy ez is keskeny folyosóval összekötött két helyiségből áll. Homlokfalainak és a saroknak csupán csak alapfalban megmaradt részleteiből a sarokhelyiség lőréseinek iránya csak feltételesen rekonstruálható. Az elővédmű ÉK-i traktusába vezető bejárat a farkasverem K-i zárófala, valamint az ezzel párhuzamosan futó és a védműrendszer K-ről lezáró fal között húzódik. A fülkébe három lépcső vezet. Az említett elővédművet a megelőzően itt állott két farkasverem É-i zárófalanak részbeni felmagasításával alakították ki. Ezzel egyidőben a kapu előtti farkasverem É-i, valamint K-i zárófalát erősítésként megköpenyezték. A védműben nagy számban figyelhetünk meg másodlagosan felhasznált gótikus tagozott köveket. Az elővédmű K-i zárófalához egy téglából épült és tál alakú kályhaszemek beiktatásával készült sártapasztású kemence maradványa csatlakozik. A kemence belső padkája és a sut belülről meszelt volt. Ebben egy ép mázatlan tányért találtunk. A kemence körüli szint lesározott volt, mely a belső vár K-i sarkáig terjedt. A padozat ÉK-i részén egy cölöplyukat figyelhetünk meg, mely feltehetően félnyeregteret tartó oszlop helye volt. A vár K-i homlokzatához a sziklára ráépülve másodlagosan felhasznált egyszerű kőhasábokból épült kemence alapzata csatlakozott. A vár DK-i homlokfalánál ugyancsak egy nagyobb méretű kemence lesározott padozata és oldalfalának némi maradványa került elő, a hozzátartozó padkával. A padka feltárása során több virágcserep alakú mázatlan ép edény került napvilágra. A D-i homlokzat középtengelyében a belső vár falához egy négyzet alaprajzú torony csatlakozik, melynek falmaradványait a feltárás hozta napvilágra.

Az ásátás során a külső várudvaron a török kori szint került teljes egészében

83. ábra

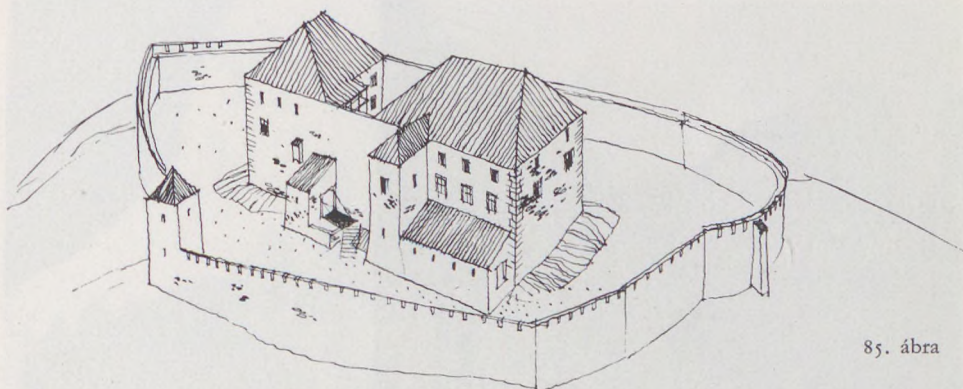

84. ábra

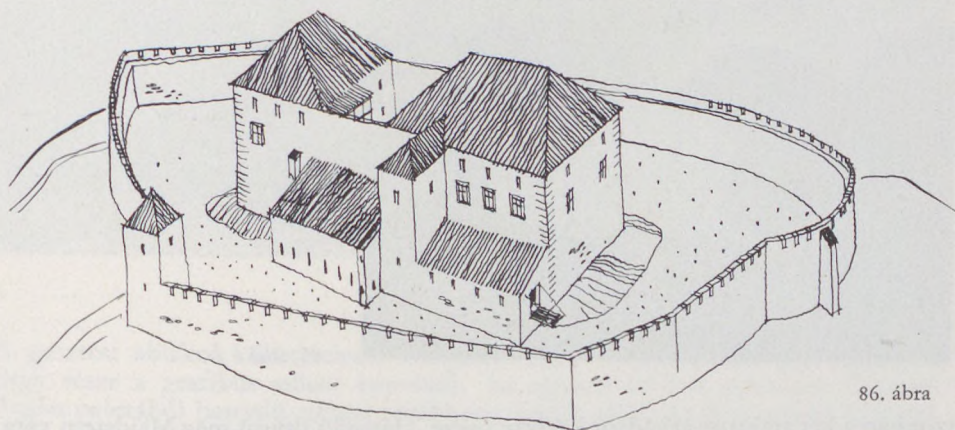
feltárássra. Az É-i homlokzathoz csatlakozó torony ÉK-i sarkán végeztünk még kisebb kutatást, melynek célja az alapozás tisztázása volt. Ennek során előkerült kályhacsempe töredékek a vár építésének legkorábbi periódusára szolgálnak bizonyítékkul. A külső várfalak feltáráására nem került sor, ezért ennek ismertetésénél csak a régebbi rajzokra,³⁶ valamint a mai geodéziai felmérésre támaszkodhatunk. A jelenleg látható nyomvonal szerint a hegykúp alakjához alkalmazkodó fal övezte a várat. Ebből már az É-i oldalon semmi sem látszik. A Ny-i oldalon a fal külső síkjának elég nagy szakasza látható. Ugyancsak a Ny-i oldalon egy nagyjából háromszög alakú bástyarész még elég magasan áll, amely alatt az egykori várárok figyelhető meg. A körítőfal DK-i szakaszának egy részén a külső falsíkban elfalazott ajtónyílás figyelhető meg. A fal ÉK-i lezárását egy kis kutatóárokcal tisztázni tudtuk, melyben a fal kissé Ny-nak fordulva megszakad, majd rövid távolság után ÉNy felé folytatódik. Feltehetően itt egy torony volt, amelyet azonban csak egy további ásás tisztázhatna.

³⁶ *Natz J.*, i. m. 135–143.

85. ábra

86. ábra

A történeti adatok, valamint a belső vár alaprajzi elrendezésének ismertetése után kíséreljük meg a továbbiakban a vár építéstörténetét felvázolni.

A várat, mint már tudjuk a XIV. század harmincas éveiben említik először okleveleink. Téglalap alakú zártudvaros elrendezése is a XIV. század közepére mutat. A szabályos alaprajzú váraknak a XIV. század első felében való megjelenésére Csehszlovákiában és Magyarországon Dobroslava Menclova³⁷ tanulmánya mutat rá. Az új vártípus megjelenését mindkét országban a francia és olasz rokoni, művelődési kapcsolatokkal hozza összefüggésbe, Magyarországon pedig az új típust az Anjoukkal hozza kapcsolatba. Az új vártípus megjelenését azonban csehországi hatásnak tulajdonítja. Fenti szerző a gesztésivel majdnem azonos típusú várat ismertet Helfenburkból³⁸ (79. ábra), mely ugyancsak téglalap alaprajzú, zártudvaros, az udvar keskenyebb oldalán két-két helyiséggel. E várban

³⁷ Menclova, D., Művtört. Ért. 7(1958) 81—103.

³⁸ Uo. 87., 5. ábra: Helfenburk.

87. ábra

azonban a két traktust árkádsor kötötte össze. Hasonló típusú még Majdstein vára is.³⁹

A gesztesi vár XIV. századi eredete mellett nemcsak a vár alaprajzi elrendezése bizonyít, hanem a gótikus nyílászáró szerkezetek stílusa is. Csehországban a XIV. század harmincas éveiben a várpalotákban és lakóépületeken a téglalap alakú kő keresztosztóval ellátott ablakok jöttek divatba, csak a szakrális terekben használtak mérműves megoldást.⁴⁰ A XIV. századi közép-európai gótika fejlődését Gerevich László dolgozta fel tanulmányaiban.⁴¹ Idézett munkáiban rámutat arra, hogy a XIV. századi gótikának jellemző vonása a redukció, mely nemcsak az alaprajzokban jelentkezik, hanem a profilok egyszerűsítésében is. Erre jellemző az élszedéses és negatív forma, az ún. grafikus stílus. A gesztesi vár I. emeletének É-i homlokzatán „in situ”, valamint az ásátás során hasonló kőkeretek kerültek elő (80. ábra), amelyeket pl. Gerevich László idéz a Dolni Kounice kolostorból.⁴²

³⁹ Uo. 6. ábra: Majdstein.

⁴⁰ Uo. 83.

⁴¹ Gerevich L., Közép-európai királyi műhelyek a XIV. században és a későgótika. Építés- és Közlekedéstud. Közl. 2(1959) 491–534.

⁴² Uo. 493., 2. ábra.

88. ábra

A gesztesi ablakok kőkereteinek vizsgálata során megállapíthatjuk, hogy azok nagy része a grafikus stílust képviseli. Az ugyane korból származó visegrádi Anjou palotából hasonló stílusú ablakkeret került elő.⁴³ Az É-i torony előtt húzott kutatóárokából Nagy Lajos címerének töredéke (81. ábra), valamint egy másik, ugyancsak a XIV. század közepéről származó kályhacsempe maradványa került elő. Ezek a kályhacsempe töredékek is arra mutatnak, hogy a gesztesi vár a XIV. század közepén már elkészült.⁴⁴

Az 1332-ben említett első várnagy feltehetően az építkezés vezetője volt — mint ahogy ez királyi váraknál általában szokásban volt —, írja már idézett tanulmányában Menclova. Mindezek alapján arra a következtetésre jutunk, hogy a gesztesi vár építése a XIV. század harmincas éveiben kezdődhetett meg, amikor is annak első várnagyát említik az oklevelek. A fent elmondottakból viszont az tűnik ki, hogy a gesztesi vár építése mintegy húsz évvel megelőzi a cseh Helfenburk építését.⁴⁵

A belső vár feltárás utáni földszinti és első emeleti alaprajzi elrendezése, valamint az északon hozzácsatlakozó torony az első építési korszak emlékét őrzi (82. ábra A; 83. ábra). Kapuja ekkor felvonóhidas szerkezetű volt, de az nem far-

⁴³ Uo. 501., 10. j.

⁴⁴ Holl I., BpR 20(1958) 225, 242., 7., 9. ábrák.

⁴⁵ Menclova, D., i. m. 87.

kasvermes hanem pilléres megoldású lehetett.⁴⁶ Feltehetően az északi homlokzat előtti torony a vár kápolnája volt. Erre mutat az ott előkerült vakmértű töredék is, amely ugyancsak XIV. századnak mondható. A várkápolna hasonló megoldását ismerjük a burgenlandi Landsee várából is.⁴⁷

Mint már a történeti adatokból ismeretes, Gesztes Zsigmond korában is elég nagy jelentőségű királyi vár volt. Erre az időre tehetjük a vár második építési korszakát (82. ábra B; 84. ábra). Ekkor kellett a belső vár második emeletének felépülnie. Erre mutat az ÉNy-i földszinti helyiség feltárásakor előkerült gyémántmetszéses kőkeret is, amely a Zsigmond-kori gótika egyik jellemzője. Valószínű, hogy ugyane korszakhoz tartozik az É-i homlokzaton, a toronytól Ny-ra levő helységsor is. Nem képez önálló építési korszakot ez a csekély reneszánsz kori javítás, melyre mindössze néhány szerény kis faragott kőtöredék utal. Ez a kismértű építkezés az Újlakiak birtoklása idején történhetett.

A XV. század végéig mind az okleveles adatok, mind magának a várnak a kiépítése arra mutat, hogy az nem katonai jellegű erődítmény, hanem inkább várkastély, melyet vadászat vagy pihenés céljaira használt az egykori tulajdonosa.

Valószínű, hogy a törökök 1543-as ostroma után — amikor a vár magyar kézen maradt még — és az 1558 közötti időben erősítették meg a vár bejáratát. A pillérekön nyugvó felvonóhidás rendszert ekkor építették át kettős farkasvermes rendszerré, oly módon, hogy a kapu előtti első pillér felhasználásával farkasvermet alakítottak ki. Ugyanekkor a kapu előtti farkasveremhez Ny-i irányban még egy farkasvermet építenek. A két farkasverem közötti kőfalat egy kilövő nyílással törték át. A kettős farkasverem kialakítása következtében a belső várba vezető kapu felvonóhidját is meg kellett szüntetni, illetőleg átalakítani, mivel annak láncja most már akadályozta volna a közlekedést. A belső farkasvermet ekkor padlókkal fedhették le, míg a Ny-i farkasverem áthidalása viszont felvonóhíddal történt. E külső farkasveremben került elő egy nagyméretű kapu ívkörének maradványa, amely minden bizonnyal e farkasverem felvonóhidás kapujából származik. Ez utóbbiak kétségtelenné teszik, hogy a várnak ebben a korszakában a belső farkasverem falainak alapként való felhasználásával, a mai bejárat elé egy egyszintes előépítményt építettek. Ez utóbbi azonban teljes egészében megsemmisült. Törmelékét feltehetően 1932-ben hordták el. A várnak e fent vázolt további kiépítése már a harmadik építési korszakban történt (82. ábra C; 85. ábra).

„... az therekek wyoban mostan kezdetenek az Geztes Ipewlesyhez” — „Az Ipewlethez penig chyak tegnap kezdetenek...” (1588. nov. 28. Nádasdy lt. B 1533. — Jankovich M.) A törökök a belső vár bejárata és a Ny-i torony közötti szakaszon a belső vár megerősítése céljából erődrendszert alakítottak ki. Ekkor épült a kazamatasor,⁴⁸ valamint a mögötte épült boltozott helyiség, mely a vár É-i homlokzatán látható téglából falazott boltváll tanúsága szerint dongaboltozattal volt fedve. Ennek kiépítése során töltötték be a kaputól Ny-ra levő farkasvermet.

⁴⁶ Landsee (Lándzsér): A kapu megoldása azonos lehetett Gesztesen az első periódusban.

⁴⁷ Ratz, A., Ruine Landsee. (H. é. n.); Dehio, G., Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler im Auftrage des Tages für Denkmalpflege. II. (Berlin 1906) 655.

⁴⁸ Az ilyen jellegű erődítmések elvét már megtaláljuk az Isztambulban levő Rumali Hiszár erődítményében is, melyet Fatih Mehmed (1444—1482) építtetett 1452—1453 között. Itt mindhárom toronybához hasonló rendszerű kazamatákat találunk, mint amilyenek a gesztesi vár feltárása során kerültek elő. A Rumeli Hiszár-i kazamaták első kialakításánál alkalmazkodtak természetsszerűleg a tornyok külső formájához. — Albert, G., Chateaux Turcs du Bosphore. (Paris 1943) 29—75.

A farkasvermes védőrendszer ily módon Ny-ra tolódott a torony Ny-i zárófalától a vár ÉNy-i sarkáig. Az újonnan kialakított felvonóhidás rendszer létesítésekor töltötték fel a torony belső szintjét, és tüzelőhelyet építettek bele. Ugyancsak a török erősítési munkákkal kapcsolatosan épült a kapubejárat fölött mind két oldalon elhelyezkedő őrfülke egy-egy keskeny kilövő nyílással. A fülkék bejárata a függőfolyosóról volt (86. ábra). A vár negyedik — török — építési korszakához sorolhatjuk (82. ábra D; 87. ábra) a déli homlokzathoz csatlakozó torony maradványát, valamint a külső homlokzatokhoz hozzáépített kemencéket is.

Összegezve a fent elmondottakat, arra a megállapításra jutottunk, hogy a gesztesi vár a hozzátartozó erődrendszer feltárt maradványaival együtt négy építési korszakra osztható (88. ábra).

Figyelemre méltó az a körülmény, hogy a vár, illetőleg várkastély, katonai jellegű megerősítése csak a török idők harcainak során történt. Ezt egyébként más — a török hódoltság területén állott hasonló jellegű várak esetében is megfigyelhetjük. E megfigyelésünket természetesen a továbbiakban váraink teljes feltárása igazolja, amely bizonyos rendszer megalkotását teheti majd lehetővé.

A gesztesi vár feltárásának ismertetése és építési periódusainak felvázolása során nem hagyhatjuk figyelmen kívül azon megállapításunkat, miszerint a hasonló alaprajzi elrendezésű várak eredete épp az Anjouk kapcsolatai következtében közép-európai vonatkozásban feltehetően hazánkban keresendő.

G. SÁNDOR MÁRIA

DIE BAUGESCHICHTE DER BURG GESZTES

Die Burg Gesztes steht auf dem Gipfel eines Berges, der sich nördlich von der Gemeinde Várgesztes (Kom. Komárom, Bez. Tata) erhebt. Die Burg bildet ein Glied des Befestigungssystems im Vértesgebirge.

1332 wurde sie zum erstenmal dokumentarisch erwähnt u. zw. als königliche Burg. 1387—1388 war sie Eigentum König Sigismunds. Im Laufe des 15. Jahrhunderts gehörte Gesztes den Familien Rozgonyi und Ujlaki. Im 16. Jahrhundert stand die Geschichte der Burg in engem Zusammenhang mit den Burgen von Tata und Vitány. Im Jahre 1529 und später 1543 wurde Gesztes von den Türken belagert. Von 1558 an war die Burg mit lediglich kurzen Unterbrechungen fünfzig Jahre lang in den Händen der Türken. Im 17. Jahrhundert gehörte sie der Familie Csáky, welche die damals in bereits recht vernachlässigtem Zustande befindliche Burg auch bewohnt hat. Der endgültige Verfall erfolgte im 18. Jahrhundert; zu der Zeit bildete Gesztes das Eigentum der Familie Esterházy. Dokumente bezeugen, daß Joseph Esterházy die Steine der Burg teils seinen Siedlern zum Aufbau der Gemeinde Várgesztes schenkte, teils für den Bau des Kamaldulenserklusters in Majk dorthin abtransportieren ließ. 1932 wurde die Nordwestfront der Burg zu einem Schutzhaus umgebaut. Gesztes war bis zum Jahre 1945 im Besitze der Familie Esterházy.

Im Jahre 1960 leitete das Inspektorat des Landesdenkmalschutzamtes Instandhaltungsarbeiten zwecks Errichtung einer Touristenherberge in die Wege; diese nach den Plänen von Franz Erdei durchgeführten Arbeiten wurden 1963 beendet. Die der Wiederherstellung vorangehenden Forschungen führte die Verfasserin durch.

Die innere Burg weist den Grundriß eines regelmäßigen Rechtecks auf. In der Mitte ein geschlossener Hof, an dessen Ost- und Westseite sich je zwei Räume mit Tonnengewölben befanden. In den zwei östlichen und im nordwestlichen Räume fanden sich noch die Kämpfer des Tonnengewölbes. Um den Hof herum zieht sich in Höhe des 1. Stockwerkes eine gotische Konsolenreihe, die den Wehgang trug. Von der im südwestlichen Hofeck ansteigenden Treppe aus konnte man die Räume des 1. Stockwerkes erreichen. Ihre Eingangsöffnungen sind an der Ostseite erhaltengeblieben. Die steinernen Fenstereinfassungen des 1. Stockwerkes sind vorwiegend an der Nordfront noch verhältnismäßig zahlreich vorhanden. Die Mauern stehen hie und da bis zur Höhe der unteren Fenstersimse des 2. Stockwerkes. Das Burgtor befindet sich an der Nordfront; es hatte Zugbrückenkonstruktion. Der gotische Steinrahmen des Tores ist zusammen mit dem davor befindlichen Zapfenlagerstein fast unversehrt erhalten. Vor dem Tor befindet sich eine Wolfgrube, die gelegentlich der Ausgrabungen zum Vorschein kam. An die westliche Seite der Nordfront lehnt sich ein mittelalterlicher Turm, dessen einige Meter hohe Ostseite bereits vor den Ausgrabungen sichtbar war. Westlich vom Tor sowie westlich vom Turm legten wir je eine Wolfgrube frei. Die letztere wurde aus einem früheren Raum umgestaltet. Dem nördlichen Eck des Turmes ist eine Kasemattenreihe angebaut, deren westliche Eck-Schießscharte fast unversehrt erhalten ist; von den übrigen haben sich lediglich Teile gefunden. Diese Schießschartenreihe zieht sich vor der vor dem Tore befindlichen Wolfgrube hin; ihren Abschluß bildet eine nordsüdlich gerichtete Mauer, deren Innenwand mit der östlichen Außenfläche der Wolfgrube eine Mauerenge bildet, die von zwei, in die Kasematten führenden Stufen begrenzt

wird. Die Kasematten waren mit Ziegeln überwölbt. Vor den Ost-, Süd- und Nordfronten der Burg legten wir Backöfen frei, desgleichen einen, an die östlich Sperrmauer der Kasematten angrenzenden Backofen. An die Mittelachse der Südfront schließt sich ein viereckiger Turm an. Die Burg war von einer äußeren Bastionsmauer umgeben, deren geringe Überreste über der Erdoberfläche sichtbar sind. Leider wurden hier keine Ausgrabungen vorgenommen.

Nach der Besprechung der geschichtlichen Angaben, sowie der Anordnung des Grundrisses der inneren Burg und des dazugehörigen Befestigungssystems wollen wir versuchen, die Baugeschichte der Burg zu skizzieren. Wir können ihre Bauzeit in vier Bauperioden teilen:

1. Die grundrißliche Anordnung der Burg, die Sgraffitotechnik aufweisen den Steinrahmen, sowie das im Laufe der Ausgrabungen ans Tageslicht gekommene Bruchstück einer Ofenkachel mit dem Wappen Ludwigs des Großen deuten daraufhin, daß die innere Burg bis zur Höhe des 1. Stockwerks mit dem an der Nordseite befindlichen Turm bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts ausgebaut wurde. Das Tor hatte Zugbrückenkonstruktion, jedoch dazumal nicht mit Wolfsgruben-, sondern mit Pilotensystem.

2. Die Innenburg wurde aufgestockt, darauf weisen die für die Gotik des Sigismund-Zeitalters charakteristischen Steinrahmen und die gefundenen Ofenkachelbruchstücke hin. In diese Zeit dürfen wir das Entstehen der vom Nordturm gegen Westen gelegenen Räumflucht setzen.

3. Die in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts sich mehrenden türkischen Angriffe machten die Befestigung der Burg vonnöten. Zu der Zeit entstehen die vor dem Tor befindliche, sowie die zweite, gegen Westen anschliessende Wolfsgrube. Die Ausgestaltung der doppelten Wolfsgrube erübrigte die in die Innenburg führende Zugbrücke. Über die westliche Wolfsgrube konnte indessen eine Zugbrücke herabgelassen werden, davon zeugt das in der westlichen Wand der zur Innenburg gehörigen Wolfsgrube befindliche Zapfenlager.

4. Von der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts an haben die Türken die Burg durch etwa fünfzig Jahre inne. Vom Jahre 1588 fällt die bedeutende militärische Befestigung der Burg. Damals wurde die oben erwähnte Kasemattenreihe ausgebaut und die sich vom Turm gegen Westen erstreckenden Räume zu Wolfsgruben umgestaltet. Auch der Ausbau der ober dem Toreingang befindlichen, mit schmalen Schießscharten versehenen Wächternischen kann mit dem türkischen Befestigungsarbeiten in Verbindung gebracht werden. Zu dieser Periode gehören auch der Turm an der Westfront sowie die um die Außenfront herum angelegten Backöfen.

In Zusammenfassung unserer Beobachtungen kommen wir zu der Feststellung, daß die Burg von Gesztes bis zum Ende des 15. Jahrhunderts lediglich den Charakter eines Kastells hatte, das eher zu Erholungs- und Jagdzwecken diente, während sein Ausbau zu Verteidigungszwecken erst während der Kämpfe in der Türkenzeit erfolgte.

and the Association of the American Medical Association. The American Medical Association is the largest and most influential organization of the medical profession in the United States. It is composed of more than 50,000 members, including physicians, surgeons, dentists, and other medical professionals. The Association's primary purpose is to advance the interests of the medical profession and to promote the highest standards of medical practice. It achieves this through a variety of means, including the publication of the Journal of the American Medical Association, the holding of annual conventions, and the establishment of various committees and commissions. The Journal of the American Medical Association is one of the most important and widely read medical journals in the world. It contains a wide range of articles, including original research, clinical reports, and reviews of the literature. The Journal is published weekly, except for a few issues which are published bi-weekly. The Association also publishes a number of other journals, including the American Journal of Surgery, the American Journal of Obstetrics and Gynecology, and the American Journal of Roentgenology. The Association's annual convention is one of the largest and most important events in the medical profession. It is held in a different city each year and attracts thousands of participants from all over the world. The convention provides an excellent opportunity for medical professionals to meet and exchange ideas with their colleagues. The Association also plays a significant role in the regulation of the medical profession. It has established a number of committees and commissions which are responsible for monitoring and enforcing the standards of medical practice. The Association's efforts in this area have been instrumental in the development of the medical profession in the United States. The Association's commitment to the advancement of the medical profession and to the promotion of the highest standards of medical practice is a source of pride and inspiration for all members of the profession. The Association's work is essential for the continued growth and development of the medical profession and for the benefit of the public.

A GESZTESI VÁR HELYREÁLLÍTÁSA

Szükségesnek tartjuk, hogy bevezetőben a tervezést megelőző program-kialakítással foglalkozzunk, mely lényegében döntő szerepet játszott a jelenlegi funkció elhelyezésében. A helyreállítás gondolata helyi kezdeményezés alapján vetődött fel. 1958-ban az Oroszlányi Szénbányászati Tröszt — felismerve a vár és környékének pihenésre, kirándulásra alkalmas voltát — bányászüdülő elhelyezését javasolta a vármaradványban.

Tekintettel arra, hogy romjaiban is jelentős műemlék-objektumról volt szó, az OMF fontosnak tartotta, hogy a tervezést és a kivitelezést házilag végezze, hiszen az új funkció megoldásához párhuzamosan nagyarányú helyreállítási munkára is szükség volt. Az 1960-ban meginduló régészeti kutatás alapul szolgált a vázlat-tervek elkészítésére, melyek szerint a helyreállítás — a törmelék, feltöltés eltávolításával — megkezdődött. (Szanyi József ép. mérnök készítette a vázlattervet, alaprajzi megoldását a kiviteli terv készítése során átvettük.) Elvileg le lehetett szögezni, hogy akármilyen funkcionális rendeltetése is legyen az objektumnak, külső architektúráját a lehetőséghez képest az eredeti alakban kell helyreállítani (89. ábra), még abban az esetben is, ha a mögötte levő helyiség funkciója esetleg mást igényel. Bár a funkció megválasztásánál, az egyes helyiségek rendeltetésénél figyelembe vettük az adottságokat, de számoltunk azzal is, hogy teljesértékű, minden igényt kielégítő elrendezést nem nyújthatunk. Alkalmazkodni kellett a meglevő nyílásokhoz, a középkori falak által megszabott méretekhez, egyes szintek belmagasságához és más olyan kötöttségekhez, melyeket a műemléki helyreállítás szempontjából be kellett tartani. Tehát az új igényt többé kevésbé alá kellett rendelnünk a meglevő viszonyoknak. Ez lényegében azt jelentette, hogy olyan rendeltetést kellett választani, mely korlátozott keretek között is ellátja funkcióját. Ha figyelembe vesszük, hogy a vidék vízben szegény, egyes emeleti részek kivételével a vár huzamosabb tartózkodásra nem alkalmas, nem vitatható, hogy üdülő céljára nem megfelelő. Ezt a gondolatmenetet rögzítette a vázlatterv is, mely az előző elgondolással szemben — a Komárom megyei Idegenforgalmi Hivatallal és a helyi szervekkel egyetértésben — turisztaszálloda elhelyezését javasolta. Ez a javaslat már túlnő a helyi kezdeményezés arányilag szűk keretén, bekapcsolja a várat a turista forgalomba, egyben ezzel jelentőségét, történeti értékét is kiemelve legjelentősebb műemlékeink közé sorolja. Gondoltunk egy helyi — a várban elhelyezendő — kiállításra is, hiszen már a feltárási munka kezdetén is elég nagy számban került elő lelet, melynek a helyszínen történő bemutatása az érdeklődést csak fokozhatja.

A tervezésnél gondolni kellett arra, hogy a vár — úgyszólván — minden részét „használatba vesszük”. Ez pedig lényeges momentum volt a helyreállítás szempontjából. Ezért tartottuk fontosnak először elvben lerögzíteni, a műemlék objektum — és részletei — kiegészítése milyen mértékű lehet (alkalmazott anyagok és szerkezetek) — természetesen figyelembe véve az új funkció követelményét is, — melynek lényegét az alábbiakban vázolom.

A kutatás után a feltöltődéstől, törmeléktől kitisztított belső várról megállapíthattuk, hogy romos állapotában is megőrizte részbeni alaprajzi rendszerét és (ehhez kapcsolódó) homlokzatainak kialakítását. A vár két emeletes volt, külső falai általában a második emelet magasságáig állanak (kivéve a déli homlokzat Ny-i részén) sőt a II. emelet felmenő falából is láthatók e maradványok az északi homlokzaton, ill. a véghomlokzatokon. A kelet-nyugati irányban elnyújtott, szabályos téglalap alaprajzú vár, szabályos alakú belső udvarral rendelkezik, melyhez kelet-nyugati irányból 2—2 dongaboltozattal fedett helyiség csatlakozott. Az emeleti rész beosztására, melyre már csak a külső falak és meglevő falcsatlakozások utaltak, főfalaival követte a földszinti beosztást.

Ez a szerencsés helyzet lehetővé tette egy nagyobb szabású új funkció betelepítését, mely véleményem szerint a legjobb biztosíték a vármaradvány fenntartására. De egyben lehetőséget nyújtott, sőt megkövetelte a nyílások bizonyos mértékű kiegészítését is. Az egészben, vagy hiányosan megmaradt nyíláskeretek, a teljesen (amorf formában) kiromlott nyílások, az ásatás során előkerült keret töredékek felvetették egy egységes elv szerint történő helyreállítás szükségességét. A töredékek eredeti helyének meghatározását elősegíti az a megfigyelés, hogy a nyílások elrendezésénél bizonyos fokú szimmetriára való törekvést látunk. Ez természetes is, ha meggondoljuk, hogy az alaprajz a K—Ny-i hossz tengelyre is szimmetrikus. Olyan újszerű megoldást kellett találnunk a nyílások kiegészítésére, mely egyrészt lehetővé teszi a nyílászáró szerkezetek elhelyezését, másrészt formailag jól elkülönül az eredeti résztől u. a. részleges rekonstrukcióra lehetőséget nyújt, összességében következetesen, egyértelműen jelentkezik az egész helyreállításnál.

A sokféle funkcionális igény (kőtár, raktár, WC-csoportok, konyhaüzem, étterem, az emeleten turisztaszálló, gondnoki lakás került a várban elhelyezésre) kielégítésére törekedtünk, de előtérbe helyeztük a vár helyreállítási szempontjait, melyek közül elsősorban a fentebb említett nyíláskiegyesítések jelentenek nagyobb problémát.

A választott helyreállítási elv — melyet az eddig helyreállított munkáink közül itt alkalmaztunk először — a következőkben foglalható össze.

Általában háromféle módon elpusztult nyílásokat találtunk.

1. In situ szemöldökkő és egy szárkő (teljes darab).
2. In situ szemöldökkő vagy egy szárkő.
3. Amorf formájú kiromlás.

Az első esetben ismeretes a nyílás szélessége és megállapítható a magassága (esetleg keresztosztói ha voltak). A kiegészítés egyértelmű, a kő színéhez közel álló bazaltzúzalékos műkökeret kiegészítés készült — ezáltal az új felület megkülönböztethető a régittől.

A második esetben ismeretes a nyíláskeret szélessége vagy magassága, tehát a kettő közül csak az egyik. Ebben az esetben a kiegészítés téglából készült azért, hogy az ismeretlen eredeti méret bizonytalan volta még jobban kiemelkedjék. A téglát a profiloknak megfelelően megfaragták (a nyílás jellegének jelzésére) esetleg az ásatás során előkerült, feltehetően innen származó faragott kő töredéket a téglakiegészítésbe elhelyezték.

A harmadik esetben a nyíláskeret egyik mérete sem ismert, pontos helyét sem minden esetben lehetett kijelölni a nagyméretűvé kiromlott nyílásba, itt csak téglával keretezett nyílás készült, feltehetően innen származó eredeti töredék-

89. ábra

kek elhelyezésével. A nyílás méreteinek megválasztásánál a meglevő — hasonló rendeltetésű — vagy kiegészíthető nyílások szolgáltak támpontul, figyelembe véve a fentebb említett szimmetrikus elrendezést is.

Végül meg kell említeni azokat a visszahelyezett eredeti keretköveket, melyek az ásatás során kerültek elő a kiromlott nyílás alatt és feltehetően innen zuhantak ki, ezeket visszaépítettük az 1., ill. a 2. pontban leírtak szerint, a visszahelyezett keret körül téglasorok beépítésével, hogy a keret nem „in situ” jellegét hangsúlyozzuk.

A nyílaskiegészítések — melyek a műemléki helyreállítás gerincét képezték — mellett meg kell említenünk az emeleti szárny déli kiomlott falszakaszának újjáépítését, mely a turistaszálló elhelyezése miatt vált szükségessé. Az új felfalazás kb. a falvastagság felével visszaugratott falsíkkal készült, felülete rusztikus — falmag jellegű — kiképzést kapott, így jó összhangban van az amúgy is erősen elpusztult déli homlokzat megmaradt felületeivel.

A lepusztult falkoronákra az állagmegóvás érdekében minimális ráfalazás készült.

A bejáró utat a várba a legutolsó építési periódus nyomvonalán vezettük, fahíd közbeiktatásával, melyről jól áttekinthető a farkasverem rendszer és a kazamatasor.

A belső várat körülvéő külső fal és védelmi rendszer még a jövő kutatás feladata s ezért itt csak a látható falkoronák minimális állagvédelmére szorítkoztunk.

Általánosságban foglalkoztunk a gesztesi vár helyreállításának problematikájával, így a részletkérdésekre nem tértünk ki, viszont átfogó képet igyekeztünk adni a tervezést megelőző, ill. azt megszabó elvi átgondolásról, megoldásról, mely a helyreállítás tervezésének — és kivitelezésének — gerincét képezte, és ezáltal biztosította a részletekre kiterjedt egységes és következetes helyreállítást. Ha egyes részleteiben ez az előre átgondolt terv nem is valósult meg maradéktalanul — gondolok pl. a téglával történő ilyen jellegű kiegészítéseink gyakorlatlanságára, — e helyreállítás összességében jól tükrözi a „hozzányúlás”, a „beavatkozás” mértékét, egyben új „formával” gazdagítja helyreállításunk eddigi gyakorlatát.

ERDEI FERENC

DIE WIEDERHERSTELLUNG DER BURG GESZTES

Die mit einem Innenhof ausgestattete Burg von regelmäßigem Rechteck-Grundriß ist im Laufe der Zeit zum Großteil verfallen. Dies bezieht sich namentlich auf die Innenräume, nur die Überreste des Tonnengewölbes der Säle im Erdgeschoß waren noch sichtbar. Die äußeren Mauern sowie diejenigen des Innenhofes standen — mit Ausnahme der Südfront — noch bis zur Höhe des 1. Stockwerkes. So konnte durch Wiederherstellung des Erdgeschosses und erneutes Einbauen des Stockniveaus eine neue Bestimmung ermöglicht werden, welche für die Erhaltung der Burg die beste Gewähr leistet.

Im Interesse der Verwendbarkeit war die Ergänzung der Öffnungen vonnöten. Mit Berücksichtigung dessen, daß die Öffnungen auf verschiedene Weise und in unterschiedlicher Form erhalten geblieben sind, haben wir dieselben systematisch in drei Hauptgruppen eingeteilt.

1. Zur eindeutigen Rekonstruktion sind sämtliche Angaben bekannt. In diesem Falle wurde die Ergänzung durch — der Farbe des Originalsteines nahekommendem — Kunststein aus geschrotetem Basalt vorgenommen.

2. Lediglich eine Angabe der Öffnung — ihre Breite oder Höhe — war bekannt. Der fehlende Teil wurde mit Ziegelsteinen ergänzt, um das Ungewisse zu betonen.

3. In amorpher Form zugrundegegangene Öffnung. Wurde zur Gänze aus Ziegeln hergestellt; zur Bestimmung ihrer Maße benützten wir analoge Beispiele, auch berücksichtigten wir die auf den einzelnen Niveaus sich bemerkbar machenden Symmetriefragen.

Bei den Ergänzungen aus Ziegeln wurden die Bruchstücke behauener Steinrahmen dort eingefügt, wo sie sich vermutlich seinerzeit befunden hatten.

Obige Systematisierung ermöglichte eine nach folgerichtigem, einheitlichem Prinzip durchgeführte Wiederherstellung mit getreuer Wiedergabe des Maßstabes unseres baulichen „Eingriffes“ und bereicherte den Bestand unserer wiederhergestellten Kunstdenkmäler um eine neue Form.

ZRÍNYI MIKLÓS, A KÖLTŐ ARCKÉPEINEK IKONOGRÁFIÁJA

Nem írom pennával, fekete tintával
De szablyám élivel, ellenség vérivel,
Az én örök híremet.

Zrínyi életének mottója saját korának specifikus viszonyaira alkalmazott programadás. Élete és tevékenysége a több mint százéves török iga szétzúzására összpontosult. Költői alkotása csak e cél elérésének segítő eszköze, azért nem is várt poétához illő jutalmat és elismerést. Hírnevét hadisikerei kell hogy megalapozzák és fenntartsák. A hírnév fogalmához pedig az érett barokk korszakában már természetszerűleg hozzátartozik az arcvonások, tettek művészi megörökítése is. Ezen a téren maradéktalanul valósult meg a nagy költő és hadvezér célkitűzése. Legtöbb és legszebb portréja a hadisikerekben leggazdagabb 1663—1664. évről maradt korunkra, hirdetve az ábrázolt nagy nemzetközi tekintélyét, és azt az örömteli bizalmat, mellyel egész Európa hősünk törökellenes küzdelmeit figyelte.¹

Zrínyi maga is gondoskodott arról, hogy vitézi tetteit az utókor számára megörökítse. Jacobus Tollius holland utazó csáktornyai látogatása alkalmával több olyan festményt látott a várban, melyek házigazdája nevezetes fegyvertényeit mutatták be.² Rézmetszetű portréit pedig nemcsak ex librisként használta, hanem benső barátainak emlékként is juttatott belőlük kivételes esetekben. „Az ki-ben igen fősvény ő Nagysága” — írja Vitnyédy István Thököly Istvánnak 1656-ban.³ Még ellenségei, a vallási okokból képkultúrával alig rendelkező törökök is megszerezték rézmetszetű arcképét. Az 1664-ben a portára igyekvő császári követ Eszéknél hallotta meg Zrínyi halálhírét, s a katonák megmutatták neki a birtokukban levő grafikus Zrínyi-portrét.⁴ András karmelita barát pedig egy olyan képmásról emlékezik meg gyászbeszédében, mely katonai és szónoki kiválóságát együttesen akarta hangsúlyozni, s a kronosztikon szerint 1664-ben készült.⁵ Hőstetteinek hírével tehát mind keleten, mind nyugaton együttjárt arcképeinek elterjedtsége.

Zrínyi legkorábbi ismert portréja 1646-ban készült. Hőskölteménye befejezésének és első házasságának évében örököltette meg az augsburgi származású, Bécsben dolgozó művész, Elias Widemann (Kat. I.). Az arckép egyszerű magyaros öltözetben, prémes süveggel mutatja be a pályája kezdetén álló fiatal főurat. Nem önálló lapként jelent meg, hanem a Habsburg-birodalom soknemzetiségű arisztokráciájának tagjait megörökítő sorozat egyik darabjaként.⁶ A dúcra három változatban készült levonat. Igen pregnánsan árnyalt kidolgozással 1646-ból, feliratban egyező, de átdolgozott formában, ahol az öltözet a bal vállon átvetett kardkötő-lánccal gazdagodott, ugyancsak 1646-os dátummal. Végül ez utóbbi változatnak a bánná választás évéből, 1647-ből származó új lenyomatában, mely

¹ Zrínyi harcainak grafikus megörökítéséről: *Cennerné Wilhelmb G.*, FA 13(1961) 225—237.

² *Klaniczay T.*, Zrínyi Miklós. (Bp. 1954) 403.

³ *Hörk J.*, Sz 41(1907) 303.

⁴ *Klaniczay T.*, i. m. 524.

⁵ *Salamon F.*, BpSz 47(1886) 415—416.

⁶ *Vö. Cenner-Wilhelmb G.*, Acta Hist. Artium 4 (1957) 325—347.

feliratában már e méltóság említésével kezdi hősünk címeinek felsorolását. A kardkötő-lánccal megörökített mellkép két formájának egymás közötti viszonyát már korábbi kutatásainkban tisztáztuk.⁷ Az 1646-os évszámot viselő lap a száz főúri arcképet magában foglaló „Comitium Gloriae Centum...” sorozatban jelent meg, míg a későbbi változat önálló kiadványként hagyta el a sajtót. A harmadik, egyszerű ruhát viselő s azóta felbukkant változat beillesztése egyelőre nem oldható meg megnyugtató módon. A fent idézett arcképgyűjtemény Széchényi Könyvtárban található példányait átlapozva, mindenütt a második változattal találkozunk. Az első variáns tehát más célra készülhetett. Azt hiszem, nem járunk messze a valóságtól azzal a feltevéssel, hogy esetleg ex librisnek készültek Zrínyi könyvtárához, hiszen hősünk Widemann mindkét rézmetszetű portréját felhasználta könyvei jelzésére. A könyvtár múlt század végén történt áruba bocsátása idején kiadott német nyelvű katalógus is ezt a változatot közli illusztrációként.⁸ Igaz ugyan, hogy az 1914-es ex libris kiállításon a későbbi, részleteiben átdolgozott 1646-os levonat szerepelt.⁹ Feltevésünket azonban éppen az a tény támogatja, hogy a sorozatban nem található váltakozva a két variáns. Ez arra mutat, hogy az egyszerűbb öltözetű arckép speciális, meghatározott céllal készülhetett, meglehetősen zárt kör számára. Ebben a kérdésben a döntő szót azonban csak akkor lehet kimondani, ha módunk nyílik a zágrábi egyetemi könyvtárban a teljes Zrínyi ex libris anyag tanulmányozására és felmérésére.

Az a tény, hogy a költő és hadvezér legkorábbi portréja személyes szálakkal szövődött hősünk tevékenységéhez könyvtára révén, az autenticitás tekintetében biztató jelenség. Zrínyi külsejéről nem maradt fenn olyan leírás, mely arc- és fejformáját aprólékos pontossággal rögzítené. A korabeli források magas termetű, barna hajú férfiúnak festik, magas homlokkal, élénk, de melankóliára hajló fekete szemekkel.¹⁰ Widemann fiataalkori arcképe ugyanazokat a jellegzetes vonásokat mutatja, mint a következő éveknek a művészek személyes szemléletén alapuló alkotásai. Kerek orcák, hajlott orr, vastag ajkak, előre ugró húsos áll, a felső ajakra simuló tömött bajusz. Widemann a szignatúra tanúsága szerint nem közvetlenül az élet után készítette metszetét, de bizonynyal ismerte Zrínyit s az ábrázolt meg volt elégedve az arcképpel, mert felhasználta könyvtára jelzésére.

Az első portré a fiatal magyar főurat állítja elének a Habsburg-birodalom uralkodó osztályának arcképgalériájában. A külföldi közvélemény előtt Zrínyi kivételes egyénisége még nem bontakozott ki a maga nagyságában, beleolvad a feudális urak csoportjába, egy közülük. A metszet 1647-es új kiadása már kibontakozó fényes pályája döntő mérföldkövét, a báni méltóság elérését regisztrálja.

Második arcképét ugyancsak Widemann készítette hat évvel később. Az eltelt idő sikerekben és kudarcokban egyaránt gazdag volt. Beiktatták a báni székbe, öséről írott eposza nyomtatásban is megjelent, megírta első hadtudományi munkáit. De erre az időre esik feleségének halála és a törökellenes támadó hadjárat tervének kudarca, melyet az oszmán birodalom hanyatlása sugallt, de amelyről Bécsben hallani sem akartak. Az 1652-es, ugyancsak feudális képmásgalériában

⁷ Uo. 331–345.

⁸ Bibliotheca Zrínyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrínyi... (Wien 1893) főcímlapja előtt.

⁹ Die Ungarische Exlibris. A Gyűjtő 1914. 103, 106.

¹⁰ Le Mars à la mode de ce temps. (Liège 1672) 93–94.

megjelent metszet (Kat. II.) beesett arcvonásai, melankólikus tekintete nehéz évekről beszélnek. A szignatúra pusztán „sculpsit”-tal jelzi a művész tevékenységét, bár Zrínyi 1652 első felében hosszabb időt töltött Bécsben második házassága előkészítése céljából.¹¹ A portré a korábbi metszettel szemben erősen idealizált. Nem tudjuk, hogy hősnk időközben elért magas méltósága vagy családi bánata készítette-e a művészt a mélabús, gondterhelt kifejezésre a régi, fiatalosan magabiztos tekintet helyett?

Még a következő arcképnél is a főúri portrémegrendelések körében mozgunk. Zrínyi 1644-ben telepíti be Csáktornyára (Čakovec, Jugoszlávia) a ferenceseket.¹² A kor szokása szerint képe még életében odakerült a kolostor falára, a jötevők portrégalériájának elsőjeként. A félalakos olajfestmény, mint a Szt. Lászlóról elnevezett ferences rendtartomány alapítóját aposztrofálja feliratában a költőt. Az 1659-re datált képmás névtelen provinciális mester alkotása (Kat. III.). A már előbb tárgyalt jellegzetes arcformák itt is megtalálhatók, de kifejezése üres, karakternélküli. A lánchoz nyúló bal kéz megformálása anatómiailag hibás, a tartás affektált, a keskeny kézfej és a vékony ujjak pedig egészen valószínűtlenül hatnak a sok küzdelemben megedzett katona portréján. Minden primitívsége ellenére mégis figyelemre méltó ez a képmás, mert az egyetlen olyan olajfestmény, mely Zrínyi életében, feltehetően személyes szemlélet alapján készült s három évszázad viszontagságait átvészelte. Mint ikonográfiai prototípus, inkább hazai körben hatott, de amint látni fogjuk, néhány esetben a távolabbi külföld mestereinek is mintául szolgált.

1663-ra készült el Zrínyi nagy törökellenes hadivállalkozás tervének első lánca-szeme, Új-Zrínyivár, a Mura egyik hódoltsági területre eső szigetén. Ez az előre-tolt erősség a fényes porta fenyegetései miatt állandó botránykó volt a bécsi udvar szemében.¹³ Zrínyi jó összeköttetései a nyugati országokkal azonban lehetővé tették, hogy ott a maga valóságában értékeljék merész tettét, a török csapatmozdulatokat figyelemmel kísérő, s az ellenség portyázásait gátló erődítmény létesítését. A vár elkészültének megvolt a maga grafikus visszhangja rölapokon és könyv-illusztrációkban, amelyeken rendszerint helyet kapott a költő medaillonportréja is Widemann második rézmetszete után (Kat. II/2–5). Önálló lapként megjelent arcképek is vannak azonban, amelyek az erőd elkészültének hírére láttak napvilágot, hogy urát és parancsnokát dicsőítsék. Jeremias Renner kisebb tehetségű augsburgi rézmetsző Zrínyi mozgalmas lovasképének háttérébe rajzolta bele a várat részletes betű-jelmagyarázattal, s a grafikát kísérő vers is megemlékezik az építésről (Kat. IV.). Az ágaskodó lovon, jobbában kivont görbe kardot tartó költő hajviselet és beállítás tekintetében Widemann második portréját követi, teltebb, fiatalosabb arcformákkal, harcias kifejezéssel. A gyengébb minőségű metsző lendületes lovaskompozíciója bizonyosan nem önálló alkotás, mint ahogyan a várnak és környékének rajza is átvétel Lucas Schnitzer nürnbergi grafikus hasonló tárgyú rölapjairól. A lovasportré datálása kapcsán helyesbítünk kell a mester eddig ismeretlen életrajzi adatait, mert nemcsak az 1670-es években tevékenykedett, mint azt a szakirodalom írja,¹⁴ hanem az 1660-as évek első felében is.

¹¹ Széchy K., Gróf Zrínyi Miklós. III. (Bp. 1900) 3–4.

¹² Zrínyi K., Csáktornya monográfiája. (Csáktornya 1905) 82.

¹³ Klaniczay T., i. m. 463–466.

¹⁴ Thieme, U.—Becker, F., Allg. Lexikon der bildenden Künstler. XXVIII. (Leipzig 1934) 168.

1663 nyarán vészterhes idők jártak Magyarországon. A török nagyvezér hatalmas sereggel átkelt a Dráván, és Érsekújvár vívását tűzte ki céljául. A török kém szavainak oktanuln hitelt adó parancsnok, Forgách Ádám vezekényi csatavesztésének és az ostromlott vár szeptember 25-i átadásának Nyugat-Európában is hatalmas visszhangja volt. Hiszen az oszmán sereggel járó tatár csapatok egészen Brünnig kalandoztak Érsekújvár vívása idején, számos rabot ejtve, falukat dúlva és égetve.¹⁵ A Bécs védelme szempontjából jelentős erőd elvesztése, a császári hadvezetés tehetetlensége miatt csak egy lehetőség állott a Habsburgok előtt, hogy Zrínyit nevezzék ki a magyarországi hadak fővezérévé.¹⁶

Ebben a történelmi pillanatban keletkezett hősünk nagyméretű, gyümölcs- és virágfüzéres keretellessel díszített portréja, Abraham Aubry frankfurti rézmetsző és kiadó műve (Kat. V). Párdarabnak szánták Forgách Ádám hasonló elrendezésű arcképehez, mely Widemann 1651-es lapját vette alapul.¹⁷ A két mellképet kísérő hatsoros német vers beszámol Érsekújvár feladásáról, de a Forgách vi tézségén esett csorbát igyekszik a hosszú ostrom alatt tanúsított bátorság hangsúlyozásával helyrehozni. A vár „hősies” elvesztőjével szemben, Zrínyit, mint Új-Zrínyivár építőjét ünnepli a költemény. A portré a Renner-féle lovaskép öltöztetés és arctípusát veszi át, mellképvágatban. A minta oldalról visszaforduló póza kissé keresetten és indokolatlanul hat ebben az ismétlésben, amit csak fokoz a függőlegesen feltartott kard motívuma.

Az év szeptemberétől kezdve megsokasodnak Zrínyi arcképei, s keletkezési helyük változatossága arról tanúskodik, hogy egész Európa szeme rajta függött. Nürnbergben két metszet is ünnepli az új fővezért. Johann Hoffmann kiadó Renner lendületes kompozícióját vette át, mintaképénél szuggesztívebb arcvonásokkal. Mindkét metszet jól oldotta meg a magyar viselet és lószerszám részletes bemutatását. Feltehetőleg élet után készült rajz vagy vázlat állott rendelkezésükre (Kat. IV/1). Jacob Sandrart nürnbergi rézmetsző és kiadó ugyancsak lovasképben mutatta be a grafika-kedvelő közönségnek Zrínyit (Kat. VI). Teljes fegyverzetben, kezében a hadvezéri méltóságot jelképező díszbuzogánnyal örököltette meg, háttérben Csáktornya és Új-Zrínyivár finoman kidolgozott látképe. Az arcvonások távolról emlékeztetnek az idősebb kori ad vivum Bouttats-portréra.

Az augsburgi kiadványok közül Elias Wellhöfer illusztrált röplapja a vásári metszetek nivóján mozog. Már beosztása is elárulja, hogy készítője sokféle igény kielégítésére gondolt az üzleti érdekek miatt (Kat. VII). Középen Zrínyit láthatjuk ágaskodó lován, ugyancsak a Renner-féle portré ruházati és ikonográfiai elemeinek felhasználásával. Az arckép két oldalán hosszú dicsőítő vers, alatta pedig kéthasábos leírás, amely nem annyira a megtörtént események, mint hősünk magatartása, szokásai körül forog. A kép és szöveg sok helyütt összefügg, a metszet az olvasó fantáziájának van segítségére. Ugyancsak Augsburgban működött Hans Georg Bodenehr, akinek gyengébb tehetsége a jellegzetes Zrínyi arcvonásokat félnék és szürke kifejezésű portrévá szelídítette. A lovas alak kardot tartó kinyújtott jobb karjának anatómiájában is sok a kívánni való (Kat. VIII). Érdekes azonban a magyaros öltözet néhány részletének figyelemre méltó megoldása, az ornamentikás bőrtarsoly és a lelógó kulacs, amely Zrínyi egyetlen más arc-

¹⁵ Assády I., Magyarország története I. Lipót és I. József korában. (Bp. 1898) 174–176.

¹⁶ Klaniczay T., i. m. 487–488.

¹⁷ Cenner-Wilhelm G., Acta Hist. Artium 1957. 340.

NICOLAUS COMES SERINI DUX EXERCITUS HUNGARICI CONTRA TURCOS GENERALISSIMUS, ETC.

Dieses ist der Held Serini recht wahrhaftig von Getichte:
Der das wilde Carikan tödten in den Staub der Eiden loget,
Wie dort habens im Liebre macht Er in der Wäuer erlöset,
Dort erbreche durch ihn fern der Schmeiß Macht und Mördermähnen daß er in Constantinevel nimmer könne sicher schlaffen.

Denen Thinderthaten helle strahlen gleich dem Sonnenlicht
und mit Wut erheben sich wie ein Donner niederschlägt,
als des Gottes roter Herrfaher, Nabumeds verfluchten Häuten

1. November zu finden bei L. A. Sandhart

képén sem található. A grafikusnak valószínűleg részletes helyszíni leírás állott rendelkezésére az ábrázolt ruházatról és felszereléséről, melyet aprólékos lelkiismeretességgel követett.

Hősünk arcképei ebben a korszakban már nemcsak a hazánkkal szomszédos területeken jelentek meg, hanem a Zrínyivel kapcsolatos kiadványok behálózták egész Európát. Következő, névtelen szerzőtől származó metszetünk a német birodalom nyugati határszélének közelében, valószínűleg Strassburgban készült. A babérkoszorús keretbe foglalt figura érdekes módon a csáktornyai ferences kolostor festményét vette mintául (Kat. III/1). A grafikus csekély technikai felkészültségét mutatja, hogy kompozíciójában nem igazította helyre előképe anatómiai hibáit, s a délszláv jellegzetességű arc síma és általánosított vonású fejé változott a papíron. A metszet alatt nyolcsoros dicsőítő költemény, szerzője Quirinus Moscherosch prédikátor és költő, aki Strassburg közelében működött. A poéta más esetben is ellátta fontos személyiségek grafikus portréját megfelelő rímes kíséző szöveggel. 1666-ban például II. János Richárd hanai gróf Peter Aubry-féle metszetéhez írt latin nyelvű sorokat.¹⁸ Az említett művész azonban nem lehet Zrínyi-portrénk mestere, mert bár technikai felkészültsége nem haladja meg korának általános színvonalát, de mesterségbeli tudása mégis felülmúlja lapunk alkotójáét. Az a tény, hogy az ismeretlen művész az irodalmi tevékenységéről nevezetes nyugat-németországi család¹⁹ egyik tagját kérte fel a kísézőszöveg elkészítésére, az ábrázolt személyiség fontosságára mutat. Hogyan került a csáktornyai provinciális portré rajza a strassburgi metsző kezébe, ma már nem tudjuk rekonstruálni. Az eldugott vidéki kolostor festménye azonban még távolabbi, művészileg színvonalas alkotásnak is ihletője lett. Balthasar Moncornet párizsi metszetkiadó az 1663-as év végén kifejezésben és stílusban egyaránt megkapó mellképben mutatta be a török túlerővel sikeresen dacoló fővezért (Kat. III/2). A festményszerűen széles keretbe foglalt, dús fény-árnyék ellentétekkel modellált félalak feje hangsúlyozottan délszláv jellegű. A művész szuverén könnyedséggel javította ki a magyarországi képmás ügyetlen beállítását. A három mű — a gyenge benefactor-portré, a német metszet és a francia lap között rokonvonásaik mellett is annyi a különbség, hogy feltételeznünk kell, az utóbbi mestere más forrásból is merített. Ezzel kapcsolatban meg kell emlékeznünk arról a lehetőségről, hogy a csáktornyai arcképfestő is egy Zrínyi birtokában levő kvalitásos portré után készítette el a maga művét. A párizsi grafikushoz pedig erről a családi tulajdonban levő darabról érkezett vázlat. A közvetlen kapcsolat Párizs és hősünk között 1663-ban indult meg. Ez év tavaszán hívták fel XIV. Lajos figyelmét a török háborúk avatott vezérére.²⁰ Érsekújvár eleste, a fenyegető oszmán offenzíva híre nagy érdeklődést keltett a francia fővárosban. Ezzel párhuzamosan jelentkezett az új fővezér dicsőítése. Jean Loret, a napi újdonságok verses megéneklője, nagy tisztelettel emlékezett meg Zrínyiről.²¹ Megírja, hogy információi egy olyan úrtól származnak, aki a bán vendége volt Magyarországon.²² Hazánkban ezekben az években több francia nemes ifjú harcolt, mert XIV. Lajos, mit a Rajnai Szövetség

¹⁸ Batzer, Reiner von Sittewald. Euphorion 1921. 20.

¹⁹ Uo.

²⁰ Klaniczay T., i. m. 509.

²¹ Eckhardt S., De Sicambria à Sans-Souci. (Paris 1934) 184—185.

²² Uo. 171.

NICOLAS ESDRIN

Hongrois de Nation Général
en Hongrie contre les Turcs 1669
de Serin qui en l'an 1566. soutint la for-
pendant 33. jours contre une armée de plus de 3000.
qui y mourut avant perdu plus de cent mil Turcs
magazins de la ville laquelle fut toute bruslée
babits et armes sçoyant l'assaut avec cent hommes qui luy
dans leur trouppes et apres avoir fait un horrible ma-
pas la defense de la Chrestienté et souffrit sous les ruines
bellis actions de 16. siecle ayant apres une mar-
sur le drave à la veüe du grand Vizir et de l'armée
retiree dans son fort dit le fort de Serin de nom de son nom qu'il prepare de defendre contre l'armée Turque asque aujour-
d'uy occirent que son Ayeul a fait la forteresse de Zigbet. Et veritablement nous le pouvons nommer à juste titre le héros
de l'Empire Ottoman puis que les Turcs ne le redoutent pas moins qu'ils ont fait autrefois Scanderberg.

Comte de SERIN

des armées de l'Empereur
petit fils d'un autre Nicolas Com-
teresse de Zigbet avec 12. cents hommes
mil boës commande par l'Emp. Soliman en personne
en ce peu de temps et le feu s'estant pris dans le
Ce Comte en sortit s'estant vestu de ses plus precieuses
restoyent avec lesquels s'estant jette l'esper à la main
sacre mourut glorieusement de deux coups de piqu-
Ce Général son petit fils l'an 1663. à fait luer de plus
de plus de 30. lieues ruine le pont d'Esbeck sur
Ouomane Et apres avoir tenté le siege de Canise s'est
qu'il prepare de defendre contre l'armée Turque asque aujour-
d'uy occirent que son Ayeul a fait la forteresse de Zigbet. Et veritablement nous le pouvons nommer à juste titre le héros
de l'Empire Ottoman puis que les Turcs ne le redoutent pas moins qu'ils ont fait autrefois Scanderberg.

feje, segítséget kellett nyújtson I. Lipótnak a nagyvezér támadásaival szemben.²³ Nem lehetetlen, hogy az akkori világ legfényesebb városából keletre szakadt önkéntes pallérozott ízlése közvetítette reprodukálásra a sikerültebb alkotást. Hiszen ezt követelte az őszinte nagyrabecsülés is, amit a távoli harcok rokonszenves hőroza íránt érezték. Németország metszetkiadásának nagyobb publicitása, a szélesebb néprétegek érdeklődésének gyors kiszolgálása okozta, hogy az augsburgi, frankfurti, nürnbergi grafikusok néha kevesebb gonddal jártak el előképek kiválasztásában.

November 27-én a bán tizenkétszeres túlerő ellen aratott hatalmas győzelmet.²⁴ Ali kanizsai basa vereségének hírére újult erővel fogtak munkába a rézmetsző-vésők. A Mura menti győzelemmel kapcsolatos ikonográfiai típus vágatató lovon, teljes fegyverzetben ábrázolja a költőt és hadvezért. Lova lábai alatt lefejezett török holttest, s ő görbe kardjával újra lesújtani készül. Ez a képtípus Bécsből indult távolabbi országok felé. Először Jan Troyen, átmenetileg az osztrák fővárosban tartózkodó brüsszeli rézmetsző, veti papírra a mozgalmas kompozíciót, háttérben a folyó partján dúló csatával (Kat. XIII). Az ábrázolás a nürnbergi Sandrart műhelyen keresztül (Kat. XIII/2) egészen Antwerpenig követhető nyomom (Kat. XIII/4). A közönség érdeklődését felkeltő részletei miatt többször utánózták vásári grafikák készítői és kiadói (Kat. XIII/1, XIII/3, XIII/5). Az alakok elrendezése, az előrebukó fejletlen török holttest s a visszafelé sújtani akaró hadvezér láttán Jacobus Tollius holland utazó sorai jutnak eszünkbe. A tudós irodalmár 1660-ban járt Magyarországon, ahol több napig Zrínyi vendége volt a csáktornyai kastélyban. Itt különösen megragadta képzeletét a bán egyik haditettét ábrázoló festmény. A csata hevében egy török harcos hátulról fenyegetően megragadta Zrínyi mentéjét, s jobbajával már-már lesújtani készült, mire ő nyeregében hátrafordulva, egy csapással levágta támadója fejét.²⁵ Ez a kép századunk elején még látható volt a várban,²⁶ azóta azonban tönkrement.²⁷ Feltevésünk, a Mura menti csata emlékére készült lovasportré és a csáktornyai festmény kölcsönhatása így közvetlenül nem igazolható. Hipotézisünk valószínűsítését két ténnyel kíséreljük meg a továbbiakban. Az első támogató adat tárgyalta ikonográfiai típusunk kiindulópontja, Bécs közelsége Zrínyi lakhelyéhez. A hazai földön, vagy a közeli osztrák fővárosban keletkezett portrék pedig éppen Widemann műveinek példájából láthatólag mindig az ábrázolttal való közelebbi kapcsolat alapján jöttek létre. Amit Tollius látott, azt Zrínyi bécsi vendégei is látták, s így könnyen elképzelhető, hogy a többek által megcsodált festményt vette alapul a fejlett technikájú németalföldi mester. Feltevésünk második valószínűsítő tényezője a lovas alak XVIII. századi olajfestmény-másolata, mely Lanfranconi Enea gyűjteményéből került a múzeumba (Kat. XIII/8). Zrínyi halála után, Widemann műveit kivéve, csak azoknak a portréknak készült festményreplikája, melyek eredetileg is olajképre mennek vissza. Az említett korai metszeteknek, mint előképeknek a használata, hazai közkedveltségükből és elterje-

²³ Uo. 179—180.

²⁴ *Klaniczay T.*, i. m. 488—489.

²⁵ D. Magni Aussonii Burdigalensis Opera, Iacobus Tollius, M. D. recensuit . . . (Amstelodami 1671) 787.

²⁶ *Zrínyi K.*, i. m. 73.

²⁷ A čakoveci ferences rendház szíves közlése, akiknek segítségükért ehelyütt mondok hálás köszönetet.

94. ábra

désükből folyik.²⁸ A Troyen-metszet kivételes alkalomra készült, indokolt volt tehát, hogy a mester az ábrázolthoz közelálló előképet válasszon műve számára, főleg abban az esetben, ha a másolandó alkotás megszerzése nem ütközött nagyobb nehézségekbe. A kérdés végérvényes eldöntése csak akkor lehetséges, ha nemcsak a szóban forgó festmény tárgyáról, de kompozicionális elrendezéséről is bővebb forrás áll rendelkezésünkre.

Az előbbieken megpróbáltuk néhány kiemelt alkotáson keresztül éreztetni Zrínyi arcképeinek gazdagságát. A részletes tárgyaláshoz, mellékelt katalógusunk tanúsága szerint, újabb oldalak lennének szükségesek. A termés java, mint általában minden hasonló esetben, Németországból származik. Németalföld is jelentős művészi erőket vonultatott fel Zrínyi megörökítésére. London első európai nívójú grafikus mestere, id. William Faithorne²⁹ lendületes lovasportrét készített, felhasználva Widemann első arcképének öltözetét és fiatalos vonásait (Kat. XI). Itália érdeklődéséről az az ajánlás ad számot, mellyel Giovanni Battista Cavazza bolognai festő és rézmetsző Aubry metszetének felhasználásával készített alkotását a Zoppio orvos és irodalmár család³⁰ egyik tagjának dedikálta.

Időközben Zrínyi még egyszer bámulatba ejtette a világot téli hadjáratával. A győztes csatákat megörökítő rölapokon gyakran találkozunk portréjával, melyet valamelyik korábbi sikeres alkotásról másolt a vásári rézmetsző. A január-februári sikeres vállalkozás után látott napvilágot hősünk legszebb és legjellemzőbb arcképe. Johannes Thomas, egy Bécsben letelepedett flamand mester, valószínűleg az 1660-as évek elején festette le Zrínyit.³¹ 1664 első felében a festő honfitársa, Gerhard Bouttats, a bécsi egyetem rézmetszője készített erről grafikai lapot mellkép-kivágatban (Kat. XIV). Mindkét művész kitűnően oldotta meg a karakterizálás feladatát. Az arcformák egyeznek a korai Widemann-portré részleteivel, de a készülések között eltelt tizenennyolc év minden gondja, csalódása, betegsége és családi bánata otthagya a nyomát Bouttats metszetének szellemes és pathetikus vonásain. A feliratot középen az ősi címer szakítja meg, körülötte az aranygyapjas lánc. A lap megjelenésének terminus post quemje tehát Zrínyi kinevezése az említett rend lovagjai közé. Terminus ante quem a költő halála, mert ebből az alkalomból újra kiadták egy minorita szerzetes gyászversének illusztrációjaként (Kat. XIV/a).

Ezután már gyorsan peregnék az események. Egy nagyméretű olasz metszet ugyanegy lapon adja a téli hadjárat legfontosabb eseményeit és Kanizsa vívásának megindulását a költő több ikonográfiai forrásból kompilált lovasképével (Kat. XV). A Franciaországgal való komoly politikai kapcsolatok megindulása tükröződik azon a teljesen nyugatias fegyverzetbe öltöztetett félalakon, melynek kísérő szövege már a kanizsai ostrom félbenhagyásáról és Zerinvár török vívásáról tudósított (Kat. XVI). Montecuccoli feladja ugyan a várat, de Zrínyi vitézi híre nem csökken. Németországban több változatban kerül sajtó alá hadjáraitak története.³² Ezeket a könyveket az elfoglalt erősségek ábrázolásai mellett hősünk igen közepes színvonalú portréi díszítik (Kat. V/4, V/6, XIII/7).

²⁸ Cennerné Wilhelmb G., FA 8 (1956) 169—182.

²⁹ Thieme, U.—Becker, F., i. m. XI. (Leipzig 1915) 204—206.

³⁰ Dizionario biografico universale. V. (Firenze 1849) 824.

³¹ Thomas 1661 óta bécsi lakos, vö. Thieme, U.—Becker, F., i. m. XXXIII. (Leipzig 1939) 64.

³² Denkmal Serinischer Helden-Thaten . . . S. I. 1664. — App. H. 2071.; Schauplatz Serinischer Helden Thaten . . . S. I. 1664. — App. H. 2079.

nes Nicolaius Tring Inghius tota Europâ Hecce. dum post 6 et 20 Turcae millia sui ruinis Saltem muror Arcis Szigeth conspulta, tra-
 miera Corporis Custodiibus Decem, Eques ipsi n Solimannum Imperatorem Epitem Orbis, sed cum primis Hungaris Prædonem inu-
 am, geatissimam Christiana Paci Victimam Anno 1566to manu Propria immolat, ipse gloria pro Deo Rege, et Patria Victima ca-
 dit.

A költő megdöbbenő halálhírére néhány korábbi metszet újabb kiadást ér meg. Bouttats művének második levonataról már szoltunk. Ugyanez lehet az eset Gillis Hendrix metszetének ismert példányain is (Kat. IX). A páncélba öltözött, párdúc kacagányos, meglehetősen kifejezéstelen arcú térkép feliratának végére eltérő betűtípussal zsúfolták össze az elhalálozás évszámát.

Zrínyi arcképeinek utóéletét kedvezőtlenül befolyásolta a maga és öccse szerepe a Wesselényi összeesküvésben, és unokahugának Thököly Imrével való házassága. A XVIII. század folyamán csak elvétve találkozunk a költő portréjával. A korábbi Widemann metszetet vette alapul az a festő, aki a szigetvári hőst és végső kirohanását akarta megörökíteni. Az alakot megnyújtotta, az arcot soványabbá és egyben jellegtelenebbé torzította (Kat. I/2). A vállán átfűzött szalagon viseli Szigetvár kulcsait, jobbában kivont kard. A háttérben, messze, az ostrom utolsó mozzanatának apró figurákkal megoldott ábrázolása. A Történelmi Képcsarnok festménygyűjteményében érdekes párhuzamként egy Kinizsi Pál arckép található.³³ Az alak öltözete és színezése, a sovány arctípus, a kenyérmezei csata jeleneteinek háttérbeli sokfigurás megoldása, a kép alsó szélén helyetfoglaló hosszú felirat hasonló kompozíciós munkamódszerről tanúskodik. Valószínűleg a török ellen küzdő hősök arcképgalériája volt e két festmény ikonográfiai prototípusa. Érdekesség még itt a két Zrínyi Miklós felcserélése, ami nem magyarázható pusztán a véletlennel. A költő kezdeményező szerepe a Habsburg-ellenes összeesküvésben köztudott volt a bécsi udvar előtt. A szigetvári hősré viszont úgy tekintettek, mint a birodalom érdekében mártírhálált halt párhívűkre. A költő kultusza ebben a korban csak ősapján keresztül érvényesülhetett.³⁴ A csáktornyai ferences rendház festményének egész alakra növelt változatán is az idősebb Miklóst akarták megörökíteni a felirat szerint (Kat. III/6). Az Ernst gyűjteményből származik a fiatalabbkori csáktornyai portré másolata (Kat. III/5). A Zrínyi arcmások ikonográfiai katalógusának összeállításánál sikerült a fenti képpel kapcsolatban korábban felmerült téves nézetek tisztázása. Tarthatatlan az az állítás, hogy velenicei mester önálló alkotása a XVII. század közepéről.³⁵ A XVIII. századi provinciális mester csak élénkebb színezéssel tette ternészethűbbé az egyébként hiányos technikai felkészültséggel megoldott kompozíciót, s igen messze jár az itáliai festészet egyik legkiválóbb iskolájának korabeli színvonalától. A legismertebb Zrínyi képmásoktól való eltérése miatt olyan feltevésről is olvashatunk, hogy nem a költő portréjával állunk szemben.³⁶ Ez a probléma a festmény ikonográfiai hovatartozásának felderítésével megoldódott. Vele együtt oldódott meg a Lanfranconi gyűjteményből múzeumunkba került XVII. század közepén készült egészalakos olajkép problémája,³⁷ ez is a költőt ábrázolja. A Batthyányiak ősgalériájából származó darab a rokonság és barátság sok szálát idézi fel, mely a két családot a századok folyamán összekötötte.³⁸

Zrínyi neve a XVIII–XIX. század fordulójának nemzeti-nyelvi mozgalmak kapcsán nyerte vissza a régi fényét. Műveinek kiadásán és propagálásán elsősorban Kazinczy Ferenc fáradozott. Az előző század ikonográfiai bizonytalanságai azon-

³³ MTKcs 857.

³⁴ Vö. *Keresztúry D.*, Irod. tört. Közl. 1963. 562.

³⁵ Magyar Művelődéstörténet. III. Szerk. *Domanovszky S.* (Bp. é. n.) 652.

³⁶ *Rózsa Gy.*, FA 6 (1954) 157–159.

³⁷ Uo.

³⁸ *Takáts S.*, Zrínyi Miklós nevelőanyja. (Bp. 1917)

ban még erre a korra is átnyúltak. Festetits László, a felvilágosult irodalombarát György gróf fia, a kiváló bécsi festőt, Peter Krafftot bízta meg, hogy egy Csáktornyáról származó Zrínyi-portrét másoljon le. Nem elégedett meg azonban azzal, hogy az osztrák művész a maga fölényes technikai tudásával elkerülje fogyatékos előképe hibáit, hanem határozott változtatásokat javasolt, különösen a ruházat gazdagításában. A XVII. századi hős így végül is a XIX. század első felének dúsan sujtásolt öltözetében jelenik meg a képen (Kat. XIX). A festményhez szép írásban jártas kalligrafussal íratott szöveget, amelyben az ábrázoltról, mint a szigeti hősről emlékezik meg. A Szent Szövetség uralmának első éveiben szintén nem volt tanácsos e nagyhírű család rebellis érzelmű tagjának propagálása. Miután az említett másolatásra 1820 előtt, még Festetics György életében került sor, nagyon valószínű, hogy a fiú csak apja intencióit hajtotta végre. A XVIII—XIX. századi főúr pedig kötelezőnek érezte a Zrínyi-hagyomány folytatását és ápolását, mint a hatalmas Zrínyi-javak későbbi birtoklója és élvezője. A Keszthelyen összegyűjtött irodalmi kör tagjai ugyanezt a gondolatot fejezték ki költeményeikben.³⁹ Festetics László egy évvel apja halála után rézmetszetben is kiadatta a rekonstruált képmást, mely a XVII—XVIII. századi minta nyers darabosságát a biedermeierbe hajló klasszicizmus sima modorába tette át. A XVII. századi oligarchából tetszetős külsejű, díszes ruházatú XIX. századi arisztokrata lett. A képmás különböző folyóiratok és sorozatok útján, mint a szigetvári hős portréja elég nagy publicitásra tett szert, hiába tiltakozott a csere ellen Kazinczy Ferenc.⁴⁰ Zrínyi markáns vonásaiból még többet őrzött meg e képtípus újabb olajfestésű változata, melyet ugyancsak Festetits másoltatott Brunswick József országbíró felesége számára⁴¹ (Kat. II/13). Ezen a portrén az arcvonásoknál Widemann 1652-es metszetét vették alapul.

A XIX. század második felében kiszélesedő kutatás a költő életében készült arcképei iránt érdeklődött. A Widemann-sorozatok ikonográfiai forrássá váltak, s az 1646-os metszetet másolták az 1850-es, 1860-as évek irodalomtörténeti kiadványai számára (Kat. I/4—9).

Zrínyi politikai és hadi érdemeinek két évszázados elhallgatása és pusztán irodalomtörténeti szerepének kiemelése azt eredményezte, hogy a múlt század festészeti historizmusa nem nyúlt vissza mozgalmas életéhez. Kár, hogy Madarász Viktor, aki meglátta történelmi nagyságát, nem nagy kompozícióval, hanem csupán ideálportréval áldozott emlékének. A XIX. századi művészet másik, hősünkhöz méltó alkotása Izsó Miklós fehér márvány mellszobra a Nemzeti Múzeum lépcsőházának pantheonjában.

Háromszáz esztendő távlatából próbáltuk meg felidézni Zrínyi arcvonásait, képmásainak keletkezéstörténetét. Nagy győzelmeit Európa közeli és távoli országaiban metszetek, rölapok megjelenése kíséri. A Habsburg-udvar sem vethetett gátat ekkora népszerűségnek, mégha béréncsei meg is akarták tépázni hősnak babérait.⁴² Halála után pedig az elhallgatás évszázados sötéttségébe burkolták érdemeit. A hazai reformmozgalom nemzeti nyelvünk érdekében vívott küzdelmeinek elsősorban Zrínyi irodalmi szerepének hangsúlyozása felelt meg. Nemzeti függetlenségünk kérdésében tett fontos kijelentései csak Vasvári Pál munkásságá-

³⁹ Keresztúry D., i. m.

⁴⁰ Esztergár L., Művészet 1905. 64—67.

⁴¹ Uo. 66—67.

⁴² Klaniczay T., i. m. 496, 511.

ban letek visszhangra, közvetlenül az 1848-as forradalom előestéjén.⁴³ Tragikus halálának három évszázados fordulóján történelmi jelentősége tisztán áll előttünk. Portréinak tárgyalásánál éppen tevékenységének tükröződését tartottuk elsősorban szem előtt. A magyar történeti ikonográfia régi adósságát kívántuk törleszteni a jubileumi esztendő ünnepi hangulatában hősünk képmásainak rendszerezésével, keletkezési körülményeik és hitelességük megállapításával.

KATALÓGUS

I. Mellkép ovális keretben. Rézmetszet. 14,6×11,8 cm. 1646. Szignatúra: *Elias Wideman delin: et sculpsit*. MTKcs. 56.71. Reprodukálva: Bibliotheca Zrinyiana... Wien. 1893. főcímlapja előtt.

Ia. Ugyanannak a dúcnak átdolgozott, de teljesen megegyező felirátú levonata. *Widemann: Comitium Glorae Centum*... S. l. et a. c. mű 98. illusztrációja. MTKcs. 4674. — Bécs, Nationalbibliothek, Porträtsammlung-Bildarchiv 1253 (7). Irodalom: *Széchy Károly*: Gróf Zrínyi Miklós. I. Bp. 1896. 140.; 1618—1918. Zrínyi-kiállítás... Bp. 1919. 44.1.665.; *Gizella Cenner Wilhelmb*: Über die Ungarischen Porträtfolgen von Elias Widemann. Acta Historiae Artium. Bp. 1957. 329, 331, 345. Reprodukálva: *Széchy* i. m. I. 139.

Ib. A Ia. állapotú dúcnak újrametszett kibővített felirátú változata. (1647). MTKcs. 5331. Irodalom: Zrínyi kiállítás... 44.1.666.; *Cenner-Wilhelmb*: i. m. 331, 345. Reprodukálva: *Cenner-Wilhelmb* i. m. 330.9. kép.

I/1. Mellkép négyszögletes keretben, nyolc másik portréval egy lapon, közös dúcrol nyomva. Wide mann 1646-os arcképének fordított, kicsinyített változata. Rézmetszet. Képméret: 9,6×6 cm. Szignatúra *M V Somr f.*, „Türkische und Ungarische Chronica... Nürnberg. 1663. c. mű 106. illusztrációja. MTKcs 8444.- Bécs, Nationalbibliothek 1253 (9). Irodalom: *Cenner-Wilhelmb* i. m. 339, 346.

I/1a. Megváltoztatott számozású új levonat a fenti dúcrol. „Ortelius Redivivus et Continuatus...” Nürnberg. 1665. c. mű V. táblájának 9. illusztrációja. MTKcs. 4675. Irodalom: Zrínyi kiállítás... 44.1.667.; *Cenner-Wilhelmb* i. m. 339.

I/2. Félalak, mint Zrínyi Miklós, a szigetvári hős arcképe, háttérben az utolsó kirohanás ábrázolásával. Olajfestmény, vászon. Widemann után fordított állásban. XVIII. sz. Bratislava, Mestski Múzeum (95. ábra).

I/3. Mellkép Widemann 1646-os portréja után. Gouache, 24×17,7 cm. XVIII. sz. MTKcs. 5597. Irodalom: *Cenner-Wilhelmb* i. m. 340. 346.

I/4. Félalak Widemann után. Acélmetszet, 23,9×17,3 cm. Szignatúra: *Tyroler m. Pesten — nyom Frey F. Zrínyi Miklós* munkái. Pest. 1853. c. mű főcímlap előtti illusztrációja. MTKcs. 174/1939. Gr. Irodalom: *Pataky Dénes*: A magyar rézmetszés története. Bp. 1951. 236. l. 40.; *Cenner-Wilhelmb*: i. m. 342, 346.

I/5. Mellkép ovális keretben Widemann után. Litográfia. 12,4×9,7 cm. Szignatúra: *Robn/54*. MTKcs. 4997. Irodalom: Zrínyi kiállítás... 48.1.718.; *Cenner-Wilhelmb*: i. m. 342, 346.; *Gerszi Teréz*: A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Bp. 1959. 192.1.112.

I/6. Kétharmad álló alak interieurben Widemann után. Litográfia, 53,8×38,9 cm. Szignatúra: *NYOMT. WALZEL A. F. PESTEN, 1855*. — *Marastoni József* [1855] *Magyar ösök képcsarnoka — kiadja Császár Ferencz*. MTKcs. 4641. — Bécs, Nationalbibliothek 1253 (7E). Irodalom: *Gerszi* i. m. 178. l. 529.

I/7. Mellkép ovális keretben, Widemann után fordított állásban. Fametszet, 24,6×17,5 cm. Szignatúra: *ES—F. Hertel sc.*, „Magyar írók arcképei és életrajzai”. Pest. 1858. 38—39. közötti illusztrációja. MTKcs. 8954. Irodalom: *Cenner-Wilhelmb* i. m. 342, 346.

I/8. Mellkép díszes keretben Widemann után. Acélmetszet, 11×7,4 cm. Szignatúra: *Rajz. Pecz H. Zrínyi Miklós* Szigeti veszedelme. A mai nyelvhez alkalmazta... *Greguss Agost*. Magyar Remekírók Gyémántkiadás. Pest. 1863. főcímlapja előtti illusztrációja. OSzK 77232/9.

I/9. Mellkép Widemann után. Litográfia, 46×31,9 cm. Szignatúra: *Nyomt. Robn és Grund Pesten 1864*. — *Magyar költők arcképei VII*. — *A Koszorú mellé*. MTKcs. 4676. Irodalom: Zrínyi kiállítás... 48.1.720.; *Cenner-Wilhelmb* i. m. 343, 346; *Gerszi* i. m. 196. l. 5.

⁴³ Uo. 530.

II. Mellkép ovális keretben. Rézmetszet, 14,7×12 cm. 1652. Szignatúra: *E. Widemann sculpsit.* (Sic!) *Widemann: Clarissimorum Hungariae Heroum Icones.* Viennae, 1652. c. mű 96. illusztrációja; MTKcs. 5505. — Bécs, Nationalbibliothek, 1253 (6b). Irodalom: Zrínyi kiállítás... 44.1.668. sz. *Cemner-Wilhelm* i. m. 329, 345. Reprodukálva: *Pataky* i. m. 304.

II/1. Mellkép ovális keretben, fordított kicsinyített beállításban. Rézmetszet a „Relation/ was sich biss anhero...” c. röplapon. 1661. MTKcs. 4683 A—B. Irodalom: Zrínyi kiállítás... 41.1.622. sz. *Cemnerne Wilhelm Gizella*: Zrínyi Miklós, a költő hadjáratainak grafikus ábrázolása. FA. XIII. Bp; 1961. 225, 229. 1. sz.

II/2. Mellkép ovális keretben, fordított kicsinyített beállításban. Rézmetszet a „Warhafft und eigentlich geometrischer Grund-Risz...” c. röplapon. 1663. Szignatúra: S L (egymáson) fec. MTKcs. 1038. T.

II/2a. Az előbbivel teljesen megegyező, ugyanarról a ducról nyomott ábrázolás eltérő szöveggel, bővebb szignatúrával. Szignatúra: S L (egymáson) fec. *[Nürnberg] bey Iohann Hoffmann [Kunstbändlern/ MTKcs. 53.901. Apponyi metszet 342. Irodalom: Zrínyi kiállítás... 41.1.621. sz.; Cemnerne Wilhelm Gizella* Magyarország történetének képeskönyve. I. Bp. 1962. 154, 341. Reprodukálva: *Cemnerne Wilhelm Gizella*: i. h.

II/3. Vállkép ovális keretben, fordított kicsinyített beállításban. Rézmetszet az „INSULA COMITIS DE SERIN” c. lapon. 1663. MTKcs. 1042. Irodalom: Zrínyi kiállítás... 41.1.623. sz.

II/4. Mellkép ovális keretben, fordított kicsinyített beállításban. Rézmetszet az „Eigendlich, Abbildung...” c. röplapon. 1663. MTKcs. 56.1012. Irodalom: *Cemnerne Wilhelm Gizella* i. m. FA. XIII. Bp. 1961. 225.229.2. sz.

II/5. Mellkép ovális keretben, kicsinyítve. Rézmetszet az „Eigentliche Abbildung...” c. röplapon. 1663. Szignatúra: *Zufinden bey Paulus Fürsten [Kunstbändlern in Nürnberg/].* MTKcs. 1039. T. Irodalom: Zrínyi kiállítás... 42.1.632. sz.; *Cemnerne Wilhelm Gizella* i. m. FA. XIII. Bp. 1961. 230. 7. sz.

II/6. Mellkép ovális keretben, Zrínyi Péter medaillon arcképével és az 1663. október 17-i otto-császi csata ábrázolásával egy lapon. Rézmetszet. Szignatúra: *David Mannesser.* A század elején a bécsi császári hitbizományi könyvtárban. Reprodukálva: *Széchy* i. m. V. Bp. 1902. főcímlapja előtt.

II/7. Mellkép ovális babérkoszorús keretben, kicsinyítve. Rézmetszet a „Vollkommene Relation...” c. röplapon. 1664. MTKcs. 493. T. Irodalom: Zrínyi kiállítás... 43.1.650. sz.; *Cemnerne Wilhelm Gizella* i. m. FA. XIII. 1961. 235. 42. sz.

II/8. Mellkép ovális babérkoszorús keretben, kicsinyítve. Rézmetszet, 12,1×7,5 cm. „Historischer Lorbeer-Krantz Der Christlichen Rittersleute...” Nürnberg. 1664. c. mű 140—141.l. közötti illusztrációja. MTKcs. 4687. Irodalom: Zrínyi kiállítás... 47.1.708. sz.; *Gizella Cemner-Wilhelm* i. m. Acta Historiae Artium Bp. 1957. 340—346.

II/9. Mellkép ovális babérkoszorús keretben, fordított beállításban, fiatalosabb arcvonásokkal. A kép alatt latin nyelvű felirat. Rézmetszet, 19,6×10,7 cm. Szignatúra: *Lucas schnitzer scul:* „Ortelius Redivivus et Continuatus...” Nürnberg. 1665. II. 286—287. l. közötti illusztrációja. MTKcs. 4685. — Bécs, Nationalbibliothek 1253 (6a). Irodalom: Zrínyi kiállítás... 45.1.670. sz.; *Gizella Cemner-Wilhelm* i. m. Acta Historiae Artium 1957.339. Reprodukálva: *Széchy* i. m. II. Bp. 1898. főcímlapja előtt.

II/10. A fentivel nagyságban és beállításban teljesen megegyező kép, de a Widemann portré melan-kolikus arckifejezésével. A portré alatt német nyelvű felirat. Szignatúra: *Lucas schnitzer sculp:* MTKcs. 4684. — Bécs, Nationalbibliothek 1253 (6). Irodalom: Zrínyi kiállítás... 45.1.669. sz.

II/11. Mellkép ovális keretben, fordított kicsinyített beállításban. Rézmetszet a „WAHRE ABBILDUNG DES STÄRCKEN GRANITZHAUS...” c. illusztráción. Szignatúra: S L (egymáson) fecit. „Ortelius Redivivus et Continuatus...” Nürnberg. 1665. c. mű illusztrációja. MTKcs. 2920. T.

II/12. Mellkép ovális keretben. Olajfestmény, vászon, 18,6×14,6 cm, XVII. sz. második fele. MTKcs. 279. Irodalom: *Cemnerne Wilhelm Gizella*: Widemann metszetek után készült olajportrék. FA. VIII. Bp. 1956. 179. 1.59. sz.

II/13. Mellkép négyszögletes keretben, téglalaf előtt, díszes ruházatban. Olajfestmény, vászon. 1820 körül. Vöröskő — Cervený Kamen, azelőtt Alsókorompa — Dolná Krupá, Brunswick kastély Csehszlovákia. Irodalom: *Esztergár László*: Kazinczy és Krafft Péter Zrínyi-képe. Művészet, 1905. 66—67.

II/14. Mellkép, nagyítva. Litográfia, 40,8×28,3 cm. Szignatúra: *Nyomt. Robn és Grund Pesten. 1863.* A „Koszorú” 1863. évf. 8. sz. melléklete. MTKcs. 4686. Irodalom: Zrínyi kiállítás... 48.1.719. sz.; *Gizella Cemner-Wilhelm* i. m. Acta Historiae Artium 1957. 343, 347.; *Gerszi* i. m. 196.1.94. sz.

III. Férlalak, sötét háttér előtt. Olajfestmény, vászon. 101×80 cm. 1659. Csáktornya — Čakovec, ferences kolostor, Jugoszlávia. Irodalom: Zrínyi kiállítás... 45.1.685. sz. Reprodukálva: *Gróf Zrínyi Miklós*: Ne bánts d a magyart. Bp. 1920. főcímlapja előtt.

III/1. Félalak ovális babérkoszorús keretben, háttérben Új-Zrínyivár látképe. A kép alatt Quirinus Moscherosch nyolcsoros német verse. Rézmetszet, 34×23,4 cm. 1663. Bécs, Nationalbibliothek 1253 (1). Reprodukálva: *Markó Árpád*: Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái. Bp. 1939. főcímlapja előtt.

III/2. Félalak nyolcszögletű keretben, fordított beállításban. A kép alatt hétsoros francia szöveg. Rézmetszet, 22,8×16,6 cm. 1663/64. Szignatúra: *Balthasar Moncornet ex. avec priu. du Roy*. MTKcs. 4688. — Bécs, Nationalbibliothek 1253 (2). Irodalom: Zrínyi kiállítás... 45.1.678. sz.; *Rózsa György*: Megjegyzések a magyar történeti ikonográfia néhány kérdéséhez. FA. VI. Bp. 1954. 158—159. Reprodukálva: *Széchy* i. m. I. Bp. 1896. főcímlapja előtt.

III/3. Félalak kerek babérkoszorús keretben. Rézmetszet „Eigentlicher Abriss mit angehenkten kurtzen Bericht...“ c. röplapon. 1664. Szignatúra: *Georg Andreas Wolfgangs: Zu [Augsburg] bey Martin Zimmermann Kunstführer/ der Laden under dem Perlín Thurn*. MTKcs. 56.1169. Irodalom: Zrínyi kiállítás... 43.1.642. sz.; *Cennerné Wilhelmb Gizella* i. m. FA. XIII. Bp. 1961. 232.25. sz.

III/3a. Az előbbivel teljesen megegyező, csak az időközben lekoptatott lemezről nyomtatott és ezért az arcképeknél újra átdolgozott változat. *Zimmermann Martin*: Denkwürdige Historia... Augsburg, 1665. c. mű 13. illusztrációja. MTKcs. 5734. T. Irodalom: *Cennerné Wilhelmb Gizella* i. m. FA. XIII. Bp. 1961. 232.25/a.

III/4. Egészalak sötét háttér előtt. Olajfestmény, vászon, 222×139 cm. XVII. sz. második fele. MTKcs. 560. A Lanfrancini gyűjteményből. — Irodalom: *Rózsa György*: i. m. FA. VI. Bp. 1954. 157—159.

III/5. Félalak függönyös háttér előtt. Olajfestmény, vászon, 89×70,5 cm, XVIII. sz. MTKcs. 1522. Irodalom: Magyar Művelődéstörténet. Szerk.: *Domanovszky Sándor* III. Bp. é. n. 652.; *Rózsa György*: i. m. FA. VI. Bp. 1954. 157—159. Reprodukálva: Magyar Művelődéstörténet i. k. 506. (94. ábra).

III/6. Álló egészalak függönyös háttér előtt. Tévesen, mint a szigetvári hős arcképe. Olajfestmény, vászon, 210,5×95 cm, XVIII. sz. Szépművészeti Múzeum — Régi Magyar Művészeti Osztálya 55.9.

III/7. Mellkép. Olajfestmény, vászon, 79×63 cm. XVIII—XIX. sz. MTKcs. 464. Légrad város ajánléka 1861-ből, időközben elveszett. Irodalom: Zrínyi kiállítás... 47.1.712. sz.

III/8. Az előbbivel az elbeszélések szerint beállításban és színezésben nagyjából megegyező portré. Olajfestmény, vászon, 52,5×42 cm, XVIII—XIX. sz. Keszthely, Helikon Könyvtár. Irodalom: Zrínyi kiállítás... 48.1.716. sz.; *Esztergár László*: i. m. 66.

IV. Egészalak, jobb felé ágaskodó lovon, háttérben Csáktornya és Új-Zrínyivár látképe részletes betűjelmagyarázattal. A kép alatt hatsoros német vers. Rézmetszet, 35×25,6 cm. 1663. Szignatúra: *Bey Marc Anthoni Hannes zu finden In Augsburg — I. Renner Sculptit*. MTKcs. 10340. — Apponyi metszet 486. — Bécs, Nationalbibliothek 1253 (14). Irodalom: Zrínyi kiállítás... 46.1.960. sz. Reprodukálva: *Széchy* i. m. IV. Bp. 1900. 32—33 között.

IV/1. Egészalak jobb felé ágaskodó paripán, háttérben gyakorlatozó katonai oszlopok. A kép alatt nyolcsoros német vers. Rézmetszet, 33,9×26,1 cm. 1663. MTKcs. 6793.

IV/1a. Képben és feliratban az előbbivel teljesen megegyező ábrázolás, szignatúrával. Szignatúra: *Iobann Hoffmann in Nürnberg Exc*: MTKcs. 9424. — Apponyi metszet 483.

IV/2. Egészalak, jobb felé ágaskodó paripán, háttérben vár lábánál folyó csatajelenet. Fametszet 20,3×15,5 cm. 1663/64. Szignatúra: *I I Zu Augsburg /bey Elias Wellhöffer Briefmaler/ bey vnser L. Frawen Thor. „Ein gantz Wahrhafftes Copeyschreiben...“* c. mű címlapjának illusztrációja. OSzK RMK. III. 2193. Irodalom: *Apponyi, Alexander*: Hungarica II. München, 1903. 108.; Zrínyi kiállítás... 7—8.1.61. sz.

IV/3. Lovaskép az előbbivel ellentétes beállításban. Fametszet, 19,3×15,8 cm. Szignatúra: *Erst. lich Gedruckt zu Wien... (a többi rész levágva). „Von Grafen Serin /Wie Er biss an sein End...“* c. mű címlapjának illusztrációja. OSzK. App. H. 936. Irodalom: *Apponyi* i. m. II. München 1903. 137.; Zrínyi kiállítás... 9.1.83. sz.

IV/4. Vállkép nyolcszögletű keretben, kicsinyítve. Rézmetszet az „Abbildung der Gewaltigen...“ c. illusztráción. *Schuster David*: Mahomets vnd Türcken Grewel... Frankfurt am Main 1664. c. mű 214. után. MTKcs. 6247. T. Irodalom: Zrínyi kiállítás... 43.1.641. sz.; *Cennerné Wilhelmb Gizella* i. m. FA. XIII. Bp. 1961. 232.27. sz.

V. Félalak ovális keretben, gyümölcs- és virágfüzérés kereteléssel. A kép alatt hatsoros német vers. Rézmetszet, 38,1×27,8 cm. 1663. Szignatúra: *Bey Abraham Aubry zu finden. In Franckfurt*. MTKcs. 4677. Irodalom: Zrínyi kiállítás... 45.1.671. sz.

V/1. Mellkép négyszögletes keretben, ellentétes kicsinyített beállításban. Rézmetszet „Recht Eigenthlicher Abriss . . .” c. róplapon. 1663. MTKcs. 1037. T. Apponyi metszet 373. Irodalom: Zrínyi kiállítás . . . 41.1.626. sz.; *Cennerné Wilhelmb Gizella* i. m. FA XIII. Bp. 1961. 230.4. sz.

V/2. Mellkép nyolcszögletű keretben, ellentétes kicsinyített beállításban. Rézmetszet a „Wahrhaftige Beschreibung . . .” c. róplapon. 1664. MTKcs. 278. T. Irodalom: Zrínyi kiállítás . . . 43.1.644. sz.; *Cennerné Wilhelmb Gizella* i. m. Bp. 1962. 155.341. Reprodukálva: *Cennerné Wilhelmb Gizella* i. m. 155.

V/3. Félalak nyolcszögletű keretben, fordított beállításban, háttérben Új-Zrínyivár és katonai tábor. A kép alatt hétsoros olasz felirat és ajánlás Zoppio Cesare-nak. Rézmetszet. Szignatúra: *deno, mo Sero Gio: BATa Cauazza D. D.* A század elején a bécsi császári hitbizományi könyvtárban. Reprodukálva: *Széchy* i. m. III. Bp. 1900. 177.

V/4. Mellkép ovális keretben, ellentétes beállításban. A háttérben Új-Zrínyivár és katonai tábor. A portré alatt hatsoros német vers. Rézmetszet, 15,1×10,8 cm. Szignatúra: *Grim Aug: fec: „Schau, platz Serinischer . . . Helden-Thaten . . . S.l.”* 1664. c. mű illusztrációja. MTKcs. 4680. Irodalom: Zrínyi kiállítás . . . 45.1.674. sz.; *Apponyi* i. m. IV. München. 1927. 98.

V/5. Mellkép ovális keretben, ellentétes beállításban. A háttérben Új-Zrínyivár és katonai tábor. A kép alatt négysoros latin felirat. Rézmetszet, 14,1×8,9 cm. *Gradelehn, Johann: Hungarische /Sibenbürgische/ . . . Chronica . . . Franckfurt am Mayn, 1665. c. mű 694—695. között.* MTKcs. 4678. Irodalom: Zrínyi kiállítás . . . 45.1.672. sz.

V/5a. Az előbbivel teljesen megegyező, ugyanarról a lemezről nyomott példány, a latin helyett hatsoros német versrel. MTKcs. 4679. Irodalom: Zrínyi kiállítás . . . 45.1.673. sz.

V/6. Félalak ovális keretben, kicsinyített beállításban. A portré alatt hatsoros német vers. Rézmetszet, 16,8×10,1 cm. „Denkmal Serinischer Höliden-Thaten . . .” S. l. 1664. c. mű illusztrációja. MTKcs. 55.479.

V/7. Mellkép ovális levélszerű keretben, ellentétes kicsinyített beállításban. Rézmetszet, 12,9×8,2 cm. 1663/64. Szignatúra: *Fred Bouttats fe.* Irodalom: Zrínyi kiállítás . . . 47.1.707. sz.; Némileg megváltoztatott arcvonásokkal és a kivégzés kisméretű képével kiegészítve újra kiadták szignatúra nélkül, mint Péter portréját 1671-ben MTKcs. 34/1941 Gr.

V/8. Mellkép ellentétes kicsinyített beállításban. Rézmetszet Zerinivár 1663. augusztus 13-i ostromának képen. „Hungarische, Sibenbürgerische . . . und Venetianische Chronica . . .” Franckfurt am Mayn, 1665. 678—679. között. Irodalom: Zrínyi kiállítás . . . 41.1.624. sz.; *Cennerné Wilhelmb Gizella* i. m. FA. XIII. Bp. 1961. 230.5. sz.

V/9. Mellkép ovális keretben, mint Péter portréja. Rézmetszet, 16,8×12,1 cm. XVII. sz. második fele. MTKcs. 6792.

V/10. Mellkép ovális keretben, fordított beállításban. Aquatinta, 16,7×10,4 cm. Szignatúra: *Karacs metsz. „Zrini Miklós Horváth Országai Bán Szerinvári Baráttainak és Illyefalvi Judit Kisasszonynak Történetei. Fordítottatt Németből B. A. által Pesten, Trattner Mátyás betűivel. 1804.88—89. között.* Irodalom: Zrínyi kiállítás . . . 47.1.711. sz.; *Pataky* i. m. 152.1.82. sz.

VI. Egészalak bal felé forduló, ágaskodó lovon. A háttérben Csáktornya és Új-Zrínyivár látképe csatajelenettel. A kép alatt nyolcsoros német vers. Rézmetszet, 36×26 cm. 1664. Szignatúra: *In Nurnberg zu finden bey Jacob Sandrart.* MTKcs. 4699. Irodalom: Zrínyi kiállítás . . . 46.1.688. sz.

VII. Lovaskép szemben. A háttérben csatajelenet, török foglyok bekísérésével és Új-Zrínyivár látképével. A kép két oldalán 32 soros német vers, alatta kéthasábos szöveg. Rézmetszet, 38,6×29,9 cm. 1663. Szignatúra: *Zu Augspurg /bey Elias Wellhöffer Briefmaler/ bey vnser L. Frawen Thor.* Apponyi metszet 481. Irodalom: Zrínyi kiállítás . . . 46.1.693. sz. (90. ábra).

VIII. Lovaskép szemben, a háttérben várr előtt, mocsaras tájban megfutamodó török sereg, a jobb szélen kopjás magyar huszárok. A kép alatt 12 soros német vers. Rézmetszet, 36,4×28 cm. 1663. Szignatúra: *H. I. Bodenebr f.* Apponyi metszet 485. — Debrecen, Déri Múzeum. — Bécs, Nationalbibliothek 1253 (15). Irodalom: Zrínyi kiállítás . . . 46.1.694. sz. Reprodukálva: *Széchy* i. m. IV. Bp. 1900. 39.

IX. Kétharmad állóalak páncélban. Rézmetszet, 28,2×21,3 cm. 1663/64. Szignatúra: *Gillis Hendrix excudit.* Apponyi metszet 450. — Budapest, Dr. Horánszky Nándor tulajdona. Irodalom: Zrínyi kiállítás . . . 45.1.680. sz.

A metszet mindkét ismert példánya későbbi újranyomás a halál dátumának jelzésével.

IX/1. Mellkép ovális keretben, kicsinyítve. Alul a felirat közepén a Zrínyi-címer. Rézmetszet, 17,4×11,9 cm. 1663/64. Szignatúra: *Cornelis Meyssens sculp. — Ioannes Meyssens excudit.* MTKcs. 4692. — Bécs, Nationalbibliothek 1253 (5). Irodalom: Zrínyi kiállítás . . . 45.1.679. sz.

IX/2. Mellkép ovális keretben, ellentétes, kicsinyített beállításban. Rézmetszet, XVII. sz. második fele. Szignatúra: *Adria: Posseniers exc.* Bécs, Nationalbibliothek 1253 (5a). Reprodukálva: *Széchy* i. m. III. Bp. 1900. 115.

IX/3. Vállkép nyolcszögletű keretben, ellentétes kicsinyített beállításban. Rézmetszet, XVII. század. Pécs, Janus Pannonius Múzeum. Reprodukálva *Széchy* i. m. II. Bp. 1898. 14.

X. Egészalak páncélban, bal felé lépdelő lovon. A háttérben török-magyar lovasharc. Az alak feje fölött kardos sasra mérget fújó kaméleon. Rézmetszet, 49,8×38,4 cm. 1663/64. Szignatúra: *Hugo Allardt Exc.* Apponyi metszet 218. Irodalom: Zrínyi kiállítás ... 46.1.701. st.

XI. Egészalak, jobb felé ágaskodó paripán. A háttérben vár előtti csatajelenet. Rézmetszet, 33,4×23,4 cm. 1663/64. Szignatúra: ... *th Allowance Roger L'estrange. — W. m Faithorne sculp. [Com Privilegio Re ...]* (A metszet két alsó sarka sérült.) Apponyi metszet 68. — Bécs, Nationalbibliothek 1253 (15E). Irodalom: Zrínyi kiállítás ... 46.1.695. sz. Reprodukálva: *Széchy* i. m. III. Bp. 1898. 125. (91. ábra).

XII. Fiktív arckép. Egészalak, jobbra lépkező lovon, páncélban. A háttérben csatajelenet. Rézmetszet, 53,8×42,2 cm. 1663/64. MTKcs. 7545. Irodalom: Zrínyi kiállítás ... 46.1.702. sz.

XIII. Egészalak jobb felé vágató lovon, háttérben a Mura menti csata. Rézmetszet. 1663. Szignatúra: *A. vienno. Par I Troien au Despens de Petrus Cocus libraire a Bruxelles* — Bécs, Nationalbibliothek 1253 (12a). Irodalom: *Thieme—Becker: Künstlerlexikon*. XXXIII. Leipzig. 1939. 443.

XIII/1. Egészalak jobbra vágató paripán, a háttérben harcoló csoport. Rézmetszet, 34,6×26,7 cm. 1663/64. Szignatúra: *Zu Finden in Wienn bey [Matthaeo Lorentz Vltzmayr] Kupferstechern*. MTKcs. 4673. Irodalom: Zrínyi kiállítás ... 46.1.699. sz.

XIII/2. Egészalak jobbra vágató paripán, háttérben a Mura menti csata. A kép alatt nyolcsoros német vers. Rézmetszet, 34,6×25,4 cm. 1663/64. Szignatúra: *In Nurnberg zu finden bey Jacob Sandrart* MTKcs. 4671. — Apponyi metszet 67. — Bécs, Nationalbibliothek 1253 (12). Irodalom: Zrínyi kiállítás ... 46.1.696. sz. (92. ábra).

XIII/3. Egészalak jobbra vágató paripán, háttérben a Mura menti csata. Rézmetszet, 33,9×24,4 cm. 1663/64. Szignatúra: *Paulus Fürst Excudit*. MTKcs. 10341. Irodalom: Zrínyi kiállítás ... 46.1.698. sz.

XIII/4. Egészalak jobbra vágató paripán, háttérben a Mura menti csata, kicsinyítve. Rézmetszet 16×11,6 cm. 1663/64. Szignatúra: *Th van Merlen ex Antverpiae*. MTKcs. 4670. Irodalom: Zrínyi kiállítás ... 46.1.697. sz.

XIII/5. Lovaskép fordított beállításban, háttérben az eszéki híd felgyújtásának a jelene. A kép alatt nyolcsoros német vers. Rézmetszet, 37,3×28,3 cm. 1664. Szignatúra: *Ioban Hoffman Excudit*. MTKcs. 4672. Irodalom: Zrínyi kiállítás ... 46.1.700. sz.

XIII/6. Félalak ovális keretben. Rézmetszet a „Rechte aus dem Feldlager” c. röplapon. 1664. MTKcs. 491/A—B. T. Irodalom: *Cennerné Wilhelmb Gizella* FA. XIII. Bp. 1961. 235.40. sz.

XIII/7. Lovaskép ellentétes beállításban Montecuccoli Raimund és Zrínyi Péter portréjával egy csoportban. Rézmetszet, 17,9×13,9 cm. „Denkmal Serinischer Höliden-Thaten ...” S. I. 1664. főcím-lapján. OSzK. Apponyi Hungarica 2071. Irodalom: *Apponyi* i. m. IV. München, 1927. 91. Reprodukálva: *Széchy* i. m. III. Bp. 1900. 1.

XIII/8. Egészalak jobbra vágató paripán. Olajfestmény, fa, 20,5×15,4 cm. XVIII. század. Szignatúra: *W. G. A.* MTKcs. 605., A Lanfranchi gyűjteményből.

XIV. Mellkép négyszögletes keretben, alul a felirat közepén az aranygyapjas lánca foglalt Zrínyi-címer. Rézmetszet, 33,3×23,7 cm. 1664. Szignatúra: *Gerhardus Bouttats uniuers: vien: sculp: Quam Ioannes Thomas aduivum Pinxit*. MTKcs. 9423. Irodalom: A Magyar Történelmi Képcsarnok Katalógusa. Bp. 1922.24.219/b.; *Cennerné Wilhelmb Gizella*: i. m. Bp. 1962.150. Reprodukálva: utóbb idézett helyen.

XIVa. Az előbbivel teljesen megegyező, nagyobb papírra nyomva, alatta Schwaiger Franz minorita szerzetes hat versszakos gýászéneke. Apponyi metszet 74.

XIV/1. Mellkép ellentétes beállításban. Rézmetszet, 24,6×15,3 cm. Szignatúra: *Ioann., De,,Herde,, del,, — Fra,, Van der,, Steen,, S. M. C^a/ Fe,,Priorato Gualdo*: Historia di Leopoldo Cesare. II. Vienna 1670. 582—583 között. MTKcs. 4690. — Bécs, Nationalbibliothek 1253(3). Irodalom: Zrínyi kiállítás ... 45.1.683. sz.; A Magyar Történelmi Képcsarnok Katalógusa. Bp. 1922. 24. 219/a. sz. Reprodukálva: *Széchy*: i. m. III. Bp. 1900. 41.

XIV/2. Mellkép ovális keretben. Rézmetszet, 16,3×12,4 cm. XVII. sz. második fele. MTKcs. 4689. — Bécs, Nationalbibliothek 1253 (8). Irodalom: A Történelmi Képcsarnok Grafikai Kiállításainak Leíró Lajstroma. I. Bp. 1907. 55. LIV. 1. sz.; Zrínyi kiállítás ... 45.1.684. sz.

XIV/4. Mellkép négyszögletes keretben, részben pontozó modorú rézmetszet, 13,9×11 cm. 1840-es évek. Szignatúra: *Jos: Sürch sc. Budae*. MTKcs. 58.3422. Irodalom: *Pataky* i. m. 225.12. sz.

XV. Egészalak jobbra vágató lovon. Beállításában a Troyen, arctípusában a Hendrix-féle portré után. Háttérben a Dunántúl térképe a téli hadjárat és Kanizsa vivásának jeleneivel. A kép alatt 14 soros olasz vers és ötsoros olasz szöveg. Rézmetszet 41,4×47,4 cm. 1664. MTKcs. 4640. Irodalom: A Történelmi Képcsarnok grafikai kiállításának leíró lajstroma. Bp. 1907.55—56; Zrínyi kiállítás... 42—43. l. 639. sz.; *Cennerné Wilhelmb Gizella*: i. m. FA. XIII. Bp. 1961.226, 234.34. sz.; *Cennerné Wilhelmb Gizella*: i. m. Bp. 1962.156, 341. Reprodukálva az utóbbi helyen.

XVa. Az előbbivel teljesen megegyező ábrázolás az alsó ötsoros olasz szöveg nélkül. Rézmetszet, 6,2×46,5 cm. Apponyi metszet 71. — Bécs, Nationalbibliothek 1253 (16). Irodalom: *Cennerné Wilhelmb Gizella*: i. m. FA. XIII. Bp. 1961. 234.34/a. sz. Reprodukálva: uo. 229.

XVI. Félalak ovális keretben. A kép alatt 15 sor francia szöveg. Rézmetszet, 21,8×14,5 cm. 1664. Szignatúra: *I Frosne — Sculptit / A Paris chez Louis Boisseuin à la rue St. Jaques*. MKTcs. 173/1939. Gr. — Apponyi metszet 484. — Bécs, Nationalbibliothek 1253 (4). Irodalom: Zrínyi kiállítás... 45.1.676. sz. (93. ábra).

XVII. Fiktív arckép, mellkép ovális babérkoszorús keretben. Rézmetszet, 12,4×7,8 cm. Szignatúra: *H. D. pinxit. — I. Chantry sculp.* „The Conduct an Character of Count Nicholas Serini...” London, 1664. c. mű főcímlapja előtt. Apponyi Hungarica 2082. Irodalom: *Apponyi* i. m. IV. München. 1927. 101.

XVIII. Mellkép kerek keretben, inkább Zrínyi Péterhez hasonló arcvonásokkal. Rézmetszet, 11,5×4,6 cm. Szignatúra: *Wolfg. Phil. Kilian sc. Ricaut*: Die Neu-eröffneten Ottomannischen Pforten Fortsetzung... Augspurg, 1701.3. MTKcs. 55.1760. — Bécs, Nationalbibliothek 1253 (10). Irodalom: Zrínyi kiállítás... 45.1.687. sz.

XIX. Mellkép négyszögletes keretben. A portré alatt kétsoros latin felirat, mely tévesen, mint a szigetvári hős portróját aposztrofálja. Olajfestmény, vászon, 61,3×52,5 cm. 1820 előtt. Peter Krafft műve. Keszthely, Helikon Könyvtár. Irodalom: *Esztergár László*: i. m.; Zrínyi kiállítás... 47.1.715. sz.

XIX/1. Mellkép négyszögletes keretben. A portré alatt kétsoros latin felirat, mely tévesen, mint a szigetvári hős portróját aposztrofálja. Rézmetszet, 28,7×21,8 cm. Szignatúra: *C: Rabl sc: 1820*. MTKcs. 4669. — Bécs, Nationalbibliothek 1253 (11E). Irodalom: *Nagler*: Künstlerlexikon. XIII. Leipzig, 1835. — 1852.428.9. sz.; *Wurzbach*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich (24) Wien, 1872. 246.; *Esztergár László* i. m.; Zrínyi kiállítás... 47.1.714. sz.; *Rózsa György*: Kazinczy Ferenc a művészetben. Művészettörténeti Értesítő 157.188.78. jegyz.

XIX/2. Mellkép kerek keretben, mint az idősebb szigetvári Zrínyi Miklós arcképe. Az Österreichischer Plutarch VII. kötetének szövege alapján összeállított írásképe. Tusrajz, 60×91,2 cm. Szignatúra: *ZUM ANDENKEN / DEM / WOHLDELGEBORNEN HERRN / FRANZ JAEGER K K HOF-FORTIFI- / CATIONS STEINMETZER, MIT INNIG- / STER VEREHRUNG VON FERDINAND / KIRCHNER ALS LETZTES PRODUCT / SEINER BEMUEHUNG GEWIDMET. / PRESSBURG DEN XI AUG: IM JAHR MDCCCXXIV.* / Budapest, Nád Nándor tulajdona.

XIX/3. Mellkép négyszögletes keretben. Rézmetszet, 12,2×9,4 cm. Szignatúra: *Rabl után Berkeovetz*. „Hébe Zsebkönyv” MDCCCXXV. Kiadta Igaz Sámuel. Bécs, főcímlap előtti illusztrációja. OSzK 27099. Irodalom: *Esztergár László* i. m.

XIX/4. Félalak ovális keretben. A portré alatt magyar és latin nyelvű felirat. Részben pontozó modorú rézmetszet, 25,4×17,4 cm. 1832. Szignatúra: *Ehrenreich sc.* MTKcs. 6588. Bécs, Nationalbibliothek 1253 (11e2). Irodalom: Zrínyi kiállítás... 48.717. sz.; *Pataky* i. m. 116.152. sz.; *Rózsa György*: Ehrenreich Ádám forrásai. Művészettörténeti Értesítő 1959. 63.

Eredeti rézduca a Magyar Történelmi Képcsarnok gyűjteményében. 56.1145.

XX. Egészalak interieurben, írás közben. Acélmetszet, 13,4×9,9 cm. Szignatúra: *I. Ender del. — M. Hofmann Sc.* „Aurora Hazai Almanach. Kiadá Kisfaludy Károly.” 1829. főcímlapja előtt, Vörösmarty versének illusztrációjaként. OSzK 601. RE.

CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA

DIE IKONOGRAPHIE DES DICHTERS UND FELDHERRN MIKLÓS ZRÍNYI

Miklós Zrínyi widmete sein ganzes Leben dem Kampfe gegen die Türken. Er wurde durch seine kriegerischen Taten in Europa bekannt und sein Ruhm gipfelte mit den siegreichen Unternehmungen in den Jahren 1663—1664.

Seine beiden frühesten Porträte stammen von der Hand des Kupferstechers Elias Widemann (Katalog N°. I—II). Es sind keine Einzelblätter, sondern sie erschienen in umfangreichen ungarischen Porträtserien. Die erste, 1646 datiert, wurde nach dem Leben gezeichnet. Das einzige erhalten gebliebene Gemälde von Miklós Zrínyi stammt aus dem Jahre 1659 und wurde für das Franziskanerkloster in Csáktornya (Čakovec, Jugoslawien) bestimmt (Katalog No. III). Das von einem provinziellen Maler verfertigte Donator-Porträt wird auch jetzt an demselben Ort aufbewahrt. Der ikonographische Typus des Bildnisses von Csáktornya fand seine Nachahmer weit im Westen. Ein Kupferstich mit den Versen von Quirinus Moscherosch (Katalog No. III/1) ist — dem Wirkungskreis des Dichters entsprechend — in oder nahe von Strassburg entstanden. Auf diesem Blatt sind alle Merkmale des mangelhaften technischen Könnens zu sehen, die die Malweise des unbekannten Malers charakterisieren. In kompositioneller Anordnung und psychologischer Darstellung ist ihm der zum gleichen Typ gehörende Kupferstich von Baltazar Moncornet weit überlegen (Katalog No. III/2). Dieses in Paris erschienene Porträt weist eventuell auf ein qualitätvolles Gemälde im Zrínyischen Familienbesitz hin, das auch von dem Maler des Csáktornyaer Porträts benützt wurde.

Im Jahre 1663 finden wir zahlreiche Bildnisse von Miklós Zrínyi teils auf Flugblättern der zeitgenössischen Ereignisse, teils auf Einzelblättern vorgeführt. Die Erbauung der Festung Neu-Serinwar am türkischen Grenzgebiet und die glorreiche Schlacht gegen den zwölfmal überlegenen Feind kehren auch im Hintergrund der Porträtstiche häufig wieder. Zrínyi, der Generalissimus der ungarischen Truppen im Feldzuge der Herbstmonate von 1663, wurde in Österreich, Deutschland, in den Niederlanden, Frankreich und England meistens zu Pferde, in voller Rüstung dargestellt (Katalog No. IV, VI—VIII, X—XI). Jan van Troyen aus Brüssel, der sich zeitweise in Wien aufhielt, stach eine bewegte Schlachtenszene auf die Kupferplatte (Katalog No. XIII). Unser Held auf trabendem Ross, das Schwert in der erhobenen Rechten, eine mit guter Naturbeobachtung ausgeführte, enthauptete Türkenleiche auf dem Boden. Die Darstellung, von Jakob Sandrart übernommen, verbreitete sich durch Deutschland bis Antwerpen, in die Werkstatt von Theodor van Merlen (Katalog No. XIII/2—7). Jacobus Tollius spricht in seinen Reisebeschreibungen ausführlich über die Einrichtung und Umgebung des Schlosses Csáktornya. Er erwähnt auch Darstellungen von den Heldentaten Zrínyi's. Seine Aufmerksamkeit wurde hauptsächlich von einem Ölgemälde erregt, wo der Dichter, sich im Sattel wendend, einem türkischen Krieger, der ihn von rückwärts bedroht, den Kopf mit einem Schlage abschneidet. Die Begebenheiten auf dem Kupferstich sind den Angaben von Tollius sehr ähnlich, und so können wir annehmen, dass die graphische Vielfältigung der Nachwelt ein seitdem verloren gegangenes Reiterbildnis gerettet hat.

Im Frühling des Jahres 1664 ist das beste Porträt von Zrínyi entstanden. Johannes Thomas, ein in Wien tätiger niederländischer Künstler hatte den Dich-

ter am Anfang der 1660-er Jahre porträtirt. Das Bildnis gilt zur jetzigen Zeit als verschollen. Nach dem glorreichen Winter-Feldzug hatte es der ebenfalls von den Niederlanden stammender Graphiker Gerhardus Bouttats auf die Kupferplatte übertragen. Über die Datierung des Blattes gibt uns die Darstellung der Ordenskette des goldenen Vlieses Auskunft. Diese hohe Auszeichnung wurde unserem Helden für die hervorragende Kriegsführung im Januar und Februar des Jahres 1664 vom spanischen Könige verliehen (Katalog No. XIV). Das Blatt fand auch anlässlich des Todes von Zrínyi eine Neuausgabe, begleitet von einem Trauergedicht des Minoriten Franz Schwaiger (Katalog No. XIV/a). Im 18. Jahrhundert sind wenig Bildnisse des Dichters zu finden. Nach Entdeckung der Verschwörung gegen die Habsburger, deren führenden Persönlichkeiten auch sein Bruder Peter angeschlossen war und die Todesstrafe erlitt, fiel die Familie in Ungnade. Nach Ablauf des Prozesses war es in Wien und Ungarn klar, daß die Anfänge der Konspiration noch von Miklós Zrínyi geplant und geleitet worden sind. So war sein Bildnis kein wünschenswertes Thema, wohl aber das Bildnis seines Ahnherrn, der sich gegen die Türken für die Habsburgerherrschaft in Szigetvár aufopferte. Zu seiner Verherrlichung griff man aber zu den Darstellungen des Enkels vom vorigen Jahrhundert zurück (Katalog No. I/2).

Die gewollte Verwechslung der beiden Miklós aus der Familie Zrínyi hatte noch im 19. Jahrhundert dem österreichischen Maler Peter Krafft Unannehmlichkeiten bereitet. Er hatte das Porträt des jüngeren Miklós für den Magnaten Festetich mit Zutaten des Biedermeierstils kopiert. Auf Wunsch des Auftraggebers war das Gemälde als das Idealbildnis des Helden von Szigetvár benannt (Katalog No. XIX). Krafft hatte die Arbeit nur mit der Zusicherung angenommen, das Bild sei für den persönlichen Wunsch des Grafen und werde niemals veröffentlicht werden, um gegen die Verleumdung der Geschichtsfälschung gesichert zu sein. Festetics ließ das Gemälde dennoch für die Gräfin Brunswick kopieren und durch Karl Rahl, den Älteren auch in den Kupferstich übertragen. Dieses Verfahren rief eine heftige Debatte von Seiten Franz Kazinczy's, des Entdeckers und Herausgebers des Zrinyischen Epos, hervor (Katalog No. XIX/1).

Die nationale Reformbewegung der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts und das Erwachen der ungarischen Literatur brachte dem epischen Dichter des Barockzeitalters ein besonderes Interesse entgegen und den Ausgaben seiner Werke wurden auch Bildnisse beigelegt. Da das erste Widemann-Porträt aus der Zeit seiner dichterischen Tätigkeit stammt, wurde dasselbe von den Reproduktionstechern als Vorlage benutzt (Katalog No. I/4, I/7—8).

TÖRÖK TŰZIFEGYVEREK BUDA 1686. ÉVI OSTROMÁBÓL

1963 elején a Magyar Nemzeti Múzeum Újkori Osztályán néhány darabból álló fegyvergyűjteményt ajánlottak fel megvételre. A bemutatott tűzfegyverek közül egy nehéz török puska díszítése, kidolgozása és nem utolsósorban felirata révén felhívta magára a figyelmet, ugyanis egy csaknem azonos formában szerkesztett és lényegében megegyező feliratú, mesterjegyes puskát a múlt század második felének neves hadtörténészei már 1886-ban a Magyar Nemzeti Múzeum erekléi között emlegettek.

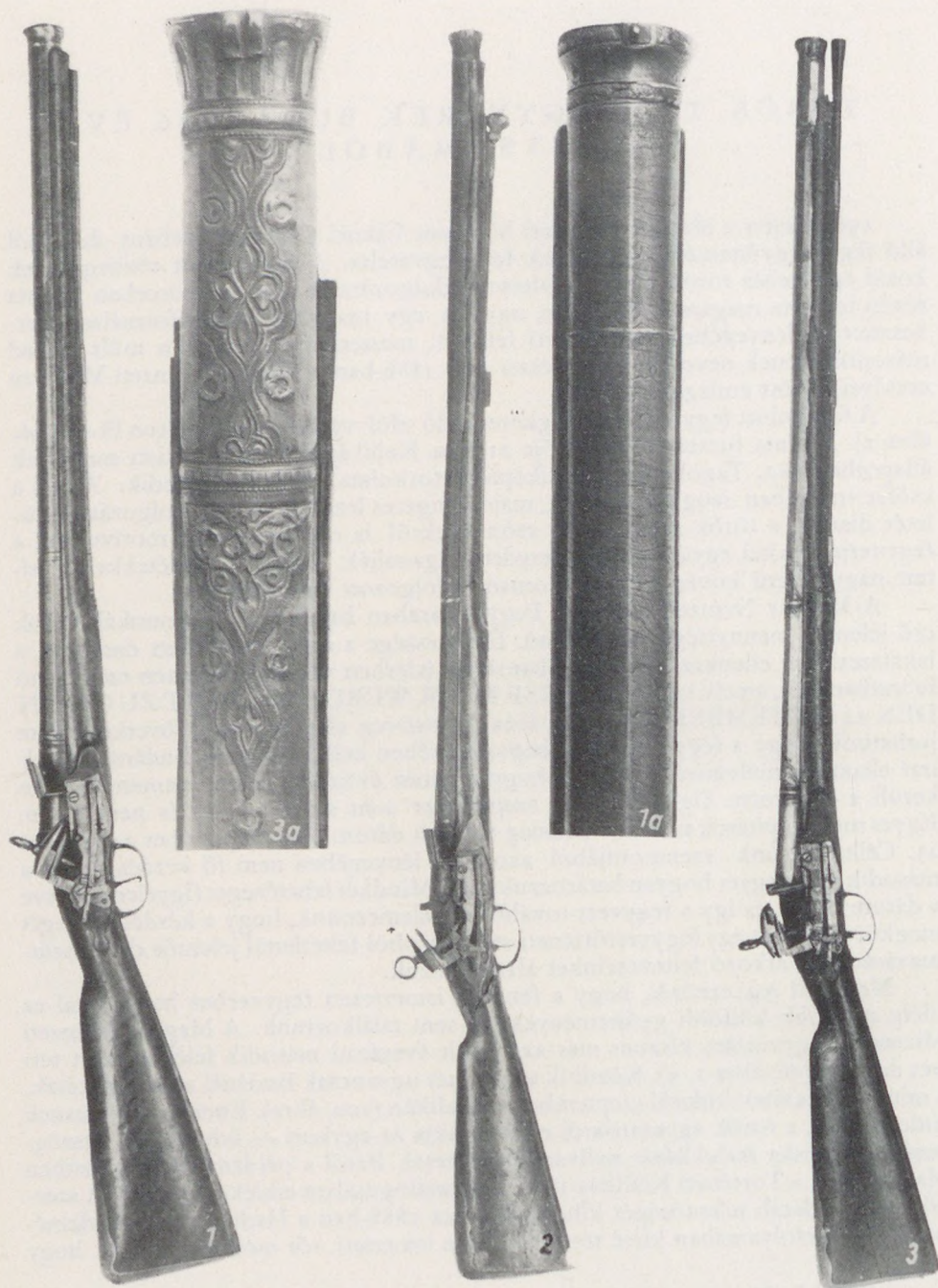
A felajánlott fegyvert egy zúgkereskedő elől vásároltuk meg 500 Ft-ért (96. ábra 2). A sima furatú cső átmérője 21 mm. Kellő ápolás hiánya miatt megviselt állapotban van. Tagolt, bordás kiképzésű torkolata kissé kiszélesedik. A cső a csőfar irányában szögletessé válik, majd hengeres lezárást kap. Kidolgozása, felületét díszítő, a török sátrakról és szőnyegekről is oly jól ismert motívumok a fegyverjegyekkel együtt a török eredetet igazolják. Véssett rézbetétekkel ékesített nagyméretű kovás lakatja finoman kidolgozott (98. ábra 3).

A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárában hasonlóan megmunkált török cső jelentős mennyiségben található. Érdekessége a most ismertetett darabnak a lakatszerkezet ellenkező oldalán a barokkos ízlésben véssett rézlemezen megjelenő feliratban van, amely szerint: „DIESE ROHR WURDE EROBERT ZU OFFEN DEN 24 SEPTEMBER 1686” (99. ábra). A szöveg alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a fegyvert 1686 szeptemberében zsákmányolták Budánál. A felirat elemzése nyilvánvalóvá teszi, hogy a lemez évtizedekkel az események után került a fegyverre. Ugyanis Buda szeptember 2-án szabadult fel és nem 24-én. Egyes megállapítások szerint a jelenleg tárgyalt dátum nem szeptember 24, hanem 25. Célkitűzésünk szempontjából azonban lényegében nem fő kérdés, hogy a második számjegyet hogyan határozzuk meg. Mindkét lehetőséget figyelembe véve a dátum hibás, és így a fegyvert tovább kell elemeznünk, hogy a kérdés lényegét megközelítsük és egy fegyvertörténeti szempontból feltétlenül jelentős darab származására vonatkozó feltevéseinket alátámasszuk.

Meg kell jegyeznünk, hogy a fentebb ismertetett fegyverhez hasonlóval ez ideig nagyobb külföldi gyűjteményekben sem találkoztunk. A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertára viszont már az elmúlt évszázad második felében szert tett két darabra (96. ábra 1, 3). Közülük az egyiket ugyancsak Budánál zsákmányolták, s mint a feliratából kiderül szeptember másodikán (100. ábra). Ennek a fegyvernek kidolgozása, a török ágyazatoktól eltérő alakja az egykori — feltehetően ötszög-tusájú — puska átalakítását nyilvánvalóvá teszi. Erről a példányról első esetben Majláth Béla a Történeti Kiállítás 1886. évi katalógusában emlékezik meg.¹ A szerző, hogy a darab jelentőségét kihangsúlyozza 1888-ban a Hadtörténeti Közlemények első évfolyamában kissé részletesebben ismerteti, sőt módot talál arra, hogy

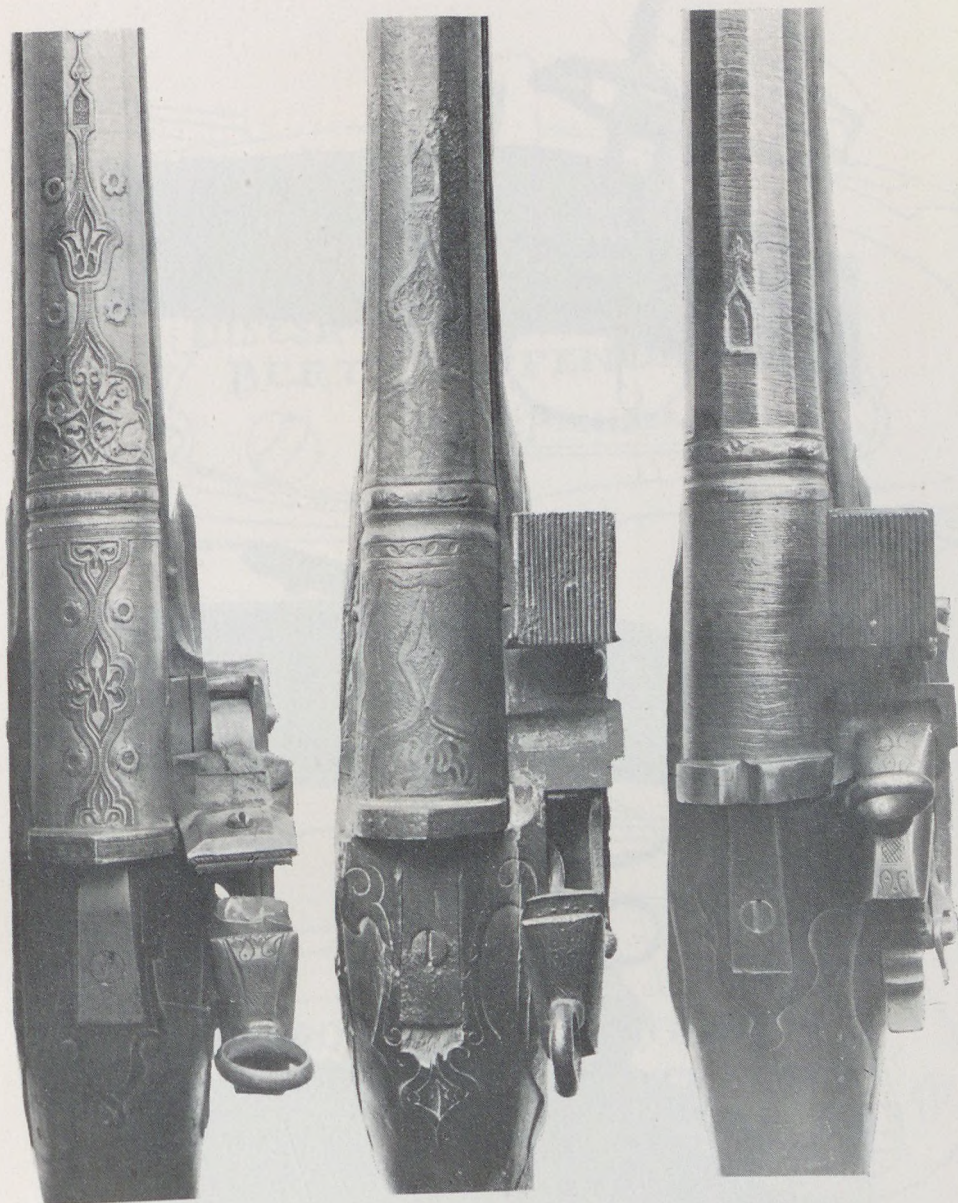
¹ Majláth B., Történelmi kiállítás kalauza. (Bp. 1886) 324., 1238. tétel.

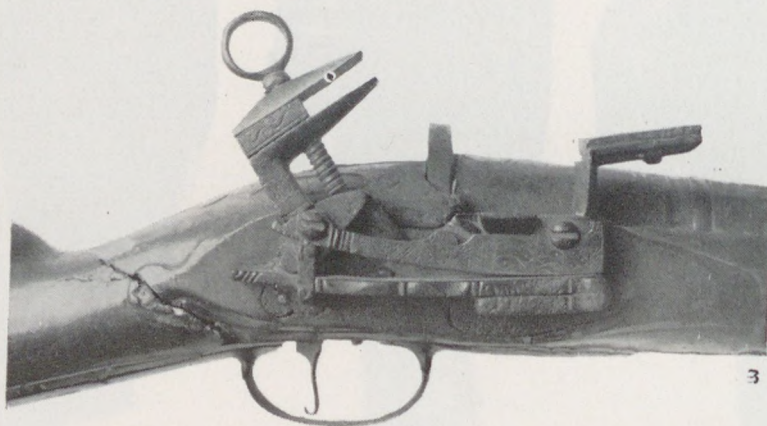
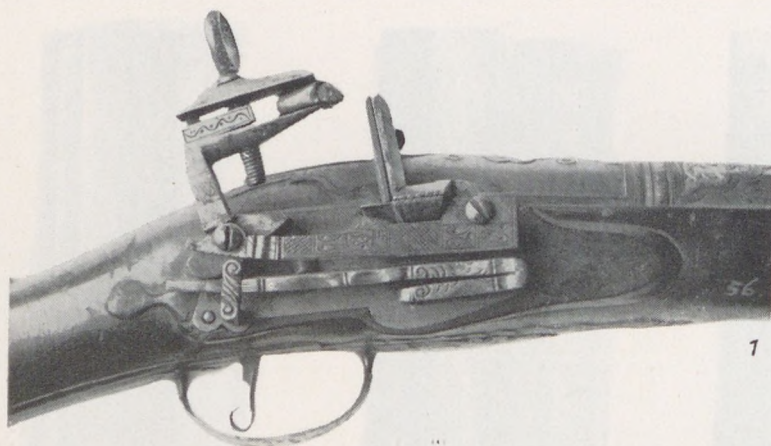
96. ábra

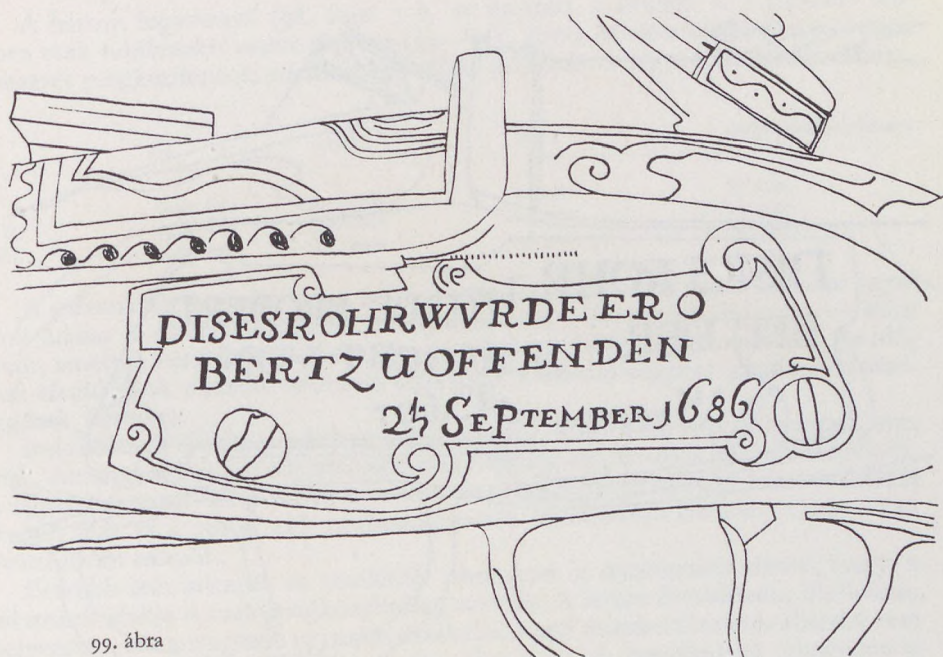
97. ábra

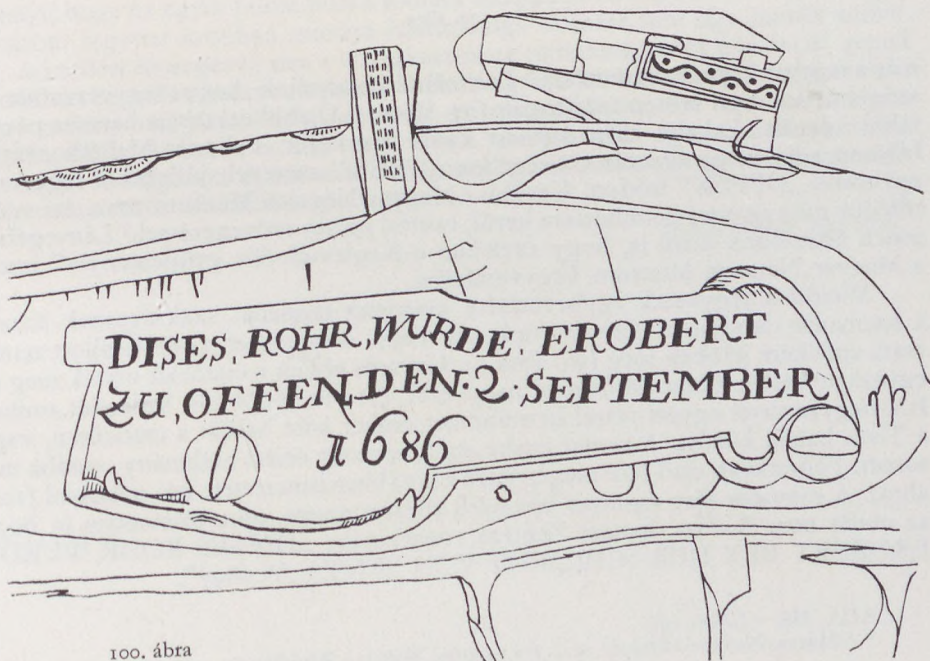

98. ábra

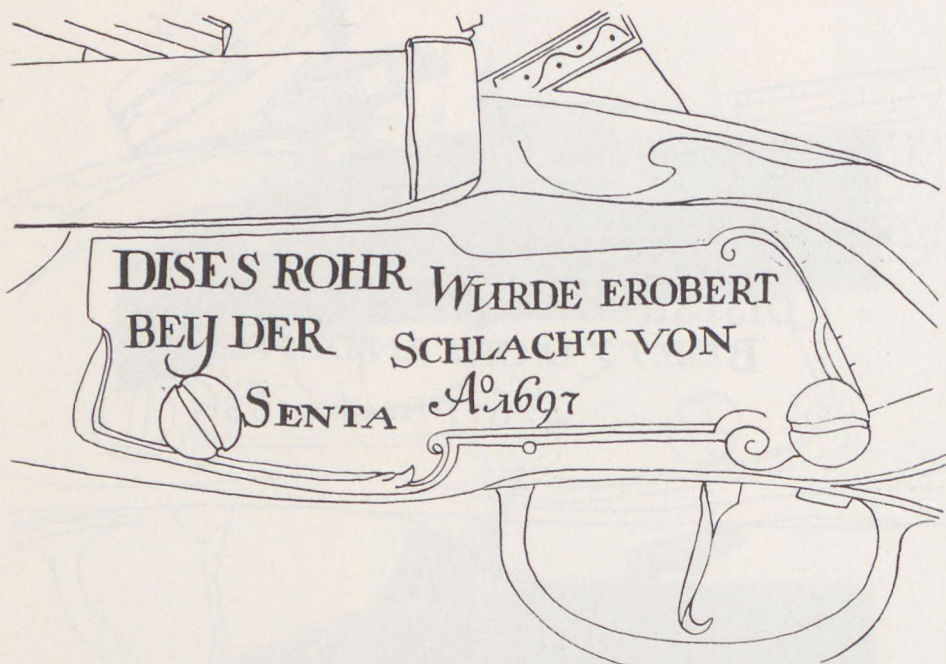

99. ábra

100. ábra

101. ábra

már a fegyver képét is bemutassa.² Leírásából megtudjuk, hogy a fegyver csöve 12 szögletű, arannyal erősen tausirozott (97. ábra 1). Újabbkori tusája barnára pácolt fából készült. Lakatja előrecsapódó kovás szerkezet. Feliratát Majláth ezúttal hibásan adja meg, ugyanis szövegében „OFEN” szerepel, jóllehet a fegyverre egykoron „OFFEN” íródott. Később a Magyar Nemzeti Múzeum 1912. évi vezetőjében még egyszer bemutatásra kerül, ezúttal helyes szövegezéssel.³ Lényegében innen értesülünk arról is, hogy 1878-ban a Keglevich-féle gyűjteményből jutott a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárába.

Mielőtt a fegyverek egybevetésére kísérletet tennénk, szükségesnek látszik a harmadik darabot is bemutatnunk. Az 1697. szeptember 11-én lezajlott zentai csata emlékére jelölték meg (96. ábra 1). Ugyanis ebben a csatában verték meg az egyesített hadak Elmas Mohamed nagyvezér 150 000 főből álló haderejét, amikor is a nagyvezérrel együtt közel harmincezer ember lelte halálát a csatatéren, vagy a Tisza hajjai között. A zentai puska az itt szerzett óriási zsákmány sorába tartozott. Felíratának első fele megegyezik a korábban ismertetett két puskával (101. ábra). A második rész azonban bizonyos eltérést mutat, azon túlmenően is, hogy az utalás nem Budára, hanem Zentára vonatkozik: „DIESES ROHR WURDE EROBERT BEY DER SCHLACHT VON SENTA Aº 1697”.

² *Ua.*, HK 1 (1888) 197.

³ A Magyar Nemzeti Múzeum 1912. évi vezetője. Kalauz a Régiségtárban. (Bp. 1912) 198.

A három fegyvernél (98. ábra 1-3) az ágyazat, a díszítés és a felíratos rézlemez csak felületesen nézve azonos (99—101. ábra). Mielőtt azonban a szövegek elemzését megkezdenénk vessünk egy rövid pillantást a fegyverek méretadataira.

	H	cső h.	átm.	csőörögző nyúlvány
I.	1045 mm	900 mm	21 mm	60 mm
II.	1141 mm	970 mm	25 mm	53 mm
III.	1300 mm	865 mm	26 mm	65 mm

A számokból kitűnik, hogy a fegyverek nem egyforma méretűek. Az ágyazatok adatai is eltérést mutatnak. Természetesen a harmadik fegyvert — mint olyant, amelyet később Zentánál zsákmányoltak — külön kell kezelnünk. Az időrendi eltolódások ellenére azonban szükséges a három fegyver között az összefüggések keresése.

Indokoltnak látszik ismételten hangsúlyozni, hogy a fegyverek ágyazata nem török. Az eredeti ágyazat tönkrement, vagy esetleg egyéb okok miatt cserélték ki. Az ágyazat és a cső véleményünk szerint nem egykorú. A nyugati ízlést és formát tükröző tusa és a török cső egybedolgozását mindhárom esetben 1700—1720 közötti időre tesszük.

Fentebb már jeleztük és mellékelte ábránkon is nyomunkkövethető, hogy a rézlemezek alakja is csak megközelítőleg azonos. A lemez formálásán, díszítésén, elhelyezésén, sőt anyagán is egyaránt érzékelt, hogy minden törekvés ellenére sem sikerült azonos darabokat előállítani (97. ábra 1-3). A betűtípusok vizsgálata is mutatja, hogy az egyik budai puska felírata szolgálhatott a másik kettőnek alapul. A három fegyver azonban minden hasonlósága ellenére sem egy mester műve.

A kérdést összegezve arra a következtetésre juthatunk, hogy a budai és zentai harcokban egyaránt résztvevő parancsnokok egyike jelölhette meg a fegyvereket. Hogy milyen utat jártak be azóta kelet és nyugat között, ma már nehéz lenne megállapítani. Azonban a 145 éves török uralom alóli felszabadulásra utaló, művészien kidolgozott és ma már ereklyének tekinthető tűzifegyver megszerzése gyűjteményünket feltétlenül gazdagította.

TEMESVÁRY FERENC

TÜRKISCHE FEUERWAFFEN VON DER BELAGERUNG OFENS IM JAHRE 1686

Anfang 1963 wurde der Neuzeitlichen Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums eine aus mehreren Stücken bestehende Waffensammlung zum Verkauf angeboten. Unter den vorgezeigten Feuerwaffen zog eine schwere, türkische Büchse durch ihre Zieraten, Ausführung und nicht zuletzt durch ihre Aufschrift die Aufmerksamkeit auf sich, erwähnten doch schon namhafte Waffenhistoriker der 2. Hälfte des vorigen Jahrhunderts, im Jahre 1886, eine im Ungarischen Nationalmuseum bewahrte Büchse, die eine fast gleiche Konstruktion und im Wesentlichen gleiche Inschrift aufwies, jedoch mit einer Meistermarke versehen war.

In der Waffensammlung des Ungarischen Nationalmuseums sind türkische Läufe von ähnlicher Ausführung wie der Lauf der neuerworbenen Büchse in bedeutender Anzahl vorhanden. Das Interessante an dem eben besprochenen Exemplar liegt an seiner Aufschrift, die auf der der Schloßkonstruktion entgegengesetzten Seite angebrachten Messingplatte im Barockstil eingraviert ist. Ihr Wortlaut: „DIESES ROHR WURDE EROBERT ZU OFFEN DEN 24. SEPTEMBER 1686“. Wir dürfen auf Grund dieses Textes annehmen, daß die Waffe im September 1686 bei Ofen erbeutet wurde. Die Analyse der Aufschrift weist offensichtlich darauf hin, daß die Platte erst Jahrzehnte später an der Büchse angebracht wurde.

Wir müssen hier bemerken, daß wir bis nun der oben besprochenen Waffe in keiner größeren ausländischen Sammlung begegnet sind. Die Waffensammlung des Ungarischen Nationalmuseums hatte jedoch bereits in der 2. Hälfte des vorigen Jahrhunderts zwei Stücke erworben, von denen das eine Exemplar gleichfalls bei Ofen erbeutet wurde u. zw., wie aus der Aufschrift ersichtlich, am 2. September. Bevor wir versuchen, die Waffen miteinander zu vergleichen, müssen wir auch des dritten Stückes Erwähnung tun. Dieses wurde zum Gedenken der am 11. September 1697 stattgefundenen Schlacht bei Zenta signiert. Die Büchse von Zenta gehört zu dem riesigen, dort eroberten Beutematerial. Der erste Teil ihrer Inschrift stimmt mit denen der zwei oben besprochenen Büchsen überein. Der zweite Teil jedoch zeigt — auch darüber hinaus, daß sich der Hinweis auf Zenta und nicht auf Ofen bezieht — eine gewisse Abweichung.

Wie wir schon früher erwähnt haben, ist die Form der Messingplatten lediglich annähernd die Gleiche; dies können wir auch auf unserer Abbildung verfolgen. Die Gestaltung, Zierat und Anordnung der Platten, ja auch ihr Material lassen darauf schließen, daß es trotz allen Bemühens nicht gelungen ist, analoge Stücke herzustellen. Auch die Untersuchung der Buchstabentypen weist darauf hin, daß die Aufschrift der einen Ofener Büchse eventuell zur Vorlage für die Beschriftung der zwei Anderen gedient hat.

In Zusammenfassung der Frage kommen wir der Folgerung nahe, daß möglicherweise einer der seinerzeit sowohl bei Ofen als auch bei Zenta an den Kämpfen teilnehmenden Befehlshaber die Waffen signieren ließ.

A HÖGYÉSZI TEXTILMANUFAKTÚRA

1729 — 1732

Ipartörténetünk XVIII. századi fejezetének leglényegesebb problémái mindmáig feldolgozatlanok. Nem ismerjük például az ipar technikai fejlődését meghatározó tényezőket; a céhes ipar termelékenységének szintjét, termelésének menetét, szerszámkészletét, a szerszámok fejlődését stb. Éppígy csak a kezdeti lépéseket tettük meg a manufaktúraipar kialakulásának vizsgálata terén is. Még az egyes korai, XVIII. századi manufaktúrák története (termelése, a létrehozó tőke, gépi berendezéseik, piaci viszonyok stb.) sincs feltárva, enélkül pedig lehetetlen az általános törvényszerűségek tisztázása. Csak így deríthetnénk fényt viszont arra: mennyiben játszott közre a manufaktúraipar kifejlődésének elmaradásában a hazai céhes ipar alacsony technikai színvonala, s mennyiben idézte azt elő a bécsi iparpolitika. Mindenesetre valószínű, hogy ipartörténetünknek ez a súlyos elmaradottsága is közrejátszott abban, hogy az egyetemi tankönyv vonatkozó kötetében az 1649—1703 közti időszaknak ezt a semmiképpen sem helytálló címet adták a szerzők: „Magyarország a manufaktúrakorszak küszöbén”.¹ Holott iparunknak ez a fejlődési foka legfeljebb jó másfélszáz év múlva, a XVIII. század végén következett be.

Minden adalék fontos tehát, amely segít felderíteni ipartörténetünk homályos pontjait. Dolgozatunk ezt a célt szolgálja egy kérészetelű manufaktúra történetének feldolgozásával, s az ebből adódó következtetések levonásával.

A magyar szakirodalomból egy rövid utalás révén már eddig is ismeretes volt, hogy Högyészen (Tolna m.) 1733 előtt létezett egy textilmanufaktúra. Gárdonyi Albert említette meg Buda városának 1733. február 24-én kelt levelét, amely szerint Högyészen szövőgyár (lini fabrica) létesült, de mivel a jövedelem a várt mértéket nem érte el, a munkások a gyár igazgatójával együtt megszöktek, több ezer forint adósságot hagyva hátra.²

Most azonban néhány új adat előkerülése következtében lehetőség nyílik arra, hogy ennek az érdekes kezdeményezésnek a történetéről többet — ha egyenlőre nem is mindent — mondhassunk el, s megvilágíthassuk azokat a körülményeket, amelyek közt ez a korai manufaktúra létrejött. Mindenekelőtt ismertté vált a högyészi fabrika 1730-ban kiadott üzleti hirdetménye, amely már ritkaságáért is megérdemli, hogy teljes egészében közreadjuk³ (102. ábra).

Ez a nyomtatvány tehát kétségtelenné teszi, hogy a högyészi manufaktúra létesítését Claudius Florimond Mercy tábornok személyével kell összekapcsolnunk. Adatunk nem áll ellentétben Mercy életpályájával, sőt jól beleillik abba.

¹ Magyarország története a késői feudalizmus korában. 1526—1790. Magyarország története I/2 Egyetemi tankönyv. (Bp. 1957) 149, 162.

² Gárdonyi A., Sz. 49 (1915) 292.

³ MNM Újkori Dokumentumgyűjtemény, 1961. 7. ltsz. A 20×32,3 cm nagyságú papírra nyomott (tükör mérete 13×20,3 cm) hirdetmény betűtípusa kétségtelenné teszi hitelességét. Noha a nyomtatvány dátum nélküli, de a szöveg alatt szintén korabeli írásmóddal — melynek tintája már erősen megfakult — ez olvasható: Impressu(m) Posony A(nno) 1730.

Mercy iparfejlesztő tevékenysége ugyanis a töröktől visszafoglalt Temesközben, ha az osztrák gyarmatosító törekvések keretében is, de igen jelentős volt, s a XVIII. századi magyar ipartörténet részleteiben nem ismert fejezetei közé tartozik.⁴ Azt is tudjuk, hogy Mercy 1722-ben Tolna megyében Zinzendorf gróftól jelentős kiterjedésű birtoktestet vásárolt.⁵ A több ezer holdra rúgó földterület azonban úgy-szólván teljesen lakatlan volt, s ez magyarázza meg az alacsony vételárat (15 000 forint) is.

A temesközi gazdasági ügyekben teljhatalommal rendelkező s az ottani állami közigazgatást is kezében tartó tábornok azonban jól kihasználta állami funkcióját. A Magyarországra érkező s elsősorban a Temesközbe toborzott német telepesek egy részét egyszerűen átirányította saját Tolna megyei birtokaira. Így az uradalom sok községe az 1722. évtől kezdve fokozatosan, de viszonylag gyorsan benépe-sült. A hógyszíri új telepesekkel már a megvétel évének nyarán, a vétel királyi jóvá-hagyását meg sem várva, 1722. július 27-én kötötte meg Mercy a szerződést, amely szabályozta jogaikat és kötelességeiket.⁶

Ezekből az adatokból kiderül továbbá, hogy a Tolna megyei telepesek között szép számmal voltak iparosok is, akik főleg a nagyobb helységekből (Tolna, Szekszárd, Simontornya stb.) telepedtek meg.⁷ Sőt Mercy még erőszakot is felhasznált az iparosok számának növelésére: a birtokain átutazó vándorló mestereket, legényeket hajdúival elfogatta, s kedvező anyagi feltételeket biztosítva, letelepítette őket.⁸ Ugyanakkor kedvezően hatott új települések fejlődésére az is, hogy Mercy nem követelt robotot, hanem a leteleplők számára sokkal kedvezőbb pénz-járadékra változtatta át azt.⁹

Összegezve megállapíthatjuk tehát, hogy a népesedési előfeltételek kedvezően alakultak egy manufaktúra-vállalkozáshoz, azaz biztosítva volt a fogyasztóknak egy bizonyos száma, munkások is állottak rendelkezésre, s végül a földesúr támogatása sem hiányzott.

Ilyen körülmények között jelentkezett az egyik legfontosabb tényező, amely végül is lehetővé tette a fabrika felépítését. Mercy maga nyilván nem rendelkezett a szükséges tőkével — vagy nem akarta azt Magyarországon befektetni —, s ezért a textilmanufaktúra megszervezését átengedte egyik bajtársának, Samuel Schmettau grófnak. Schmettau gróf (1684—1751) porosz nemesi családból származott, s nagyjából Mercyével azonos pályát futott be a császári hadseregben. Előbb porosz, majd császári tábornok; a spanyol örökösödési háborúban a nyugati hadszíntéren,

⁴ Ottani tevékenységére mindmáig a legrészletesebb és leghasználhatóbb mű: *Szentkláray J.*, Mercy kormányzata a Temesi Bánságban. Újabb részletek Dél-Magyarország XVIII. századi történetéhez. (Bp. 1909); *Baróti L.*, Adattár Dél-Magyarország XVIII. századi történetéhez. III. (Temesvár 1893—1907); *Lotz, F.*, Aus der deutschen Vergangenheit der Stadt Temesvár. Die Zeit Mercys. (Novi Sad 1939); A további irodalom: *Kosáry D.*, Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. (Bp. 1954) 75 sk.

⁵ *Wertner M.*, TT 1909. 35—41. A vételi szerződés 1722. április 24-én, a királyi megerősítés 1723. augusztus 27-én kelt.

⁶ *Weidlein J.*, A tolnamegyei német telepítések. (Pécs 1937) 31.

⁷ Uo. 23, 25.; *Steinsch, I.*, Die Ansiedlung der privaten Grundherrschaften der Schwäbischen Türken in Ungarn im 18. Jahrhundert. (Bp. 1942) 30, 48, 68.

⁸ *Steinsch, I.*, i. m. 71.; Adattár *Triebing-Pinkbert, E.*, Anton graf Mercy d'Argentaui. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 2 (1930) 248. vette.

⁹ *Steinsch, I.*, i. m. 52.

TÜDŐSÍTÁS.

MInt hogy, ő Felsége, Kegyelmes Császár és Királyunk *Generalis-Feld-Marschall* *Gróff Mercy*, ő *Excellenziaja*, Tólna, Szekszárd, és Simonytornya szomszédságában lévő *Högyész* Józsefágában, ennek ellötte egy elzrendővel indíttatott, *Kattun*, *Barcbandt*, és *Vászon Fabrika*, ahhoz tartozandó, Fejéritő - Műhellyel, Lugas és Mosó-Házzal együtt, Istennek Jó-voltából, immáron el-készült; Az, annakokáért, ezen jelen lévő ki-nyomtatott *Czédula* által, kinek kinek tudtára adattatik: Hogy a' kinek kedve lészén, ezen említett *Fabrikában*, mind *Egész*, s-mind pedig *Fél-szerű*, *Kattunt*, *Sinóros* és *Köz-Barcbandt*, és mindennémő *Fejér*, *Festett*, és *Virágos-nyomtatású Vásznot*, válogatva és illendő árron, vásárolhat. A' kik pedig az ő magok Fonyásokból, *Vásznot*, *Agyra-valót*, *Abroszókat*, és *Keszkenőket*, akarnak készíttetni; Azok-is, ugyan ezen *Högyész Fabrikában*, vagy alatt meg-irt Jó-Akaróinknál, bizvást bé-jelenthetik magokat, bizonyosok lévén, hogy a' bé-adott *Partékájokat* el-készíttetthetik, s-tiszteségeffen kezekhez-is vehetik. Sőt, a' kik tulajdon s-oda haza szőtt *vásznot* akarnának fejéritetni; azoknak-is kedvek szerént lehet kedveskedni: úgy hogy a' bé-adott *Vászonra*, bizonyos billeg fog ki-adattatni, és a' *Fabrika* elégséges *Cautiót* téfzen, hogy senkinek az ő *partékája* el-nem fog téveledni: mely *Fejéritésnek* béri, egy egy *Singtúl*, *Három pénz* lészén. Ehez képest, kiki, a' jövő *Tavasza*ra, rendelheti dolgát.

Högyész Fabrika

1717—1718-ban Magyarországon a török ellen, azután Olaszországban, majd 1737—1739-ben ismét a török ellen harcolt hazánkban.¹⁰ Mint a császári hadseregben általában történni szokott, a katonai karrier nála is birtokszerzéssel és meggazdagodással párosult. Azt is valószínűnek kell tartanunk, hogy Mercy és Schmettau között személyes kapcsolat jött létre. Ezt igazolja az, hogy általában ugyanazokon a hadszíntereken harcoltak, s feltételezésünket bizonyossá teszi a hőgyészi textilmanufaktúra létrehozásában kialakult üzleti kapcsolat. 1729 márciusában Schmettau Alsó-Ausztriából (valószínűleg Bécsből) szerződtetett szakembereket Joannes Adamus Kinden és Joannes Danielis Schellnegger személyében, a manufaktúra igazgatására és szakszerű vezetésére.¹¹ Ugyanezt az időpontot jelöli meg a manufaktúra kinyomtatott hirdetménye is, mondván, hogy az építés „ennek előtte egy esztendővel indíttatott . . .” Mivel a nyomtatvány 1730-ban látott napvilágot, valószínű, hogy a manufaktúra kb. egy év alatt épült fel. Az új fabrika berendezésére, működésére csak az említett nyomtatvány adatai nyújtanak némi felvilágosítást.¹² A műhelyek közül a leglényegesebb a szövőrészleg, és az ehhez kapcsolódó fonoda volt. Ezeket egészítette ki a „Fejéřítő-Műhely, Lugas és Mosó-Ház”, amelyekben eladásra alkalmassá tették a megszótt anyagot. A lugasban és a mosóházban folyt a szövőműhelyből kikerült anyagok mosása és festése.

Nem tudunk sokkal többet a manufaktúra gyártmányairól sem. A hirdetőcédula szerint „mind Egész, s-mind pedig Fél-szerű, Kattunt, Sinóros és Köz-Barchandt, és mindennémű Fejér, Festett, és Virágos-nyomtatású Vásznot” állított elő és bocsátott áruba. Ugyancsak vállalta a fabrika házilag készített fonalból vászon szövését, mégpedig ágyneművászon, abroszok és keszkenők előállítását. „Sőt, — mondja tovább a fabrika hirdetménye —, a' kik tulajdon s-oda haza szótt vásznat akarnának fejéřítettni; azoknak-is kedvek szerént lehet kedveskedni: ugy hogy a' bé-adott Vásznonra, bizonyos billeg fog ki-adattattni, és a Fabrika elégséges Cautiót téssen, hogy senkinek az ő partékája el-nem fog téveledni: mely Fejéřítésnek béri, egy egy Singtül, Három pénz lészen”. A hőgyészi manufaktúra tehát a vászon előállításának minden stádiumában levő anyag feldolgozását vállalta és végezte (nyerslen, fonal, szótt vászon kikészítése). Ez annak következménye volt, hogy a manufaktúra vezetőinek feltétlenül számolniuk kellett a széles alapot adó házi- és parasztiparral is. A magyarországi társadalmi munkamegosztás alacsony szintje tehát így befolyásolta egy textil manufaktúra termelési folyamatát és üzemmenetét. Adatok híján nem tudjuk megállapítani, hogy a fabrika melyik termelési ágban érte el a legnagyobb forgalmat: a nyersanyag teljes feldolgozásában, vagy a félkésztermékek (fonal és nyersvászon) kikészítésének befejezésében?

¹⁰ *Wurzbach, C.*, Biogr. Lexikon d. Kaiserthums Oesterreichs. XXX. (Wien 1875) 188—191.

¹¹ Maga Kinden említi röviden megbízatásuk történetét az 1733-ban (az év elején) az udvari kancelláriához írt kérvényében: „... Qualiter posteaquam Anno 1729. Men. Marty; cum D(omi)no Generali Barone de Schmettau certum invissem Contractum, vigore, cujus idem D(omi)nus Baro de Schmettau, me suo in Poss(ess)ione Hőgyös, I. Comitatu Tolnensis adjacen(te) alias ad suam Excellentiam, D(omi) num Campi Mareschallu(m) Comitem a Merczi pertinente, instauratae et erectae manufacturae Linteariae Directorem suscepisset, ac constituisset . . .” Szekszárdi Állami Levéltár, Tolna vm levéltára. Fasc. 10. No. 670. Jkvi sz. 2914. A beadványt ugyanis a kancellária leküldte a vármegyéhez, amelyet az uralkodó az ügy kivizsgálásával bízott meg.

¹² A hőgyészi uradalom levéltára a betelepítéstől kezdve tartalmazott iratanyagot, de a háborús események következtében 1945-ben megsemmisült. Mivel a Mercy-birtokok később az Apponyiak tulajdonába kerültek, talán remélhető, hogy levéltáruk rendezése után a hőgyészi manufaktúra újabb adatai kerülhetnek elő. (Dr. Hadnagy Albertnek, a Szekszárdi Áll. Levéltár vezetőjének szíves közlése.)

A gyér adatok a fabrika keletkezésének néhány körülményén kívül nem is beszélnek másról, csak a bukásról, de annak sem derítik fel gazdasági hátterét, csupán a külföldi szakemberek egyéni sorsának tragikumáról beszélnek.

Buda város tanácsa ugyanis rosszul tudta említett levelében, hogy a högyészi fabrika külföldi munkásai és igazgatója megszökött volna.¹³ Fennmaradt ugyanis Kindennek, a manufaktúra igazgatójának két kérvénye, amelyeket a simontornyai börtönből való kiszabadulásuk után (ti. Schellneggerrel együtt raboskodott) az udvari magyar kancelláriához és Tolna vármegyéhez intézett. Ezekben elmondja elfogatásuknak körülményeit és okait. A fabrika két vezetőjét a högyészi uradalmi úriszék börtönözte be Schmettau gróf kérésére, mivel Kinden és Schellnegger a kitűzött időpontra nem nyújtották át számadásaikat. Az úriszék ítélete több ezer forint adósságban marasztalta el őket. Egy darabig a simontornyai börtönben raboskodtak, nyomorúságos körülmények között, de végül sikerült Bécsbe menniük. Innen írta azután a beadványokat Kinden a kancelláriához, illetve a megyéhez. Ez utóbbi kérvényéből világosan kiderül: minden áron szeretne volna elkerülni, hogy ügyében Tolna megye ítélkezzék. Állítása szerint a bécsi bíróság volt illetékes a végső szót kimondani.¹⁴

De ezek a högyészi fabrika bukása szempontjából lényegtelen kérdések. Tény az, hogy 1733 tavaszán a manufaktúra már nem működött. A gyors kudarcot követlenül a vállalkozók eladósodása okozta ugyan, valójában azonban sokkal mélyebb és alapvető tényeket kell magyarázatként keresnünk. Hogy a högyészi textilfabrika csak múló epizód volt a magyar ipartörténetben s rövid kérészélet után szinte nyomtalanul eltűnt, annak legalapvetőbb oka a hazai gazdasági viszonyok elmaradottsága volt. A XVIII. század első felében, amikor a házi- és parasztipar, valamint a céhes ipar volt az uralkodó, egyszerűen nem volt igény manufaktúrákra. Így valószínűnek kell tartanunk, hogy a högyészi kísérlet kudarcát értékesítési nehézségek okozták: a gyár nem tudott piacot találni termékeinek. Később pedig, a XVIII–XIX. század fordulóján, amikor a hazai piac felvevőképesége megnőtt, a bécsi udvar iparpolitikája emelt szinte ledönthetetlen gátat a magyar manufaktúra-ipar kialakulása elé. Az egyetlen tárgyi emlék, ami a högyészi manufaktúra után fennmaradt: az említett hirdetmény. Ez az első magyarországi — és rögtön magyar nyelvű — gyári hirdetmény. Ezzel a nyomtatvánnyal nemcsak az ipartörténetben jelenik meg új forráscsoport: a gyári hirdetmények, amelyeket sajnos eddig a múzeumi gyűjtőmunkában és kiállításokon nem méltattunk kellő figyelemre. A högyészi fabrika hirdető-cédulájának azonban még más szempontból is kiemelkedő jelentősége van. A céhek zárt világával, a konkurrenciát kizáró és a helyi piac-hoz görcsösen ragaszkodó világával szemben egy új korszaknak, a manufaktúrák korának első fecskéje. A manufaktúrák átmenetet jelentettek a szabadversenyen alapuló tőkés rendhez: létük, keletkezésük még uralkodói privilégiumhoz volt kötve, de termelésüket az egész országra méretezték, s ezért igénybe vették a reklám primitív formáját.

BÁNKUTI IMRE

¹³ *Gárdonyi A.*, i. m. 292.

¹⁴ Kinden mindkét beadványa dátum nélküli. A kancelláriához beadott kérvényét a király Laxemburghban, 1733. május 12-én kelt leiratával küldte meg Tolna megyének, amely 1733. május 18-án kezdődő folytatódó közgyűlésén már tárgyalta is az ügyet. Tolna vm lt. I. h. A vármegyéhez intézett beadványa megtalálható Tolna vm lt. Fasc. 10. No. 652.

DIE TEXTILMANUFAKTUR VON HÖGYÉSZ

1729 — 1732

Eine bedeutende Episode in der frühen Entwicklungsperiode des ungarischen Manufakturgewerbes war die Geschichte der Leinenmanufaktur von Högyész im Komitat Tolna. Diese Fabrik kam auf dem Gute von General Claudius Florimond Mercy, dem Militärgouverneur des Temesraumes, zustande. Mercy besiedelte rasch die 1722 käuflich erworbenen Güter im Komitat Tolna und machte auf seinen Domänen auch zahlreiche Handwerker ansässig. Der Kamerad Mercy's, Graf Samuel Schmettau, organisierte die Manufaktur, indem er durch Joannes Adamus Kinden und Joannes Danielis Schellnegger aus Niederösterreich Facharbeiter und Werkführer anstellen ließ. Die Manufaktur ging indessen bald bankrott; vermutlich hatte sie Absatzschwierigkeiten. Obgleich die Fabrik die Herstellung bzw. Bearbeitung von allerlei Arten Leinenware (Spinnen, Weben, Färben, und Zurichten) übernahm, gerieten die Werkführer in Schulden, weshalb Graf Schmettau sie Anfang des Jahres 1733 ins Gefängnis werfen ließ.

Das einzige gegenständliche Denkmal der Manufaktur von Högyész ist ein 1730 in Pozsony (Preßburg) gedrucktes, einblättriges Warenverzeichnis, das die erzeugten Artikel in ungarischer Sprache aufzählt.

Dieses Blatt Papier stellt zugleich die erste kapitalistische Anzeige in Ungarn vor, eine gänzlich neue Erscheinung in der abgegrenzten, ihren Markt krampfhaft haltenden und die Konkurrenz ausschliessenden Welt der Zünfte.

ADALÉKOK A RÉGI MAGYAR MŰVÉSZI KERÁMIAGYÁRTÁS TÖRTÉNETÉHEZ

A XVII. század nagy történeti földrengései romba döntik a Habsburgok nyugat-európai uralmát. A Habsburg-ház keletre kényszerül hatalmi súlypontját áthelyezni. Ezzel — sok egyéb között — elvetik, elültetik azokat a csírákat is, amelyekből a művészi magyar kerámiagyártás sarjad: mert a meginduló változások olyan társadalmat alakítanak, amelynek életformája igényli a gyári úton előállított kerámiai termékeket, és amelynek életében elmaradhatatlan ez az industrializált szépség.

A keletre áthelyezkedő Habsburg-ház érdekében nagy összefogással Buda falai közül kiűzik a törököket, a tornyokról leverik a félholdakat, eltüntetik a lófarkas jelvényeket. Jóformán az utolsó percben, hiszen II. Károly spanyol királlyal kihál a Habsburgok nyugat-európai főága, s ezzel nemcsak a Nyugat egykori térségeiben, hanem még magában Spanyolországban is a Bourbonoké a hatalom.

A Habsburgok, hatalmuk erősítése és biztosítása érdekében rákényszerítik Magyarországra az örökös uralmukról szóló törvényt, eltörlik a nemeség aranybullában biztosított jogát. Lajtán túli tartományaik és Magyarország összeolvasztásával egységes, abszolutista, Bécsnek alávetett államot szándékoznak kiépíteni. Az új berendezkedés megindításánál a főszerepet Esterházy Pál vitte. Erdemeiért a császár birodalmi hercegi rangra emelte. Bécs hódított tartománynak tekintette a keleti részeket. A magyar szabadságjogokért vívott hétéves harc után, amikor már vége a „szikrából pattant tűznek” — ahogy azt maga Rákóczi Ferenc írja szabadságharcáról —, az árulóknak juttatott földadományozásokkal gyorsulnak a változások. A XVIII. század közepére kész a nagy berendezkedés: a területek túlnyomó részeinek többnyire azok az idegen eredetű előkelőségek a birtokosai és tulajdonosai, akik a Habsburgok érdekében tett szolgálataikért ezeket jutalmul kapták.

Nemcsak Erdélynek, hanem Magyarországnak is megtörtént a Metamorphosis. Idegen arculatra formálódott az ország: a nagy francia század kultúrájának és művészetének ígézetében fogant élet alakult ki, amelynek a kerámiai művészetel való megszépítésére Mária Terézia királynő lotharingiai származású férje maga vállalkozik. Ez a természettudományi érdeklődésű férfiú valóságos kerámiai „melegágyat”, a jó képességű keramikusok szép táborát találta abban a holicisi uradalomban, amely az utolsó Czobor gróf esztelen pazarlása következtében az ölébe hullt. A keramikusok — és közöttük a különleges képességeikkel és tudásukkal kiváló újkeresztények — a XVII. századi fénykor után még mindig nagy tömegben, sűrű telepekben laktak az akkori ország nyugati részein. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem innen telepített át egyeseket az erdélyi Alvincra, s lendítette fel velük az erdélyi kerámiaművészetet. Még 100 év múlva, a XVIII. század első felében is annyi volt belőlük, hogy 1722-ben gróf Károlyi Sándor az Esztergom me-

gyei párkányi járásban volt báthorkeszi birtokára a szobotisti újkeresztények közül kettőt áttelepíteni kívánt, és értük kocsikat is küldetett volna.¹

Két évtized múlva Lotharingiai Ferenc ennél lényegesen magasabb fokon és sokkal ésszerűbben hasznosította azt a kedvező, szerencsés adottságot, hogy az akkori ország nyugati és északnyugati részeiben még oly sok nagy képességű keramikus élt. Művészi kerámia készítésére határozza el magát, de már nem a Czoborék idejében űzött, a régi világ methodusaival. A korszerű gyártás érdekében ő maga is részt vesz a nyersanyagok felkutatásában. Elvesztett lotharingiai hazájából zseniális kerámiagyártó mestereket telepít át, akik által beavatva ő is részesévé válik a művészi máz titkáinak. A francia mintákra készülő áruk előállítására, művészi fajanszok ipari készítésére nagy gyárat létesít az egykori magyar Felvidéknek a Morva folyóval találkozó pontján, Holicson. A francia kerámiagyártás melegágyából szegődöttetett néhány irányító szakemberrel s az Európa ezen keleti pontján toborzott helyi keramikusokból — Holicson — 1743-ban létrehozta a „magyar Lotharingiát”. Azt az üzemet, amely nemcsak a legkorábbi, sorrendben a legelső fajanszgyár az egész Monarchiában, hanem amely a XVII. századi nagyszerű magyar művészi kerámiát — a XVIII. század első felében történt letörése és a provinciális satnyuló állapotából — ugrásszerűen ismét magasrangúra lendítette, a nyugati kerámia arculatára formálta át, a nyugati nagyvilág ízlésébe kapcsolta. Ezzel a kerámia szédületes változását teremti meg: a magyar kerámia is mind annak az átalakulásnak korszerű hű kifejezőjévé, tükrözőjévé válik, amely az ország életében és társadalmában végbement. A Nyugat-Európából Magyarországra átültetett és áttelepített francia fajansz holicsi gyártásával a magyar kerámia összhangba kerül nemcsak az ország, hanem az akkori egész Monarchia franciás szellemével, hozzásimult korszerű művészi ízléséhez és igényéhez, hozzá idomult az ország akkori feudális, pazar, nyugati pompájú fényűző életformájához. Az ország barokk kori társadalmának átváltozása befejezést nyer, és az új társadalom igényei kialakulásával a magyar kerámia történetének merőben új fejezete: a francia és más európai példákat, formákat és mintákat követő művészi fajanszok gyári úton történő, szériákban előállított korszaka kezdődik.

I. A LÁNZSÉR-LAKOMPAKI PORCELÁNGYÁR

A holicai gyár a francia fajansz magyarországi életrekelésével a barokk és rokokó tobzódó fényűzésében és káprázatában élő feudalizmus életét óhajtotta szolgálni. Az életstílussá vált későbarokk és a rokokó korában azonban nem sokáig maradhatott ennek egyedüli haszonélvezője Lotharingiai Ferenc, mert a feudalizmus előnyeit élvezők közül többen is részesülni akartak a művészi kerámiagyártásnak talán nem is annyira a gazdasági hasznot hajtó előnyeiből, mint inkább az erkölcsi dicsőségéből. Újabb nyomok bukkannak elő, hogy lassankint egyre többen kívántak versenyre szállni Lotharingiai Ferencel. A versenyre kelők egyike Esterházy Pál Antal herceg, aki hatalmas birtokaival „kiskirálya” az akkori

¹ *Károlyi levéltár*, Budapest. Levél és íratmásolatok: 4/A. Memoriale Bátorkeszi 1722. szept. 22., 4. pont: „Ha Tajnaj (László)né Asszony resolválja magát ő Kegyelmevel együtt Szobotiscsára kimenni s valamely két újkeresztényt akár házast akár nőtelent számomra szerezni, a kik Bokály kályhát új keresztén munkáncsokat, korsókat és csészéket tudnának csinálni akár lakóul, akár conventióra egy két s több esztendőre szerezni és aláhozni.”

országnak. Szinte bizonyos, hogy ilyen gazdag főurat nem a haszon, hanem a királynővel, vagy legalábbis az uralkodónő férjével való versenyre szállás sarkallhatta arra, hogy birtokán, az ország nyugati részében fekvő „birodalmá”-ban, művészi porcelángyártat létesítsen. Stiffel nevű hercegi titkárának Herbewiller kismartonai jószágkormányzójához 1760. augusztus 18-án Bécsben írt leveléből értesülünk, hogy az Esterházy-családnak ez az akkori feje — tehát maga a majordátusvezető herceg — „jobban szeretné a porcelángyártat a Sopron megyei Lánzséron állandósítani, mert ott alkalmasint meg is fordul. Minthogy nem akarna az ottani lakóknak kellemetlenséget okozni, végül is úgy nyilatkozott, hogy amennyiben a porcelángyárt létesítése Lánzséron nem alkalmas, akkor azt a Sopron megyei Lakompakra lehetne áthelyezni.”²

Az akkor 49 éves herceg (1711–1762)³ az uralkodópár különös kegyében állt. Az osztrák örökösödési háborúban saját vezérlete alatt huszárezredet állított Mária Terézia érdekei támogatására. Később, mint nápolyi követ, majd a hétéves háborúban még további hű szolgáltatásokat tett, próbált férfiú nemcsak érzelmi kötelékekkel fűződött össze az uralkodó párral, hanem az aranygyapjas rend-jelvény birtokában „a királynő unokatestvére”-vé vált. Sokoldalú, színes, művelt férfiú volt. Franciaországban szerzett mérnöki oklevele műszaki érdeklődését tanúsítja, Európa-szerte számontartott rangos előkelőség. Ez a sokat látott főúr is rabja lett az akkori hivalkodó európai kerámiai divatnak. Ennek hatása alatt határozta el, hogy a magyar trónon ülő királynő bécsi porcelángyárához, avagy a férjének Holicson működő gyárához hasonlóan, neki, önmagának is legyen művészi kerámiagyára.

Esterházy a lakompaki hely kijelöléssel nem rapszodikusán járt el, hanem reálisan számolt a meglevő helyi adottság helyes felhasználásával, vagyis azzal, hogy éppen Lakompakon ekkor már majdnem másfélszázad óta jó képességű újkeresztény — köznyelven általánosan habánoknak nevezett — kerámikusok működtek.⁴

Gyáráról egyetlen híradás titkára 1760-ban írt levelének pár sora. A titkár „Berzellain Fabrique”-nek nevezi. Ebből lehet arra következtetni, hogy a herceg mégiscsak Mária Terézia bécsi porcelángyárával óhajtott versenyre kelni. Ez azonban határozottan nem állítható. Nem is bizonyítható, hiszen nemcsak ekkor, de utána, jóformán még száz éven is át, a fajansz, kőedény, keménycserép és más ilyesfajta kerámia gyárakat és műhelyeket igen sokszor porcelángyárnak nevezik és említik még a legilletékesebb és leghitelesebb hivatalos iratok is, holott azok csak fajansz, kőedény gyárak voltak, sohasem készítettek porcelánt. További adalékok előkerüléséig bizonytalan és eldöntetlen, hogy Esterházy herceg a kerá-

² „...die Berzellain Fabrique, möchte der Durchlauchtigster Fürst lieber zu Landsée stabilirte sehen, zumahle seine hochfürstliche Durchlaucht, dann und wann zu Zeiten sich zu Lackenbach zu divertiren gedenken, mithin dass diese leüthe alldorten keine ungelegenheit verursachen dörrften, habe nochdieselbe sich erklärt, dass auch zu Lackenbach placirt werden möge...” Wien den 18-t Aug. 1760. *Országos Levéltár. Esterházy család levéltára*. Fasc. 715. 983.1.

³ Egyetlen testvére volt Miklós Józsefnek, a „fényes” hercegnek, aki Eszterházát építette és nemcsak Haydnnek, hanem még más művészeknek is hajlékot adott.

⁴ Gróf Esterházy Miklós nádor, a család nagyságának és gazdagságának első megalapítója (1582–1645) már 1635. július 21-én éppen Lakompakon kelt levelében írja: „Az új körösztenyek, a rosszak, ónot kérnek. Adjon a po(r)koláb valami két mázsát nekik s meg köll mondani, hogy készítsék el a kályhakat”; *Mihalik J.*, A Kassai Múzeum gyűjteményeinek leíró lajstroma. (Kassa 1903) 187.; *Haberlandt, A.*, Volkskunde des Burgenlandes. Österreichische Kunsttopogr. XXVI. (Baden bei Wien 1935) 28.

mia legtökéletesebb és legművészibb műfajára, tényleg porcelánkészítésre szolgáló gyárat óhajtott-e létesíteni, avagy mégsem a királynő porcelánjaival hanem az uralkodónő férje által alapított holicsei fajanszgyárral kívánt versenyre kelni.

Amint arról a királynő nagyhatalmú kancellárja 1761-ben írt memorandumainak egyikéből értesülünk, Kaunitz komolyan aggódott, hogy „céltudatos támogatás nélkül az akkori Magyarország az örökös tartományok fölé kerekednék, s ezzel az egész Monarchia jóléte kerülne veszélybe”. Maga Mária Terézia is, kissé későbbben (1763-ban) e szellemmel azonosította magát, amidőn a gazdasági tanács elnökének azt írta, hogy Magyarországnak lópokróc, pamutszövet, vitorlavászon és egyéb ilyesfajta gyárakat, tehát csupán olyanokat engedélyezzenek, amelyek az örökös tartományoknak nem ártanak. Elképzelhető, szinte minden valószínűség szerint hihető, hogy Esterházy Pál Antal hercegnek, az aranygyapjas rendje által „a királynő unokatestvéré”-vé vált főúrnak, lényegesen könnyebb helyzete volt, s talán az akkori országban éppen neki lett volna módja tényleg áttörni e merev álláspontot és valóban porcelángyárat létesíteni, saját kezelésében fenntartani. Bizonytalan, ismeretlen előttünk, hogy elképzelése szándék, terv maradt-e csupán, avagy bizonyos mértékben tetté valósult. A jelek azt sejtetik, hogy amikor a herceg 51 éves korában két év múlva sírbaszállt, vele együtt a „Berzellain Fabrique” ügye is eltemetődött. Noha a lakompaki és a láncséri dologról rövid értesülésünkön kívül semmi mást nem tudunk, számon kell tartanunk a híradást mégis, hiszen a magyar gyári kerámia múltját felderítő kutatás, még a részletek tisztázása terén is csak a legelső lépéseknél tart.

II. A FAJANSZGYÁRTÁS ELSŐ PRÓBÁLKOZÁSA TATÁN

Amíg herceg Esterházy Pál Antal Láncséron próbálkozik porcelángyárat állandósítani, avagy esetleges áthelyezését Lakompakra tervezi, körülbelül ezzel egyidejűleg az Esterházy-családnak szintén a művészi kerámiagyártásért lelkesedő másik tagja, gróf Esterházy József, Tatán iparkodott a vidék adottságait és hagyományos lehetőségeit egy fajanszgyár létesítésével gyakorlatilag is hasznosítani.⁵ Az ispánudvar régi téhenistállóját szándékoztak a gyártásra alkalmassá tenni. Az ócska épület kezdetleges, szűk keret lehetett a művészi kerámiagyártás megkezdésére. Toldani, foltozni, felszerelését pótolgatni kényszerültek.

Az 1760. október 1-től az év végéig terjedő időközben az uradalmi számadáskönyvben szereplő bejegyzések alapján „Ad Fabricam Figuli Maiolici Tatae”, vagyis a majolika gyár építésére (a „Reparatio” rovatban szereplő tételek szerint) 6600 téglát, 42 ½ öl követ, meszet, valamint a „pro Copertum Massza Figlinae”, tehát az edények massza-alapanyagát készítő, illetőleg őrző, fából épített ház befedésére deszkákat utal ki a grófi uradalom.⁶

1761-ben az átalakítások és a berendezések tovább folytatódnak. Április elejétől az év közepéig további 28 öl követ, 26 900 téglát, tekintélyes mennyiségű és a legkülönbözőbb fajtájú épületfát, vas „rekvizitumokat” utalják ki, ami annak

⁵ A tatái művészi kerámia történetét imponáló szorgalommal nagy monográfiában feldolgozó *Révbelyi Elemér* szerint [A tatái majolika története. BHH 8. (Bp. 1941) 10.] a gyár alapítása 1758-ban történt, 1759-ben már a kisebb arányú termelés is megindult.

⁶ Orsz. Lvt. Esterházy tatái levéltári részében, a 610-es csomóban: „1760. Conferentie seu Compendium Oeconomicum Inclutorum Dominiorum Tata et Gesztes a 1^a Oct. Usque ult. Decemb” 3, 7, 9, 19, 55.

a jele, hogy a majolika üzem építkezési alakítása akkor még mind javában folyik.⁷

Az 1761. évi uradalmi pénztárkiadási könyv öröközte meg,⁸ hogy a „majolika fazekas gyár” építése során a tetőszékért Eder József ácsmesternek 137 f 32 1/2 kr-t, az akkoriban a tatai legszebb díszkapukat (többek között a piaristákét is) készítő Mesz György kőfaragónak 54 frtot, Ribberger József asztalosnak 54,50 forintot, Hauser lakatosnak 3 forint 50 krajcárt, Pfädl Antal kovácsnak 11 frt 11 krt és Phleger György cserepesmesternek 8 frt 25 krt fizettek munkadíj címén. Ribberger 1761. szeptember 16-án keltezett „Überschlag”-ja részletezi azt az 54 frt 15 kr értékű munkát, amelyet a tatai „porcelángyár” építkezéseknél tervbe vettek.⁹

Az 1761-ből származó uradalmi készpénzkiadások naplójának egyik tételéből értesülünk, hogy a Lotharingiai Ferenc holicai fajanszgyárából gróf Esterházy József által a tatai gyártás vezetésére átszerződtetett Pfeiffer Sebestyén (Sebastian Pfeiffer Hafner) conventiója (amelyet ott Tatán Tractamentnek neveztek), havonta 15-forint volt. Ezen az alapon utalnak ki a részére a július 1-től szeptember 30-ig terjedő negyede 45 forintot.¹⁰ A tatai gyár mégsem alakult ki a célra megfelelő formában. Ezért a gyártást és üzemeltetést hamarosan le is állították. Az 1764. évi uradalmi számadáskönyv a következőképpen emlékezik meg a majolika gyártásban beállott szünetről:

„Noch mit 1:4 tell 1762 isz der Meister Sebastian Pfeiffer abgestellt worden, folgliches weillen in der Fabrique auch nichts gebauet worden ist.”¹¹

Pfeiffer Sebestyén próbálkozásait ezek szerint tehát már 1762 első negyedével szüntették be. A gyári építkezések is befejezetlenül maradtak. Pfeifferről ezután már csak azt tudjuk, hogy 1792-ben hunyt el Holicson.

A tatai majolika gyártására szolgáló épületeket (so genannte Porzellainmacher Hausz in Toovaros) az uradalom a mellette álló ácsmester házzal együtt 1763. augusztus 25-én Philip Mihály komáromi posztófestőnek adta el.¹²

Ezzel a méla akkorddal foszlottak szét Esterházy József grófnak azok a reményei, hogy a tatai uradalmában létesítendő majolika gyárában Lotharingiai Ferenc holicai gyárával versenyre kelő szépségeket fognak gyártani. Utódját, Miklós grófot szintén nagy tervek fűtötték, de korai halála miatt Tata művész centrummá alakítása nem valósulhatott meg.

⁷ Orsz. Lvt. Esterházy tatai levéltári rész, 614. számú csomó: „1761. Conferentiae Compendium Oeconomicum Inclytorum Dominiorum Tata et Gesztes”. 2, 5, 1, 15.

⁸ O. L. Est. cs. Lvt. Dominium Tata. Csomó 613–139.

⁹ Est. lvt. Tatai rész, 250. csomó: „Prothocoli Thomus 4us Anni 761”. 42.

¹⁰ O. L. Esterházy családi levéltár. Tatai rész. 613-as csomó: „Rechnung von 1 Iuly bis 30 Septemberis 1761”. 139.

¹¹ O. L. Esterházy családi levéltár. Tatai rész. 622. csomó: „Von 1ten Jan bis 31 X brr 1764 Baare Geld Rechnung der. Löbl. Herrschaffen Totis et Gesztes dann Guetter Bokod et Csakvar”. 186. „Majolique Haafnercy.”

¹² O. L. Est. cs. lvtára. Dominium Tata. Csomó 250; 281–282. No 2092–2093. Michael Philip „burgerlicher Ferbermeister” vásárlásáról az uradalom feljegyzése a következőképpen emlékezik meg: „das so genante Lenhart DRONERISCHES Haus sambt durch den Sebastian PFEIGER! erkaufte Majolika Werck-Stadt zu Acht Hundert Guldnen”.

III. AZ 1768-AS MÁSODIK PRÓBÁLKOZÁS

Az 1760 körüli első fajanszgyártási próbálkozások óta immár a harmadik tatai gróf, Esterházy Ferenc kezébe került a birtok. Ez a műszerető főúr — a későbbi párizsi nagykövet — egy bécsi tartózkodása alatt rokonszenvvel és megértéssel vette jószágkormányzójának azt az értesítést, hogy a holicsi gyár Tatára érkező három dolgozója: (Pram András, Schweiger Antal és Deutscher Pál) elébb 1768. február 5-én letelepülésüket és foglalkozásuk szabad gyakorlását kérelmező folyamodványt nyújtottak be. Nem sokkal reá elkészült az elképzeléseiket magába foglaló „Projectum super fabrica figulina Majolicae” című javaslatuk is.¹³ Az uradalom 1768 május közepén a gyár bérbeadására szerződést is köt velük.

Pram András vezetésével újra célul tűzték ki a tatai majolika gyártását. Működésük azonban csak rövid ideig zavartalan. Alig egy évi működés után Pram megszökött.

A csaldótt tataiak az üzem végleges feladására és beszüntetésére gondoltak. Az uradalmi tisztí szék is 1769. június 2-án rezignáltan úgy határozott, hogy a majolikaüzem „új épülete” 24, legfeljebb 28 ökör befogadására alkalmas istállóra alakítandó át.¹⁴

A csüggedt hangulatot és rossz légkört a tatai majolikagyártás gondolata mellett rendületlenül kitartó Schweiger keramikus szobrásznak és Deutscher kerámia festőnek lassanként ismét bizakodóvá sikerült varázsolni. Az újabb reményések alapján Mesz György kőfaragó 142 ft. 90 5/6 krajcáros munkával a kerámiagyár épületét rendezettebb állapotba hozza s Szabó János, valamint Lenhard János kályhásoknak 17 és 4,80 forintot fizetnek ki, november 10-én és december 11-én.¹⁵ Végül — a két magára maradt, Holicsról jött mester javaslatára — az uradalom elhatározta, hogy a fajansz színvonalas, állandó gyártására rendezkedik be. Ennek biztosítására 1769 telén Hermann Sándort, a holicsi gyár vezetőbeosztásban működő kiválóságai egyikét hívják meg a tatai gyár élére. 1770 áprilisában három évre szóló szerződést kötnek vele.

Az április 13-án tartott uradalmi ülés a „majolika művészet Hermann által való sikeres gyakorlása ügyében” határozatokat hoz.¹⁶ Haladéktalanul hozzáfognak a gyárépületnek igényes művészi munkák készítésére is alkalmas kiépítéséhez, illetőleg befejezéséhez és korszerűsítéséhez. A számadókönyv¹⁷ bejegyzése szerint április 18-tól fizették a kőműves és ácsmunkálatokat, május 10-től pedig szeptember 7-ig „Fellner Baumeister”-nek utalják ki a „Majolica Fabric”-nál végzett munkálkodásáért járó illetményeket. Minthogy a szeptember 10-től a hó végéig terjedő járandóságai között a tatai kerámiagyárat már nem említik, ebből követ-

¹³ Az Orsz. Levéltárban levő Esterházy tatai levéltár 424-es csomójában, a 62. folio. (Utólagos, 1768. február hó 29-i keltezéssel.) Terjedelme miatt itt most nem kerülhet közlésre.

¹⁴ O. L. Est. csal. lvt. Dom. Tata. Csomószám 252. „N° 469 Protocullum 1769” (Juni 3-tól) 5. oldal.

¹⁵ O. L. Est. cs. levéltára. Dom. Tata. Csomó 628. „1769 Journale aller Empfang und Auszgaaben deren Herrschafften Totis et Gesztes.”

¹⁶ Esterházy család tatai levéltári része. 252-es csomó (Protocullum) N° 161, a 164. oldalon.

¹⁷ O. L. Est. lvt. Tatai rész. 629-es csomó: „1770 Auszgaab Rubricalien Buch deren Herrschafften Totis et Gesztes”-ben a 61. oldaltól kezdődő „Bezahlt Auszszügl” résznek a 66. tételétől vannak felüntetve a majolika gyárral kapcsolatban végzett munkákért történt kifizetések.

keztethetően a gyári építkezések ekkorára már tökéletesen befejeződtek.¹⁸ Hermann törekvéseit és igyekezeit az uradalom buzgósággal segítette. Ennek ellenére az üzemeltetés nehezen indul. A gyártás is akadozik. Egy év óta működik már Tatán s 1771. március 11-én az uradalmi régens mégis kénytelen 52 ft 50 krajcáros bérhátralék elengedésében részesíteni, mivel Hermann Sándor majolikagyártó későn vette át az üzemet, és így hosszabb ideig nem dolgozott.¹⁹ Háromnegyedév múlva, november 18-án Komárom megye a Helytartótanácsnak a működő gyákról szóló felterjesztésében²⁰ a gyárat — meglepetésszerűen — „Testatia Merces vulgo Steinguth Geschir Tatá”-nak nevezi, tévesen, mert tudjuk, hogy a XVIII. században Tatán csak fajanszokat készítettek, egyetlen kőedényt sem gyártottak. A 12 személyes festett asztali készlet ára ekkor helyi eladásban (Pretium Locale) 60 ft 24 kr, a fehéren hagyottat 32 ft 40 kr-ban jelölik meg.

A tatai majolikagyár nagyképességű és felkészült vezetője súlyos betegsége miatt az irányításba alig folyt be. Két hónap múlva, 1772 január végén, nem is teljes két évi tatai működés után, fiatalon, 44 éves korában elhunyt. Örökebe — először az idősebb Kuny Domokos halálával özvegygé vált és most Hermann Sándor elhunytával újra megözvegyült — Frank Krisztina lépett.

IV. KÍSÉRLETEK GÁCSON, PONGYELOKON, BÉCSBEN, BÉRBEN

A Holics után másodiknak létesült tatai majolikagyár a fennállását és szilárdulását biztosítani igyekvő harmadik próbálkozásaival egybeeső időben az Esterházyakon kívül más magyar főurak is buzgólkodtak művészi kerámiagyarak felállítására ügyében. Korabinsky János Mátyásnak az 1772-re kiadott Magyar Almanachjából²¹ értesülünk, hogy a vásárjai miatt erősen látogatott Gács Nógrád megyei kisközségben Forgách János gróf nemcsak a kastélyát hozta jó állapotba, hanem különböző gyárat is helyezett üzembe, köztük „weiszes Geschirt verfertiget wurde”, — vagyis féhéredény gyárat is létesített és a kerámiai áruk értékesítésére Pesten lerakatot rendeztek be. Az 1773-ból szóló híradás szerint²² Forgách gróf gácsi fajanszgyára a szükséges és alkalmas anyag helybeli hiánya miatt a „gute Erde”-t a kishonti kerületben levő Pongyelokról szállította és szerezte be. Minthogy a Forgách grófok gácsi posztógyára állítólag 1767 óta állt fenn,²³ hihető, hogy a gácsi fajanszgyár létesítése is már ekkortájtban történhetett. Az 1773-as bécsi újság közlése szerint a pongyeloki gyárat Roth Gábor azért, abból az ötletből és buzgóságából létesítette, hogy a pongyeloki föld ne csak Gácson váljék szép fajanszedénnyé, hanem azt helyben, Pongyelokon is hasznóhajtó művészi szépségekké formálják. A pongyeloki gyárról ez a híradás úgy emlékszik

¹⁸ Uo. a 66, 68, 78, 88, 96, 112, 114, 118, 120, 122, és 126. tételek alatt. A kifizetésekben Fellner építészén kívül még a következő neveket említik: Eder József ács, Lukas Ferenc cserepes, Zilcher Frigyes asztalos, Puchner üveges, Hauser lakatos.

¹⁹ O. L. Est. cs. lvt. Dom. Tata. 253. csomó: „Prothoculum Exactoratus Inclytorum Dominiorum Tata et Csákvár”, N° 300. 228. old.

²⁰ O. L. Helytartótanácsi Departamentum Oeconomica. Lad. D. Fasc. 4. Nr. 13.

²¹ Korabinsky J. M., (név nélkül) Almanach von Ungarn auf das Jahr 1772. (Wien und Preszburg é. n.) 339.

²² Kaiserlich Königliche allergnädigst privilegirte Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländern (Wien), 3. évf. XLIV „Stück”, 3. téli hónap. 1773. 351.

²³ Nyárádi G., Az Első Magyar Iparmű Kiállítás. (Bp. 1962) 137.; Mérei Gy., Magyar iparfejlődés 1790—1848. (Bp. 1951) 114.

meg, mint amely már akkor „vor einigen Jahren”, tehát lehet, hogy még 1770 előtt alakult. A kicsiben végzett kísérletek és a bevált próbák után Holicsról hozatott mester irányításával igen hamar megoldották a próbakészítések eredményeinek a gyakorlati munkába való állítását, s gyorsan meg tudták szervezni a gazdaságos gyártást. Az egykori híradások büszkélkedései szerint — a Holics szépségeit és finomságait felérő termékeivel hírre vergődött, az országban számontartott, négy évtizeden át működő gyárrá fejlődött.

Szintén 1770 táján, a természettudományi és technikai problémák felé különös érzékkel vonzó gróf Batthyány Tivadar is (1729—1811 — Batthyány Lajosnak, Magyarország utolsó nemzeti nádorának a harmadik fia), beállt a magyar művészi kerámiát tökéletesíteni és fejleszteni szándékozók sorába. Arra határozta el magát, hogy meghonosítja hazájában a porcelánipart. Megbízásából Cristóf Jung bécsi porcelángyári mázázó (emailleur) a Magyarországon létesítendő gyár előmunkálataként Claudius Mayer nevű sógorával és ennek két öccsével, Batthyány gróf bécsi palotája kertjében porcelánégető kemencét épített. Mayer korongos edényeket is készített. Néhány napszámos segítségével 300 különféle edényt égettek ki. 1772. szeptember 10-én Mária Terézia királynőnek besúgták az üzelmeket. Utasító parancsára még aznap éjjel a bécsi városi bíróság a kerti házban letartóztatta a mestereket, a készleteket zárta. A kihallgatási iratokat a bécsi porcelángyár legfőbb felügyeleti hatóságához, a Banco-Deputatiohcz juttatták el. Jung egy havi áristommal úszta meg az ügyet, Mayert is büntetésre javasolták, „mert annak, akit Ófelsége havi 40 frtal gazdagon jutalmaz, nem lett volna szabad így viselkednie”. „A gyári órákon kívül ő is dolgozhatik máshol, de semmi esetre egy másik gyárban”. Batthyány megrendszabályozására gróf Kolowrat Lipót, a későbbi főkancellár azt javasolta, hogy mint a bankó bizottság elnöke, ő fejezhesse ki a királyné nevében a történtek felett való legnagyobb elégedetlenségét.²⁴ A bécsi porcelángyár érdekében a Magyarországot osztrák gyarmatnak tekintő uralkodói és kormányzati körök így hiusították és bénították meg azt a nemes cselekedetet, amely azon fáradozott, hogy ha elkésve is, de legalább 1772-ben végre teremtdíjké már meg a magyar porcelán.

A császári ház anyagi érdekei és legfőképpen Mária Terézia érdekltségére való tekintettel, a bécsi gyáron kívül nem volt szabad ekkor még a Monarchiában máshol porcelánt gyártani. A művészi és gazdasági érdekeket ilyképp a művészi fajansz területén válthatták csak gyakorlati tette. Ezért gróf Batthyány Tivadar is módosította, csökkentette terveit, és a hatalmi úton beszüntetett bécsi porcelán gyártási kísérlete után a Komárom megyei — akkor még csak Bérnek nevezett — kisbéri birtokán fehéragyagból dolgozó fajanszgyárat (weiss irdene Majolik—fabrik) rendezett be. Először 1786-ban említik,²⁵ de valószínű, hogy ennél korábbi időtől működött már. Ez a gyár is azok egyike tehát, amelyeket magyar főurak, nemesek az 1770 körüli felbuzdulásukban a nagy kezdeményezések, felpeszdlések korszakában létesítettek.

A tatai fajansz gyártása is több kezdeményezés, majd elakadozás után, éppen ebben az időszakban állandósul. Végleges megszilárdítása gróf Esterházy Ferenc

²⁴ Siklóssy L., Kuny Domokos, egy budai kerámikus a XVIII. században. (Bp. 1918) 35—41.; Ua., Batthyány Tóder porcellánpöre és kisbéri majolikagyára. Buvár 6 (1940) 234—236.

²⁵ Korabinsky, J. M., Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn etc. (Pressburg 1786) 201.

megértése, ösztönzése segítségével történik. Nagy műveltségű, igényes életstílusa a tatai fajanszgyártáshoz éltető légkört teremtett. Párizsi követsege idején felfokozódott fényűző életének visszfényét tükrözik a tatai fajanszok e korbeli magasrendű művészi remekei.

V. A TATAI FELLENDÜLÉS, A FÉNYKOR ÉS A VÉGSŐ KORSZAK

Elhalt férje jogainak a számára való megerősítését Frank Krisztina már 1772 július havában kérte a tatai grófi uradalomtól. Személyét, munkásai teljesítményét biztosítéknak ítélték. Ennek alapján utasította a prefektúra a provizort, hogy miután „A Majolika üzem részére a követ és a téglát leszállították, így a kőművesmunkák a következő héten megkezdődhetnek”.²⁶ 1772. november 15-én az özvegygel szerződést is kötnek. Ettől kezdve ez az asszony áll a tatai gyár élén. Mindvégig majolikát: fajanszt gyártott, az iratok mégis „Portzellanos asszony”-nak, „Portzellános Hermann-né”-nak emlegetik. Működése a gyártás erősödésének és fellendülésének szép szakasza. A gyár termelésére vonatkozólag reánk maradt Komárom megyének a Helytartótanácshoz 1785. november 21-én intézett jelentése,²⁷ amely szerint az özvegy Tó Városi majolika gyára az ónt és az ólmot Bécsből, a sót Komáromból, a fát helyből szerzi. 12 dolgozója (Sodalis 5- et operarii 7) 2000 forint értéket termel, s az áru a Magyar Birodalomban, főképp Pesten, valamint Lengyelországban — Lembergben — kerül értékesítésre.

A megyének a gyár következő, 1786. évi működéséről szóló helyzetképéből²⁸ értesülünk, hogy a gyárban dolgozók közül „Inländische Gesellen 4, Ausländisch aus Sachsen 1, Einheimische Tagelöhner 7”, a termelés pedig az előző évvel szemben 5500 forint értékre nőtt. A jelentés ekkor, 1787-ben, már özvegy Hermann-nét és 1784 végétől Teréz leányának a férjét, Schlögl Györgyöt, mindkettőjüket együttesen nevezi gyárvezetőként.

Hermann-né vejének a gyár vezetőségébe kapcsolása csakhamar helyesnek bizonyult. Tizenhat évi áldozatos, a magyar kerámiaművészet történetében maradandóan emlékezetes működés után Hermann-né ugyanis 1788. április 10-én meghalt. Ghyczy Ferenc „Ober Stuhlrichter”-nek a Helytartótanácshoz felterjesztett jelentése az üzemet augusztus 2-án már mint Schlögl György tatai gyárát említi. A termékek ekkor — tájékoztatása szerint — Pesten, Kassán, Lembergben, Pécsen, Székesfehérváron „és az egész országban” kerülnek árusításra. Az 5 belföldi „Gesellen” és a 8 „Handlanger” 5500 forint értékű edényt termel, és ugyanakkor hángoztatja azt a véleményét is, hogy a gyáron az segítene, ha az osztrák városokba szabad kivitele lenne.²⁹

A szilárd alapokon folyó termelést és a gyár prosperitását Schlögl János Györgynek, a Komárom vármegyétől kapott szóbeli felszólításra öt év múlva, 1793. augusztus 20-án írt jelentése igazolja, amely szerint, amióta gróf Esterházy Ferenc urasággal 30 egymásután következő évre szerződést kötött³⁰ és számára a

²⁶ O. L. Est. cs. lvt. Dominium Tata. 255. csomó: „Prothocullum Correspondentiarum Officii Praefecturae a die 13^a Junij Anni 1771”. 194.

²⁷ O. L. Helyt. T. Departamentum Commerciale 1786. Fons. 25/A—Pos. 82.

²⁸ O. L. Helyt. T. Dep. Comm. 1787 Fons 17. Pos 69.

²⁹ O. L. Helyt. T. Dep. Comm. 1788. Fons 82, Pos. 19.

³⁰ A szerződést 1792. január 30-án kötötték meg. *Rénhelyi E.*, i. m. 28.

szükséges mázórlőt (Glasur Mill) is biztosították — és ha semmi alkalmatlanság nem áll útba — ezt az ő két év óta megnagyított üzemét (Majolica Geschirr Fabrique) nemcsak jó állapotban fogja tudni tartani, hanem, ha a körülmények kívánják, működését még kétszeresére is növelheti. A jövőben is annak kell a főszempontnak maradnia, hogy készítményei mind nagyobb számban, a legtokéletesebb pontossággal szolgáljanak ki mindenkit.

E jelentést Komárom megye november 12-én azzal továbbította a Helytartótanács, hogy a tatai gyárban „videlicet Porcellana ad Normam Holociensis elaboratur”, vagyis „tudniillik holicsi módon dolgoznak”.³¹

A XIX. század első évtizedének végéig, tehát további kerek húsz éven át az általunk átvizsgált levéltári forrásaink hallgatnak a tatai gyárról. Révhelyi Elemérnek a második világháborúban hamuvá lobbant helyi iratanyagokból szerencsére olyan sok értékes adatot volt alkalma megelőzőleg kikutatni és közreadni, a gyári készítményeknek is oly szép emlékényaga maradt reánk, hogy ennek alapján a tatai gyárat a holicsi mögött — rangban is — mint a második legjelentékenyebb fajanszgyárunkat tartja nyilván a kerámiatörténet. A mi forrásaink szerint a helytartótanácsi iratokban az 1812-ben készített táblázatban találkozunk újra az üzemmel. A gyár még mindig Schlögl János György és „nullum ostaculum”: semmi sem akadályozza működését és termelését.

Az adatszolgáltatás még az 1811 első felében volt állapot szerint történt. Közreadása idejében azonban már más a helyzet, mert 1811. július 18-án, 57 éves korában Schlögl meghalt, s a gyár további vezetését ettől kezdve, majdnem egy évtizedig, özvegye: Hermann Teréz látta el.

Az 1817-es termelés adataiból szerkesztett helytartótanácsi országos gyári táblázat szerint a tóvárosi „Fabrica Vasorum Fictilium in Pago Tóvár” 5 embert foglalkoztat és 8000 forint értékű árut termelt.³²

Többet mondó, értékesen részletező és a magyar gyári kerámiatörténet kuriózumszerűen kiemelkedő érdekes forrása Pázmándy Dénes főbírónak és Szabó Sándor „Eskütt”-nek az a tabellája, amelyet 1817. május 4-én készítettek Kömlődön, s amelyet Komárom megye 1817. október 23-i ülése határozata alapján szerkesztett összefoglaló jelentés mellékleteként küldtek a Helytartótanácsnak:

TABELLA

melly a Tóóvarosonn lévő Fabrikának állapotját mutattya

Fabrikának neve: Majolika vagy Portzelán

Fabrikának Száma 1

Mester Legényeknek száma 2

Egyébb munkásoknak 3

Az Esztendőként fel dolgozandó nyers Matériának mennyisége?

Tizenkétszeri Égetésre esztendőn által kívántatik

1° kotsi agyag — edénynek.

2° 25 kotsi agyag kementzének

3° 10 mázsa Czin

4° 25 — Ólom

5° 15 — Sóó

³¹ O. L. Helyt. tan. 1793. Dep. Comm. Fons 115, positio 49.

³² O. L. Helyt. t. Dep. Comm. 1818. Fons 18. Pos. 13. és 1825. Fons 18. Pos. Ad 28.

6° 160 öl fa

7° 5 mázsa Tót Országi Homok

Készítették esztendőnként benne

3000 Tányér

540 Tál

300 Leveses Tál

420 kávé findzsa

76 pár kávé Kandli

300 Korsó

300 Éjjeli edény

és nemely aprólékok. A'Fabrikának folyamatta mintegy 8000 forintig való.

Mitsoda nehezségek vagynak mellyek miatt előbbre nem mehet ezenn Fabrika?

A' nagy Drágasága a' fának, napszámnak és egyéb fabrikabeli szereknek, kivált a Czinnnek' és Olomnak, mely szerek Conventionalis pénzben szereztetnek. Végtere a' Fabrikának egyéb helyekenn való meg szaporodása.

Mitsoda kedvező helybeli környül állások vagynak?

Az ezena fabrikában készítettetni szokott edényekhez meg kívántató agyagnak fel-találtthatasára ezenn környékben, — úgy mint, Tatában, Zsemlyein, és

Felső Gnallyán.

Minemü eszközök által lehetne nagyobb virágzásra hozni?

A Drágaságnak meg szünte által.³³

Ez a gyár hú, hiteles képe és állapota az özvegy Schlöglné-féle korszak vége előtt, körülbelül abban az időszakban és helyzetben, amidőn halála előtt egy évvel, 1819-ben, a vezetést Stingl Vincének átadta. 1820. december 10-én 56 éves korában Schlöglné elhunyt. A szerepet ettől kezdve egy időre az a Stingl veszi át, akit a legújabb kutatások a művészi kerámia titokzatos, a magyar porcelángyártás tragikus hőisének sejtene.³⁴

Négy évi működés után ez a fajansz- és kőedénygyár megszűnt. 1824 nyarán új kerámia műhely nyílt Tatán. Stingl egy darabig vezetője lett ennek is, de Fischer Mózes Áron tőkés társa már egy hónapi együttműködés után „szörnyű károkat okozó”-nak, az újonnan épült kemencék építésében tudatlannak panaszolja, s végül is az uradalom „áristommal teendő büntetés fenyegetése alatt” a szó szoros értelmében a gyár elhagyására, Tatáról való távozásra kényszeríti.³⁵

Ettől kezdve — 1867-ig — Fischer Mózes Áron az egyedüli tulajdonosa a (Fischer után kályhagyártásra átállt s 1910-ig működött) tatai kerámiai üzemnek.

A Stingl helyébe lépő Windschügel Antal kiváló szakértéssel vezette a műhelyt, amelyről Komárom megye az 1829. szeptember 3-án kelt jelentésében a Helytartótanácsnak úgy emlékezik meg, hogy „Tata Tóvároson pedig Porczolan Cserép edény Fabrika találtatik”.³⁶

A fellendült gyár szabadalmat kérelmező folyamodványa ügyében a Helytartótanács 1845. május 21-én tartott ülése elrendeli, hogy a Komárom megyei rendek jelentést tegyenek az üzem állapota és a gyártmányok felől. Ennek értel-

³³ O. L. Helyt. t. Dep. Comm. 1818. Fons 18. Pos. 1.

³⁴ Mihalik S., FA 7(1955) 194—198, 203.; Tasnádiné Marik K., IMÉ 3—4 (1959) 179—193.; Mihalik S., A herendi gyár első küzdelmei. A veszprémi Bakonyi Múzeum 1963. évi évkönyvében.

³⁵ Révbelyi E., i. m. 36—37.

³⁶ Orsz. Levéltár. Helytartótanácsi rész. Departamentum Commerciale, 1829. Fons 18, positio 018. Felzetén „Tatán Porcellanedény Műház”-ként van említve.

mében augusztus 4-én a gyár állapotáról és „esztendei gyártmányainak értékéről” a Balogh Ferenc főszolgabíró által bemutatott tiszti jelentést felterjesztik.

A november 11-i helytartótanácsi ülés végleges határozatot hoz: „A 2871. szám alatt felterjesztett jelentésből kivilágolván, hogy folyamodónak Tóvárosi Kőedénygyárában évenként készített gyártmányok értéke 55 000 váltóforintot felülmúl, s hogy ennek ezen gyára kellőképp felkészülve lévén számosabb egyéneknek kereset módot nyújt, folyamodónak a 840/17 törvénycikk által biztosított kedvezményeken kívül megengedtetik miszerint a Cs(ászári), Kir(ályi) Sast mind czimerén, mind gyári épületjén kiállithassa, és azt levelei lepecsételése és gyártmányai jelzetére szolgálандó pecsétjén használhassa, nem különben a «Cs(ászári) Kir(ályi) szabadalmazott országos Kőedény gyár» nevezetével aláírásai-ban és egyéb alkalommal élhessen”.³⁷

A 40 342 szám alatt „felsőbbileg” császári királyi szabadalommal felruházott „Fischer Mózes” tóvárosi kőedénygyár tulajdonos ezekután 1845. november 15-én „folytonos árulhatásul Pesten” raktárnyitási engedélyért folyamodott. A Helytartótanács 1846. július 21-i ülésén úgy határoz „hogy folyamodó gyári szabadalommal bírván, kérelme ellen mi nehézség sem lehet”.³⁸

VI. A TATAI MAJOLIKA-UTÁNZATOK KÉRDÉSE

A gyűjtők, a magyar művészi kerámiai emlékek rajongói előtt mindmáig felderítetlen és érthetetlen, hogy hazai régi kerámiagyáraink termékei közül miért éppen a tatai fajanszokat hamisították szinte tömegszerű nagy számban? Rejtélyesnek tűnik az is, miért készítették ezeket az utánszatokat olyan hiba nélküli tiszta fehér mázzal, amely által is a régi gyártmányoktól még könnyebben megkülönböztethetők.

Ezekre vonatkozólag a Magyar Nemzeti Múzeum irattárában értékes dokumentumok maradtak fenn, azon levelek között, amelyeket Rómer Flóris, a régiségtár nagyemlékű egykori őre egyes tatai lakosokkal váltott. E levelek a következőképpen oldják meg a XIX. századi tatai majolika-utánszatok kérdését:

Rómer biztatására és megbízásából Marossy János tatai „gondnok gyógyszerész” 1872 októberében küldte fel a hosszú szünidő alatt a Magyar Nemzeti Múzeum részére szerzett régiségeket. Ezek között van — Fischer Károly Tatán, október 1-én Marossyhoz intézett sorai szerint — „három darab Majolika”, amely „tatai Majolika Imitatio”.

December 12-én, — Rómernek Marossyval tolmácsolt kérésére, ugyancsak Tatáról Biertot Vilmos is küld a múzeumnak régiségeket. Levelének ez a része:³⁹

„Nunc venio ad Majolikam!

tudom, hogy Nagyságod ezen eredményeket az intézet számára szívesen fogja fogadni tőlem. — Küldök pedig néhány igen szép példányt, melyeket fáradtsággal szereztem. Ezen Articulus a’ milly közönséges volt itt valahol, most alig található; holott itt volt özöne itt gyártási helye. Most ezen edény itt is ritkasági be-

³⁷ Orsz. Lvtl. Helytartótanácsi rész. Kereskedelmi osztály. Fons 18. Positio 106/a. (3 akta egybe-
gyűjtve.)

³⁸ O. L. Helyt. t. Dep. Commerciale 1846. Fons 18. Pos. 82—82/a.

³⁹ A Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség Osztálya irattára: 1873./5.6.

csénél fogva makacson vissza tartatik a tulajdonosok által, a' mi csekély még létezik, túlbecsülve azt kezeikből kinem adják.

Átadom ezennel az egész gyűjteményemet és ugyan

N° 1 1 db *bosszudar gömbölyű tálcáska*

Illy kiállítású edény már finom productum volt; nem találhatók fel ezen darabon az úgy nevezet hasadások (Haarissze) a Glasurát illetőleg Mázon, mely szép fehér, de festése is finom és izletes.

N° 2 1 db *Kancsócska* talán tejnek szolgált

N° 3 1 db nagyobb *Kancsócska* a kávénak
ezeknek is Mázzok és festések finom —

N° 4 1 db *tányér* zöld festéssel de egyszer s mind domború virágokkal; illy kiállítású az akkori időben már elegantiára mutatott; az illy Service drága is volt, mert három annyi munkába került. Alakja is szép. —

N° 5 *Virágtartó edény* törött ugyan de még is Majolika.

N° 6 1 db *kályha fiók* Keramikához tartozik ez is, azért soroztam ide. A rajta levő domborművekből ítélve valami Német vagy Cseh gyártmány lehet.

A' mint Fischer által értesültem Ő Majolika utánzásaiból küldött a Muzeum számára néhány darabot. Mint van Nagyságod ezen gyártmánnyal megelégedve? A máz éppen olljan mint a régi majolika gyártmányoknak, de a festés sok kívánni valót hagy, mert nincs az a gyakorolt ecset. A színek igen is szépek, az akkori vegyészeti természetesen olly élénk színeket nem nyújthatott. Minthogy Fischer atyja a régi majolika gyár sok Gyps mintáit megvette, Fischer még jó utánzásokat fog tehetni, ő igen szorgalmas és ügyes ember, és egész feláldozással van üzlete iránt. Biztatásom folytán kezdette meg az utánzást és pedig jó sikerrel. Majolika utánzásokat láttam Bécsben, Emmernél Stefans platz 7. Mondhatom hogy silány izléstelen productum és Fischerétől mint Stylusra mint Mázzára nézve messze van, de minthogy divatos veszik a gazdagok. — Németországban éppen most nagyon is felkapták a régiebb edények utánzását, mint az eredetiekből mint az utánzatokkal, kiállításokat rendeznek, és illy úton buzdítják az edény Gyárosokat, és akarják valódi szép idomzatu gyártmányok elő állítására vezetni.

A Deutsches Gewerbe Muzeumban Berlinben sok illy tárgy van kiállítva. Kaiserlauternben Pfaltzban is rendeztek illy kiállítást; több száz db volt kiállítva a leg kitünőbb régi Chinai japáni porcellantól kezdve egészen le a közönséges edényig több Kályhafiókig; azon felül ezen gyártmányokra vonatkozó rajzok is vannak kiállítva, melyek különösen az ornamentikát tüntetik.”

MIHALIK SÁNDOR

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER ALTUNGARISCHEN KÜNSTLERISCHEN KERAMIKERZEUGUNG

Die nach der Befreiung Ungarns von der eineinhalb Jahrhunderte dauernden Türkenherrschaft eingetretenen Veränderungen gestalteten eine Gesellschaft, deren Lebensform Mitte des 18. Jahrhunderts keramische Fabrikserzeugnisse und zu deren Dasein diese industrialisierte Schönheit schon unbedingt dazugehörte.

Franz von Lotharingen, der Gemahl Maria Theresia's, die den österreichischen Kaiser- und den ungarischen Königsthron innehatte, machte sich den günstigen Umstand zunutze, daß in den damaligen westlichen und nordwestlichen Landesteilen noch zahlreiche fähige Keramiker lebten. Er sidelte aus seiner verlorenen lotharingischen Heimat geniale Keramiker um und errichtete mit ihrer Hilfe 1743 in Holic eine große Fabrik zur Erzeugung von künstlerischen Fayencen nach französischen Mustern. Dieses einst auf ungarischem Boden tätige Unternehmen ist die früheste, in der Reihenfolge die erste Fayencefabrik der ganzen Monarchie. Ihre historische Bedeutung wächst noch insofern, als sie die vegetierende und kleinstädtisch verkümmernde ungarische Keramik mit einem Schlage auf das künstlerische Niveau der westlichen Keramik erhob. Damit schuf sie diese schwindelerregende Umwandlung der ungarischen Keramik, die ihrerseits getreu und zeitgemäß die Umbildung widerspiegelte und zum Ausdruck brachte, welche im Leben und in der Gesellschaft des Landes vor sich ging.

Franz von Lotharingen blieb jedoch nicht der einzige Nutznießer dieser künstlerischen Keramikfabrikation. Einige, auf die Vorrechte des Feudalismus pochende Persönlichkeiten wünschten an ihrem Ruhm und Nutzen teilzuhaben.

Einer der Wettbewerber war Herzog Paul Anton Esterházy, welcher im Besitze seiner riesigen Güter den „Kleinen König“ das damaligen Landes vorstellte. Aus einem 1760 an seinen Sekretär gerichteten Schreiben entnehmen wir, daß er es vorziehe, seine Porzellanfabrik in Landzsér (Landsee) zu stabilisieren, aber wenn dies der Bevölkerung Unannehmlichkeiten bereite, sollte man sie nach Lakompak (Lackenbach) verlegen.

Es ist indessen unbekannt, ob dieses Trachten lediglich Absicht, Versuch, oder nur Planung geblieben ist, oder ob es in gewissem Maße zur Tat verwirklicht wurde. Zwei Jahre später verstarb der Herzog und es ist wahrscheinlich, daß hiemit auch die Angelegenheit der Porzellanfabrik begraben wurde.

Zu gleicher Zeit mit diesem Vorhaben versuchte Graf Joseph Esterházy in Tata (Totis) eine Majolikafabrik zu errichten. Wir haben aus dem Jahre 1760 den Fabrikbau betreffende, archivarisches Angaben. Sebastian Pfeiffer aus der Holicser Manufaktur wurde als Fabrikationsleiter gewonnen. Der Versuch brachte indessen kein endgültiges Ergebnis, denn im ersten Viertel des Jahres 1762 wurde die Arbeit eingestellt.

1768 fachten drei aus Holic kommende Meister das Feuer in den Brennöfen der Tataer Fabrik von neuem an, allein nach kaum einjährigem Betrieb entflohen der Leiter namens Andreas Pram einfach. Im Winter 1769 wurde Alexander Hermann, ein hervorragender Fachmann, der in der Holicser Fabrik eine leitende Stellung innegehabt hatte, an die Spitze der Tataer Fabrik berufen. Der neue Leiter des nur schwerfällig in Gang kommenden Unternehmens starb jedoch Anfang 1772 in jungen Jahren und an seine Stelle trat seine Witwe, Christine Frank. Mit ihr nimmt diese Glanzzeit der Fabrik ihren Anfang, über die Elemér

Révhelyi, der ausgezeichnete und vorzügliche Monograph der Fabrik von Tata, eine gewaltige, auch in ihrem Inhalt hervorragende Monographie schrieb.

Vorliegende Studie ergänzt an Hand von durch neuere archivarisches Forschungen gewonnenen Beiträgen diese auch in internationaler Hinsicht günstig beurteilte Publikation zu größerer Vollkommenheit.

Außer den Esterházy's bemühten sich auch andere Magnaten und Adelige, Fabriken zur Herstellung künstlerischer Keramikware zu gründen. Ein aus dem Jahre 1772 stammender Beleg gibt Rechenschaft darüber, daß Graf Johann Forgách in Gács (Kom. Nógrád) eine Fabrik zur Erzeugung von Weißgeschirr (weiszes Geschier) ins Leben rief. Die notwendigen Lehmarten wurden aus Pongyelok (Distrikt Kishont) bezogen. Auch der dortige Grundherr begeisterte sich für den Erfolg und gründete einer Angabe von 1773 zufolge seinerseits im eigenen Orte eine Fabrik, damit die Pongyeloker Lehmerde nicht nur in Gács zu schönen Fayencegefäßen werden möge, sondern damit man sie auch in Pongyelok selbst zu nutzbringenden, künstlerisch schönen Dingen umgestalten könne.

Ebenfalls um das Jahr 1770 realisierte Graf Theodor Batthyány im Interesse einer künftigen ungarischen Porzellanerzeugung im Garten seines Wiener Palastes ein kleines Probeunternehmen. Man hinterbrachte jedoch Maria Theresia die Kunde dieser Versuche. Noch in derselben Nacht, am 10. September 1772, überumpelte das Wiener Stadtgericht auf ihrem Befehl hin die Werkstätte, verhaftete die Meister und beschlagnahmte den Bestand. Damals war es nämlich zur Wahrung der Interessen der Wiener Porzellanmanufaktur verboten, irgendwo anders in der ganzen Monarchie Porzellan zu erzeugen. Batthyány verzichtete daraufhin auf die Porzellanfabrikation und verwirklichte mit der Errichtung einer Steingutfabrik in Kis-Bér (Kom. Komárom) seine Keramikpläne.

BEETHOVEN ÉS LISZT ZONGORÁJA

1887 tavaszán a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtára nagyértékű hagyatékkal gyarapodott: Liszt Ferenc emléktárgyainak mintegy 30 darabból álló gyűjteménye került leltározásra. A mester halálát követő esztendőben átadott anyag gazdag sorozatából — értékben és jelentőségben is kimagasló műtárgyként — kétségtelenül Beethoven egykori zongorája a legfigyelemreméltóbb¹ (103. ábra).

A rendkívül elegáns, angol-empire építésű hangszer magán viseli különleges rendeltetésének jegyeit. Homlokzatán, intarziált keretbe foglalt arany betűkkel a készítés adatai — „JOHN BROADWOOD AND SONS /Makers to His Majesty & the Princesses/ Great Pulteney Street LONDON Golden Square” (104. ábra) — felett „BEETHOVEN” neve díszleg; a hangtőke síkján kézírással „Hoc Instrumentum est Thomae Broadwood (londini) donum propter ingenium illustrissimi Beethoven” és mellette aláírások: Fr. Kalkbrenner (utólag kitörölve), Ferd. Ries, J. B. Cramer, J. G. Ferrari, C. Knyvett.²

Próbáljuk nyomon követni az immár közel 150 éves zongora útját londoni műhelyétől a múzeumig. Ennek kapcsán — a rendelkezésünkre álló források alapján — valóságos regény bontakozik ki a kutató előtt, amelynek keretében két nagy zenei lángelme foglal el középponti helyet, korszakos stílusváltás (klasszicizmus és romantika) határán.

Az 1800-as évek elején Beethoven alkotói erejének és sikereinek tetőfokán áll. Kiváló remekművek (szimfóniák, a „Fidelio”-opera, hegedűverseny, továbbá zongorára írott szonáták és versenyművek sorozata) jelzik művészi rangját. Merész zeneszerzői elképzeléseihez azonban keresi az eszközt, olyan *hangszert*, amely hangzó valóságában maradéktalanul visszaadhatja a belső hallás által felidézett zenei alakzatokat. Ezt a problémát fokozódó süketsege csak elmélyíti.³

Ebben az időszakban, a zongorakészítés terén a *bécsi* mesterek állanak az élen. Ezt aényt a zongoramuzsika szélesebb körű kifejlesztése magyarázza, amely az ún. „bécsi klasszikus” zeneszerzők (Haydn, Mozart majd Beethoven) nevéhez kapcsolódik. Beethoven, nagy kortársainál tovább haladva, már a romantikának készíti a talajt, és — újszerű *igényei* újszerű *technikai* megoldásokat involváltnak. Ezért kísérletezik s ehhez elsőrangú segítő társat talál *Andreas Streicher* zongorakészítő személyében. Midőn a híres augsburgi mester, *Andreas Stein* (Beethoven jó ismerőse) leánya *Nanette* — Streicher feleségeként — Bécsbe költözött, a zeneszerző felújította a régi barátságot, és ennek eredményeképpen az asszony házi gondjaiban, férje pedig művésziebben támogatja.⁴

Streicher, aki Schillernek volt ifjúkori barátja, intelligenciájával és nem mindennapi szakmai felkészültségével újabb és újabb változtatásokat eszközöl műhe-

¹ Sorozat-száma: 7362, leltári száma: 1887.41.29, méretei: 247×115×92 cm.

² A zongora kiválasztásában részt vett bizottság tagjai; korabeli neves előadóművészek.

³ L. Rolland R., Beethoven. Les grandes époques créatrices. (Paris, 1928. 285.)

⁴ *Bekker P.*, Beethoven. (Új kiad. 1922. 109—111.)

103. ábra

104. ábra

lyében, s az elért sikerek mindenestre Beethovent igazolják. *J. F. Reichardt*, neves német zeneíró és komponista korabeli tudósítása érdekesen jellemzi a Streicher-zongorák előnyeit a többiek felett, egyben megvilágítva a kialakuló új hangzás-ideál uralkodó vonásait:

— Reichardt berichtet im Jahr 1809, dass Streicher „das Weiche, zu leicht Nachgebende und prallend Rollende der anderen Wiener Instrumente verlassen und auf Beethovens Rat und Begehren seinen Instrumenten mehr Gegenhaltendes, Elastisches gegeben hat, damit der Virtuose, der mit Kraft und Bedeutung vorträgt, das Instrument zum Anhalten und Tragen, zu den feinen Drucken und Abzügen mehr in seiner Gewalt hat. Er hat dadurch seinen Instrumenten einen grösseren und mannigfaltigeren Charakter verschafft, so dass sie jeden Virtuosen, der nicht blos das Leichtglänzende in der Spielart sucht, mehr wie jedes andere Instrument befriedigen müssen.“⁵

Hogy Beethoven maga használt-e Streichertől származó zongorákat — nem tudjuk. Mindössze egy 1817 nyarán keltezett leveléből értesülünk hasonló szándékáról.⁶ Erre azonban már nem került sor; az esztendő folyamán a művész értesítést kapott, majd 1818 tavaszán — ajándékként — megérkezett a londoni *Broadwood-cég* legújabb zongorája!

A. W. Thayer Beethoven-monográfiájában részletesen leírja a hangszerrel kapcsolatos eseményeket.⁷ Thayer feltételezi, hogy *Thomas Broadwood* — aki ez időben európai utazásokat tett, és ennek során a császárvárosban is megfordult — személyesen megismerkedett Beethovennel. A találkozás benyomásai érlelheték meg gondolatát, hogy megajándékozza a zeneszerzőt cégének legjobb hangszerével. Nyilván röviddel Londonba való hazatérése után gyűlt egybe az a szakértői csoport, amely kiválasztotta a zongorát és nevét is megörökítette rajta.

⁵ Bekker i. m. i. h.

⁶ An Frau Nanette Streicher, Nussdorf d. 7ten Juli (1817). „Nun eine grosse Bitte an Streicher, bitten sie ihn in meinem Namen, dass er die Gefälligkeit hat, mir eines ihrer Piano mehr nach meinem geschächten Gehör zu richten, so stark als es nur immer möglich ist, brauch ichs, ich hatte schon lange den Vorsatz, mir eins zu kaufen, allein in dem Augenblick fällt es mir sehr schwer, vielleicht ist es mir jedoch etwas später eher möglich, nur bis dahin wünschte ich eins von ihnen *gelieben zu haben* . . . Streicher allein wäre im Stande mir ein solches Piano für mich zu schicken, wie ichs bedarf.“ Közli Dr. Alfr. Chr. *Kalischer*, Beethovens sämtliche Briefe (2. kiad. 1910 körül. II. 175.) c. kiadványában.

⁷ Müve — Deiters és Riemann kiadásában — először németül 5 kötetben jelent meg: „Ludwig van Beethovens Leben“ (Leipzig, 1866—1908. IV. 84.) címmel.

Ezt követően, 1817. december 27-én útjára bocsátották a küldeményt. A cég egyik „Porter's book”-jába fenti dátummal a következőket írták be: „A 6 octave Grand P. F. No. 7362. tin and deal cases, Thos Broadwood Esq., marked VB care of F. E. J. Bareaux et Co. Trieste — a present to Mr. van Beethoven, Vienne (deliv^dc)(?) M Farlowes to be shipped. Millet.”⁸ Ez a szükszavú bejegyzés teljes mértékben igazolja a küldött hangszer és múzeumi példányunk azonosságát.

A zongora érkezésének hírére Beethoven a legválasztékosabb udvariasság — őszinte örömmel vegyülő — hangján mond köszönetet Thomas Broadwoodnak. Francia nyelvű levelét, a művész írásmodorának megtartásával közöljük:

— „A Monsieur Monsieur Thomas Broadwood à Londres (en Angleterre). Mon très cher Ami Broadwood! Jamais je n'éprouvais pas un plus grand Plaisir de ce que me causa votre Annonce de cette Piano, avec qui vous m'honorés de m'en faire présent; je regarderai comme un Autel, ou je déposerai les plus belles offrandes de mon esprit au divine Apollon. Aussitôt comme je recevrai votre Excellent Instrument, je vous enverrai d'en abord les Fruits de l'Inspiration des premiers moments, que j'y passerai, pour vous servir d'un souvenir de moi à vous mon très cher Broadwood, et je ne souhaite ce que, qu'ils soient dignes de votre Instrument. — Mon cher Monsieur et Ami recevés ma plus grande Consideration de votre Ami et très humble serviteur Vienne le 3me du mois Fevrier 1818 Louis van Beethoven.”⁹

További problémát az ajándék *vámmentes* beszállítása okozott; ezt azonban Beethoven barátai kieszközölték.¹⁰ A nevezetes eseményt az egykorú sajtó is megörökítette.¹¹ Mindez élénk fényt vet a művész népszerűségére, amely a *bécsi kongresszus* alkalmából előadott művei révén kitüntetések és fejedelmi elismerések formájában is érvényre jutott. A zongorát egyébként, röviddel megérkezése után rendbe hozták; erre a feladatra *Johann Andreas Stumpff* hangszerkészítő vállalkozott¹²; aki néhány évvel később, az akkor már teljesen „szétvert” állapotban levő hangszert restaurálta.

⁸ *Thayer* i. h.

⁹ *Thayer* i. h. Facsimile: Musical Times 1892. december 15-i számában.

¹⁰ L. Beethovennek Lichnowsky grófhöz írott — keltezetlen — levelét: „Mein sehr werther Freund, mein lieber Graf! aus beyliegendem ersehen sie die Lage der Sachen, ich zweifle nicht, dass man mir, ohne dass ich grosse Ansprüche machte, erlauben wird, dieses Instrument anzunehmen. zudem da es nun bald in Triest anlangen wird, Bridi hat von dem Engländer den Auftrag das geschäftsmässige hiebey zu beforgen — ich warte nun das Resultat von ihren gütigen Bemühungen oder Nachforschungen, alsdann wird wohl nichts besseres seyn, als mich an Se. EXZELLENZ den gr. Stadion schriftlich oder mündlich zu wenden...”. Továbbá Bridinek Broadwoodhoz — 1818. február 5-én — írott levelét: „Je profite de l'occasion, que Beethoven m'envoie cette lettre qui vous est dirigée pour faire reponse a votre amiable du 30 Janvier dernier. J'ai envoyé la police de charge a Mr. Barraux et Co. à Trieste pour qu'ils prouvent l'Instrument en question, pour l'envoyer ici, Beethoven est dans la joie de son coeur et veut vous consacrer la première composition qu'il fera, persuadé que le nouvel Instrument lui puisse inspirer quelque chose de bien bon. Je crois que votre intention est de livrer l'Instrument à Beethoven sans qu'il aie payer les frais de Trieste et de notre Douane...” Közli *Thayer* i. h.

¹¹ A Wiener Zeitung 1818. július 8-i száma írja: „Herr Ludwig van Beethoven, dem nicht nur Oesterreich, sondern auch das Ausland durch Anerkennung seines hohen, weit umfassenden musikalischen Genies huldigt, erhielt aus London von einem seiner dortigen Verehrer ein sehr seltenes und kostbares Pianoforte zum Geschenke, welches demselben frachtfrei bis nach Wien geliefert ward. Mit besonderer Liberalität erliess die K. K. allgemeine Hofkammer den Eintrittszoll, dem sonst fremde musikalische Instrumente unterliegen, und gab dadurch wieder den schönen, für die Künste erfreulichen Beweis, wie sehr man beflissen sei, in eben dem Masse so seltene musikalische Genies durch humane werthschätzung zu ermuntern.” Közli *Thayer* i. h.

¹² L. Thomas Broadwood Beethovenhez írott levelét: „Londres ce 17. Juillet 1818. Mon cher

Mindebből kitűnik,¹³ hogy a zeneszerző hosszú ideig használta a „Broadwood”-dot, amely — a köszönőlevélben jelzett inspirációit fokozva — többek között a *Hammerklavier* (Op. 106.) zongoraszonáta munkálatainak (s talán címének is) aktív résztvevője és ihletője volt.

Beethoven, életének utolsó szakaszában, már csak szórványosan érintkezik a külvilággal. Ennek szinte tragikus ellentétéként egyre növekszik azon hódolónak száma, akik személyesen szeretnék megismerni a nagy művészt. Látogatóinak fennmaradt visszaemlékezéseiből újra és újra előtűnik a zongora, mint Beethoven alkotóműhelyének megbecsült tartozéka. A memoárok közül — hitelessége és művészi ihletettsége folytán — kimagaslik *Reilstab* a költő vallomása, amelynek egy részletét itt idézzük: „Er stand auf und ging gegen das Fenster, wo er neben seinem Flügel stehen blieb. Ihn diesem so nahe zu sehen, erzeugte einen Gedanken in mir, den ich zuvor niemals gewagt hatte . . . Es war ein englischer Flügel von Broadwood. Ich gab mit der Linken leicht einen Akkord an, um zu veranlassen, dass sich Beethoven umwende: noch er schien ihn nicht gehört zu haben. Einige Augenblicke später drehte er sich jedoch zu mir hin, und da er sah, dass ich das Auge auf das Instrument gerichtet hatte, sagte er: «Das ist ein schöner Flügel! Ich habe ihn aus London zum Geschenk bekommen. Sehen Sie da die Namen!» Er deutete mit dem Finger auf den Querbalken über der Klaviatur. Ich sah hier in der Tat mehrere Namen aufgeschrieben, die ich zuvor noch nicht bemerkt

Mon^r Beethoven Mon ami Mon^r Stumpff (porteur de cette lettre) a intention d'aller à Vienne je n'a pas besoin de vous dire qu'il l'envie generale de tout ceux qui ont jamais entendue la Musique de faire votre connaissance, ou même de vous voir seulement de vous parler, et si vous voulez lui permettre d'accorder et de regler le Piano que j'ai eu le plaisir de vous envoyer et que j'espère a merité votre approbation — je suis extremement fâché d'entendre dire la semaine passé que vous avez été encore malade — mais j'espère que les nouvelles prochaine que je recevrez de vous, ou de mon respectable ami Mon^r Bridi me dira que vous portez bien encore . . .” Közli *Thayer* i. h.

¹³ Stumpff visszaemlékezéséből a restaurálásra vonatkozó részt közöljük: „Die Rede war nun von Klavierinstrumenten und Kompositionen für dasselbe. Beethoven beklagte sich über die Unvollkommenheit des Flügels, worauf in dem gegenwärtigen Zustand man nichts mit Kraft und Effekt vortragen könne! — «Ich besitze selbst ein Londoner Instrument, welches aber nicht das leistet, was man von dorthier erwarten sollte. Kommen Sie, hier steht es im Nebenzimmer, in einem höchst elenden Zustand.» — Als ich solches eröffnete, welch ein Anblick trat mit entgegen! Der obere Teil war tonlos, und die zerrissenen Saiten waren ineinander verwirrt, wie ein Dornstraub vom Sturmwind gezeißelt! — Beethoven bat mich, ihm doch zu raten, was mit dem Klavier anzufangen sei. — «Könnte wohl der Klaviermacher Stein, wenn Sie sich mit ihm beraten, solches wieder in einen guten Zustand zu setzen vermögend sein?» — Ich versprach, seinen Wünschen willfährig zu sein. — . . . Ein unbefriedigter Wunsch wurde immer regen in meiner Seele, nämlich Beethoven spielen zu hören, und in dem Zustand (in welchem) sein Klavier sich befand, war es unmöglich. Ich begab mich unverzüglich zu Herrn Stein, Klaviermacher, und entdeckte ihm meinem Wunsch und bat ihn, mir beizustehen, um das Klavier in spielbaren Zustand zu setzen. Er versprach's und hielt Wort, und mit einigen von seinen Arbeitern und mit Hilfe meinerseits war das Piano bald wieder in einem spielbaren Zustand. Beethoven war mit seinem Bruder vor (für) einige Tage verreist (wegen) Familienangelegenheiten, und das war uns erwünscht, wir konnten daher ungehindert unsere Absicht erreichen. — Nach seiner Zurückkunft kam sein Neffe, der seinen Onkel begleitet hatte, mich zu ihm zu führen; unterwegs entdeckte ich ihm, dass das Klavier nun seine Sprache wiedergesunden, und bat ihn, ganz unbemerkt das bewussten Aufsatz darauf zu setzen und dann den Onkel mit dem Geschehenen zu überraschen. — Also nach Abrede führte Karl seinen Onkel hin, wo das Klavier stand, und hob den Aufsatz weg; da erblickte Beethoven mit Verwunderung die neue Gestalt seines Klaviers, ausrufend, «das hat kein Feind getan!» — und ergriff meine Hand, die er herzlich umfasste mit einem Blick. — Nun setzte er sich unter den Schirm vor die Klaves, und ein Tongewebe mit überraschenden Übergängen machte die armen Saiten, sowie das ganze Instrument erbeben, und ein Chaos von Tönen entwickelte sich in die herzergreifendsten Melodien, kurz, wer könnte mit Worten malen, was die Phantasie eines solches Geistes vermag! Also ward auch diese.

hatte . . . Der Umstand war ergreifend. — «Das ist ein schönes Geschenk» sprach Beethoven, indem er mich ansah, «und es hat einen so schönen Ton» — fuhr er fort, und wandte sich mit dem Händen nach der Klaviatur, ohne jedoch das Auge von mir zu wenden. Er schlug einen Akkord sanft an.¹⁴

A Broadwood-zongora hűségesen kiszolgálta Beethovent és — egy Conrad Graf-zongora társaságában — a zeneszerző haláláig annak Schwarzspanierhaus-i lakásán maradt. Majd elkövetkezett a halál esztendeje és 1827-ben Beethoven ingóságai, köztük hangszeri is, árverésre kerültek. A Graf-zongora visszajutott készítőjéhez (jelenleg a bonni Beethoven-múzeum tulajdona), a „Broadwood” azonban — amely néhány éve még Európa egyik legmodernebb zongorája volt — „csekély hangterjedelme miatt” nehezen talált gazdára. Végül is C. A. Spina, bécsi zeneműkereskedő vásárolta meg az elárvult hangszert,¹⁵ amely azután hosszú időre eltűnt a nyilvánosság elől.

Ezzel azonban korántsem fejeződött be a zongora regényes története; a 40-es években Liszt Ferenc emléktárgyai között bukkan fel újra,¹⁶ és a weimari Altenburgban nyer elhelyezést. A nagy magyar muzsikusként — akinek Spina hódolata jelül adta át a „Broadwood”-ot — legféltettebb ereklyéi között őrzi a hangszert, és végeredményben ennek köszönhető, hogy ez a nagybecsű emlék Nemzeti Múzeumunkba került.¹⁷

Liszt — akit magyarországi ünneplései ráébresztettek hazafias kötelességeire — 1873 őszén levélben fordul Sayn-Wittgenstein hercegnéhez: „Maintenant, permettez-moi de vous adresser une prière — elle concordera, j'espère, avec votre souhait. En recevant le 9 Nov. la couronne d'or, qui m'a été offerte au nom de la Hongrie, j'ai de suite déclaré que je ne la considérais que comme un dépôt, et la destinais à figurer au Musée national de Pesth, comme un signe de la noble générosité du pays envers ceux qui lui sont dévoués. A cette couronne, je désire ajouter 4 ou 5 object, conservés dans votre garde-meuble à Weimar. Ce sont: le splendide bâton de mesure en or, que vous m'avez donné. Je prendrai soin de faire mettre une étiquette avec votre nom et la date de ce don. Le piano, que

Wunsch, den grössten lebenden Künstler in der göttlichen Kunst, Musik auf dem Klavier spielen zu hören — erfüllt!” — Közli *Kerst Fr.*, Die Erinnerungen an Beethoven (1913. II. 92.) c. kiadványában.

¹⁴ *Kerst* i. m. II. 136.

¹⁵ *Thayer* i. m. V. 498. és 582.

¹⁶ L. Liszt C. F. Weitzmannhoz 1861. augusztus 14-én írott — de egy záradékkal csak 1878. május 24-én elküldött — levelét: „Das Beethoven-Pianoforte . . . wurde für den grossen Mann von Ries, Cramer, Knyvett, Moscheles (sic!) und Kalkbrenner in London bei Broadwood ausgesucht, und mit den Unterschriften dieser Herrn, und einer lateinischen Zuschrift von Broadwood versehen . . . Er es zu meist ungestimmt und ohne die gesprungenen Saiten wieder aufziehen zu lassen gebrauchte. Nach seinem Tode kaufte es Herr Spina mit welchem ich mich durch meine editorischen Beziehungen mit dem Verlag Diabelli (dessen Haupt-Stütze er war) befreundete — und im Jahre 45 in Wien, schenkte mir Spina diese Kunst Reliquie.” Közli C. F. *Weitzmann*, Geschichte des Clavierspiels (Stuttgart, 1879. 294.) c. kiadványában.

¹⁷ „Auch im Bibliothekzimmer der Altenburg, das einen nicht unbeträchtlichen Raum im ersten Stock einnahm, befanden sich zwei Flügel: ein Erard und ein Broadwood. Letzterer, ebenfalls eine von dem Meister ganz besonders hochgehaltene Reliquie, hatte er von einem seiner Wiener Verleger zum Geschenk erhalten. Es war Beethovens letzter und von ihm noch kurz vor seinem Ende benutzte Flügel.” L. Ramann L., Franz Liszt (1894. II-2. 37.) c. kiadványát. — „Im ersten Stock befanden sich die Gesellschaftsräume: in der Mitte ein Zimmer mit einer ansehnlichen Büchersammlung, in dem zwei Flügel standen, ein Erardscher und der von Broadwood & Sons in London, den Beethoven in seinen letzten Lebensjahren besessen hatte und der Liszt von seinem Wiener Verleger C. A. Spina geschenkt worden war. Spina hatte den Flügel aus Beethovens Nachlass erworben. Nach Liszts und der Fürstin Wittgen-

la maison *Broadwood* de Londres offrit à Beethoven — avec les signatures de Ries Cramer, Moscheles (sic!). Au-dessus du clavier, le nom de Beethoven, est inscrit. Le pupitre en argent massif, qui à l'Altenburg était posé sur le piano de Beethoven. Ce pupitre, commencé à Vienne en 46 ou 47 moyennant une souscription, n'a été achevé que plusieurs années plus tard. Le petit bocal en or, que m'ont donné en 1840 à Presbourg les C^{sses} Batthyanyi, Károlyi, Széchenyi, Esterházy, etc., dans les noms sont inscrits sur le bocal. Mon sabre de Pesth. Plusieurs fois vous m'avez dit que vous étiez d'avis de donner ces objets au musée de Pesth. C'était bien aussi mon intention — et je n'attendais qu'une occasion opportune, que voici venue plus favorable qu'on ne pouvait l'espérer. Donc, je ne voudrais plus tarder — et si possible remettre mes dons à Mr de Pulszky, Dir. du Musée, avant la fin de l'année 75.”¹⁸

Ez a levél — amelynek vonatkozó részletét idéztük — döntő jelentőségű dokumentum a Liszt-hagyaték későbbi sorsa szempontjából. A művész határozott óhaja ellenére azonban az említett tárgyak továbbra is Weimarban maradtak; mindössze az arany és egy ezüstkoszorú, valamint az emlékérem arany és ezüst változata kerültek átadásra — a következő év tavaszán! Ez alkalmából Liszt Ferenc levelet küld Pulszky igazgatónak, és ebben megerősíti az adományozással kapcsolatos szándékát. E levél magyar nyelvű szövegét (Liszt saját kezű aláírásával) első ízben publikáljuk a múzeum irattárából:

— „Mélyen tisztelt Igazgató Úr! Múlt évi November hóban, azon emlékeztetés félszázados ünnepély alkalmából, mellyel Pest városa engem kitüntetni szíves volt, kifejezém Igazgató Úr előtt óhajomat 's vélekedésemet az ünnepély emlékeihez tartozó arany Koszorú és érem legillőbb végleges elhelyezése iránt. E nagybecsű adományok rendeltetése az, hogy tanúskodjanak a nemzet rokonszenvéről és nagylelkűségéről, a haza egy fiának irányában, kinek büszkesége, ha csekély művészi tehetségét Magyarhon szolgálatára felajánlhatja; továbbá az, hogy a többi művészeket is az áldozatkész hazaszeretet ösvényére buzdítsa. E kettős cél kijelöli helyöket, a pesti nemzeti múzeumban, Önnek, tisztelt Igazgató Úr, őrizete alatt. Engedje tehát, hogy azokat, mai napon, a múzeum tulajdonául átadjam, hozzátevéen az ezüst-koszorút is, melyet nekem az «általános német zeneegylet» (Allgemeiner Deutscher Musikverein, Leipzig-Jena) ugyanazon ünnepély alkalmából felajánlott. — Óhajításom és határozott akaratom, a most átadott emlékeken kívül, még a következő tárgyakat a nemzeti múzeumnak adományozni: azon kardot, mely 1840 évi Január hóban a közönség tapsai közt adatott át nekem, a nemzeti színházban; a londoni *Broadwood* ház által Beethovennek felajánlott *zongorát*; egy nagy zongorahangjegytartót ezüstből; egy karmesteri-vezénypálcát, tömör aranyból, drágakövekkel ékítve. — E tárgyakat is azonnal óhajtam átadni, de hogy azokat jelenlegi elhelyezésekből, hol hivatalos pecsét alatt őrizvék, kimozdíthassam, oly felhatalmazásokat kell kieszközölnöm, melyek rögtönli sürgetését személyes tekintetek tiltják. — A lehető leghamarább azonban ezen emlékek is Weimarról Pestre fognak szállíttatni; bekövetkezhető halálom esetére is intézkedtem, hogy a nemzeti múzeum az általam neki szánt tárgyaknak biztosan jusson birtokába. — Fogadja, mélyen tisztelt Igazgató Úr, kiváló nagyrabecsülésem és tiszteletem nyil-

stein Tode schenkte die Fürstin Marie von Hohenlohe das Instrument dem Budapester Nationalmuseum.”
L. Raabe P., Liszt's Leben — Liszt's Schaffen (1931. I. 149.) d. kiadványát.

¹⁸ La Mara, Liszt's Briefe (8 kötet, 1893—1904. IV. 38.) An die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein. 19. Nov. 73. Pesth.

vánítását, mellyel maradok Budapest 1874 Május hó 3-án lekötelezett szolgálja Liszt Ferencz.”¹⁹

Liszt egyre erősebben sürgeti az átadást, de életében már nem változik a helyzet; pedig — mint 1879-ben írja a hercegnének²⁰ — Pulszkyval szemben kellemtelen érzései vannak, hisz nap mint nap találkoznak egymással. Végül is emléktárgyai, a „Beethoven”-zongorával együtt csak 1887-ben — Liszt Ferenc elhunytá után — jutottak a Nemzeti Múzeumba.²¹

A nevezetes gyűjtemény, amely a levelekben említett tárgyakon kívül számos egyéb dokumentumot is tartalmaz, rövid idő alatt leltározásra került és néhány hónapon belül a nyilvánosság részére kiállították. Erről az eseményről ad számot a „Vasárnapi Újság” 1887. szeptember 25-i száma, „Liszt-ereklyék a múzeumban” címmel:

— „A nemzeti múzeum igazgatósága, a Liszt Ferencz halála után beküldött Liszt-ereklyék számára díszes nagy szekrényt készíttetett s az összes nagybecsű emléktárgyakat abban helyezte el és tette közszemlére. A szekrény a régiségtárnak VI. sz. úgynevezett ereklyetermében áll s berendezését csak most fejezték be. A szekrény egyik felében látható Mária Valéria főhercegnőnek és Amália braganzai hercegnőnek arcképe, melyeket sajátkezű névaláírásaikkal ellátva ajándékoztak Lisztnek; továbbá a híres francia illusztrátornak, Doré Gusztávnak két tusrajza, »szent Ferencz a viharban« és »Dante Virgillel a pokol kapuja előtt«; végül hét díszalbum gazdag ezüst díszítésekkel. A szekrény másik felének legérdekesebb tárgya az az ezüsből vert óriási hangjegytartó, melyet a bécsiek ajándékoztak Lisztnek. Közepén medaillonban Liszt relief-képe látható, felső részén pedig Beethoven, Schubert és Chopin mellszobrai állnak. Itt van a bécsi Beethoven emlékszobornak egy kisebbített bronzmáslata, melyet Zumbusch bécsi szobrász egyenesen Liszt számára készített. — Továbbá egy arany és hat ezüst babérkoszorú, melyeket Liszt különböző alkalmakkor kapott, egy arany karnagyi pálcza smaragdkövekkel díszítve, egy platina tintatartó igen szép domborművekkel, egy rendkívül díszes szivartartó ezüsből, rajta Orfeusz, Prometheus és Apolló domborművű alakjaival, egy filigrán művű ezüst csengetyű tornyocska: Sczitovszky primás ajándéka, a magyar nők által ajándékozott arany serleg, egy díszkard, melyet Liszt Pesten kapott, egy sétatbot: Pius pápa ajándéka, egy díszes ezüst írókészllet 50 éves művészpályája emlékére, végül Liszt és Chopin keze márványból. *A terem közepén áll pedig egy szép művű zongora, melyet Broadwood, a híres zongora készítő csinált Beethoven számára s melyet később egy műbarát Lisztnek ajándékozott s ennek hagyatékából került a múzeumba.*”

A hangszer ezen túlmenőleg is hamarosan az érdeklődés középpontjába került, mivel 1892-ben — a hagyaték többi darabjaival egyetemben — a bécsi nemzetközi kiállításon mutatták be.²² Így még egyszer viszontláthatta Bécsset, „életének” dicsőségteljes színhelyét, azután ismét elfoglalta helyét a Nemzeti Múzeum legbecsesebb műtárgyai között.

GÁBRY GYÖRGY

¹⁹ Francia nyelvű eredetijét l. Országos Széchényi Könyvtár kéziratára: Ep. Mus. 510. Közli Isov Kálmán, Zenei kéziratok. I. Zenei levelek (Bp. 1924. 233. 923. sz.) c. kiadványában.

²⁰ La Mara i. m. VII. 236. An die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein. 18 Mars 1879. Budapesth.

²¹ L. a múzeum leltárkönyveinek 1887. évi kötetét, a 41. szám alatt.

²² L. Internationale Ausstellung für Musik- und Theaterwesen. Fachkatalog. (Wien, 1892. 299.)

DAS KLAVIER BEETHOVENS UND LISZTS

Ein wertvoller Nachlaß war im Frühling 1887 in den Besitz des Ungarischen Nationalmuseums gelangt: die aus etwa 30 Stücken bestehende Sammlung von Erinnerungsgegenständen Franz Liszts wurde in den Bestand des Museums aufgenommen. Aus der wertvollen Reihe der ein Jahr nach des Meisters Tod dem Museum übergebenen Stücke verdient das einstige Pianoforte Beethovens — die übrigen Kunstgegenstände der Sammlung an Wert und Bedeutung übertreffend — besonders hervorgehoben zu werden.

Das sehr elegante, im englischen Empirestil gebaute Instrument trägt die Zeichen seiner besonderen Bestimmung an sich. An der Stirnseite sind die in einem Intarsienrahmen eingefassten Daten der Erzeugung in goldenen Buchstaben zu lesen: „John Broadwood and Sons /Makers to His Majesty & the Princesses/ Great Pulteney Street LONDON Golden Square“, — darüber prangt der Name Beethovens. Auf der Fläche des Stimmstocks steht handgeschrieben: „Hoc instrumentum est Thomae Broadwood (londini) donum propter ingenium illustrissimi Beethoven“ —, daneben die Unterschriften: Fr. Kalkbrenner (nachträglich gestrichen), Ferd. Ries, J. B. Cramer, J. G. Ferrari, C. Knyvett (namhafte Virtuosen, die das Klavier für Beethoven ausgewählt haben).

Schon seit den ersten Jahren nach 1800 suchte Beethoven, vereint mit dem Klavierbauer Streicher, ein Instrument, das das neue Tonideal, und zugleich auch seine zunehmende Taubheit befriedigen sollte.⁴ Da erhielt er im Frühling des Jahres 1818, als Geschenk der Londoner Firma Broadwood, das Hammerklavier, das, die *Wiener* Mechanik weit hinter sich lassend, als modernstes Instrument angesehen werden kann. In seiner Beethoven-Monographie berichtet A. W. Thayer ausführlich über die Geschichte des Broadwood-Pianofortes bis 1827.⁷ In diesem Zeitraum spielte es eine aktive Rolle in der Schöpfer-Werkstatt des Komponisten und war unter anderem auch der Inspirator zur großen „*Hammerklaviersonate*“ (Op. 106). Es ist nicht ausgeschlossen, daß auch der Name der Sonate ihm zu verdanken ist.

In den Erinnerungen der Zeitgenossen, die Beethoven während der 20-er Jahre besuchten, taucht das Broadwood-Klavier immer wieder auf. Unter diesen zeichnen sich die Memoiren des Instrumentenmachers J. A. Stumpff¹³ und des Dichters Rellstab durch die Anschaulichkeit ihrer Schilderung besonders aus.

Als Beethoven im Jahr 1827 starb und sein Nachlaß zur Versteigerung gelangte, kam das Klavier des Meisters in den Besitz des Wiener Musikalienhändlers C. A. Spina, der es im Jahre 1845 — als Zeichen seiner Verehrung — Franz Liszt schenkte.¹⁶ Liszt schätzte das Klavier sehr hoch und bewahrte es in der Weimarer Altenburg, inmitten seiner anderen Erinnerungsstücke.¹⁷ Seit den 70-er Jahren war es bereits seine entschiedene Absicht, das Klavier dem Ungarischen Nationalmuseum zu übergeben.^{18,20} Dazu kam es aber erst nach seinem Tode, im Frühling 1887, als der Nachlaß als Schenkung von Marie v. Hohenlohe, der Tochter der Fürstin Sayn-Wittgenstein, in Budapest eintraf.

Auf der im Jahre 1892 veranstalteten Wiener Internationalen Ausstellung stand das Klavier von neuem im Mittelpunkt des Interesses;²² seither hat es seinen Platz unter den sorgsamst behüteten Kostbarkeiten des Ungarischen Nationalmuseums.

A NEMZETI MÚZEUM ELSŐ PECSÉTJE

Sokan és sokszor foglalkoztak már a Magyar Nemzeti Múzeum történetével, tudományos vagy ismeretterjesztő munkákban.¹ Ezek a különböző céllal és különböző szempontok szerint készült művek többek között a múzeum szervezetét, belső életét, korszakait, építésének történetét stb. tárgyalják már a XIX. század első évtizedétől kezdve egészen napjainkig. Majdnem azt mondhatjuk, a Nemzeti Múzeum problémája alapításának pillanata óta, szinte állandóan foglalkoztatja a történettudományokat művelő kutatók egy részét. A nagy mennyiségű levéltári anyag² pedig — amely a múzeum fontosabb eseményeit éppúgy dokumentálja, mint mindennapi életét — minden kutatónak tartogat valami újat, olyan adatot, amit az előzők figyelmen kívül hagytak.

1961-ben a múzeum Újkori Osztálya egy bronzból készült verőtövet vásárolt³ (105. ábra). Az 5 cm átmérőjű, nyolcszögű bronzlap cakkos keretben a múzeum épületét ábrázolja, felette sugaras Nappal, alul pedig babéragaktól övezve két lebegő angyal alak tartja a koronás magyar címet. Felül félkörben a felirat: MAGYAR NEMZETI MÚZEUM. Ez az ábrázolás szinte pontos mása a múzeum első pecsétnyomójának,⁴ attól csupán alakilag és egy betűben tér el.⁵

Mit tudunk erről az első pecsétről, és mit árul el magáról a verőtő?

1802-ben alapított, legelső kulturális közintézményünknek hosszú évtizedekig nem volt önálló pecsétje. Bár a levéltári anyagban ilyen irányú igénynek nem találjuk nyomát, mégis elképzelhetetlen, hogy ne lett volna. Erre utal Mátrai Gábor egy mondata, amennyiben 1843-ban a Nádor megengedte, hogy a múzeumi igazgató az intézet ügyeiben pecsétet használhasson, „mit az eddigi igazgatóság nélkülözni kényszerített”.⁶ Szükség esetén az igazgatók saját személyi pecsétjüket használták hivatalos ügyekben is. Nem az igény hiányzott tehát, hanem feltehetőleg a múzeum végleges elhelyezése és épülete körüli huzavona, Bécs minden

¹ Csak a legismertebbeket említve: Acta Litteraria Musei Nationalis Hungarici. I. (Pest 1818); Bock, F., Das Ungarische National-Museum in Pest. MCC 12 (1867) 81.; Domanovszky S., József nádor iratai. I—II. (Bp. 1925); Dux A., A Magyar Nemzeti Múzeum. (Pest 1857); Haufler, J. V., Buda-Pest historisch-topographische Skizzen. (Pest 1854) 127—128.; Hazai s' Külföldi Tudósítások. 1809. 1. félév. 225—226.; Hivatalos tudósítás a Magyar Nemzeti Múzeum állagáról. (Pozsony 1836); Kubinyi A., A Magyar Nemzeti Múzeum. (Pest 1848); Lechner J., A Magyar Nemzeti Múzeum épülete. (Bp. 1927); Museum Hungaricum... (Buda 1807); A Magyar Nemzeti Múzeum. (Buda 1815); Magyar Nemzeti Múzeum. Általános történeti áttekintés. (Bp. 1896); A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. (Bp. 1902); Mátray G., A Magyar Nemzeti Múzeum korszakai. (Pest 1868); Zádor A., A Nemzeti Múzeum. (Bp. 1953); Zádor A.—Rados I., A klasszicizmus építésze Magyarországon. (Bp. 1943)

² Országos Levéltár Archivum Palatinae Archiducis Josephi II. Musei, OSzK Kézirattára; Magyar Nemzeti Múzeum irattára.

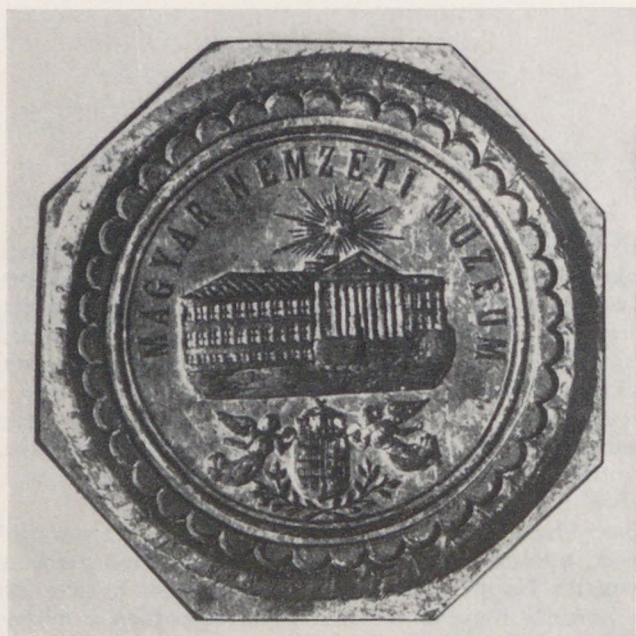
³ Ltsz. 61.2891.

⁴ Dr. Fejős Imre ny. osztályvezetőnek köszönöm, amiért figyelmemet erre a tényre felhívta.

⁵ A pecsétnyomó nem szabályos kör alakú, hanem kissé ovális, rajta a MUZEUM felirat S-el és nem Z-vel van írva.

⁶ Mátray G., i. m. 44.

105. ábra

nemzetit gáncsoló intézkedései okozták, hogy több mint három évtizeden át nem volt önálló pecsétje a múzeumnak. Hozzjárulhatott az is, hogy az alapítólevél megkötései szerint, a múzeum csaknem minden ügyében nagymértékben függött az alapító Széchényi Ferencről.

Csak 1836 végén fogadta el a bécsi udv. építészeti iroda a Pollack Mihály által készített, gazdag szobordíszű épülettervet, mégis többszöri egyszerűsítés után és nehéz anyagi körülmények között, 1843-ban már kívülről befejezettnek tekinthető a múzeum épülete.⁷ A nagy feljáró lépcső két mellvédjére tervezett önálló szobrokat Pollack 1837-ben elhagyta, és egy-egy kandelláberre egyszerűsítette a vázlatokat, amely terve mellett aztán haláláig kitartott.

Az építés elég gyors irama közepette 1841 novemberében jelentkezett a múzeum önálló pecsétjére vonatkozó első igény, egyelőre mégcsak önálló kezdeményezésként.

Egy élelmes pesti pecsét- és betűvésnök Günther Antal, látva az építkezés előrehaladását, kérvénnyel fordult a Császárhoz⁸ bízák meg őt a Nemzeti Múzeum pecsétjének elkészítésével, ugyanis már több egyházi pecsétnyomót véselt és megfelelő typariumot tudna készíteni ilyen világi témában is. Kérésének teljesítését az Udvar elutasította. Sajnos nem tudhatjuk milyen lett volna ez az első pecsétnyomó, mert felterjesztésében a vésnök nem adott pontosabb leírást elképzeléséről.

⁷ Az építés részletes leírására vonatkozólag l. *Zádor A.*, i. m.

⁸ Archivum Palatinae Archiducis Josephi II. Musei 1841. 2088. sz.

106. ábra

1843-ban csaknem teljesen elkészült a múzeum épülete, és a Miller Ferdinánd halála óta betöltetlen igazgatói állásba a Nádor Kubinyi Ágostont nevezte ki. Az új igazgató, tisztviseleőivel együtt, elfoglalta a múzeumi lakásokat és — amint azt a levéltári és irattári anyag bizonyítja — nagy lelkesedéssel és tettvágygal kezdte meg működését. Az olyan legfontosabb teendők, mint az épület befejezése, a belső rend kialakítása stb. mellett figyelme mindenre kiterjedt, a gyűjtemény gyarapítására csakúgy, mint az egyre nélkülözhetetlenebb intézeti pecsét ügyére.

1843. december 20-án felterjesztést küld a Nádorhoz⁹ amelyben sürgeti a már évek óta szükséges pecsét elkészítésének engedélyezését. Ezután már gyorsan követik egymást az események. Három nap múlva megjön a válasz, miszerint a Nemzeti Múzeumnak — éppúgy mint a többi közintézménynek — joga van saját épületének képével díszített pecsét használatára.

1844. március 3-án Kubinyi a pecsét elkészíttetésének körülményeiről¹⁰ tájékoztatja a Nádot. E szerint Dietze Károly vésnök művészt bízzák meg a typarium vésésével, aki ovális formában a múzeum épületét reprezentáló pecsét-nyomót készít (lenyomata: 106. ábra), mégpedig úgy, ahogy Pollack módosított tervrajzában látható. Ezért a munkáért 24 conventiós forintot kap két részletben, egyik felét a tervek, másik felét a typarium elkészítése után.

Ezzel le is zárul a pecsétnyomó körüli probléma. Utána már sem az elkészülésről, sem a kifizetésről nem találunk feljegyzést. Viszont megjelenik az első lenyomat 1845. március 14-én egy nyugtán,¹¹ amelyet a múzeum igazgatója Kiss

⁹ Uo. 1843. 1965. sz.

¹⁰ Uo. 1844. 308. sz.

¹¹ Uo. 1845. 514. sz.

Lajos udvari ügyvivőnek küld a Thuróczi-krónika átvételéről. Az elég jó állapotban levő, vörös pecsétviaszlenyomat a Pollack-féle rajz alapján ismert múzeum-épületet ábrázolja, talapzatán a vésnök DIETZE nevével, alatta pedig lebegő angyaloktól tartott koronás magyar címerrel. Az antiqua betűkkel készült felirat a következő: MAGYAR NEMZETI MUSEUM.

Ki volt Dietze Károly, akit ezzel a megtisztelő feladattal bíztak meg? Egyelőre nem tudjuk. Sem a polgárkönyvben sem a céhiratokban nem szerepel. Ez a műve nemesen egyszerű, harmonikus alkotás, amely méltón reprezentálta évtizedeken keresztül a Nemzeti Múzeum intézményét. Sőt a fennmaradt gyérszámú múzeumi iratanyag tanúsága szerint néha az is előfordult, hogy nem éppen reprezentatív ügyekben is használták a pecsétnyomót, pl. egy 1850-ből származó tisztasági felszólítást ezzel tett nyomatékosabbá az igazgató.¹²

A kevés számú iratanyagban csupán egypár példányát találjuk meg a pecsétlenyomatnak. Az utolsó fennmaradt darab egy 1913-ból keltezett iraton található. A typarium, amely sajnos elveszett, valószínűleg az első világháború idejéig volt használatban, és amikor általánossá váltak a gumibélyegzők, maga is muzeális tárggyá vált.

Feltehetőleg a 60-as évek elején készítették a nemrég birtokunkba jutott verőtövet. Ezeket, az általában nyolcszögbe foglalt kerek ábrázolásokat, papírokon levő emblémák domborítására használták.¹³ Az egyre fejlődő és nemzetközi tekintélyt szerző múzeumszervezet a 60-as években már ilyen irányú igénnyel is előállhatott. Készülésének idejére utal az azonos témájú, de a pecsétnyomónál durvább kivitelű vésés, különösen az épület és az angyalok figuráiban, valamint a megváltozott nyújtott betűforma és a MUZEUM szó helyesírásában történt változás. Sajnos arról, hogy ezt az emblémát használták volna, nincs tudomásunk, ugyanis ilyen díszítésű irat nem maradt fenn.

Összefoglalva tehát az elmondottakat, a múzeum épületével egyidejűleg elkészült első pecsétnyomója is, amely több mint fél évszázadon keresztül képviselte a Magyar Nemzeti Múzeum intézményét, ill. igazgatóságát, hazai és külföldi iratainkon. Méltó társa lehetett ebben a mintegy húsz évvel későbbi, de ugyanolyan ábrázolású verőtő, amely hosszú lappangás után végre ismét, sajnos csak magányosan, múzeumba került.

T. NÉMETH ANNAMÁRIA

¹² Múzeumi irattár 1850. ápr. 18.

¹³ Lásd a múzeumi verőtőgyűjtemény darabjait.

LE PREMIER SCEAU DU MUSÉE NATIONAL HONGROIS

En 1961, le département des monuments modernes a acheté un poinçon en bronze. Sur une plaque octogone, le graveur a fait figurer dans un champ rond l'édifice du Musée, avec les rayons du soleil au-dessus et l'armoirie hongroise avec couronne tenue par deux anges alézées en bas. En haut, l'inscription en demi-cercle: MAGYAR NEMZETI MŰZEUM (Musée National Hongrois). La figure du sceau est à peu d'exception près la réplique exacte du premier sceau du Musée National Hongrois. Cette ressemblance nous a suggéré d'étudier de plus près les circonstances de l'exécution du premier sceau.

Fondé en 1802, le Musée National Hongrois ne possédait pas longtemps de sceau. La raison en peut être trouvée entre autre dans les longueurs pour trouver de l'emplacement au Musée et pour ériger son édifice. Les directeurs ont fait usage de leur sceau personnel aussi dans les affaires officielles.

En 1841, un graveur de sceau et de caractère au nom d'Antoine Günther, a soumis une pétition à la Cour en la priant de lui confier la tâche de l'exécution du sceau du Musée. Sa pétition a été déclinée et nous ne savons plus des conceptions de Günther relatives à ce sceau.

Le 20 décembre 1843, le directeur récemment nommé, Augustin Kubinyi, est intervenu auprès du palatin Joseph afin de donner urgemment l'octroi qui permettrait l'exécution du sceau attendu depuis plusieurs années. L'octroi a été donné en 3 jours et dans une adresse en date du 3 mars 1844, le palatin a été informé des circonstances de l'exécution du sceau. L'artiste-graveur Charles Dietze a été chargé de l'exécution de la gravure. Ensuite, nous ne retrouvons que l'empreinte du sceau à une quittance en date du 14 mars 1845. L'empreinte en bon état représente l'édifice du Musée connu du dessin de Pollack, avec le nom du graveur DIETZE au socle. L'oeuvre de Dietze est une réalisation d'une simplicité, pleine de noblesse et d'harmonie, digne de représenter pendant des dizaines d'années le Musée National. Selon toute probabilité le sceau était encore en usage environ jusqu'à la première guerre mondiale, ensuite, il s'est hélas égaré.

Le poinçon tout récemment acquis a été exécuté selon toute probabilité au début des années de 60., ce qui est indiqué par la gravure au sujet identique au sceau, mais celle-ci est d'une exécution plus grossière, avant tout dans le dessin des figures de l'édifice et des anges, de même que dans la forme des caractères allongés modifiés et dans l'orthographe changée du mot Musée.

A „CINKOTAI MAGYAROK”

A Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka fényképrészlegének egyik csoportképe, amely a fenti címet viseli, hét országgyűlési képviselőt ábrázol.¹ A személyek név szerint — ülősor balról jobbra: Csanády Sándor, Patay István, László Imre, Kállay Ödön, Madarász József, — állók: Vály János és Vidacs János, a kiegyezés ellenzékét alkotó szélső baloldal tagjai (107. ábra).

Nevük a 60-as évek országgyűléseiről ismert. A csoportképen való megörökítésük a krónika szerint képviselői működésük egyik eseményével hozható kapcsolatba: a koronázás napján, 1867. június 8-án csoportjuk a kiegyezés elleni tüntetesként kivonult Cinkotára, és ott töltötte a napot. Innen maradt rajtuk a név.

A történet hitelességének megállapításához szükséges eddig ismeretlen vagy kevésbé ismert politikai szerepüket röviden megvilágítani.

Képviselőink mindegyike a reformkorban kezdte politikai pályafutását. Lényegében azonos célkitűzésekkel vettek részt a társadalmi és politikai haladást szolgáló küzdelmekben. A forradalom és szabadságharc győzelme érdekében kisebb vagy nagyobb szerepet vállaltak; többségük fegyverrel is harcolt. Az önkényuralom idejét részben rabságban, részben visszavonultságban töltötték, míg a 60-as évek elején meginduló parlamenti élet ismét cselekvésre készítette őket.

Csanády Sándor (1814—1892) Bihar megyei földbirtokos volt. Ósei Bocskai István hajdúi között harcoltak, három Csanády volt a hajdúk főkapitánya. A debreceni főiskola elvégzése után fiatalon alszolgabíró, majd a váradi járás főszolgabírája lett. Mint megyei biztos, 1848-ban nagy tevékenységet fejtett ki a nemzetőrök kiállítása és felszerelése terén, s mint a bihari nemzetőrök századosa, részt vett az erdélyi hadjáratban. Világos után visszavonult birtokára. A szabadságharc üldözőitől közül sokan találtak nála menedéket és anyagi támogatására is számíthattak. Sokat fáradozott Kossuth családja érdekében, és elősegítette külföldre távozásukat. Sokáig ápolta kapcsolatait Kossuth-tal. Egy ízben meg is látogatta Turinban. Kedvező vagyoni helyzete megengedte, hogy alapítványokat tegyen népkönyvtárak felállítására és iskolai segélyezésekre. Anyagilag támogatta a későbbi pártajtót, a „Magyar Újság”-ot és a „Nép Zászlajá”-t is, mindez azonban gazdasági helyzete megrendüléséhez vezetett.² 1861-ben Bihar megye berettyóújfalui kerülete képviselőjeként került az országgyűlésbe.³

Patay István (1807—1878) katonai pályáról lépett a politikai élet terére. Tanulmányait Sárospatakon végezte, ahonnan Bécsbe került a katonai mérnöki karra. Ennek befejezése után hadnagy lett a császári huszároknál. 1832-től megyei

¹ Ltsz. 6608/1957 Fk. — A kép a Parlamenti Múzeumból származik, szerzője ismeretlen. — Fejős Imre szíves közlése szerint a Parlamenti Múzeum Nagy Miklós, a Vasárnapi Újság szerkesztőjének hagyatékából vásárolta meg — s így a Képcsarnok példánya azonos a Vasárnapi Újság 1913. 23. sz. által reprodukált darabbal.

² Egyetértés 1892. 198. sz.; VU 1878. 46. sz.; Pallas L.

³ 1861. évi Magyar Országgyűlés. (Pest 1861) 466.

tisztviselő. 1848-ban előbb közvitéz, majd őrnagy, a szabadságharcban ezredes. A főváros ostromakor Pest város katonai és polgári főparancsnoka. A fegyverletétel után egy ideig bujdosott, majd visszatért szülőhelyére, Nyír-Madára. Később Debrecenbe költözött és 1861-ben mint a város egyik kerületének képviselője került az országgyűlésbe.⁴

László Imre (1810—1884) Szatmár megyei birtokos, a csoport egyik kevésbé ismert tagja, jóllehet több mint fél évszázadon át szerepelt a politikai életben. 1834-ben Wesselényi Miklós mint titkárt vitte magával a pozsonyi diétára. 1848-ban a tasnádi kerület választotta képviselővé. A szabadságharcban fegyverrel küzdött, utána hosszabb ideig bujdosni kényszerült, majd visszatérve birtokára, gazdálkodott. 1861-től lett tagja az országgyűlésnek. A későbbi Negyvennyolcas Pártnak hosszú éveken át volt elnöke.⁵

Kállay Ödön (1815—1879) Szabolcs megyei birtokos, 1843-ban Csanád, 1847-ben Szabolcs megye követe. A liberális nemesi ellenzék, majd a forradalom idején a radikális baloldal tagja. A pozsonyi országgyűléseken mint kitűnő és képzett ifjút jellemzik leírásai, akit Széchenyi István is megtisztelt bizalmával.

1848-ban előbb Fehérvár, majd Komárom kormánybiztosa. A vár élelmezése által — mint vádiratában írják — „... a forradalmat előmozdította, a törvénytelen országgyűlést Debrecenbe követte, ott tartott beszédeiben április 14-e előtt és után az összmonarchia és a dinastia elleni törekvéseit nyíltan kitűntette... s bebizonyult, hogy az 1849. április 13-i konferencián az ország függetlenségi nyilatkozata s a dinastia trónmegfosztása mellett nyilatkozott”.⁶ Ezért a haditörvényszék 1850-ben kötél általi halálra és vagyonelkobzásra ítélte, de kegyelmet kapott. Ezután Cserén élt birtokán. 1861-ben Szabolcs megye nádudvari kerületét képviselte az országgyűlésben. Később a Függetlenségi Párthoz tartozott. Krónikása nagy olvasottságú és a világszabadság eszméjéért lelkesedő politikusként mutatja be, aki „ha a kormánypárthoz tartozna, kiváló tagja lett volna az országgyűlésnek”.⁷ A 70-es években Szeged képviselője és az árvíz idején (1879) a mentési munkák kormánybiztosa volt.

Madarász József (1814—1915) a szélsőbaloldal feje, elszegényedett birtokos család ügyvédi vizsgát tett tagja. Az 1832—1833-i országgyűlésen, mint a távol levők követének egyike vett részt. Néhány forinttal ment fel Pozsonyba, s Kosuth Országgyűlési Tudósításainak másolásával tartotta fenn magát. Az országgyűlési ifjak közé tartozott. 1848-ban a sárkeresztúri kerület választotta képviselőjévé. Fivérével, Madarász Lászlóval a forradalom és szabadságharc idején a forradalmi eszmék egyik legkövetkezetesebb képviselője: a demokratáknak ahhoz a csoportjához tartozott, amely a feudalizmus összes maradványainak felszámolásáért küzdött. Tagja, majd elnöke az Egyenlőségi Társulatnak, melynek programját Petőfi szerkesztette. Újságjaik a Nép-elem és a Radical-lap, vezetői a Madarász-testvérek. Táncsics, Petőfi s néhány követjelölt között ők azok, akik az urbéri törvényhozás radikális szellemű folytatását követelték.⁸

⁴ Magyarország és a Nagyvilág 1867. 14. sz.; VU 1878. 18. sz.; 1861. évi Magyar Országgyűlés, 71.; Pallas L.

⁵ VU 1884. 7. sz.; 1861. évi Magyar Országgyűlés 57.

⁶ Magyar Hírlap 1850. 221. sz.

⁷ VU 1878. 45. sz. és 1879. 32. sz.; Új Magyar Lexikon.; 1861. évi Magyar Országgyűlés. 468.

⁸ VU 1898. 26. sz.; Vö. Szabó E., Társadalmi- és pártharcok a 48/49-es magyar forradalomban. (Bp. 1949) 119.; Új Magyar Lexikon.

107. ábra

A debreceni országgyűlésnek mindvégig aktív tagja volt, indítványára tárgyalta az országgyűlés a távollevő képviselők ügyét (január 22), s több ízben sürgette, hogy ezeknek az országgyűlésen való megjelenését kötelezővé tegyék. Radikális nézeteit juttatta kifejezésre a hazaárulók (véstörvénytörők), a békepártiak, és több, a forradalom és szabadságharc továbbvitelét érintő kérdésben.⁹

A szabadságharc leverése után ellene felhozott vádirat hosszan sorolja „bűneit”, amely szerint „... Ferenc József trónörökösödését ... kétségbevoná, az országgyűlést Debrecenbe követé, a gyűlésen épp úgy, mint sajtó útján, nevezetesen a «Jövő» hírlap 5. 8. 13. 23. számaiban erélyes módon a nép fanatizmusát a cs. k. seregek elleni harc végiglen folytatására s a dinastia s mindazok elleni gyűlöletre, kik mérsékelt s kibékülésre hajlandó érzelmeket tüntetnének ki, serkenteni igyekezett; az országgyűlést és a forradalmi kormányt Kossuth politikájának föltétlen elismerésére, a föllebbi cél elérése tekintetéből rettegési rendszabályok alkalmazására, a nemzetet pedig Kossuth, a forradalmi kormány és az országgyűlés mint az egyetlen törvényes hatalom iránti teljes bizalomra fölhívta...” — továbbá „azon javaslatot tévé április 14-e előtt, hogy a dinastia trónvesztett, száműzött, s az ország független republikai státusnak nyilatkoztassék; végre 1849. április 14. határozat teljes beleegyezését azzal tüntette ki, hogy június 12-én Kossuthnak rendszabályokat javasolt a respublica és a forradalom érdekében...”¹⁰

⁹ Pap D., A parlament Debrecenben 1849. (Lipce 1870) 51.

¹⁰ Magyar Hírlap 1850. 221. sz.

Halálbüntetését a kegyelem kilenc évi várfogságra változtatta, melyet Kufsteinban töltött ki. 1861-ben Fehér megye sárkeresztúri kerületének képviselője lett.¹¹

Az országgyűlés egyik jellegzetes alakja. 1868-tól a Negyvennyolcas Párt, 1874-től a Függetlenségi Párt egyik vezetője volt. Hosszú képviselői pályafutása alatt több ízben korelnök.¹²

Válly János (1826—1896) szintén Szatmár megyei birtokos, a csoport legkevésbé ismert tagja. Tanulmányait Eperjesen és Sárospatakon végezte, majd joggyakornok Debrecenben. 1846-ban ügyvédi vizsgát tett. Részt vett az 1847—1848-i pozsonyi diétán. A szabadságharc alatt nemzetőr százados az erdélyi hadjáratban. 1850-ben járásbíró, de a hűségeskü követelése elől lemondott, majd nagy birtokán gazdálkodott. 1861-ben főjegyző volt, amikor Szatmár megye fehérgyarmati kerülete képviselőjévé választotta. Előzőleg mint a szatmári református egyházkerület gondnokát, a februári pátenst elleni küzdelméért elítélték.¹³

Vidacs János (1826—1873), a csoport egyetlen polgári származású tagja, Vidacs István mezőgazdasági gépgyáros fia. Jogi tanulmányait a pesti egyetemen végezte. 1848-ban Petőfi, Vasvári és Jókai köréhez tartozott, részt vett a március 15-i forradalomban, tagja volt a Közcsendi Bizottmánynak. A szabadságharc idején honvéd százados. A fegyverletétel után külföldre ment. 1851-ben Olaszországban a svájci határon elfogták és elítélték. Egy évig a Neugebäude foglya. Utána Josephstadtban raboskodott, miután halálos ítéletét várfogságra változtatták. 1853-ban szabadulva, egy időre visszavonult a politikai élettől, apja gyárában gépészetet tanult, majd abonyi birtokukon gazdálkodott. Alig két év után azonban újra letartóztatták és Salzburgba internálták, de innen rövid idő múlva visszatérhetett. 1858-ban átvette apja gyárának vezetését. Az országgyűlésbe már mint gyáros került 1861-ben, amikor szülővárosa, Bánátkomlós megválasztotta. Jelentős tevékenységet fejtett ki a pesti demokrata kör alakítása és a honvéd egyletek szervezése körül.¹⁴

Korábbi közéleti szerepük rövid felvázolásával már jelezni tudjuk a csoport politikai arculatát. Ahogy koruk nagy történelmi eseményeiben részt vettek, az meghatározta további útjukat is. A forradalmi idők elmúltával a 60-as évek parlamenti küzdelmében vállaltak szerepet. Törekvéseik a 48-as forradalom vívmányainak magatartásáért egy táborba vezette őket. Az 1861-es országgyűlés április 6-án nyílt meg a budai várban „számos felsőházi, de gyér alsóházi tag jelenlétében”.¹⁵ Az első ülést a Nemzeti Múzeumban tartották, ahol képviselőink is megjelentek. „Találkoztam hű elvbarátokkal, — írja Madarász — Kállay Ödönnel, László Imrével, . . . s ismerkedtem meg az újabbak közül . . . Patay István, Válly János, Vidacs János és több képviselővel”. Ezek közé tartozott még Böszörményi, Bobory, Csiky s a későbbi szélbál párt más tagjai, Csanádyt kivéve, akivel egy későbbi találkozón történt az ismeretség.¹⁶

¹¹ 1861. évi Magyar Országgyűlés. 470.

¹² Magyarország és a Nagyvilág. 1867. 14. sz.; Pallas L.; 1861. évi Magyar Országgyűlés. 474.; 1898. dec. és 1899. márc. között, 1901. okt. és 1910. júniusában volt korelnök. Balla A., A magyar országgyűlés története. (Bp. 1927) 203, 213, 233, 336.

¹³ Magyarország és a Nagyvilág 1867. 14. sz.; Pallas L.; 1861. évi Magyar Országgyűlés. 474.

¹⁴ Magyarország és a Nagyvilág 1868. 9. sz.; VU 1873. 46. sz.; Új Magyar Lexikon.; 1861. évi Magyar Országgyűlés. 474.; Szakács M., FA 13 (1961) 299—317. — Sokoldalú közéleti tevékenysége külön tanulmányt igényel.

¹⁵ 1861. évi Magyar Országgyűlés jegyzőkönyve.

¹⁶ Madarász J., Emlékirataim 1831—81. (Bp. 1933) 338.

vánja a forradalmat” — írja Madarász. S az 1861—1865 közötti néhány év, melyet somogyi birtokán gazdálkodva töltött, egyre jobban meggyőzte őt arról, hogy a középnemesség nagy része mennyire eltávolodott a reformkor és a szabadságharc korának nagy liberális eszméitől, meggyőzte, hogy az „alkotmányos szabadsághoz hű, régebbi barátai” közül is sokan „vágyták a kiegyezhetést áldozatok árán is”. Élesen látta ezt a folyamatot, amelyről így ír: „Két év megtörte a kisebb- és középbirtokosokat, kik . . . mindig elől jártak. Másik két év azokat, kiket évtizedek nem ingathattak meg. S így a nép, a nemzet zöme megfosztatván természetes vezetőitől, csoda-e a lesben álló hatalom és hű csatlósai elérkezettnek látták az időt a nemzet megpuhítására . . .”¹⁸

Az 1865-ös országgyűlés december 10-én ült össze. Itt már határozottan szétvált pártok voltak. Madarászek végleg leváltak a Tisza-Ghiczy vezette, „pecsoviccsá” váló balközépről. Mintegy húsz képviselővel ezután alakult meg a szélsőbaloldali pártja. Kapcsolataikat teljesen megszakították a balközéppel, értekezleteikre sem jártak, összejöveteleiket hol az egyik, hol a másik képviselőtársuknál tartották.

A hét képviselő első együttes fellépésére az 1866. február 24-i alsóházi ülésen került sor. Itt a felirati vita s Deák feliratának elfogadtatása volt napirenden. Madarász a felirati javaslat szavazat alá bocsátását kérte. A szavazat felállással történt. A felirat mellett feláll az egész ház, ellene hét a legszélső baloldalon.¹⁹ A „rengeteg többség” szavazata után az elnöknek ki kellett volna mondani a végzést, de az az ellenpárt javaslatára követelte az ellenpróbát is. A szavazás alatt — írja Madarász — „. . . mi 20-an 30-an ülve maradtunk. Vannak, kik a nagy többséggel szembeszállni nem szeretnek. Azt vettük észre, hogy elvtársaink közül néhányan a zaj alatt kisompolyogtak, később, hogy többen ülve maradtak. Az elnök kérde ekkor, «kik nem fogadják el a feliratot?» Ekkor álltunk fel mi heten, én, László Imre, Kállay Ödön, Csanády, Patay, Vályi és Vidacs.” Mindezt persze az ellenpárt gúnyolódása kísérte, amelynek a hét képviselő a jövőben még jobban keresztültüzébe került.²⁰

A szélbal mint párt egyöntetű fellépésére ugyanezen év június 11-i ülésen került sor, amikor az inség ügye került a parlament elé. Kállaynak ez ügyben benyújtott indítványát jelöli ennek a lépésnek Madarász. Az indítvány helyesen tárja fel azt az összefüggést, amely ennek a problémának a végleges megoldása és az alkotmányos szabadság visszaállítása között fennáll.

A szélbal képviselők az 1865—68. évi országgyűlésen (108. ábra) a közös ügyek tárgyalásánál támadták leghevesebben a kiegyezés készülő művét. A közös ügyek legszenvedélyesebb támadója Madarász József volt, a szélbal olyan jeles személyei mellett, mint Böszörményi és Simonyi. De csoportunk többi tagjai is éles szavakkal ítélték el az uralkodó osztályok készülő megegyezésének ezeket a pontjait. Nézetük szerint csak az uralkodó közössége ismerhető el, a közös ügyek és azok közös kezelése, lemondás az állami önállóságról. A maroknyi kisebbség szavát azonban elnyomta a megalkuvásra mind jobban hajló, Deák vezette többség szava. A „magyartalan magyarok” s a „conservatívok tábora” kárörvendve hirdette,

¹⁸ Madarász J., i. m. 349.

¹⁹ Uo. 356—57.; Országgyűlési Emlékkönyv 1866. (Pest 1866) 314.

²⁰ A Deák-párt tagja több mint 200 képviselő volt, a balközépé közel 100, a szélbalé kb. 20. — A hét képviselőt, mint a párt vezetőit, „hét vezér”-nek, „hét görög bölcs”-nek gúnyolták, hasonlították a hét sovány esztendőhöz, a göncölszekérhez stb.

Ez is koronázási diszmenet.

A szélső baloldal tagjai így vettek részt a koronázási diszmenetben.

109. ábra

hogy „megtört a nemzet forradalmi szelleme. Elérkezett a megalkuvás korszaka” — írja keserűen Madarász.²¹

A kiegyezés utolsó fázisa a királykoronázás volt. A törvényes királynak kellett szentesíteni a 67-es törvényeket. Megakadályozni ezt már nem lehetett, a szélbal együttes fellépésével azonban késleltetni próbálta. A június 4-i ülésre lett kitűzve a koronázás tárgyalása. Ezen az ülésen Madarász és Böszörményi nyújtott be javaslatot a koronázás elhalasztása iránt. A párt tagjai Madarász „határozottabb indítványát mellőzván” Böszörményi javaslatát fogadták el, amelyet 14 képviselő aláírásával ellátva tettek le a ház asztalára. Böszörményi távollétében Madarász indokolta a javaslatot. Szövege a következő: „Miután törvényeink szerint a koronázás oly cselekmény, mely az ország és a fejedelem közt tetteleg élő alkotmány biztosítása végett kötött és a hitlevélben kifejezést nyert szerződést ünnepé-

²¹ Madarász J., i. m. 349.

lyesen megpecsétli; miután, az 1790. I:X. és XII. és az 1848-i törvények ellenére se az ország területi épsége, se önálló független alkotmánya nagyrésztben mind- eddig helyre nem állíttatott; . . . annál fogva a képviselőház, a jelen és utókor iránti kötelességtől áthatva, határozatilag kimondja, *hogy a koronázás*, az ország alkotmánya és törvényeinek, különösen az 1848-i törvényeknek, a jogfolytonos- ság kívánata szerint leendő teljes és tetteges helyreállításáig, törvényesen meg nem történhetik”.²²

A javaslat sorsa előre látható volt.

A koronázás napján a ház elnöke az ülés megnyitása után felhívta a képviselőket, hogy a koronázás ünnepélyén testületileg jelenjenek meg. Képviselőink, törvénytelennek tartva, nem vettek részt azon. A hivatalos sajtó, ha tudott is róla, természetesen nem vett tudomást erről, hiába keressük nyomát lapokban vagy iratokban. Egyetlen korabeli adat utal „kirándulásukra”: a Ludas Matyi gúnyképe. A június 15-én megjelent számban, tehát egy héttel az esemény után, közöl egy képet „Ez is koronázási díszmenet” címmel. Aláírása: „A szélső bal- oldal tagjai így vettek részt a koronázási díszmenetben” (109. ábra). A lóvasút kocsijában hét ülő személy alakja látszik elég jól kivehető arcvonásokkal. Nem mindegyike azonosítható azonban csoportképünk tagjaival. A kocsi hátsó részében ülő négy személy közül a leghatározottabban a harmadik helyet elfog- láló Madarász ismerhető fel. Mellette jobbról Bobory, balról Patay és Csiky Sándor, míg a kocsi elején ülő három személy nehezen azonosítható bármelyik szélső képviselővel. Ebből az következik, hogy a rajzoló tudatosan törekedett arra, hogy a személyek felismerhetők ne legyenek, sőt az útirány sem — képün- kön Újpestet jelöli meg —, a lényeget így is kifejezésre juttatta, hogy a szélső- párt hét tagjának távozásáról van szó. A koronázás 46. évfordulóján, 1913. június 8-án, a „Vasárnapi Újság” 23. száma közli a képviselői csoport fényképét „A hét kuruc” címmel, a következő aláírással: „az a hét függetlenségi képviselő, akik nem vettek részt az 1867-i koronázáson, hanem kimentek előle Czinkotára.” Felsorolja az ábrázoltak neveit is. A hét személy közül Madarász ekkor még élt, a közlésre azonban nem reagált. Mindenesetre a „cinkotai magyarok” elnevezés ekkortól maradhatott a kép szereplőin.

A fénykép keletkezésének időpontjául két dátum kínálkozik. Az egyik a koro- názás napjával hozható kapcsolatba, de az 1866-os parlamenti események is okot szolgáltathattak arra, hogy a hét képviselő közös képen örökítesse meg magát.

A másik kérdés, hogy azonosak-e a Cinkotára kivonult hét képviselővel. Jóllehet ezt az eseményt Madarász sem említi emlékirataiban, a két kép megjelenése és szövege mégis nyilvánvalóvá teszi azt. Nem lehet véletlen az sem, hogy a cso- portkép éppen arról a hét képviselőről készült, akiket együttes fellépésük ismertté tett olyannyira, hogy ellenfeleik — némi túlzással — a szélsőpártot azonosították velük. A képviselők tüntető távolmaradása a koronázási aktusról az akkori, a kiegyezést létrejött formájában következetesen elutasító politikai állásfoglalásuk- hoz tartozott.

A szélső pártból 1868-ban alakult 48-as párt a 48-as eszmék, valamint Kossuth népszerűsítésével a forradalmi hagyományok közvetítője lett. S ha a későbbi évek folyamán sokat fel is adtak követeléseikből, a 60-as években a haladó parlamenti ellenzékét jelentették.

SZAKÁCS MARGIT

²² Uo. 361.; 1867. június 4-i ülés jegyzőkönyve.; PH 1867. június 9.

DIE „UNGAREN VON CINKOTA“

Das in der Photoabteilung der Historischen Gemädegalerie im Nationalmuseum befindliche Gruppenbild stellt sieben Landtagsabgeordnete dar: Alexander Csanády, Stephan Patay, Emmerich László, Edmund Kállay, Joseph Madarász, Johann Vályi und Johann Vidacs, Mitglieder der extrem linksgerichteten Opposition.

Sie begannen ihre politische Laufbahn in der Reformzeit und die Mehrheit von ihnen übte während der Zeit des Ausftandes und Freiheitskrieges von 1848—49 eine rege Tätigkeit aus. Von 1861 an waren alle bereits Abgeordnete und kämpften als Mitglieder der auf den Landtagen von 1865—1866 konstituierten Partei der äußersten Linken gegen den Ausgleich. Auf der Sitzung vom 4. Februar 1866, wo sie geschlossen gegen die Adresse stimmten, wurde ihr Name erstmalig bekannt. Auf den 67. er Landtagen griffen sie jene Punkte des Ausgleiches scharf an, die Schmälerung der staatlichen Selbständigkeit bedeuteten: die gemeinsamen Angelegenheiten. Gegen die dem Ausgleich geneigte Mehrheit jedoch kämpften sie erfolglos. Sie nahmen den von den 48er Errungenschaften vieles aufgebenden Ausgleich nicht an und protestierten aus dem Grunde auch gegen die Krönung. Sie blieben den Krönungsfeierlichkeiten fern und verbrachten diesen Tag (den 8. Juni 1867) gemeinsam in Cinkota. Darauf weist ihr im Jahre 1913 in „Vasárnapi Ujság“, (der „Sonntagszeitung“) erschienenen Gruppenbild hin.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETE

1802-1847

Modern műveltségünk egyik legelső intézményét, a Magyar Nemzeti Múzeumot Széchényi Ferenc 1802. november 25-én alapította.

A Magyar Nemzeti Múzeum az alapítástól mostanáig híven kivette részét népünknek a haladásért, a nemzeti művelődésért vívott harcaiban. Sorsfordulatai követték népünk történetének életét. Az utóbbi másfél évszázad magyar történetével a Nemzeti Múzeum sorsa egybefonódott.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ALAPÍTÓJA

Széchényi Ferenc (1754—1820) ősei — katonák és főpapok — a nyugati Magyarországon éltek. Emelkedésüket, gazdagságukat, a XVII. század végén nyert grófi rangjukat az uralkodóháznak köszönhették. Szülei azonban előnyösen különböztek a Mária Terézia udvarában lebzselő főnemességtől. Ha túlzás is Illyés Gyula azon szava, hogy az idősb Széchényiek megmaradtak parasztnaknak, valóság, hogy idehaza egyszerű, birtokgyarapító életet folytattak és megőrizték magyarságukat. Széchényi Ferenc is tizennyolc éves koráig magyar földön, Sopronban nevelkedett, s csak felsőbb tanulmányai folytatására került a bécsi Teréziánumba.

Mária Terézia ezt, az eredetileg jezsuitákra bízott nevelőintézetet azzal a céllal alapította, hogy soknyelvű birodalmának előkelő ifjúsága itt egymáshoz szokva, olyan konzervatív nevelést kapjon, hogy felnövekedve, készséges kiszolgálója legyen az uralkodóház érdekeinek. Mire azonban Széchényi a Teréziánumba került, tanári kara jórészt világiakból állott és az intézetet eltöltötte a felvilágosodás szelleme.

Széchényi két évet töltött az intézetben s ezalatt a bécsi felvilágosodás kiválóságaitól, *Martini*, a jogbölcselet és *Sonnenfels*, a politika tanáraitól magába szívta a felvilágosodás eszmevilágát. Megismerkedett *Schönvisner István*-nal, a kitűnő magyar régésszel és éremszakértővel, továbbá *Alma Károl*-lyal, a magyar címertan megalapítójával. Közeli kapcsolatba került az udvari könyvtár hírneves igazgatójával, *Denis*-szel, aki a régi könyvek tudományába, a bibliográfiába vezette be. Politikai tevékenységének szellemi alapját és a történet emlékeinek szeretetét és ismeretét itt sajátította el s ez a két útravaló elkísérte életében.

Tanulmányait befejezve, 1776-ban kinevezték a kőszegi tábla ülnökévé. Még előbb feleségül vette Festetics Juliannát, az első magyar gazdasági intézet, a kőszthelyi Georgikon alapítójának, Festetics Györgynek hugát. Házasságukból négy gyermek született. Ezek legfiatalabbja Széchényi István, a nagy reformpolitikus.

Széchényi Ferenc tehetségét és tudását politikai pályán kívánta hazája javára kamatoztatni. József császár uralkodásának negyedik évében megpályázta Győr

megye főispánságát. A császár a fiatal pályázóra még nagyobb hatáskört bízott, kinevezve őt Horvátország helytartó bánjának, majd 1785-ben, mikor a régi megyei beosztást eltörölte s az országot tíz kerületre osztotta, a zágrábi kerület királyi biztosává.

Széchenyi pályáján csakhamar szembetalálkozott azzal a dilemmával: haladás, polgárosodás, avagy nemzeti önállóság és függetlenség. Bánhelyettes létére, Sopron vármegye közgyűlésén a koronázási jelvények Bécsbe szállításakor, ő indítványozta azt az erélyes hangú feliratot, amelyben a megye elismerte ugyan Józsefet örökös uralkodónak, de követelte, hogy az ország törvényeit és jogait tartsa tiszteltben. Viszont a nemesi adózást előkészítő, ugyancsak törvénytelenül kiadott népszámlálási rendeletet buzgón végrehajtotta.

Mégis Széchenyi lelkiismerete nem sokáig bírta e megoldatlan kettősséget. 1786 augusztusában betegségére hivatkozva, a valóságban azonban, mivel belátta, hogy a nemzeti fejlődéssel nem számolva nem lehet korszerű civilizációt létrehozni, lemondott állásáról s csak a császár halála után, a nagy nemzeti felbuzduláskor, az 1790—1791-es országgyűlésen lépett újra a közélet mezejére. Itt követelte a jobbágyság helyzetének rendezését, a protestánsok vallásszabadságát. Követelte a magyar nyelv jogait a közéletben. Csupa olyan posztulátumot, amelyek jó fél évszázad múlva valósultak meg. Mikor látta, hogy a rendek többsége hovatovább csak a nemesi előjogok biztosítására törekszik, a jobbágyságot pedig a régi rabszolgasorban akarják tartani, otthagya az országgyűlést, és újból a magánéletbe vonult vissza.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM MEGALAPÍTÁSA (1785—1804)

Széchenyi élete következő évtizedének előbb a születő új magyar irodalom pártolása és gyűjtő szenvedélyének kielégítése adott mélyebb tartalmat, majd ez az évtized emelte páratlan önzetlenséggel tett alapítványával nemzetünk nagyjai közé.

Irodalompártolását azzal kezdte, hogy Kónyi Jánossal lefordíttatta az agrárkérdés első hazai dokumentumát, Tessedik Sámuel német nyelven írt könyvét. Tervbe vette egy magyar tudós társaság felállítását, amelyet azután fia, Széchenyi István valósított meg az Akadémia alapításával. Összeköttetésben volt Kazinczyval, segítette többek közt Révayt, a nyelvészt, Decsyt, a történetírót, Vályi Andrást, a geografust; pártolta Csokonait és a fogságából kiszabadult Batsányit. Egyik titkára, Bárány Péter, az ő költségén adta ki az első magyar feminista röpiratot.

A legtöbbet tett *Hajnóczy József*, a Martinovics-féle összeesküvés mártírjának érdekében.

Ő 1779 elején azzal a feladattal került a gróf szolgálatába, hogy a sopronhorpácsi kastély könyvtárát rendezze. A közös felvilágosult világnézet és történelmi érdeklődés csakhamar összeforrasztotta Széchenyit titkárával, akiben a magas erkölcsiségű embert, a ragyogó intellektust és a széles tudományos képzettséget egyformán megbecsülte. Tehetségének megfelelő munkakört biztosítandó, 1786. január 30-án kinevezte Szerém megye alispánjának.

Sírmiumból származó antikvitásokkal *Hajnóczy* vetette meg Széchenyi (110. ábra) érem- és régiséggyűjteményének alapját. A rábízott könyvtár fejlesztésénél is része volt abban, hogy Széchenyi eljutott arra a gondolatra, hogy rendszeresen egy magyar és magyar vonatkozású, könyvgyűjteménynek, Hungarica-könyvtárnak vesse meg alapját, miközben megfogalmazott benne az a szándék is, hogy

110. ábra

ezt a gyűjteményét idővel felajánlja hazájának. A családi iktatókönyv tanúsítja, hogy legalább már 1786-ban megérlelődött benne ez a nemes elhatározás. A könyvvásárlások ettől fogva *Bibliotheca Regnicolaris Hungarica*, országos magyar könyvtár címen kerültek bevezetésre. Ezt a gyűjteményt Cenken újra Hajnóczy katalogizálta. József császár halála után ugyanis, mint nem nemes származású, elvesztette állását és ismét Széchenyinél talált elhelyezkedést. Az ő révén került Széchenyi összeköttetésbe Kovachich Márton György-gyel, a hazai diplomatika úttörőjével, akivel később szerződést is kötött magyar könyvtára gyarapítására. Kovachich kedvenc eszméje volt egy Pesten felállítandó nemzeti könyvtár létesítése, s még a XVIII. század végéről fennmaradt feljegyzése szerint ezt úgy tervezte, hogy a nemzeti könyvtár régiség- és képgyűjteménnyel legyen kapcsolatos.

Széchenyi múzeumalapítása tehát megfontolt, céltudatos cselekedet volt.

Eredménye gyűjtő szenvedélyének, munkatársai befolyásának és eredménye annak, a már Bessenyei által kezdeményezett, majd a Kazinczy vezetésével kiteljesedett művelődési mozgalomnak, amely a magyar nyelv kiművelése útján, haladó eszmék terjesztésével s korszerű kultúra kimunkálásával kívánta a nemzetet a cselekvő megújulás útjára vezetni. Eredménye volt mindenekelőtt magas erkölcsiségű patroitizmusának, amely 1802 márciusában érkezettnek látta az időt, hogy az uralkodótól engedélyt kérjen, miszerint kora ifjúságától fogva fáradhatatlan gonddal, nagy áldozatokkal szerzett, Magyarországra vonatkozó gyűjteményét hazája számára adományozhassa. A gyűjtemény ekkor 11 884 nyomtatványt, 1150 kéziratot, 142 kötet térképet és rézmetszetet, 2019 nemesi címert tartalmazott. Ezekhez járult 2675 darab érem, köztük 702 darab arany, továbbá az idehaza gyűjtött és a Neumann bécsi múzeumigazgatótól vásárolt régiségek és néhány képmás. Pénzben kifejezve az adomány 160 000 forintot képviselt, ami akkor igen nagy összegnek számított, ha meggondoljuk, hogy az ez idő tájt épített soproni kétemeletes, kettős szárnyú Széchényi-palota költségvetése mindössze 40 000 forintba rúgott.

Felsőengedélyt Ferenc császár reakciós, minden hazafias szellemű megmozdulást ellenőrző és akadályozó uralma idején már csak azért is szereznie kellett, mivel az országos múzeum tisztvielőit Széchényi az ő, és utódai kijelölése alapján kívánta kineveztetni s mivel azok fizetését a királyi ellenőrzés alatt álló egyetemi alap terhére szándékozott foganatosíttatni.

A fundáció hírének nemcsak a hazai irodalmi- és tudományos körök fogadták kitörő lelkesedéssel, hanem egész Közép-Európa tudományosságát is elismerésre készítette. A varsói, a brünnei, jénai, göttingi tudós társaságok, sőt a bécsi Szépművészeti Akadémia tagjaik sorába választották az alapítót. Jó későn, 1808-ban maga a császár is indíttatva érezte magát, hogy az aranygyapjas renddel tüntesse ki Széchényit.

A Habsburgok közül egyedül József nádor (111. ábra) az, akinek valóban sokat köszön a múzeum. Az alapítólevél őreá bízta a gyűjtemény kormányzását és a nádor körültekintő munkát és anyagi áldozatot nem kímélve, örök emlékezetre méltóan tett eleget e feladatának. Buzgalmának köszönhető, hogy már 1803. december 10-én a volt Pálos-kolostorban megnyílt a könyvteremből, az olvasószobából, az érem- és régiségek szobájából álló gyűjtemény, amelynek nagytermét Széchényi Rivetty Péter pesti festőművésszel dekoráltatta. A rendezést *Miller Ferdinánd*, a gyűjtemények őre, volt nagyváradi akadémiai tanár, és a melléje beosztott „segéd” *Petrovics Ignác*, az intézet első alkalmazottai végezték. A gyűjtemények azonban nem sokáig találtak itt otthonra. A napoleoni háborúk idején előbb 1805-ben Temesvárra, majd mikor Napoleon hadai már Győrig jutottak, 1809-ben a legértékesebb darabokat Nagyváradra menekítették. Közben a Pálos-kolostort ki kellett üríteni s a múzeum a régi központi egyetemi épületben kapott, az előző helyiségek négyeszeresére menő új szállást, s az 1811. június 30-án közzétett látogatási renddel a gyűjtemények megnyíltak a nagyközönségnek. Legpompásabb látnivaló volt akkor a 18 szekrényben kiállított éremtár. Három kötetben, Széchényi költségén, Schönwiser szerkesztésében megjelent az éremgyűjtemény katalógusa (*Catalogus nummorum Hungariae ac Transsilvaniae*, Pest 1806). A könyvtár már kiadott katalógusa után, ez volt a múzeumi gyűjtemények első tudományos jegyzéke.

Az alapítást követő első, 1807. évi országgyűlés 24. törvénycikke a nemzet birtokába vette az új intézményt. Megörökítették Széchényi Ferenc utánzásra

III. ábra

méltó bőkezűségét és megállapították, hogy ezzel a tetteivel a felállítandó Nemzeti Múzeum alapjait dícséretesen megvetette. („... *bisque fundamenta erigendi Musaei Nationalis zelo laudabili posuerit*”).

Népünk életerejének, műveltségteremtő tehetségének bizonyossága, hogy nálunk létesült a kontinens legelső nemzeti múzeuma. Olyan történelmi tény ez, amelyet kár volna, hogy tőlünk elvitatni engedjünk.

A kortársak — magyarok és külföldiek, VII. Piustól Jacob Grimmig s a debreceni tógátus diákokig nem gyakorlati értelmet tulajdonítottak a fundációnak, hanem Széchényinek a hazafias érzéstől sugallt, tudományt fellendítő, műveltségterjesztő áldozatkészségét magasztalták azokban a levelekben, amelyekkel az alapítást üdvözlötkék. Közülük talán a legmeghatóbb, a hazai közvéleményt legszembben kifejező Szabolcs vármegye rendének 1808. február 28-án kelt ízes, régi magyarságú levele: „... *színmutatást nem esmérő magyar szívünkbe belső örömet*

érezünk azon, hogy találtatott ma is oly nagy hazafi, ki nemzetünk pallérozására, anyai nyelvünk virágzására s hazánk történeteinek igaz ösméretére vezető útnak feltalálására, oly nagy áldozatokat teszzen..."

Első közgyűjteményünk az alapítástól fogva bizonyára joggal viseli a Magyar Nemzeti Múzeum szép nevet.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM KITELJESEDÉSÉNEK KORA (1804—1847)

Az új intézmény megalakulásával egyidejűleg a főkurátor — a nádor — a múzeum pénzügyi alapjának megvetését, állandó saját hajlékának felemelését, szervezetének kialakítását kívánta biztosítani.

Már 1804-ben saját hatáskörében rendeletet bocsátott ki a hazai nyomdászoknak, hogy az általuk nyomtatott minden könyv egy példányát a Széchenyi Könyvtárnak díjtalanul küldjék meg. 1812-ben az udvarnál sikerült kijáratnia, hogy a hazánkban talált régiségekből, amelyeket addig kivétel nélkül Bécsbe szállítottak, a múzeum számára is lehessen egyes példányokat válogatni.

Messzemenő tervei megvalósításához hozzájárult, hogy *Grassalkovich Antal* a múzeumépület céljára odaajándékozta a Hatvani utca (ma Kossuth Lajos utca) és a Kolbacher (Reáltanoda) utca közti telkét, amelyre *Hild Józseffel* megtervezette a múzeum leendő épületét. A gyűjtemények gyarapítására és pénzalapjának előteremtésére a nemességet igyekezett megnyerni, és ezért az 1807. évi országgyűlés elé terjesztendő emlékirat készítésével bízta meg Miller Ferdinándot.

A Museum Hungaricum — a Nemzeti Gyűjtemények — elintézése feltételei (Buda 1807) című latin—magyar szövegű elaboratum, a magyar muzeológia első tanulmánya, bevezető részében a nemzet becsületére hivatkozva a nagyvagyonúakat arról igyekezett meggyőzni, hogy „nemcsak magunk, hanem Hazánk hasznára is kellekik gazdagoknak lennünk, minden igazsággal is egy részét örökségünknek Hazánk magának kívánhatja”. A családi kincstárak, képgyűjtemények haszon nélkül porosodnak, míg azok a múzeumnak akár csak őrizetre átadva, az egész nemzet díszeré és kultúrájának emelésére szolgálnának. Szükség van múzeumi pénzalapra a nagy optimizmussal húsz főre kontemplált személyzet díjazására és mindenekelőtt a múzeumépület felemelésére. A múzeumot „ezen Magyar Tudományoknak szentelt Oltárt” fel kell ékesíteni a hazánkat érdeklő könyvekkel és iratokkal, történetünk eseményeit, városainkat és várainkat bemutató ábrázolásokkal, híres férfiak képmásaival. Kerüljenek ide a magyar földön talált műemlékek és eszközök, az érmek és pénzek, a fegyverek és ötvösművek. Összefoglalóan: „A Nemzeti Gyűjteményes Tárháznak magába kell foglalnia mindazt, ami a nemzeti literatúrához (tudományhoz) tartozik”. Ide számítnak még „a három természet rendéből” származó (az ásvány-, növény- és állatvilág), természettudományi és végül az ipartörténeti gyűjtemények. Láthatjuk, Miller és vele egyetértésben a nádor múzeumi gyűjtőprogramja is tökéletesen kimeríti a nemzeti múzeum fogalmát. Egyidejűleg és azonos célkitűzéssel világszerte csak a polgári alapítású British Museum szervezése volt folyamatban.

A *Museum Hungaricum* bármennyire a kor színvonalán álló tanulmány volt, bármilyen ékes szavakkal hívta fel arisztokráciánkat Széchenyi nemes példájának követésére, nem hozott kielégítő eredményt. Az országgyűlés szűkmarkúan a hadiadó minden forintja után mindössze egy garast ajánlott meg a múzeumi alapra,

112. ábra

az építkezést jobb időkre halasztotta. Nem kísérelte meg azt sem, hogy rést ütve az 1777. évi Ratio Educationis alapelvén, — mely szerint „a nemes tudományok igazgatása” a felségjogok közé tartozik, — a maga hatáskörébe vonja az új művelődési intézményt. Ráhagyták azt teljesen a főkurátorra, az országgyűlés által is felkért József nádorra.

A nagy gyűjtemények gazdái sem siettek a múzeum gyarapítására. A hédervári, európai színvonalú Viczay- és a Fejérváry gyűjtemény, a Brunswickok, vagy Festetics Sámuel képtára, sorra idegen kézre kerültek. Bécsben maradt az Esterházy képtár. 1820-ig a múzeumnak 231 ajándékozója közül mindössze 29, alig több mint 10 százaléka a műemlékeket birtokoló arisztokrata. Főleg a köznemesség, a városi polgárság és az értelmiség ajándékai gyarapították a gyűjteményeket. A legelső ajándékozó *Kindli Mátás*, pesti szücsmester volt. Ugyancsak a vármegyék és városok, a nemesség és polgárság szervezetei és ezen rendek tagjainak magánfelajánlásából jött össze a múzeum-alap, amely 1816-ig 479 541 forintra ment fel. Esterházy Miklós herceg 1000 forintot, Lizsinszky András, Pest város expeditora ugyanannyit szánt az alapnak. Valero Tamás pesti selyemgyáros 1600, Kiss Antal egyetemi tanár 6000 forint adománnyal szerepelt.

Széchenyi példáját követte *Marczibányi István*, aki 1815. április 20-án kelt

70 000 forintról szóló alapítványlevelében évi 400 forintos pályadíjat tűzött ki a megjelenő legjobb magyar munkára, három 100 forintos díjat pedig a múzeum által kitűzendő témák legjelesebb feldolgozására. A Marczibányi-díjakat először 1817. november 23-án osztották ki. Pethe Ferenc természeti históriája és Virágh Benedek Magyar Századok című munkája kapott jutalmat. Később a díjak kezelését az Akadémia vette át.

Az *Illésbázy-család* utolsó sarja a múzeumra hagyományozta kincstárát. Maga az alapító 1820-ban a Hungarica gyűjteményhez nem tartozó 9200 kötetet tartalmazó soproni könyvtárát engedte át, mint tudományos segédgyűjteményt, 6000 darab metszet kíséretében. Széchényi Lajos, Ferenc fia, 10 000 forintos alapítványt tett a Hungarica gyűjtemény gyarapítására.

A Természetiek Tárát — a Természettudományi Múzeum elődjét — 1808-ban Széchényi felesége, Festetics Julianna ásványgyűjteménye alapozta meg. További legfőbb gyarapítója Kubinyi Ferenc volt. Maga a nádor harmadfélezer darabbal növelte a gyűjteményt, s ugyanakkor a könyvtárnak ajándékozta Kovachich Márton György 12 000 forintot vásárolt kéziratgyűjteményét.

A múzeum szervezetén belül elsőnek 1810-ben a *Természetiek Tára* önállósult, amikor Tehel Lajost, Óbuda város orvosát custos-szá nevezték ki. 1811-ből való az első állattani szerzemény. A *Növénytar* ugyancsak a nádornak köszöni létesülését a Kitaybel Pál herbáriumának 7000 forintért történt megvásárlásával.

Az *Érem- és Régiségtár*, a mai Magyar Nemzeti Múzeum közvetlen őse és elődje, 1814. november 14-én *Haliczky Antal* örré történt kinevezésével lett önálló osztályá. Ugyanekkor Miller Ferdinánd igazgatói kinevezést kapott; a könyvtárnál utódja *Horvát István*, a neves történétíró lett.

Az Érem- és Régiségtár — *Kubinyi Péter*, a múzeum egyik mecénása költségén megjelent első katalógusa — a *Cimeliotheca Musei Nationalis* felosztása szerint négy részlegre és ezeken belül 47 alcsoportra tagolódott. Így osztályozták három évtizeden át a régiségeket. Állaga 1820-ban a következő volt: 83 darab pecsételő, 349 darab magyar régiség és kincs, 193 darab fegyver, 495 darab görög-római régiség, összesen 1110 darab. Az éremgyűjtemény ekkorra 12 000 darabra ment. Képtár felett ekkor nem rendelkezett, mindössze néhány arckép díszítette a gyűjteményt.

Svetics Jakab, a kőszegi kerületi tábla ülnökének kezdeményezésére 1825-ben Peter Kafft bécsi festőnél külön aláírások útján szerzett összegből megrendelték „Zrínyi kirohánása Szigetvárból” és „I. Ferenc császár magyar királlyá koronázása” c. két ormótlan nagyméretű festményt, amikkel azóta sem tudtak mit kezdeni.

Maga a nádor az építkezést szerette volna megindítani. Bár az 1811. évi devalváció mindössze 95 000 váltó forintra csökkentette a múzeum alapját, a következő évben Pestre rendelte *Johann Aman* bécsi udvari építész, adjon szakvéleményt arról, vajon a Grassalkovich-féle telek alkalmas-e az építkezésre? Aman a környék magas házakkal várható beépítésére és a tűzbiztonság követelményeire hivatkozva az itteni építkezést határozottan ellenezte. Soviniszta szemmel nézve, talán sajnálhatjuk ezt, mert ha az építkezés akkor megindul, úgy nálunk készül a világ legelső, eleve múzeumnak szánt épülete, míg most a British Museum (1823), Schinkel műve, a berlini Altes Museum (1830), a müncheni Glyptotheca (1835) után, a negyedik hellyel kell megelégednünk. Valójában azonban örülhetünk, hogy Hild terve nem valósult meg. Ez az egyemeletes, kisszerű épület nem a

legszerencsésebb tervezete a különben kiváló mesternek, és a gyűjtemények rohamos fejlődésével pár évtized alatt elégtelen lett volna azok befogadására. Mint műalkotás is csak a napóleoni háborúkat követő gazdasági pangás, Ferenc császár és a nagybirtokosok érdekközösségén alapuló, a haladástól rettegő, népelnyomó rendszert fejezte volna ki, míg a mostani palota hatalmas méreteiben a reformkor nagy alkotásai sorába tartozik s kifejezi a Magyar Nemzeti Múzeum és a magyar nemzet sorsközösségét.

Aman meghallgatása után alkalmasabb telek után nézve, a nádor választása a mai telek, Batthyányi Antal herceg kerti házzal bíró, 31 000 m² nagyságú majorságára esett. Az országúton lévő birtok ebben az időben kívül feküdt a városkapukon, vidékies környezetben, Pest város polgárainak káposztáskertjei, tehenészetei szomszédságában. A nádor városrendező tehetsége és tekintélye kellett ahhoz, hogy egyfelől meglássa Pest rohamos fejlődésének kilátásait, másfelől, hogy kortársai zúgolódása ellenére keresztülvigye akaratát e méltatlannak tetsző környezetben való építkezéshez. 1813-ban történt a vételi szerződés aláírása. A komplexumért 100 000 forint készpénzt és 120 000 forint összeg kamatait fizették az eladó hercegnek. Ugyanakkor a Hatvani-utcai telket házhelyekre bontva 94 670 forintért értékesítették. A Természettudományi Társulat és a pannoniái kö emlékeket mindjárt átszállították az új telken álló épületekbe, de az Érem- és Régiségtár, nemkülönben a Széchényi Könyvtár 1817-ig a régi helyén maradt. 1814 októberében a Szent Szövetségben egyesült három uralkodó, Ferenc császár, I. Sándor orosz cár és III. Frigyes Vilmos porosz király a bécsi kongresszusról Pestre rándulva, még a központi egyetemen tekintették meg ezeket a gyűjteményeket. Csak miután *Csáky László* nagyváradi prépost költségén a Régiségtárnak egy 44 láb hosszú csarnokot, a Könyvtár számára 42 lábnyi termet és annak előcsarnokát megfelelően átalakították és bebútorozták, került ide a teljes gyűjtemény. Az olvasóhelyiséget ekkor híres férfiak képei díszítették.

Közel két évtizedig ezek, az egykorú forrásokban régi múzeumnak nevezett épületek adtak helyet a táraoknak.

József nádor, a múzeum pártfogója azonban maga is látta, hogy elérkezett a Nemzeti Múzeum önálló otthonának és gyűjteményei kiteljesítésének pillanata.

Már az országgyűlés elején felvetette az építkezés tervét és még mielőtt arra fedezete lett volna, egyéni kockázatára, 1832. november 12-én szerződést kötött Jankovich Miklós gyűjteményének megvásárlására.

Jankovich Miklós (1773—1846) még Széchényi Ferenc előtt, szinte gyermekkorában kezdte gyűjteni a magyar múlt emlékeit. Életét teljesen történeti tanulmányai és gyűjteményei gyarapításának szentelte. Tudományos munkásságáért az Akadémia tiszteleti tagjává választotta. Gyűjteményét igazi hozzáértéssel, szervezett módszerrel gyarapította; ügynökökkel dolgozott, figyelte az árveréseket, cserekapcsolatokat épített ki. 1830-ban már felkérte Pest megyét, hogy gyűjteményének megvételét ajánlják az országgyűlésnek. Anyagi gondok sürgették, már a külföld is felfigyelt a piacra kerülő, nagyszabású, a maga nemében egyedülálló magángyűjteményre. Egyedül a nádor gyors cselekedete mentette meg azt a Nemzeti Múzeum számára.

A Jankovich-gyűjteménnyel 63 000 kötet könyv, köztük kerekén 50 000 darab *Hungarica*, 4000 hazai oklevél, 1400 kódex gyarapította a Széchényi Könyvtárt. Az Érem- és Régiségtár most nyerte el a szinte üres keretek kitöltésével anyagának maiglan legjelentősebb részét. Elsősorban a hajdan legvirágzóbb hazai mű-

iparunk, az ötvösség 1266 emlékét kell számbavennünk. A múzeumba került 192 darab kehely és serleg, 266 tétel egyházi és világi készlet, 490 darab ékszer, 318 darab gyűrű. Erről a részlegről *Rómer Flóris*, a nagynevű régész, már 1872-ben azt írta, hogy hússzorosan felülmúlja értékben azt az összeget, amelyen az egész Jankovich-gyűjteményt megvásárolták. A fegyvertár 174 darab, jórészt magyar eredetű, művészi kivitelű emlékekkel gyarapodott. A csaknem 7000 darabot kitevő éremgyűjtemény belső érc-értékét 2200 aranyra becsülték. A képtár 125 festményt foglalt magában, köztük Tintorettonak, Sodomának, Tiepolonak tulajdonítható darabokat, a XV. és XVI. századi magyar és német festészet sorozatát, pl. II. Rákóczi Ferenc és felesége Richtertől származó képmásait. A szobrok között kiemelkedő darab Pisano márvány Madonnája, Victor Kaiser kődomborműve (Pászkavacsora). Ugyancsak nemzetközi érték két Zsigmond-kori remekbe készült domborműves elefántcsont nyereg, amelyeket egy bécsi ügynök révén szerzett Jankovich a bukaresti Metropolitától 500 forintért, vagy Brandenburgi Katalin virginálja, melyet Stern Márk pozsonyi ügynök útján vásárolt Jankovich egy Bethlen grófnőtől a debreceni vásáron.

Az 1832—1836-os országgyűlés valósággal a Nemzeti Múzeum második megalapítójává lett, amikor tárgyalásainak vége felé „a nemzeti művelődés díszére” megalkotta a 36. törvénycikkelyt, amelyben helybenhagyta a gyűjtemény 125 000 forintért való megvásárlását és félmillió forintot ajánlott meg az intézet telkén leendő új épület felállítására, mégpedig úgy, hogy mindkét „somma” ne az adózó népet terhelje meg, hanem *egyedül a nemesi rendre* fog felosztatni és attól lesz beszedendő. A nádoron kívül *Kubinyi Ferenc* nógrádi követet, az archeológia hivatott művelőjét, a múzeum régi mecénását illeti a hálás emlékezés az országgyűlés ezen intézkedésének kezdeményezéséért és meghozataláért.

Az említett törvénycikkelyben találunk még egy üdvös rendelkezést, ami arról vall, hogy a múzeum dolgai megszűntek a tudósok és a műbarátok magánügye lenni, a nemzet kívánta azt most már felkarolni és ellenőrizni. A törvény 4. §-a kimondja, hogy a múzeum teljes állagáról az eddig hiányzó pontos leltárak készíttessenek és ezen munkának ellenőrzésére és meghitelesítésére az országgyűlés a maga kebeléből állandó bizottságot küld ki. Tagjai voltak ennek többek között *Deák, Bezerédy, Klauzál, Beöthy Ödön* és a távollévők követői közül *Kossuth Lajos*.

A nádor *Pollack Mihály* (1773—1854) „városi polgári építész”-t szemelte ki tervezőnek, aki előzetesen nemcsak a nádor alcsúti kastélyát, hanem a budai Sándor palotát, a Hentzy által 1849-ben lebombáztatott régi pesti Vigadót és a Ludoviceumot is építette. Pollack a klasszicista stílusban építkező reformkor legkittünőbb, nemzetközi mértéket alkalmazva is felül nem múlt építőművésze volt. Művészi gyakorlata, a görög-római hagyományokra visszamenő klasszicizmus nyugodt megjelenítésével, könnyen áttekinthető arányaival, megfelelt a magyar vérmérsékletnek, kivált mióta a szekszárdi vármegyeházán ezt a nemzetközileg elterjedt, polgárian monumentális stílust sikerült neki a magyar ízléssel otthonosabbá tennie. A klasszicizmus hazai hatására jellemző, hogy ebben a felfogásban épültek nemcsak a reformkor középületei, a városi paloták és szerény polgárházak, nemcsak a főrangúak kastélyai és a köznemesek kúriái, hanem stílus-elemei leszivárogtak a falusi, tisztán népi építkezésbe is. Paraszházainknak oly jellemzően magyarnak érzett oszloprendes, pilléres tornácai innen vették eredetüket.

Megbízó és kivitelező egyaránt tudatában voltak annak, hogy az egész monar-

chia legnagyobb építményéről, évszázadokra szóló emlékmű és műemlék emeléséről van szó, a nemzet műveltségalkotó akaratának megörökítéséről.

A nádor a terveknek felülvizsgálására kikérte *Pietro Nobile*, a bécsi akadémia igazgatójának, a szigorú teoretikusnak és nagytehetségű építésznek véleményét és ő maga is valódi hozzáértéssel alapos vizsgálatnak vetette alá Pollack terveit. Költségkímélés okáért el kellett hagyni az épület márványburkolatát és szobordíszzeit. Csak a timpanon háromszögébe került *Rafael Monti* müncheni szobrász Pollack fogalmazása szerint készült csoportozata. Középen Pannónia nőalakja trónol, két kezében egy-egy babérkoszorú, amelyeket jobbról a tudomány és művészet, balról a történelem és hírnév megszemélyesítőjének nyújt át. A jobb sarokban lévő alak a Dunát, a bal a Drávát szimbolizálja. Az eredeti terv ezek lábaihoz áru-bálákat akart tenni, jeléül a kereskedés és közlekedés szülte jólétnek. A nádor az utóbbiakat elmellőzte, mint amik nem tartoznak az épület rendeltetéséhez.

A porticust Pollack szobrokkal és reliefekkel kívánta díszíteni. Helyüket a mostanáig látható üres fülkéket jóreménység fejében meghagyta, fedezetet azonban ezekre sem sikerült kieszközölnie. Hasonlóképp elmaradtak a főlépcső támfalaira szánt dioskur vagy szfinx szobrok s az azok helyébe 1848-ban tervezett kandeláberek. A hátsó, Pollack-téri frontra eredetileg a középhangsúly fokozására oszlopsor volt szánva. Nobile tanácsára ezt pillérekkel pótolták, félpillér vastagságú előreugrással, úgy, amint azt Pollack kívánta.

A fundamentum ásásához a Hazai és Külföldi Tudósítások c. lap híradása szerint 1837. június 22-én fogtak hozzá. Bár az építkezést megzavarta Pest 1838-i árvíz-katasztrófája s a nyomában fellépő munkás- és anyagihiány és drágaság, — aminek következtében a kőművesek közt sztrájkmozgalom is keletkezett, — mégis aránylag rövid idő alatt befejeződött az építkezés. 1844 januárjában a főhomlokzat, 1847 júliusában az egész épület körül lebontották az állványokat. Kossuth a Pesti Hírlap önértékes tudósításában köszöntötte a várost a Rákosmezejétől fogva uraló, egyszerű alkotást és annak tervezőjét, aki a nemzet méltóságát kifejező eszméjét ilyen nemes alakban valósíthatta meg.

A múzeum palotája nemcsak a régi Pest környező házacskaik közül magaslott ki, maiglan fővárosunk egyik leghatalmasabb építménye. Téglalapja 109 × 70 méter területet foglal el, főpárkány magassága a járdától 24 m, beépített köbtartalma 157 600 m³. A Múzeum körúti nyolcoszlopos római stílusú porticus 34,70 m széles és a szabad lépcsővel együtt 27,30 méternyire lép ki a homlokfal elé.

A porticus nagyméretű, az atheni Erechteion mintájára készült kapuzata a pillérekkel három részre tagolt, 30 méter hosszú, 12 méter széles és 8 méter magas előcsarnoka vezet. Vele kapcsolatos a merész építményű, csaknem vízszintes boltozatú kerek előtér, amely a hozzá kapcsolódó benyílókkal napsütéskor tündöklő fényhatásaival mindig új meglepetést okoz. Padozatán néhány évtizede a balái római kori villa mozaikpadlózata van elhelyezve. A csarnokból indul a 19,28 méter hosszú, 16,28 méter széles, háromkarú lépcsőzet. Két oldalán egy-egy oszlopsorral karzatszerűen egybefoglalt nagyszabású helyiség, amelyet 1875 óta Lotz és Than falfestményei díszítenek.

A főlépcsőn át a római Pantheon mintájára épült kupolás rotundába érünk. Ez 14,70 méter átmérőjű és 15,17 méter magas. A bejárat tengelyébe helyezett márványkeretű ajtó a díszterembe, a két oldalajtó a kiállítási termekbe vezet.

A díszterem 31,92 méter hosszú, 13,75 méter széles és 10,11 méter magas,

két hosszanti vége 4—4 korinthosi oszloppal van tagolva, amelyek közös falazaton nyugodva, a karzatokat különítik el. Márványozott főpárkány fríze és rekeszes mennyezetdíszítése még Pollack idejéből való.

Az első és második emeleten sorakoznak a kiállítási termek és folyosók.

A földszintet kezdetben lakásoknak használták, ma az irodák, raktárak töltik ki. Ide a két oldalkapu vezet, amelyek közül jelenleg csak a Bródy Sándor utcai van használatban. A földszint és az első emelet mennyezete bolthajtásos. Mivel Pollack rendkívül lapos bolthajtásokkal dolgozott — ebben versengtek a pesti építészek — a falakat a nagy terhelés bírására igen vastagokra kellett méretezni. Az épület belsejéből, a fölépcsőhöz is csatlakozólag, melléklépcső vezet, amely a földszinten csarnokszerűen, előkelően tagolt helyiségbe torkollik és két igen tágas udvarra osztja az épület belső terét. Ez a földszinti előcsarnok most a szorongató helyhiány miatt ideiglenesen falazásokkal több helyiségre van osztva, emiatt gondosan méretezett architektúrája nem érvényesülhet.

A mai látogató, ha a puritán egyszerűségű főkapun át belép a múzeumba s míg elragadtatva gyönyörködik a márvánnyal és stukkókkal ékes reprezentatív termek sorozatán, önkéntelen is arra gondolhat, mi szüksége volt a múzeumnak e helyet, munkát és pénzt nem kímélő gazdaságra? A feleletet a kor stílusában s a magyar viszonyokban találhatjuk. A klasszicizmus bár egyszerűsödést jelentett, mégis csak leszámazottja, a kor igényeihez való áthangolása annak a csarnoképítő görög-római építészetnek, amely a reneszánsz nagystíliú, a barokk elkápráztató hatásokra törekvő palotáinak is előképe volt. A kor ízlése megkívánta, hogy a nacionalizmus profán áhitata az architektúrában is a nemes anyagok pompájával díszített grandiozitással hirdesse a múltat a jövővel összefogó nemzeti érzést. Korunk beton, üveg és alumínium építészetét nem szabad régibb korok művészetének mértékévé tenni. S ha nem is a sajátos múzeumi feladatoknak, a magyar művelődésnek szüksége volt e gazdag csarnokokra. Virágzott az már, csak elegendő hajlékot nem tudott még magának biztosítani. Az Akadémia, a Kisfaludy Társaság, a zenei élet, soká a múzeumban talált otthonra.

Az építkezéssel kapcsolatos költözködések, nemkülönben az árvízkor a műtárgyak mentése alaposan felforgatta a gyűjtemények rendjét. Ládákba csomagolva azok a város legkülönbözőbb pontjain, a Ludoviceumban, a várban, a pesti Jankovich-házban raktározódtak. Leltárak vagy nem készültek, vagy az összekeveredett anyagban hasznavehetetlenné váltak. Az új palotában való elhelyezkedés, a gyűjtemények kiállítása, a múzeumi anyag szakszerű feldolgozása nagy feladatok elé állították az intézet alkalmazottait. A nádor érkezettnek látta az időt, hogy a Miller Ferdinánd halála óta betöltetlenül hagyott igazgatói állásra pályázatot hirdessen. Választása a pályázók közül Kubinyi Ágostonra, Nógrád vármegye biztosára esett, akinek kinevezése 1843. április 4-én történt meg. Fizetése 2000 forint, váltócédulákban 4000 forintba rúgott.

Kubinyi Ágoston (1799—1873) nem volt valamely tudományág szakképzett tudósa. Azonban átfogó és korszerű műveltséggel rendelkezett, a dilettantizmust messze meghaladó hozzáértéssel gyűjtött természettudományi tárgyakat és érme-
ket — kitűnő szervezőerőről tett tanúbizonyságot. Példaképének Széchenyi Istvánt tartotta, hasznos, tevékeny élettel kívánta hazáját szolgálni. Munkásságának egész sor tudományos és ismeretterjesztő intézmény köszöni létét vagy felvirágzását, köztük a Fővárosi Állatkert és a ma is fennálló Ásványtani Társulat.

Múzeumi programjában a tudományos feladatok mellett nálunk először ő

hangsúlyozta a Nemzeti Múzeum népnevelő feladatát. A múzeumi kiállítások „*necsak a szemet gyönyörködtessék — írta — hanem tükrözni kívánják a nemcsak az archeológus, a történész, a természetvígsgáló részére, azokból alapos tudomást szerezni, hanem a mezőgazda, az iparúzó, a bányász is*”. Kubinyi (112. ábra) a polgári társadalom haladást szolgáló múzeumát kívánta kifejleszteni.

A személyzeti kérdések megoldására az igazgató 1845 februárjában tett a nádornak előterjesztést. A négy osztály élére egy-egy custost kívánt állítani, a Természetiek Tárához ezen kívül két segédőrt, továbbá egy könyvtári és egy régiségtári segédet óhajtott felvenni. A természetiek kitömött kapnának, két írnoki állás volna szervezendő az igazgatói iroda és a könyvtár munkájához. Nyerjen a négy osztály egy-egy szolgát, a kapus lássa el a házmeisteri teendőket és két udvaros tartsa fenn a tisztaságot. A nádor kissé keserényesen vetette rá az előterjesztésre kézjegyét: az elgondolás helyeselhető, de nincs fedezet. Szervezhető állásoknak tartja a régiségtár-őri és a könyvtári segédőri állásokat s hozzájárul egy írnok felvételéhez, továbbá egy szolgálta, kapus és udvaros felfogadásához.

A régiségtár-őri állásra tizenheten pályáztak, köztük három kiváló szakember: *Luczenbacher-Erdy János, Henszelmann Imre és Kiss Ferenc*. Kubinyi első helyen Erdy-t ajánlotta, akinek érdekében Széchenyi István is közbenjárt a nádornál, s akinek 1846. március 16-án megtörtént a kinevezése.

Június 6-án elhunyt Horvát István, a könyvtár addigi vezetője, helyébe június 26-án *Mátray Gábor*, a polihisztorkodó zenetörténész került könyvtárosnak. *Kiss Bálint* festőművész díjtalan, csak a múzeumban való szabad lakással jutalmazott képtárőri megbízását 1847-ben sikerült Kubinyinak kieszközölnie. *Blaskovich Béla* ügyvéd és *Ramis Antal*, eddigiapidíjas, írnoki alkalmazást nyertek. A szabadságharc végéig ezekből és a Természetiek Tára három custusából (*Szádler József, Frivaldszky Imre, Petényi Salamon János*) állott a múzeum tudományos személyzete, vagyis az igazgatóval együtt mindössze hét főből.

A múzeum belső rendjének biztosítására az igazgató új szervezeti szabályzatot készített. Legfontosabb rendelkezése ennek, hogy 1846-tól végre minden osztályon rendszeresítették a gyarapodási naplók vezetését. Bevezette a havonta tartott osztályvezetői értekezleteket. Latinból magyar lára állította az intézet ügykezelését. Gondolt a múzeum évkönyvének kiadására és a tanulmányutak rendszeresítésére. A muzeális anyag beszállítása után berendezve a termeket, mondhatni a mai napig tartó érvénnyel megállapította az egyes osztályok elhelyezésének rendjét.

Az első emeleten, a mai helyén, 14 termet kapott a Széchenyi Könyvtár. Nyolc terem — a régészeti kiállítás mai helye — az Érem- és Régiségtárnak jutott. A második emeleten a Természetiek Tárának 14 helyisége feküdt. Ezek egy részében most a Természettudományi Múzeum Ásvány- és Óslénytára helyezkedik el, míg a termék többi részét a Központi Régészeti Könyvtár és A magyar nép története c. kiállítás foglalja el, azzal a nyolc teremmel együtt, amelyek a Bródy Sándor utcai oldalon, a Szépművészeti Múzeum felépítéséig, a Nemzeti Múzeum képtárának elhelyezésére szolgáltak.

Széchenyi alapítása alig pár darab festményt foglalt magában. A Jankovich-gyűjtemény bár elég jelentős számú, de nagyon különböző művészi értékű anyaggal gyarapította ezt a gyűjteményt. A Nemzeti Múzeum első galériájának megalapítása *Pytker László* egri érseknek köszönhető. Az átengedett 190 darab, olasz és holland festők művét tartalmazó kollekción, ha mennyiségileg nem is hasonlít

ható az egykori magyar magánkézben lévő legnagyobb szabású gyűjteményekhez, minőségben — Bellini, Giorgione, Veronese remekeivel — egy színvonalon állt azokkal.

Az új épületbe a Pyrker-képtár került elsőnek beszállításra, és Kiss Bálint rendezésében, mindössze 47 forint költséggel, 1846. március 19-én, a nádor nevenapján, megnyílt a főváros első nyilvános festménygyűjteménye. Katalógusa, a múzeum első magyar nyelvű vezetője, még ugyanazon évben megjelent Mátray Gábor tollából. Mind a művészi élet, mind a múzeum további fejlődése szempontjából fontos esemény a Pyrker-képtár megnyitása. Az ország szívében ekkor tártult fel először a festők és a közönség előtt egy valódi művészi értékkel bíró, ízlésfejlesztő gyűjtemény, és most történt, hogy a festészet megkapta a hivatalos megbecsülés és elismerés pecsétjét, aminek hatása nem maradhatott el a rangtartó régi világban. Másfelől a képtár felállítása felszámolta az egész magyar múzeumügy kezdeti, egyoldalú könyvtári-levéltári és archeológiai-numizmatikai érdeklődését és ösztönt adott a hazai festészet alkotásainak egybegyűjtésére.

A Nemzeti Múzeum képtárának megteremtése Kubinyi igazgatóságának egyik leggyümölcsözőbb tette. Benne kell látnunk a Magyar Nemzeti Galéria és a Magyar Történelmi Képcsarnok megalapozóját.

1845 tavaszán szervezte meg a *József nádor Képcsarnok Alakító Egyesületet*, kifejezetten azzal a céllal, hogy az a múzeum mellett működve, a nádor hivatali működésének félszázados fordulójára, 1846. november 11-re megnyitható legyen a magyar galéria. Az egyesület 1848. július 31-ig 902 tagot toborzott, akiknek ötforintos rendes tagdíjaiból és 50 forintos alapító tagságából 9955 forint jött össze. Befolyt még 891 személy öt forintnál kisebb, néha csak krajcárokat kitevő, szegénysorsúak adományából 1058 forint. A legnagyobb összeget, 200 forintot Majláth György országbíró, az egyesület főpártfogója és Haulik György püspök adta. Kopácsy primástól és Esterházy Pál hercegtől már csak 150 forint tellett. Festményadományokkal is főleg a középnemesség és a városi polgárság gyarapította az alakuló gyűjteményt. Az első adományt, Barabás Miklós Vándor oláh családját, a Pesti Polgárörtség nyújtotta át. 1850-re 29 magyar festő 52 alkotását szerezte meg az egyesület, ami nem lekicsinyelendő szám, ha meggondoljuk, hogy negyedszázaddal előbb, az angol kapitalizmus virágkorában, a londoni National Gallery 48 festménnyel alakult.

A múzeum termeinek bebútorozását sokáig akadályozta pénzhiány. Az építkezésnek 1838-ban 400 ezer forintban meghatározott költségvetését nem sikerült betartani, végeredményben 612 946 forint 53 krajcárt tett az ki. A múzeumi alap kimerült, 5 és 6%-os kamattal terhelt kölcsönöket kényszerült igénybevenni.

A berendezésnél elsőbbséget a könyvtár kapott. Egyelőre négy termet szereltek fel olajmázolású puhafa bútorokkal. Az Érem- és Régiségtár berendezése egy főúri kastély ócska konyhaszekrényeiből került ki, a fegyvereket zöldre mázolt lécekre tették, az edényfelék gyalulatlan deszkapolcokra kerültek. A már 90 ezer példányra menő éremanyagból új tárlók híján csak a Széchényi-féle gyűjtemény kerülhetett bemutatásra.

Nagy súlyuk miatt a pannóniai köemlékeket nem lehetett az emeleten felállítani. E száznál többre menő — Kubinyi szavával élve — „tudományos kincs” a pincékben hevert. Elhelyezésére az Ötpacsirta utca (Pollack tér) mentén az igazgató árkádsoros lapidáriumot szeretett volna emeltetni, — ha lett volna arra fe-
dezet.

Az új palotában, a Pyrker-képtárat kivéve, legelőbb nem is a múzeum saját anyaga került a közönség elé, hanem a Kossuth Lajos rendezte, 1846. augusztus 11-én megnyílt harmadik Országos Iparműkiállítás, a polgárosodó és industrializálódó ország felsorakozása, amely 12 teremben és az udvarokon 516 kiállító készítményeit mutatta be.

De ha tárgyi és személyi kiadások tekintetében a nádor szinte már krajcároskodott, az eladásra kerülő magángyűjtemények megmentésénél tudott nagyvonalú lenni. Az árvíz következtében súlyos károsodást szenvedett állattani gyűjtemény részére 1842-ben 3000 forintért megvásárolta a *Treitschke-féle* 9500 példányt tartalmazó klasszikus lepkegyűjteményt. A könyvtár 1843-ban a *Budai Krónika* teljes példányával, 1845-ben a *Thuróczy Krónika* hártýára nyomott és miniált augsburgi kiadásával gazdagodott. Az Éremtárnak megvásárolta Weszerle és Kiss professzorok nagyszabású éremgyűjteményeit, az előbbi 20, az utóbbit 12 ezer forint árban. Az elhunyt Horvát István 30 ezer kötetes könyvtárának megvételére 60 ezer forintos előszerződést kötött az örökösökkel. Ez volt az 1847. január 13-án bekövetkezett elhunytá előtt a nagyemlékű palatinus utolsó intézkedése a múzeum érdekében.

A berendezkedés eltartott egészen 1848-ig. Már István nádor rendeletére hivatkozással nyíltak meg január 24-én az összes táruk, amikor új látogatási rendet vezettek be. Vasár- és ünnepnap kivételével naponta 9—1-ig volt látogatható a múzeum. Hétfőn és csütörtökön az Érem- és Régiségvár, kedd és pénteken a Természetiék osztálya és a Kézműgyűjtemény, szerdán és szombaton a Képtár. A látogatók azonban a sok szabadon hagyott emlékre tekintettel különválva nem járhattak a termekben, hanem a vezető mellett kellett hogy maradjanak.

FEJŐS IMRE

TÍZÉVES A NEMZETI MÚZEUM ADATTÁRA

A magyar régészeti kutatás szempontjából 1866. döntően fontos év volt. Rómer Flóris mint „A magyar tud. akadémia régészeti bizottságának előadója” — ekkor adta ki **MAGYARORSZÁG FÖLDMÍVELŐIHEZ!** c. röpiratát, amellyel megvetette a hazai tudatos régészeti feltárás és műemlékvédelem alapját.¹ Rómer életútja generációk sorának szolgált útmutatóul és működését már több ízben méltatták.² Ezúttal csak arra kívánunk rámutatni, hogy mindaz az aggodás, törődés, amely a magyar föld oly gazdag régészeti leleteinek, műemlékeinek megmentése érdekében részéről felvetődött, csakis a hazánk felszabadulása utáni évtizedekben valósulhatott meg.

Az ország első múzeuma, a Magyar Nemzeti Múzeum, 160 éves fennállása óta egyben a régészeti kutatás irányító szerve is volt. A lehetőségekhez képest kivette részét minden időben a szükséges feltárásokból, leltározásokból és kiállítások létrehozásával is szolgált a népművelést. A két világháború között egységes irányítószerv még nem működött, az ásatások anyagi fedezete esetenként, a legkülönbözőbb anyagi forrásokból, alapítványokból, sok esetben szükségmunkásokkal teremtdődött meg. A vidéki múzeumegyletek révén egyes vidéki múzeumok körzetükben folytattak ásatási tevékenységeket.

A hazánk felszabadulását követő nehéz időszakban is egyre nagyobb súllyal lépett előtérbe a szervezett régészeti feltárások szükségessége. Első ilyen kezdeményezés volt a Közgűjtemények Országos Főfelügyelősége létrehozása (KOF).

Ez 1945—1949 között felmérte a második világháború okozta súlyos károkat a múzeumokban, számbavette a magángűjteményeket, az esetenként szükséges rövid leletmentések anyagi fedezetét is biztosította.

A KOF megszűnése után az 1949/13 tvr. által életre hívott Múzeumok és Műemlékek Országos Központja (MMOK) vette át — többértű feladatai mellett — a tudatos, szervezett és a törvény által szabályozott, irányított régészeti feltárások adminisztrációját, biztosította az évenként emelkedő anyagi fedezetet. Megkezdte a múzeumok nyilvántartásának megszervezését, a magángűjtemények törvényben előírt védetté nyilvánítását. Ezek a munkálatok szükségszerűen következtek az említett tvr. szelleméből, amely fokozott védelemben részesítette a föld mélyén vagy föld fölött lévő műemlékeket, illetve a magántulajdonban lévő műtárgyakat. A szocializmus útjára lépő Magyarország eddig soha nem látott iramú építkezésbe kezdett, ezek a hatalmas ipari és mezőgazdasági létesítmények természetesen rendkívül fontos és jelentős régészeti objektumokat hoztak napvilágra. Szükséges volt tehát egyidejűleg a szervezett leletmentő ásatások megfelelő anyagi és szakmai bázisát megteremteni. A földek, bankok, nagyüzemek államosításának országos problémái mellett jutott kellő anyagi fedezet és szakember a

¹ MNM Adattár — MT. III. 42./1963. szám.

² Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. I. (Bp. 1958) 1—78.

leletmentő ásatások lebonyolítására is. Mindezen munkákat egészen 1952 decemberében történt megszűnéséig a MMOK végezte.

A MMOK megszűnése után a közoktatásügyi miniszter a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárát bízta meg — a fenti hatáskörök átruházása mellett — a feladatok elvégzésével.

A 160 éves Magyar Nemzeti Múzeum legfiatalabb osztálya — csakúgy mint a Régészeti Könyvtár — 1952-ben létesült. Először csak Nyilvántartási Csoportként működött 1 tudományos és 1 gépíró munkatárssal. Helyhiány miatt a padlástér területét elfoglaló régészeti raktárból elfalazott kőpadlós helyiségben, szerény keretek között kezdte meg működését. Ekkor még csak a múzeum régi anyagának, régészeti vonatkozású feljegyzéseinek gyűjtése, az ásatási naplók egy helyen történő tárolása, a nyilvántartási kartonok felfektetése, valamint a védett magángyűjtemények számbavétele volt feladata.

Az országban folyó ásatások pénzügyi kereteinek központi folyósítása a dokumentációk terén is döntő változást hozott. A 803—015/1952. VI. K. M. számú rendelet az ásatások szabályozása tárgyában már a legrészletesebben előírja a terepen történtek rögzítését, annak valamennyi formáját, és az ásatási naplók eredeti példányának, mellékleteinek őrzési helyéül a Nemzeti Múzeum Adattárát jelölte meg. Ez a rendelkezés minden téren rendet teremtett az eddigi szokásjogok terén, és először valósította meg a Rómer által körvonalazott törekvéseket is.

A MMOK megszűnése után — egy ideig három tudományos dolgozóval — az Adattár fokozatosan egyre több, jelentős feladatot látott el. Legfőbb operatív munkája a leletmentő ásatások lebonyolítása és irányítása volt — és maradt mind a mai napig!

1952-től kezdve a közoktatásügyi, majd művelődésügyi miniszter biztosítja — az Adattár kezelésében — az országban folyó leletmentések lebonyolításához szükséges hitelkeretet. Ez az összeg természetesen a nagyszabású ipari létesítmények, és a gépesített mezőgazdasági munkálatok ütemének megfelelően, évenként szükségszerűen emelkedik.

A hazánkban folyó tervszerű tudományos kutatások célját szolgáló akadémiai ún. „A” téma ásatások, valamint a művelődésügyi miniszter által nyújtott ún. „B” téma kutatások adminisztratív lebonyolítását is Adattárunk látja el.

Az elmúlt tíz esztendő régészeti tevékenysége a nálunk tárolt ásatási dokumentációk tükrén át nézve egyre emelkedőbb tudományos és technikai színvonalat mutat. A 20—30 év előtti ásatások „magánjegyzetblokk”-jaitól, emlékeztető rajzaitól a mai korszerű ásatási dokumentációk begyűjtéséig hosszú és nem is töretlen volt az út. Azonban ma már ott tartunk, hogy — az előírt szabályokat mindig szem előtt tartva — régészeink szívesen és önként adják át megőrzésre eredeti naplóikat, rajzaikat, fényképeiket, tudva, hogy anyaguk számukra mindig rendszerben rendelkezésre áll és szerzői joguk a legmesszebbmenőkig biztosítva van.

Fontos munkánknak tartjuk országos jellegű leletmentő tevékenységünkkel kapcsolatosan a régészeti ún. „védett” területek tényleges megóvását is.

1961. december 19-én jelent meg a Beruházási Kódex Vhr. 45/1961/29. § (4. bek.) rendelkezése, amely biztosítja, hogy az országban létesítendő valamennyi építkezést megelőző beruházási szemlén a Magyar Nemzeti Múzeum képviselője is részt vegyen, észrevételeit rögzítse. 1962-ben 175 ilyen szemlére mozgósítottuk az illetékeseket, jórészt vidéki múzeumaink dolgozóit. (1963. október 31-ig 280 esetben bonyolítottunk le ilyen irányú szemlét.)

Adattárunknak operatív, központi irányító feladatán kívül, fontos szerepe van a tudományos kutatásban is.

Három gazdag gyűjteménycsoportunk van: Kézirattár — Nyilvántartás — Fotótár. Ezeket mind a régészettudomány szolgálatába állítottuk.

KÉZIRATTÁR

1952-től kezdve az egész ország valamennyi ásatási tevékenységének jelentése, dokumentációja egy helyen, az Adattárban található meg. Tehát a terepbejárások, leletbejelentések, gyűjtések, tanulmányutak stb. — leletmentő és akadémiai ásatások teljes naplói, rajzai, fényképei, az Országos Műemléki Felügyelőség nagyszabású munkáinak példamutatóan szép dokumentációs anyaga képezik törzsanyagunkat, jelenleg 6505 egységben.³ Ugyancsak ezt a gyűjteményünket gyarapítják a Nemzeti Múzeum régi aktáiból feldolgozott régészeti vonatkozású dokumentumok is.

Vidéki múzeumaink közül eddig Győr, Szeged, Miskolc, Székesfehérvár, Pécs, Hódmezővásárhely, Szombathely, Szentes és Sopron múzeumainak régészeti adattári anyaga található meg másolatban a törzsanyagban. Ez a munka természetesen folyamatos, évenként egy-két vidéki múzeum adattári anyaga kerül feldolgozásra.

Kézirattárunk értékes anyagát gyarapítják azok a kéziratok is, amelyeknek szerzői sok esetben már nem élnek, vagy a tanulmányok nem kerültek kiadásra. Ugyanitt őrizzük azoknak a cikkeknek, tanulmányoknak magyarnyelvű szövegét is, amelyek külföldön, vagy belföldön idegen nyelven jelentek meg. Továbbá itt találhatóak a hazánkban tartott nemzetközi konferenciák, kongresszusok előadásainak eredeti szövegei is, vagy kutatóink külföldön tartott előadásainak kéziratok anyaga.

Gyűjteményünkben őrizzük Rómer Flóris, Hampel József jegyzetfüzeteit, Járdányi-Paulovics István, Buday Árpád, Posta Béla hagyatéki anyagát, továbbá Radnóti Aladár, R. Alföldi Mária és Sashegyi Sándor kéziratok anyaggyűjtésének jórészét is.

Ennek a hatalmas, értékes anyagnak a kezelhetőségét az alfabetikus, továbbá kronológiai és topográfiai rendszerek szerint készített mutatókartonok (32 415 db) biztosítják.

Az elmúlt tíz év során 852 kutató 3650 db adattári egységet tanulmányozott kézirattárunkban.

NYILVÁNTARTÁS

A 13. tvr.-ben előírt központi nyilvántartás munkáját a MMOK megszűnése után az Adattár folytatja. Adattárunkban készül a Magyar Nemzeti Múzeum őskori, római kori, népvándorlás kori, középkori, újkori gyűjteményeinek nyilvántartási kartonanyaga.

A tudományos kutatás megkönnyítése céljából megkezdték a Nemzeti Múzeum törzsnaplóiból 1846-tól kezdődően a tárgymutatók készítését is.

A vidéki múzeumok közül eddig 22 múzeum régészeti nyilvántartási kartonanyaga található törzsanyagunkban.

³ Valamennyi számadat az 1962. december 31-i állapotot rögzíti.

A védett numizmatikai magángyűjtemények közül eddig 24 — továbbá számos iskolai és magángyűjtemény kartonjait őrizzük.

Valamennyi vidéki múzeum régészeti és numizmatikai nyilvántartási kartonanyagát, leltárkönyveit évente többszázszáz példányban Adattárunk juttatja el rendeltetési helyére.

Nyilvántartási kartonanyag állományunk:

Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei:

Régészet	81 190 db
Állatcsont	4 948 db
Középkor	24 256 db
Újkor	13 609 db
Képcsarnok	18 513 db
Fegyvertár	8 316 db
összesen:	150 832 db

Vidéki múzeumok régészeti anyaga	26 538 db
Vidéki múzeumok numizmatikai anyaga	57 529 db
24 védett numizmatikai magángyűjtemény anyaga	35 279 db
Védett régészeti magán- és iskolagyűjtemények	7 108 db
összesen:	126 454 db

FOTOTÁR

Az 1959-től kezdődő előkészítő munkálatok után, az Arképcsarnok harmadik emeleti raktárából leválasztva alakítottuk ki a fototár helyiségét. 1962-től korszerűen helyreállítva, új típusú, speciális szekrényeivel berendezve, önálló fototár kezelővel működik. Anyagát a Nemzeti Múzeum fotoműhelyében készített őskori, római kori és népvándorlás kori negatívlemez, továbbá az ásatási filmsíkok alkotják. A negatívárban őrzött lemezek száma jelenleg:

Őskori lemez	5 229 db
Római kori lemez	7 228 db
Népvándorlás kori lemez	43 75 db
összesen:	16 832 db

Fényképpel ellátott szakmutatókarton	16 832 db
lelőhelyes keresőindex	21 500 db

A Fototárban — az új rendszerű tárolási mód kialakításával, a fényképes szakkartonok, lelőhelyindexek, időálló számozás megvalósításával — a legmodernebb igényeket kívánjuk kielégíteni, és a kutatás szolgálatába állítani. Igen sok esetben — a tárgy megsemmisülése stb. következtében — már csak a fotonegatív ad támpontot a kutatóknak.

Az ásatási filmek tárában is — új módszereink bevezetésével — az eddig sok nehézséget jelentő tárolást, kezelést sikerült korszerűen megoldanunk.

Pozitívárunkban 3902 db-ot őrzünk. Ugyanennyi keresőindex segítségével sok esetben már csak a régi, több évtizedes fénykép ad útbaigazítást a keresett darabról, mert a felvételeken szereplő tárgyak elpusztultak, háborús kár következtében semmisültek meg.

Fototárunkban is szigorúan őröködünk a szerzői jog tiszteletben tartásán, de a kölcsönzött fotók száma bizonyítja hogy dolgozóink és külső kutatók egyaránt használják kutatómunkájukhoz a Fototárat. Terveink szerint, megfelelő előkészítőmunka után, a középkori osztály negatívanyagát 1965-ben vesszük be és dolgozzuk be törzsállományunkba.

Fotoanyag kölcsönzés:

1961. IX. 21.—XII. 31.

21 kutató

93 db lemez

1962. I. 1.—XII. 31.

72 kutató

729 db lemez

MÚZEUMTÖRTÉNETI GYŰJTEMÉNY

Adattárunk legfiatalabb gyűjteményegységét mindössze két éve létesítettük. Ide kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum műtárgyszámba menő ősnaplói, a Cimeliotheca, Fr. Kiss, Nicolaus Jankovich és a Delhaes-féle leltárkönyvek. Ugyancsak itt található azok a vörös szattyánbőrbe kötött, eredeti naplók is, amelyekbe 1846—1926 között leltározták a múzeum anyagát. Gondos restaurálás után ezeket kivontuk a forgalomból és jelenleg csakis a róluk készített fotokópiákból álló köteteket lehet használni kutatás céljából.

Gyűjteményünk főleg a Nemzeti Múzeum történetével, épületével és kiállításaisal, intézményünk életével, jelentős eseményeivel foglalkozik. Ezen kívül muzeológiai anyagot is gyűjtünk: bel- és külföldi régészeti kiállítások fényképeit, forgatókönyveit stb. Itt kapott helyet az az évek óta folyó rendszeres anyaggyűjtés is, amelyet a sajtó hasábjairól kísérünk figyelemmel. Őszinte örömünkre szolgál, hogy valamennyi „aranyvasárnap”-i kiállításunk teljes dokumentációja itt megtalálható, továbbá, hogy most már nem bontunk le egyetlen időszaki vagy állandó kiállítást úgy, hogy teljes dokumentációja gyűjteményünkbe ne kerülne. Készülő kiállításaink minden mozzanata, a születő tématervtől egészen a megnyitó ünnepségig dokumentálva itt megtalálható. Legfiatalabb gyűjteményünk értékét országos viszonylatban is felismerték kutatóink. Egyre jobban támogatják anyaggal, legfőképpen pedig azzal, hogy mind gyakrabban használják a legkülönbözőbb feladatok elvégzéséhez: pl. televíziós adás, rádióriport stb.

KIADVÁNYAINK

Az Adattár szerkesztésében jelennek meg a Régészeti Füzetek. A nagyformátumú Ser. II.-ből eddig 11; — a kisformátumú Ser. I.-ből 15 szám jelent meg. Ugyancsak az Adattár adja közre az Archaeológiai Értesítő hasábjain 1952-től kezdve az országban évenként végzett régészeti feltárásokról szóló beszámolót is.

A múzeumi területen évekig zajlott revíziós munkában az Adattár hosszú ideig kivette részét az egész intézmény számára végzett munkásságával.

Adattárunk működésére felfigyelve az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a régészképzés keretében, az Adattár anyagának tanulmányozása és ügykezelése vizsga tárgyát képezi.

Az Adattár jelenleg is eredeti helyén, meglehetősen szűk elhelyezési körülmények között működik. Rohamosan bővülő anyagát már alig tudja elhelyezni.

Jelenleg 1 tudományos dolgozóval, 1 előadóval, 1 fototárkezelővel és 1 kisegítő gépiróval rendelkezik.

A következő évek munkája elé nézve, egyre növekvő feladatainkat, — különösen a vidéki múzeumok tanácsi kézbe kerülése következtében — csak úgy tudjuk továbbra is megoldani, ha eddigi jó kapcsolataink mind a társintézmények, mind pedig a vidéki múzeumok dolgozóival jó irányban fejlődnek. Ennek érdekében az Adattár valamennyi dolgozóját az a cél vezeti, hogy töretlenül és hasznosan szolgálják a magyar régészettudomány soron következő feladatait.

SZ. BURGER ALICE

DIE ZEHNJÄHRIGE ABTEILUNG FÜR DOKUMENTATION DES UNGARISCHEN NATIONALMUSEUMS

Diese jüngste Abteilung des 160 jährigen Ungarischen Nationalmuseums wurde im Jahre 1952 ins Leben gerufen. Ihre Aufgabe besteht in der Leitung der im Interesse der Fundsicherstellung im Lande vor sich gehenden archäologischen Ausgrabungen, sowie in der entsprechenden Verteilung der vom Kultusministerium zur Abwicklung der Grabungsarbeiten zur Verfügung gestellten Mittel. Die außerordentlich umfangreiche Bautätigkeit des den Sozialismus aufbauenden ungarischen Staates, die großangelegten Arbeiten der mechanisierten Landwirtschaft machen im ganzen Lande gesteigerte Grabungstätigkeit nötig. Über Letztere gibt die Abteilung für Dokumentation alljährlich in den Spalten der *Archaeológiai Értesítő* in deutscher Sprache Rechenschaft.

Die vollständige Dokumentation sämtlicher Ausgrabungen, somit Originaljournale, Grabungsmessungen und -zeichnungen, Lichtbilder u. s. w. kommen in unsere Abteilung für Dokumentation. Unsere Sammlung ist das einzige Zentralarchiv des Landes, in dem die vollständige Dokumentation sämtlicher Grabungstätigkeit sowie Freilegung von Kunstdenkmälern an einem Orte zu finden ist. Die Ungarische Akademie der Wissenschaften erteilt Grabungsgenehmigungen lediglich unter Vorlage von Dokumentationen, die von der Abteilung für Dokumentation bescheinigt sind. Die Datenregistratur verfügt auch über ausnehmend wertvolles Material über frühere Terrainbegebungen, Sammeltätigkeit und ehemalige Forschungen, handschriftliches und wertvolles Nachlaßmaterial vervollständigend unsere Registratur, die am 31. Dezember 1962 über 6505 Einheiten und 32 415 Kartothekstücke verfügt.

Die Abteilung für Dokumentation wickelt auch die Administration des Lokalausweises ab, welcher der Unterschutzstellung von Territorien, und Investitionen vorangeht.

Die Abteilung für Dokumentation verrichtet auch die Arbeit der Evidenzhaltung des Nationalmuseums. Im Augenblick (31. Dezember 1962) bewahrt sie 150 832 Stück Evidenzkarten vom Material unserer archäologischen, mittelalterlichen und neuzeitlichen-, sowie anderer Abteilungen. Ebenfalls in der Abteilung für Dokumentation zu finden sind die Evidenzkarten des archäologischen und numismatischen Materials vieler Provinzmuseen: 84 067 Stück.

Die Anzahl der Evidenzkarten der Abteilung für Dokumentation des Nationalmuseums beträgt 277 286 Stück.

Die andere, wichtigste Einheit unserer Abteilung ist die Photosammlung. Sie ist seit 1961 tätig. Ihr Material wird unter den modernsten Umständen gelagert und gehandhabt. Die Anzahl der im Photoatelier des Museums entwickelten Platten altertümlichen, römischen und völkerwanderungszeitlichen Gegenstandes, sowie der Grabungsfilmstreifen beträgt zur Zeit im Ganzen 16 832 Stück.

Dieses Material wird unter Zuhilfenahme der Photokartothek (16 832) Stück und der Fundort-Indexe (21 500 Stück) mit Leichtigkeit gehandhabt.

Bei der Verwaltung sowohl des Dokumentations- als auch des Photoarchiv-Materiales wird strengstens auf erhöhte Wahrung des Verfasserrechts geachtet.

Unsere dritte Einheit stellt die vor zwei Jahren errichtete Museumsgeschichtliche Sammlung vor, welche sich hauptsächlich mit der Geschichte, dem Gebäude, den Ausstellungen des Nationalmuseums, sowie wichtigeren, das Nationalmu-

seum berührenden Ereignissen u. s. w. befaßt, jedoch außerdem auch das museologische Dokumentationsmaterial verwaltet.

Die Eötvös Loránd-Universität schenkte dem Wirken unserer Abteilung für Dokumentation insoferne Aufmerksamkeit, als das Studium von Material und Sachhaltung der Abteilung für Dokumentation gegenwärtig im Rahmen der Archäologen-Ausbildung Prüfungsgegenstand ist.

JELENTÉS A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM 1963. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

Gondos előkészítés után megjelent az Elnöki Tanács 9/1963. számú törvényerejű rendelete, amely felszabadulásunk óta másodszer szabályozza a muzeális emlékek védelmét, rögzíti a múzeumok működésének szervezeti és tartalmi kérdéseit. Az új múzeumi törvény intézményünk szempontjából nagy jelentőségű, mert — új tartalmi kérdések mellett — nevében újból szentesítette a közvéleményben változatlanul megmaradt Magyar Nemzeti Múzeum elnevezés kizárólagos használatát. A már csak nevében élő közös anyaintézményből a fejlődés folyamán kiszakadt országos múzeumok önállósulásával gyűjteményük jellegének megfelelő névvel éltek tovább a Magyar Nemzeti Múzeum autonómiájának a 13/1949. tvr.-rel való megszüntetése után. 1952-ben a Nemzeti Múzeum alapításának 150 éves évfordulójára — a közös töből való sarjadás jelzéseként — öt országos múzeum szakneve mellé a Magyar Nemzeti Múzeum előcímet is megkapta. A csupán formai vonatkozásban megmaradt kettős címhasználat mind a hazai közvéleményben, mind a külföldi intézményeknél — a múzeum történetének ismerete nélkül — zavart okozott. Hazai közvéleményünkben Pollack Mihály klasszicista palotája jelenti a Magyar Nemzeti Múzeumot, és a külföldi intézményekben is így rögződött, így élt tovább. Új, országos múzeumok alapításával (Nemzeti Galéria, Legújabbkori Történeti Múzeum, Irodalmi Múzeum) a közös történetre már nem is utaló cím erőszakolt, elvesztette jelentőségét, és szakmai nevük nyert polgárjogot a köztudatban is.

A Magyar Nemzeti Múzeum elnevezés nem csupán formai cím, s úgy érezzük, hogy intézményünknek tartalmában is azzá kell válnia. A Magyar Nemzeti Múzeum feladata a magyar föld és nép történeti emlékeinek összegyűjtése, megóvása, közreadása, a történeti hagyományok ápolása, a kutatás eredményein keresztül népünk szolgálata.

A múzeum több mint 160 év alatt létrejött anyagának revíziós munkája nem csupán számbavétele volt annak, hogy — nehéz történeti körülmények között — mi maradt meg a gyűjteményekben, hanem annak felmérését szolgálta, hogy mik azok a hiányok, amelyeket pótolnunk kell ahhoz, hogy múzeumunk földünk és népünk történetének teljes értékű forrásgyűjteményévé váljék, és kiállításain nemzeti múltunk legkiválóbb anyagát mutassa be.

1963-ban hozzákezdtünk a magyar nép történetének a honfoglalástól 1849-ig terjedő új, állandó kiállításunk előkészítéséhez, s a forgatókönyv írásakor egyre égetőbben ütköztek ki azok a hiányok, amelyek az egyenetlen gyűjtésből, a kutatás hiányosságából, de főként a korábbi időkben más országos múzeumokhoz való anyag átcsoportosításából adódtak.

A hibás történetiszemlélet, az egyoldalú művészetszemlélet révén középkori építészetünk legjobb, megmaradt alkotásainak kőanyaga, a történeti személyekhez, eseményekhez és korhoz tartozó képző- és iparművészeti alkotások, művészileg legkitűnőbb darabjai a művészeti múzeumokba kerültek át. Ezek nélkül múzeumunk csonka és nem tükrözi a magyar nép történetét. Nem lehet meg a Magyar Nemze-

ti Múzeum legalább egy Corvina nélkül, és e hiányokat kölcsönkéréssel, csak átmenetileg lehet megoldani. Másolatok bemutatásáig nem sülyedhetünk, ha hűségesen akarjuk népünk történetét ábrázolni. Az a célunk tehát, hogy visszaszerezzük saját kiemelkedő anyagunkat, új szempontú gyűjtésekkel egészítsük ki, pótoljuk a hiányokat.

Tovább kívánjuk erősíteni a Nemzeti Múzeum szervezetébe tartozó visegrádi Mátyás Király Múzeumot, a sárospataki Rákóczi Múzeumot, a monoki Kossuth házat, hogy ezekkel együtt a múzeum kisugárzási területe nagyobb legyen, és így tartalmi vonásokban is teljessé váljék a Magyar Nemzeti Múzeum.

Ha ebből a szempontból nézzük az 1963. évet, azt látjuk, hogy a hosszú évekig tartó munka csírái megindultak, illetve tovább hajtottak. Az év jelentős eseménye a múzeum szervezeti keretének megerősödése volt az addig üres vezető helyek betöltésével és fiatal munkaerők beállításával.

Barkóczy László, a Régészeti Osztály vezetője az MTA Régészeti Kutató Csoportjához távozott és helyére L. Kovrig Ilona kapott osztályvezetői kinevezést.

Fejős Imre, a Történelmi Képcsarnok vezetője, június 30-án nyugdíjba vonult s helyébe Rózsa György került. Az intézetünkben töltött közel 15 év alatt múzeumi és tudományos munkássága kiterjedélyesedett. Fényképgyűjteményünk vezetése alatt hatalmas alapgyűjteménnyé vált, számban megkétszereződött.

Méri István betegségére való tekintettel lemondott a Középkori Osztály vezetéséről, és önálló tudományos kutatóként működik tovább. A Középkori Osztály vezetőjévé S. Nagy Emesét nevezte ki javaslatunkra a minisztérium, aki a Budapesti Történelmi Múzeumból került hozzánk.

Az új osztályvezetők kinevezésével, — az Újkori Osztály kivételével — problémáink megoldódtak. Osztályvezető-helyettesi kinevezést kapott a Régészeti Osztályon B. Bónis Éva, az Újkori Osztályon Temesváry Ferenc, miután szervezetileg az Újkori Osztályt és a Fegyvertárat egyesítettük.

Július 15.-vel a Régészeti Osztályra került Kovács Tibor és Szabó Miklós fiatal muzeológus. Kampis Antal az Újkori Osztályon kapott mellékfoglalkozású megbízást, a Középkori Osztályra Horváth Béla, a Képcsarnokba Galavics Géza nyert kinevezést, míg Báthy Géza restaurátor szeptember 1-vel a Muzeológiai Technológiai Csoport és múzeumi munkák között létrejött megállapodás alapján másfél évre a Csoporthoz távozott, és helyére Janovich István került. Eltávozott a múzeumból Csuta Józsefné hivatalsegéd és Farkas Gyuláné teremőr-pénztáros. Az Éremtár — Adattár hivatalsegédi teendőinek ellátására Fehér Sándor került át a Régészeti Osztályról, helyére Haris Mihályt nevezték ki. A Képcsarnok hivatalsegédi munkáinak ellátására Bakányi Dezsőné nevezték ki.

A múzeum munkáját a revíziós munka befejezése után az egyre terebélyesedő gyűjtés és feldolgozás jellemezte. Míg 1962-ben 750 napot fordítottunk régészeti ásatásokra és leletmentésekre, addig 1963-ban 1004 napot. A szocialista építkezésekkel kapcsolatban mindinkább előtérbe léptek a leletmentésszerű ásatások, és az előre betervezett munkák jórésze az építkezések miatt szükségessé vált előzetes régészeti feltárást szolgált. Jelentőségében Pécs topográfiai kutatásai állottak az élen, ahol a városi tanács támogatásával feltárássra került egy bemutatásra alkalmas épületkomplexum, amely a római kortól kezdve a XVI. századig Pécs belvárosának kitűnő történelmi áttekintését nyújtja. Tudományos szempontból ki-

emelkedő eredményt hozott a Vértesszőlősen megindult feltárás, ahol hazánkban első ízben találtak alsó-paleolitikumba tartozó emberi településnyomokat. E nagy jelentőségű lelőhely anyaga korban a homo pekinensis csukutieni anyagával vetethető össze. Tovább folyt Tiszavasváron a szkíta temető feltárása, Arkán és Bodrogkeresztúron a keleti gravetti telep és az alföldi sáncok ásatása. Folyt a nagyharasányi római település, a halimbai avar temető, a zalavári szláv település, a magyar-homorogi honfoglalás kori temető, a bashalmi középkori falu és az érdi palánk-vár feltárása.

Az elmúlt évhez képest múzeumunknál csökkent a leletbejelentések száma, azonban több mint 300, beruházással kapcsolatos helyszíni szemlén vettünk részt, amely megnövelte a leletmentésekre fordított időt és anyagiakat egyaránt. Az egyre gyarapodó ásatási anyag, a felbukkanó leletek arra utalnak, hogy a múzeum, de az egész magyar régészet módszereiben technikailag elmaradottnak tekinthető. Sem a feltárás, sem a feldolgozás, sőt az anyag helyszínen történő konzerválása szempontjából nem vagyunk felkészülve a megnövekedett feladatokra, a felbukkanó leletek korszerű védelmére. Közlekedési eszköz hiánya nem teszi lehetővé az azonnali beavatkozást, földgépek, szállítóeszközök hiányában nem tartathatunk lépést az építkezések ütemével, a felkutató, műszeres keresések éppen csak első kísérletként indultak meg a szikáncsi aranylelet még földben rejlő részeinek összegyűjtésével. Hiányzik azonban több olyan korszerű kutatási segédeszköz, amelyet másutt már elterjedten használnak.

A múzeum gyűjteményi anyaga 13 356 egyedileg beletárolt tárgygyal gyarapodott.

A Régészeti Osztály gyarapodásában — az ásatásokon kívül — világviszonylatban is jelentős a szalkszentmártoni ókeresztény aranybetétes üvegkorong, a besenyői I. századi római bronzszobor és a Duna medréből kiemelt 15 db római bronzedény.

A Középkori Osztály 1011 feltárásból származó tárgyat vett leltárba, közülük a sátorlajújhelyi levéltártól átadott tarsolylemezzel egészült ki gyűjteményünk. A középkori ötvösanyag egy db XVI. és 2 db XVII. századi tárgygyal gyarapodott.

Az Újkori Osztály gyarapodásából kiemelkedik a XVII. század végéről származó levelesszekrény, egy 50 db-ból álló vörösréz konyhai felszerelés. Textilgyűjteményünk XVII. század végéről származó hímzéssel és vert csipkével díszített lepedővel gazdagodott.

Hangszergyűjteményünk egy Szegedről vásárolt zongora megszerzésével figyelemre méltó darabbal egészült ki.

Fegyvergyűjteményünk címeres, évszámos mozsárágyút vásárolt, és említésre méltó új szerzemény a Buda ostromából származó 1686-os évszámú, díszes csövű, feliratos puska.

Az eddigi horizontális gyűjtési módszer, illetőleg pótlás mellett első ízben kísérlete meg a múzeum, hogy vertikális irányban egészítse ki gyűjteményanyagát. E szemlélet alapján került be a múzeumba a Stippek család hagyatéka, mintegy 6000 tárgy. Ez egy XVIII. században betelepített család több generációjának rendszeresen gyűjtött és megőrzött hagyatékát képviseli. Az anyag egy család történetén keresztül igen jól jellemzi az adott kort, a társadalomban beállott változásokat.

A Történelmi Képcsarnokban a festménygyűjtemény 12, a grafikai gyűj-

temény 136 a fényképgyűjtemény 2770 db-bal gyarapodott. Kiemelkedő új szerzemények: Dorfmeister István Nicky György verőcei főispánt ábrázoló életnagyságú olajfestménye, Mária Terézia halálával kapcsolatos szimbolikus ábrázolású rézdúc, az 1838. évi pesti árvizet bemutató tusrajz.

Az Éremtárban a legjelentősebb gyarapodás a Hódmezővásárhely-Szikáncs tanyán talált, V. századi keletrómai éremleret, amely 20 font súlyával és 1400 darabjával egyedülálló. A leletet bejelentő József Erzsébet a Művelődésügyi Minisztériumtól 70 000 Ft pénzjutalmat kapott. A lelet történeti értékét az adja meg, hogy II. Theodosius és II. Valentinianus verdefényes érmeit foglalja magában. E császárok Attila kortársai voltak. A lelet lehetőséget ad arra, hogy az európai hun birodalom eseményekben legdúsabb időszakából új történeti következtetéseket vonhassunk le. A gyűjtemény 428 új szerzeménnyel gazdagodott, amelyből kiemelkedik Antoninus Pius egy aureusa, II. Theodosius olidusa és egy francia házassági aranyérem, a Károlyi családra vonatkozó 1820. évi véséssel.

Az Adattár 425 kézirati egységgel gyarapodott, és elkészült a honfoglalás korig tartó fényképgyűjteményünk korszerű nyilvántartása és raktározása. A Központi Régészeti Könyvtár — a Kultúra Vállalattal kötött megállapodás révén megnövekedett anyagi lehetőségeink mellett — 2700 művet szerzett be vásárlás és csere útján. A gyarapodás mellett öröndetes volt a könyvkötés terén elért eredmény is. Az év folyamán 2800 kötetet köttettünk be, így a legrosszabb állapotban lévő könyvek jelentős részét sikerült megmentenünk.

Az 1963. év a raktári felszerelések gyarapodása tekintetében is kielégítőnek mondható. A Régészeti Osztály raktárában — a már megoldott paleolit, római- és népvándorlás kori gyűjtemény mellett — a betervezett 12 vitrinnel megoldott az állatsont anyag korszerű elhelyezése is. Az őskori gyűjtemény nyílt polcainak átcserélése jó ütemben halad, és az e célra biztosított 35 szekrénnel a nagy őskori raktár szekrény szükséglete fele részben kielégítést nyert. Szinte teljesen új felszerelést kapott az Újkori Osztály gyűjteménye. A fegyvergyűjtemény a pisztolyok tárolására két nagyméretű, speciálisan tervezett szekrénnel, apróbb tárgyak tárolására négy fiókos szekrénnel gyarapodott. Egyéb gyűjteményanyagunk elhelyezésére 12 szekrényt biztosítottunk. A lépcsőházi fegyvertároló hely felszabadulásával a lószerszám-anyag került itt zárt szekrényekben elhelyezésre. Nem történt előrehaladás a középkori gyűjtemény anyagának modern szekrényekbe való elhelyezésében. Ezt úgy kívánjuk megoldani, hogy a történeti kiállítás szekrényeit alakítjuk át raktári szekrényekké. Az új tárolószekrényekkel javult raktáraink berendezése, azonban a nyomasztó helyhiány továbbra is fennáll, és a begyűjtött anyag egy részét továbbra is a pincében kényszerülünk tárolni.

Az elmúlt év tudományos feldolgozás szempontjából is eredményesnek mondható. Ez a tudományos publikációk számának és terjedelmének növekedésében is megmutatkozik. Önálló monográfiaként jelent meg a „Zalavár” Cs. Sós Ágnes és Bökönyi Sándor feldolgozásában, L. Kovrig Ilona: Az alattyáni avar temető, Rózsa György: Budapest régi várképei, Fülep Ferenc: Pécs római kori emlékei, Gábry György: Muszorgszkij, Kampis Antal: Greco, A képzőművészetek története, Huszár Lajos: Pénzművészet Magyarországon c. munkája. Az év folyamán 78 cikk és tanulmány jelent meg és 39 készült el teljesen.

Megnőtt a tudományos előadások száma: az 1962. évi 19 előadással szemben 50 tudományos igényű előadás hangzott el, amelyből 23 előadást külföldön tartottak kutatóink.

A múzeum népművelő munkája mérsékelt volt. Az év folyamán a következő kiállítások nyíltak meg:

Februárban készült el a történeti kiállítás I. termének átrendezése, amelyre azért volt szükség, mert a régészeti kiállítás a IX. század végével zárul, a honfoglaló magyarok megjelenéséig mutatja be a történeti anyagot és csupán a honfoglalás előtti portyázásról számol be vázlatosan. Az átrendezett kiállítás első termében az újabb ásatások tudományos eredményeinek bemutatásával a honfoglalás és a X. század története különösen jól megoldódott. Márciusban a múzeum 1848—49-es emlékeiből rendeztünk időszaki kiállítást, amelynek látogatottsága jórészt az ifjúságból tevődött össze. Áprilisban Hahn Sebestyén ötvösművész munkásságát mutattuk be kitűnő anyaggal. Májusban megismételtük a főúri és fejedelmi kincsleletek kiállítását, elsősorban a várható külföldi érdeklődésre való tekintettel. A múzeumi hónap alatt nyitottuk meg a Főúri és fejedelmi fegyverek és Az Újkori Osztály 1963. évi szerzeményei c. kiállítást. Decemberben került bemutatásra a nagy sajtóvisszhanggal kísért szikáncsi arany éremlelet. A múzeum dísztermében rendezte meg június hónapban a Néprajzi Múzeum: Afrika a felszabadulás útján c. kiállítását. A múzeumban rendezett időszaki kiállítások nem vonzották a széles tömegeket, így a látogatók száma csökkent, alig emelkedett a 150 000 fölé. Látogatóink ezúttal is zömében egyéni látogatók voltak. Az iskolák szervezett látogatása nem kielégítő. A múzeumi hónap alatt a budapesti történelemtanárokkal tartott ankét is azt támasztotta alá, hogy az iskolák egyre inkább áttérnek osztálylátogatások helyett az ifjúsági szervezetek kezdeményezésére tett látogatásokra, s így természetesen a létszám csökken. Amíg egy iskola egyik osztálya pl. 40 taggal látogatja a múzeumot, addig az ifjúsági szervezésen keresztül 10—15-ös csoportokra olvad. Ez a látogatás azonban tartalmában értékesebb, mert önként vállalt, elmélyültebb, és remény van arra, hogy ezekből a fiatalokból rendszeres múzeumlátogató válik. A múzeumi hónap kiállításai az elmúlt évi látogatottság felét érték el, viszont megnőtt a kutatóink által vidéken tartott előadások száma. Ez helyenként túl sok is volt s néhány munkatársunkat erősen igénybe vette. Kiterjedélyesedett dolgozóink népművelő tevékenysége a népszerűsítő előadások terén. A múzeum dolgozói 101 meghirdetett előadást tartottak, ami az elmúlt évi számoknak több mint háromszorosát jelenti. Öröndetesen fejlődött a rádió és televízió adásaiban való részvételünk. A múzeum anyagáról 13 rádió és televízió adás volt. Az adások jó szolgálatot tettek az ismeretterjesztésnek, azonban kevésbé voltak mozgósítók a látogatottság növelése szempontjából. Propaganda munkánk egyéni kezdeményezésekre, személyi kapcsolatokra épül, hiányzik belőle az átfogó koncepció s így öletszerű. Fiatal tudományos dolgozóinkból álló propaganda bizottságunk szűk keretek között működött, s megoldást csak a propaganda munkával hivatásszerűen foglalkozó szakembertől várhatunk.

Az a törekvésünk, hogy a múzeum külső és belső rendjét biztosítsuk, sikerrel járt. A nyomasztó helyhiány miatt beépítettük a Bródy Sándor utcai bejáratnál lévő szabad teret, s átcsoportosításokkal egy munkaszobát nyertünk. Kifestésre kerültek a III. emeleti helyiségek a raktárakkal együtt, továbbá a földszinti folyosó és csaknem valamennyi osztály helyiségei, az Éremtár kivételével.

A *visegrádi Mátyás Király Múzeum* a királyi palota rommezejének, az alsóvári erőrendszernek a helyreállításával évről-évre új eredményeket ér el. Az 1963. évi feltérési munka az Országos Műemléki Felügyelőség helyreállítási tervének megfelelően folyt le, s így a külső kaputorony körüli szelvény és a lakótorony bejáratí részének rendszeres feltérására került sor. Az ásátások igazolták, hogy a vár e fontos területe a XIII. századtól kezdve be volt építve. A kaputorony melletti terület beépítése különösen a török megszállás alatt volt intenzív, amelyet a tíz lakóépület, 25 gabonás-, illetve hulladékverem jelez.

A Visegrád területén folyó beruházási program előkészítése közben 15 helyen folyt leletmentés, amelyek közül a legnagyobb a 11. számú közlekedési út átépítésével jelentkezett. E munka során tisztázódott a palota fő szennyvízcsatornája alagútrendszerének nyomvonala. Előkerült a palotához vezető út egy szakasza és közvetlenül a Dunaparton egy 23×16 m alapterületű, XIV. századi gazdasági rendeltetésű épület, amely valószínűleg hajójavító műhely volt. A Várkertdűlőben tovább folyt a mentési munka, 3 római kori és 8 középkori ház került kibontásra. Az Országos Műemléki Felügyelőség megkezdte a palota és a rommező teljes helyreállítási tervének előkészítését. Eddig elkészült az új alaprajzi és homlokzati felmérés. Az alsóvár lakótoronyának, a Salamon-torornak helyreállítási munkái ez évben is előrehaladtak, elkészült a déli falrész. Az itt elhelyezett lépcsőház és a nyíláselzáró szerkezetek beépítésével a lakótorony közelebb került ahhoz, hogy a nagyközönség részére megnyithassuk.

A múzeum a Középkori művészet, a gótika századai, a Mátyás király kincsei Visegrádon c. kiállításával és az új szerzemények bemutatásával jelentős élményt nyújtott a helyi üdülőknek és turistáknak. A múzeumot 142 816 látogató kereste fel, közöttük 16 160 külföldi; 1790 tárlatvezetést tartottak, 9 előadáson 667 látogató vett részt.

A *sárospataki Rákóczi Múzeum* munkáját a múzeumi munka tartalmi gazdagodása, a személyi ellátottság javulása, jobb munkakörülmények kialakítása jellemezte. A múzeumhoz nyert kinevezést Molnár Vera művészettörténész-régész, s ezzel a vár feltérásával kapcsolatos feladatok gazdái kaptak. Az 1963. évi feltérások közül a Lorántffy-szárny és a Vörös-torony közötti terület, illetve a belső udvar kutatása alapvető régészeti, történeti és művészettörténeti eredménnyel zárult. A Lorántffy-szárny és a Vörös-torony közötti szakaszon újabb helyiségek kerültek elő, és előkerült a Vörös-toronyba vezető hídszerkezet tartozéka is. Az Országos Műemléki Felügyelőség tovább folytatta ottévek óta tartó munkáját, és jelentős mennyiségű föld elhordásával kezd kiszabadulni a Vörös-torony. A bodrogsparti oldal tereprendezésével kialakul e rész végleges formája. Elkészült az 1962. évi ásátással feltárt alsóvári bástyák műemléki bemutatása, helyreállítása. Megtörtént a külső kazamaták állagmegóvása, és a világítás megoldásával újabb részek mutathatók be a közönségnek. A múzeum gyarapodása régészeti, néprajzi és helytörténeti vonatkozásban is jelentős volt. Megindult a műtárgyállomány szakszerű konzerválása, amelyből a bútoranyag helyreállításának megkezdése a legkiemelkedőbb.

A tervezett új, állandó kiállítás elkészülését a még elvégzendő felújítási munkák, az elavult vízvezetéki rendszer felszámolása akadályozta. A kiállítás elmaradása elonytelenül befolyásolta a múzeum népművelő tevékenységét. Időszaki kiállításai csupán a helybelieknek nyújtottak új ismereteket. Az év folyamán 789

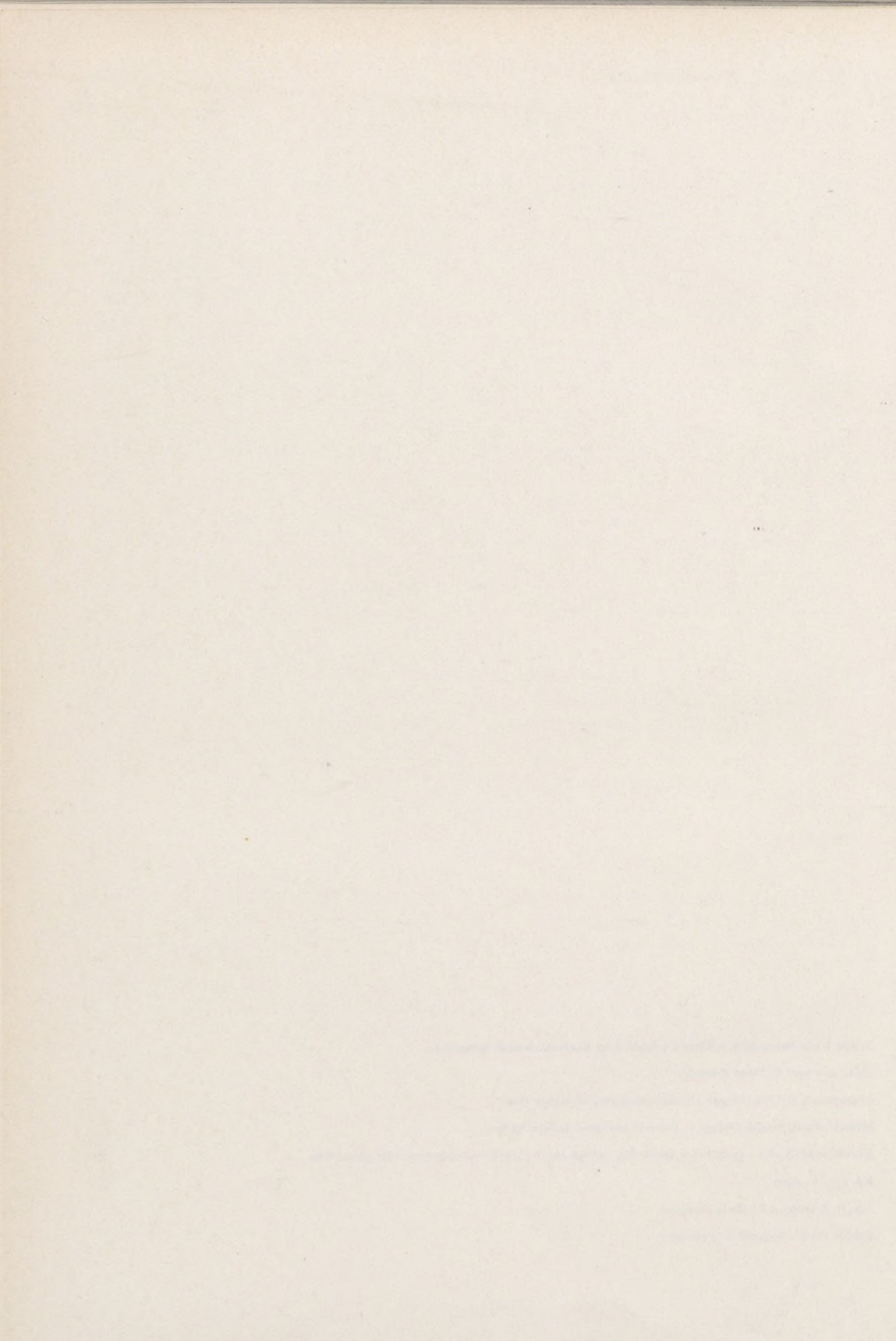
szervezett csoport tett látogatást a sárospataki múzeumban, s összesen 40 780 látogatója volt.

Monokon, Kossuth Lajos szülőházában, az 1963. év a műemléki épület belső helyreállítását eredményezte. Az ablakok és ajtók felújítása, a padozat helyreállítása és a festési munkák elkészülése után alkalmassá vált az épület arra, hogy 1964. első negyedében megnyílják az új kiállítás.

Vidéki intézményeink igen sok és nehéz problémával küzdenek. Annak a törekvésnek a megvalósítása, hogy ezek az intézmények történeti értékükhöz méltóan mutassák be nemzeti múltunk haladó hagyományait, hosszabb időt, nagyobb erőfeszítést követel. Célunk, hogy ezek az intézmények munkájuk tartalmi elmélyítésével még jobban kifejezhessék a Magyar Nemzeti Múzeumhoz való tartozásukat.

KOREK JÓZSEF

Felelős kiadó Nemes Béla, a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalatának igazgatója.

Irodalmi vezető D. Fehér Zsuzsa dr.

Főszerkesztő N. Ujvári Magda — Felelős szerkesztő M. Kabay Éva

Műszaki vezető Szedlák György — Műszaki szerkesztő Gellért Andor

Készült az MSZ 5601—59 szabvány szerint B/5 alakban 26•25 (A/5) ív terjedelemben 1060 példányban

KA 117—k—6400

642171 Athenaeum Nyomda Budapest

Felelős vezető: Soproni Béla igazgató

